De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 12. Brieven 1658-1801

Desiderius Erasmus

Vertaald door: J.C. Bedaux

bron
Desiderius Erasmus, *De correspondentie van Desiderius Erasmus. Deel 12. Brieven 1658-1801* (vert. Jan Bedaux). Ad. Donker, Rotterdam 2014

Zie voor verantwoording: https://www.dbnl.org/tekst/eras001corr13_01/colofon.php

Let op: boeken en tijdschriftjaargangen die korter dan 140 jaar geleden verschenen zijn, kunnen auteursrechtelijk beschermd zijn. Welke vormen van gebruik zijn toegestaan voor dit werk of delen ervan, lees je in de gebruiksvoorwaarden.

dbnl digitale bibliotheek voor de Nederlandse letteren

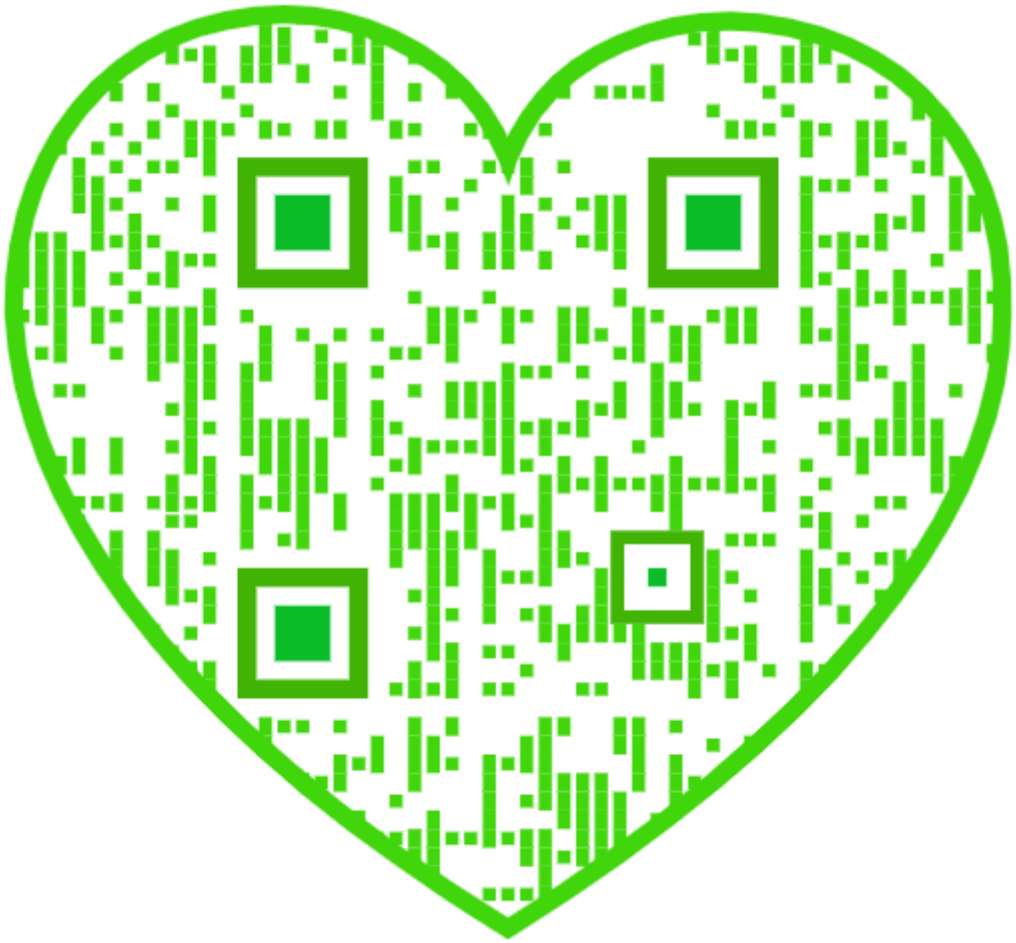

Inleiding

Erasmus van januari 1526 tot april 1527

Deel 12 van *De correspondentie van Desiderius Erasmus* bevat 149 brieven. Zij beslaan de periode van januari 1526 tot en met maart 1527. Hiervan zijn er 91 door Erasmus geschreven en 55 aan hem gericht. Drie brieven zijn niet aan Erasmus geadresseerd of van hem afkomstig, maar vanwege het belang van de inhoud in de correspondentie opgenomen (brieven 1726, 1763 en 1784a).

Een belangrijk thema in dit deel vormt de onenigheid met Luther. In 1524 had Erasmus zijn *Diatribe de libero arbitrio* (Verhandeling over de vrije wil) gepubliceerd, waarop Luther eind 1525 met zijn *De servo arbitrio* (Over de geknechte wil) reageerde. Als antwoord hierop was Erasmus begonnen met het opstellen van een verweerschrift, de *Hyperaspistes*, dat in maart 1526 verscheen. In het voorwoord hiervan (brief 1667) schrijft hij dat hij Luthers werk toevallig in handen had gekregen en dat zijn geschrift binnen tien dagen van de pers kwam, net op tijd voor de lentejaarmarkt in Frankfurt. Erasmus vermoedde in zijn achterdocht dat Luther en zijn aanhang het geschrift voor hem verborgen hadden willen houden om zo lang mogelijk een triomf te kunnen vieren. In verscheidene brieven komt hij hierop terug. Daarin beschrijft hij zich als de redelijkheid zelve, die het moet opnemen tegen de onstuimige en arrogante Luther. Al snel liet hij Johan van Saksen, een belangrijke verdediger van Luther, weten dat hij zich door diens publicatie diep gegriefd voelde: ‘Het was nog te verdragen, als hij [Luther] me dwaas, dom, dronken, een steen, een stuk hout of een zwam had genoemd. Ik ben een mens en het gaat om zaken die bij mensen horen. Maar omdat hij hiermee niet tevreden was, maakt hij vervolgens van mij een atheïst zoals Lucianus, omdat ik zou geloven dat er geen God is, en noemt mij een zwijn uit de kudde van Epicurus, omdat ik niet zou geloven dat God zich om zaken van stervelingen bekommert. Hij maakt van mij iemand die de Heilige Schrift veracht, de christelijke godsdienst te gronde richt, een vijand van het christendom en een misdadige hypocriet. Al wat ik tot nu toe op vrome wijze in mijn werken heb geschreven, zou ik als een huichelaar hebben gedaan door de grootste goddeloosheid innerlijk te verbergen. Verder heel veel andere beschuldigingen, die geen enkel fatsoenlijk iemand tegen een Turk of mohammedaan zou schrijven.’ Naast de Latijnse tekst ontving de keurvorst ook een Duitse

vertaling, eveneens door Erasmus ondertekend (brief 1670). De brief die Luther stuurde om de publicatie van zijn geschrift te rechtvaardigen is niet bewaard gebleven, maar uit het antwoord dat Erasmus op de dag van ontvangst schreef en waarin hij fel tegen Luther uithaalt, blijkt dat de vijandschap alleen maar was toegenomen (brief 1688).

Daarnaast wordt Erasmus voortdurend door Zwitserse reformatoren belaagd, terwijl ook de positie van de katholieken in Bazel verslechtert. Voortdurend beklaagt hij zich en vergelijkt hij zich met een gladiator die tegen zijn zin in de arena moet optreden om tegen wilde dieren te strijden. Tot overmaat van ramp ziet hij zich bovendien zich in het nauw gebracht door degenen die hem eigenlijk zouden moeten verdedigen.

Inderdaad voelde Erasmus zich ook van katholieke zijde aangevallen, met name door theologen uit Parijs (vooral Béda en Cousturier) en Leuven. Bij het Franse parlement en koning Frans I bepleitte hij zijn zaak (brieven 1721 en 1722), terwijl hij zich ook met twee brieven tot de Sorbonne wendde (brief 1723 en eerder brief 1664). In zijn strijd met de Leuvense theologen zocht hij aan kerkelijke en wereldlijke zijde steun door brieven naar Rome (brief 1716) en het hof van Karel V in Spanje te sturen. De keizer antwoordde zelf met een bemoedigende brief (1731): ‘Hoewel u grotere geschenken moet verwachten van Hem uit wie de ware beloningen voor vroomheid voortkomen, zullen wij daarom niet nalaten u zo te behandelen dat iedereen begrijpt hoeveel waarde wij aan uw genialiteit en uw waarlijk vrome geest hechten. Wij hopen dat uw critici, die de studies van de humaniora en de ware godsdienst halsstarrig dwarsbomen, hierna met hun aanvallen ophouden en beseffen dat de keizer aan de kant staat van Erasmus als iemand die op alle gebieden van de wetenschap en de ware godsdienst van grote betekenis is, en dat hij diens naam en roem zal beschermen alsof het om hemzelf gaat.’ Zijn opperkanselier Gattinara, voor wie Erasmus beleefd formuleerde hoe hij tegen de Leuvense theologen diende op te treden, nam Erasmus' tekst (brief 1747) grotendeels over (brief 1784a). Maar in Leuven trok men zich weinig van de bemoeienissen van buitenaf aan.

Hoewel veel tijd en energie aan de strijd met zijn tegenstanders verloren gingen, liet Erasmus toch verscheidene publicaties verschijnen. Op theologisch gebied waren dit naast werken van de kerkvaders Chrysostomus (brieven 1661, 1734, 1800 en 1801), Athanasius (brief 1790) en Irenaeus (brief 1738) de vierde editie van zijn *Novum Testamentum* (brief 1727) en zijn *Institutio christiani matrimonii* (brief 1727). Laatstgenoemd werk droeg Erasmus op aan Catharina van Aragon, echtgenote van Hendrik VIII, die inmiddels al met de voorbereidingen van de echtscheiding was begonnen! Ook de Klassieken kregen, zij het in wat mindere mate, aandacht met een vertaling van

een werk van Plutarchus, gecombineerd met een heruitgave van Erasmus' *Lingua* (brief 1663), een vertaling van enkele geschriften van Galenus (brief 1698), een uitgebreide versie van de *Adagia* (brief 1659) en een heruitgave van de *Disticha Catonis* (brief 1725).

Het meest intensief is de briefwisseling met Erasmus Schets, de Antwerpse zakenman die vanaf 1525 als zaakwaarnemer van zijn naamgenoot optreedt en in potsierlijk Latijn steeds zijn diensten aanbiedt. Van de twaalf brieven zijn er acht aan Erasmus gericht. Dat Schets ook zijn eigen belangen op het oog had, blijkt uit zijn herhaald verzoek aan Erasmus een werk op te dragen aan de koning van Portugal - een verzoek waaraan Erasmus uiteindelijk tegemoet kwam (brief 1800).

Erasmus is teleurgesteld omdat hij geen jaargeld van Karel V ontvangt. Het argument dat hij buiten het rijk van de keizer woont en daardoor zijn jaargeld misloopt, vindt hij niet steekhoudend: hij blijft immers raadsheer van de keizer. Naast financiële zorgen heeft Erasmus ook problemen met zijn gezondheid. Naast niersteenaanvallen die ook in de vorige delen van de correspondentie uitvoerig en soms tot vervelens toe aan de orde komen, krijgt Erasmus bovendien last van een ontsteking aan zijn urinewegen. In de brieven 1729, 1735 en 1759 wordt uitvoerig verslag gedaan van deze kwaal; volgens Erasmus werd hij veroorzaakt doordat hij jarenlang staande zijn werkzaamheden had verricht. De zorgen over zijn gezondheid zullen Erasmus ertoe gebracht hebben in het begin van 1527 een testament op te stellen (brief 1779a). Hoewel dit document strikt genomen niet als een brief geldt, is het toch in de correspondentie opgenomen omdat daaruit blijkt aan welke vrienden hij belang hechtte. Het testament bevat niet alleen een verdeling van de persoonlijke bezittingen, maar ook een regeling voor de uitgave van zijn *Opera omnia* met een lijst van personen of instellingen die deze uitgave in gebonden vorm als geschenk dienden te ontvangen. De bepalingen van het testament laten overigens zien dat Erasmus op dat moment bepaald niet onbemiddeld was.

Te midden van bovengenoemde onderwerpen neemt brief 1756 een bijzondere positie in. Erasmus geeft daarin een bijzonder levendige beschrijving van een ontploffing van een kruittoren, die door blikseminslag werd veroorzaakt. De uitvinding van het buskruit laat volgens hem zien hoe sterk de beschaving is achteruitgegaan en de gruwelijkheid van het krijgsbedrijf is toegenomen.

Voor de vertaling van de brieven is gebruik gemaakt van deel 6 van de uitgave van P.S. Allen, *Opus epistolarum Des. Erasmi Roterodami.* Daaraan is brief 1739a toegevoegd, die was opgenomen aan het begin van deel 8 van de editie van

Allen. Brief 1779a is in deel 6 van Allen als Appendix XIX gepubliceerd. Als gevolg van een herdatering neemt brief 1792a de plaats in van brief 1644 in de editie van Allen. Voor het notenapparaat is naast de informatie die de uitgave van Allen biedt, vruchtbaar gebruik gemaakt van de noten die in deel 12 van de *Correspondent of Erasmus* (de Toronto-vertaling) en deel 6 van de *Correspondance d'Érasme* zijn opgenomen.

Marietje d'Hane-Scheltema bedank ik voor de waardevolle suggesties die zij bij het doornemen van mijn tekst heeft gedaan.

Jan Bedaux

1658 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 16 januari 1526

Ik groet je hartelijk. Al wat van belang was schreef ik[1.] je een maand geleden. Ik hoop dat je mijn brief hebt ontvangen met een kleine pot exotische vruchten, die ik je als geschenk stuurde.

Om te zorgen dat jouw geld dat ik uit Engeland ontving, sneller en veiliger bij jou komt, heb ik het volgende geregeld. Aan Martin Lompart uit Bazel gaf ik 138½ gouden schilden om ze jou te bezorgen. Als bewijs hiervoor gaf hij mij de kwitantie die ik je hierbij ingesloten toestuur. Op grond hiervan verklaart hij het geld in contanten van mij te hebben ontvangen en garandeert hij dat het via zijn broer Jakob Lompart onverwijld jou in Bazel wordt overhandigd. Met deze kwitantie kun je dat bedrag van genoemde Jakob opvragen; ik verwacht dat hij je correct zal betalen. Zo niet, dan moet je tegenover een notaris en in het bijzijn van getuigen een verklaring opstellen over het weigeren van de uitbetaling. Zorg dat dit document tegelijk met deze kwitantie naar mij wordt teruggestuurd, want in dat geval zal ik het geld van Martin zelf terugvorderen. Ik kon echter niet gedaan krijgen dat het geld je sneller en zonder enige rente bereikte.

Vergeet overigens niet, vraag ik je, mij je kwitantie toe te sturen. Want Alvaro de Castro[2.] heeft zich verplicht haar in Canterbury af te leveren en ik heb van mijn kant Alvaro schadeloosstelling beloofd. Zorg ervoor dat wij beiden van onze verplichtingen worden ontheven.

Bijzonder heb ik genoten van het lezen van jouw *Lingua*[3.] en van de *Apologia* tegen Cousturier.[4.] Als Cousturier voordat hij tegen je tekeerging, je *Lingua* had bestudeerd, was hij in zijn razernij niet zo onbeheerst tegen jou en de humaniora uitgevaren. Jij hebt naar het oordeel van de meest deugdzame en geleerde personen je alleen maar met onderwijszaken en godsdienstige vermaningen bezig gehouden. Maar wie zal er zich over verbazen dat er ‘gesels van Erasmus’ bestaan, omdat bekend is dat er ook tijdens het leven van Hiero-

1. Brief 1651 (3 december 1525).
2. De agent van Schets in Londen.
3. Zie brief 1593.
4. Zie brief 1591.

nymus talrijke ‘gesels van Hieronymus’ voorkwamen? De goden hebben hun vijanden en de humaniora hun lasteraars; vanwege hun aangeboren en hardnekkige onwetendheid en omdat zij door een verborgen haat worden gedreven, knagen zulke lieden onophoudelijk aan de roem van de goden en werpen hun vuil in de heldere bronnen van de talen en de geesteswetenschappen. Maar ik denk dat jij bij uitstek met je *Apologia* die Cousturier de mond hebt gesnoerd. Evenals Zúñiga is hij vermoeid geraakt en zal hij het niet wagen je nog langer aan te vallen.

Ik hoop dat je je goed voelt door mijn woorden. Je talrijke vrienden en mij zal het goeddoen, als we vaker vernemen hoe jij het stelt.

Antwerpen, 16 januari 1526

Je zeer toegenegen Erasmus Schets

Aan de onvergelijkbare en zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam te Bazel

1659 *Aan de lezer*
Bazel 17 januari 1526

De brief vormt het voorwoord bij een nieuwe uitgave van Erasmus' *Adagia*, die in februari 1526 bij Froben in Bazel verscheen.

Erasmus van Rotterdam groet alle leergierigen

Ik begon mij al wat te schamen voor een werk dat zo vaak een wedergeboorte beleeft, zeer geachte lezer, en vond dat de klachten van hen die mij verweten dat door dit soort uitgaven de schatkistjes van de geleerden uitgeput raakten, zo goed als terecht waren. Bovendien dacht ik dat ik mij ruim voldoende voor dit werk had ingespannen. En zie, een gelukkig toeval wees mij op iets dat mij anders voor altijd kon ontgaan. Ik stelde vast dat er opvallend veel fouten voorkwamen in de nummering van de geciteerde boeken en hoofdstukken en eveneens bij de letters waarmee de Grieken de boeken van Homerus aangeven. Hierbij kon een vergissing zich nogal gemakkelijk voordoen, omdat ik door een hekel aan deze arbeid doorgaans de nummering met afkortingen weergeef. Bovendien stemmen enkele Griekse letters qua vorm met Latijnse letters overeen, hoewel zij in klank verschillen. De Griekse *rho* (ρ) bijvoorbeeld lijkt op de Latijnse *p* en de Latijnse *x* verschilt niet van de Griekse *chi* (χ). Dit soort vergissingen wordt door een corrector, hoe geleerd hij ook is, niet gemakkelijk ontdekt en zelfs niet

door de auteur van het werk. Want wie heeft, omdat zo'n omvangrijk werk bijna volledig uit verwijzingen naar auteurs, boeken en hoofdstukken bestaat, zo'n sterk geheugen dat hij onmiddellijk een onjuiste nummering ontdekt, of wie heeft zoveel vrije tijd en geduld om de citaten een voor een bij de auteurs zelf te controleren? Het was vooral het geval, wanneer men om één verkeerd geplaatste letter de hele *Ilias* én *Odyssee* van Homerus moest doornemen. Toch moest ik ook deze onaangename taak voltooien, als ik liever niet wilde dat de lezer bij zoveel passages misleid of geërgerd raakte.

Het werk was al voor de helft gedrukt, voordat de zorg hiervoor mij serieus bezighield. Als er in de voorafgaande bladzijden een fout was voorgekomen, voorzag ik deze daarom van een afzonderlijke noot; dat deed ik verder ook als iets mij of de correctoren van het werk was ontgaan, maar dat kwam beslist heel weinig voor. Wanneer een lettertje omgekeerd stond, omhoog gekomen was of slecht gedrukt, leek het mij niet de moeite van het noteren waard, omdat dit heel zelden voorkomt en de geleerde lezer niet stoort. Bovendien heb ik er een aanzienlijke uitbreiding met spreekwoorden aan toegevoegd,[1] niet om het werk met nutteloze uitweidingen te overladen, maar het met noodzakelijke informatie beter toe te rusten.

Maar bij een dergelijk werk komt er nooit een eind aan het verbeteren en aanvullen. Als mij een langer leven is vergund en er iets bij nieuwe schrijvers voorkomt, die nu herhaaldelijk worden uitgegeven, zal ik de tekst niet veranderen, maar dit als een welkome toevoeging opnemen. Zo zal de lezer niet met de kosten worden belast en van de vruchten van de wetenschap worden beroofd. Als God mij van deze aarde heeft weggenomen, bid en smeek ik het nageslacht nadrukkelijk om wat ik met zoveel inspanning heb verbeterd, intact te laten. Wanneer zij iets krijgen dat anders en beter is dan wat ik heb aangereikt, wens ik dat zij niet met het werk van een ander doen, wat wij nu bij de woordenboeken zien gebeuren[2] en waarvan wij weten dat het zich voordeed bij de verzamelingen van decreten en theologische uitspraken, met als gevolg dat de laatste bewerker van andermans werk alle lof vergaart. Laat daarentegen iedereen die een werk onder zijn eigen naam wil uitgeven, dat doen, of laat hij, als hij een verbetering aanbrengt of op iets wil wijzen, mijn voorbeeld navolgen en het onderwerp in een aanhangsel behandelen.

Ik schrijf dit niet, omdat het mij iets kan schelen bij wie de roem van het werk of de titel terechtkomt, maar omdat de wetenschap ook haar nietsnutten heeft. Naarmate die minder geleerd zijn, nemen zij met nog minder scru-

1. De editie bevat slechts 52 adagia meer dan de uitgave van 1523, maar wel aanzienlijke toevoegingen aan de tekst.
2. Zie brief 1460.

pules andermans werk ter hand. Daardoor dien ik niet zozeer bevreesd te zijn voor schade aan mijn reputatie als wel voor het algemeen belang van de wetenschap. Ik zou willen dat men voor de twee indices[3.] hetzelfde respect toonde. Zoals voorheen drukkers hierin ernstig tekort zijn geschoten, en dat tot groot ongenoegen van de lezer, is nu met veel inspanning ervoor gezorgd dat deze ergernis voor geleerden werd opgeheven. Wat een onheil en wat een ramp een dergelijke onbezonnenheid of achteloosheid voor de beste wetenschappen teweeg heeft gebracht, heb ik op andere plaatsten voldoende betreurd en is meer dan voldoende bekend. Wie een ander privé benadeelt, krijgt een proces wegens onrecht of toegebrachte schade. Maar zij die het algemeen belang tegenwerken, verdienen een openbare vervloeking, zoals lieden die openbare bronnen verontreinigen, rivieren verleggen of belangrijke wegen vernielen. Daarom is niet alleen aan alle publieke zaken, die voor de ouden als onschendbaar golden, een zekere eerbied verschuldigd, zodat wie deze zaken schendt als verwerpelijk geldt, maar ook en vooral aan boeken die met veel inspanning voor het algemeen belang van geleerden waar ook ter wereld zijn geschreven. Want de wetenschappen genieten een bijzondere verering; een wederrechtelijke schending hiervan raakt niet één stad, maar de hele wereld. Hoe verwerpelijker lieden zijn die voor een heel klein bedrag werken van schrijvers misvormen en vervalsen, des te meer lof verdienen daarom drukkers die met hoge kosten en even grote inspanning zich inzetten om juist de beste auteurs zo correct mogelijk het licht te doen zien.

De hele wereld steunde beslist van ganser harte de drukkerij van Aldus, die naast zoveel uitmuntende schrijvers nu voor ons alle werken van Galenus in het Grieks uitbrengt.[4.] Weliswaar onderneemt Johann Froben niet met hetzelfde succes, maar beslist wel met dezelfde toewijding hetzelfde in Duitsland; hij behaalt echter met zijn inspanningen niet zoveel resultaat, terwijl zijn reputatie ook nog door afgunst is aangetast. Overal verschijnen er lieden die met een verschillende bedoeling, maar met een zelfde vernietigingsdrang erop uit zijn de humaniora volledig uit te roeien, wat ons juist moet ons aansporen deze met nog meer eerbied te behandelen. Want de oude vijanden, die al sinds lang met dit soort studies een verbitterde oorlog voeren, komen met nieuwe beweringen aanzetten, namelijk dat alle onrust in deze wereld uit de talen en de schone letteren is ontstaan. De andere partij verlangt daarentegen dat alle profane wetenschappen voor het evangelie plaatsmaken. Ik zou wensen dat de evangelische vroomheid zo tot bloei

3. Erasmus zorgde voor een alfabetische index en een index op onderwerp.
4. De Venetiaanse drukker Aldus Manutius; de *editio princeps* van Galenus was in 1525 verschenen.

gekomen was, dat bij haar helder stralend licht de lampen van de profane wetenschappen uitdoofden. Nu zie ik dat de wetenschappen aanzien verliezen, maar dat een sterke vroomheid daarvoor in de plaats komt, neem ik niet waar. In boektitels komt men overal dankbaarheid en vrede tegen, maar in het gedrag van mensen zijn ze niet even gemakkelijk te vinden. Hoeveel juister was het al onze krachten[5.] aan te wenden om na beëindiging van waanzinnige meningsverschillen eerst ons in christelijke eendracht te verenigen en vervolgens de theologie, de koningin der wetenschappen, weer te verzoenen met haar oude dienaren, te weten deskundigheid in talen en kennis van de betere literatuur. Het ga u goed, geachte lezer, en geniet van de lectuur.

Bazel, 17 januari 1526

1660 *Van Jan Antonin*
Krakau, 21 januari 1526

Ik heb tot nu toe geen woord aan uwe excellentie geschreven, dierbare vader. De reden daarvan is de onzekere toestand van mijn zaken. Een brief die weldra volgt, zal dat toelichten;[1.] het zal een uitvoerige brief zijn, geheel en al bedoeld om u hiervan te overtuigen. Want op dit moment kon ik uwe excellentie niets anders dan *summa summarum* schrijven, zoals men dat zegt, aangezien ik te laat van het vertrek van deze koerier werd verwittigd.

Ik zag Plutarchus' *De non irascendo*[2.] op 3 december in Krakau. De beste zaken glijden gewoonlijk door ieders handen voordat ze mij bereiken. Bij de eerste de beste gelegenheid stuurde ik het naar de illustere heer Alexius[3.] na het met goud en zilver aanzienlijk verfraaid te hebben. Ik kan u niet zeggen hoezeer dit boek of liever de geest van Erasmus bij deze man in de smaak valt. Hij biedt uwe excellentie prachtige geschenken aan, maar deze kunnen niet vóór de eerstkomende Frankfurter jaarmarkt aan uwe excellentie bezorgd worden.

De welbekende Johann Henckel, prediker van hare majesteit de koningin van Hongarije,[4.] heeft bij mij een geschenk achtergelaten, dat tegelijk met

5. Vgl. *Adagia* 2868.
1. Een dergelijke brief is niet bekend.
2. In 1525 had Erasmus op instigatie van Antonin de uitgave van *De non irascendo* en *De curiositate* opgedragen aan Alexius Thurzo; zie brief 1572.
3. Alexius Thurzo.
4. Maria van Hongarije, zuster van Karel V.

een brief[5] naar uwe excellentie verzonden moet worden. Ik durfde de brief niet van het geschenk te scheiden, en deze koerier wilde geen geschenken transporteren. De eerstvolgende mogelijkheid was dit geschenk te bewaren totdat onze kooplieden naar Frankfurt vertrokken. Ik heb in Hongarije bij de koningin, de koning en andere hoogwaardigheidsbeklеders niemand gezien die innemender is dan deze man. Niemand heb ik gezien, die in preken, privé en in het openbaar bij elke gelegenheid oprechter de grote Erasmus bewonderde. Er is geen enkel boek van Erasmus dat in zijn bibliotheek niet de eerste plaats inneemt. Voor hem is het geen bezwaar boeken te kopen als ze voor de tiende keer worden uitgegeven. Al wat hij preekt en het volk inprent, ademt volledig de geest van de *Paraphrases* van Erasmus.

Naar ik hoor, telt Hongarije talloze intriganten, die hun best hebben gedaan het vergif[6] dat ze in Rome hebben opgezogen, bij iedere eervolle vermelding van Erasmus over de Hongaren uit te spuwen. Johann Henckel heeft als enige zo'n druk op hen uitgeoefend, dat niemand verder ook maar een kik durft te geven. Uwe excellentie zou uw werk over het preken[7] aan geen sterveling beter kunnen opdragen, omdat hij uw goede naam bijzonder steunt of omdat hij niet één enkele brief van Erasmus aan hem voor een rijke en permanente prebende zou willen ruilen - dat waren zijn woorden in een groot gezelschap van zeer aanzienlijke personen. Als hij één enkele brief van Erasmus aan hem zo belangrijk vindt, hoeveel waarde zou hij dan niet aan één brief hechten, maar aan een omvangrijk werk? Ik zou durven garanderen dat hij voor geen bisschop of abt zal onderdoen, als hij - waar ik van droom - het een keer zou worden. Deze man kent geen maat in edelmoedigheid, zelfs alle tweederangs geleerden is hij tot ieders verbazing welgezind. Hij is niet alleen prediker voor de koningin, maar ook kapelaan in Košice en aartsdiaken in Torna. Hij had al eerder bisschop kunnen zijn, als hij had gewild; heel weinig ambitieus is hij en zijn geleerdheid roept bij velen afgunst op.

Maar hierover een andere keer. De eminente paltsgraaf van Krakau, meester Krzysztof,[8] heeft mij persoonlijk en per brief gevraagd hem bij uwe excellentie te willen aanbevelen. Hij zal u bij de eerstkomende jaarmarkt in Frankfurt zeer kostbare gouden geschenken[9] toesturen, die door mijn schoon-

5. De brief is niet bewaard gebleven. Het geschenk blijkt een lepel met de afbeelding van de heilige Sebastiaan; zie brieven 1698 en 1779a.
6. Zie voor de anti-Erasmusgevoelens in Rome brief 1479.
7. De *Ecclesiastes*, waar Erasmus in 1519 aan begon en die pas in 1535 zou verschijnen.
8. Krzysztof Szydłowiecki.
9. Zie brieven 1728 en 1752.

vader[10.] eigenhandig zijn vervaardigd. Hetzelfde verzoek deed de zeer eerwaarde bisschop Andrzej Krzycki, wiens geleerdheid uwe excellentie uit een klein werk van hem[11.] kan afleiden. Hoewel hij op enkele Poolse zaken kritiek heeft, laat hij de kritiek niet voor wat het is, maar reikt zoals artsen doen middelen aan om rampen af te wenden, als deze zich dreigen te verspreiden. Ik voeg dit eraan toe om te voorkomen dat u uit dit werkje enkele onaangename feiten afleidt, die u een eenvoudig excuus bieden niet naar ons te komen. Kon de brief van mijn vriend Krzycki uwe hoogheid maar hiertoe overhalen. Wat voor een triomf zou dat voor Antonin zijn! Maar ook als u niet komt, zegt het toch wat om van de meest christelijke koning een uitnodiging met zoveel mooie beloften te ontvangen.

Justus Decius, secretaris van zijne koninklijke majesteit, heeft onlangs (wat kan het bestaan van mensen ongelukkig zijn!) toen hij op zijn galopperend paard zat, een bot van zijn arm gebroken (men noemt het 'hulpbot'[12.]). Om uwe excellentie iets eigenhandig te kunnen schrijven, schreef hij met zijn andere hand deze paar woorden,[13.] terwijl zijn dierbare vrouw het papier vasthield. Ook hij wil bij uwe excellentie aanbevolen zijn. Omdat hij op uwe excellentie buitengewoon is gesteld, verdient hij dit bij u. Die edele heren hebben, geachte vader, volop gelegenheid hun aanbevelingen te realiseren. Maar omdat ik te weinig tijd heb, kan ik niet, zoals ik zou willen, wat ik hun beloofd heb nakomen met een betere samenvatting van hun persoonlijkheden. Stelt u zich intussen voor dat voortreffelijke aanbevelingen van al deze mensen overal vandaan aan u zijn gericht. Dergelijke aanbevelingen zijn zij ten volle waard.

De illustere paltsgraaf zal u vanwege uw onsterfelijke *Lingua*[14.] voor altijd welgezind zijn. De zeer eerwaarde bisschop Krzycki heeft door uw brief en het wiskundeboek[15.] dat u hem hebt gestuurd, sympathie voor u gekregen. Hij zal uwe excellentie graag steunen als u dat wenst, waar, wanneer en hoe vaak u dat wilt. Samen met mij vraagt Justus orders hiervoor van de grote Erasmus. Wij zijn ten volle ervan overtuigd dat uwe excellentie zeer op ons gesteld is, als u zich vaak met een verzoek tot ons wendt. U neemt voor ons de plaats van een godheid in. Wij hebben ontzag voor u, wij adoreren en ver-

10. Jan Zimmermann.
11. Waarschijnlijk *De negotio Prutenico* (Krakau, 1525); zie brief 1629, waar sprake is van een *epistola*, en brief 1652.
12. Waarschijnlijk de schouder.
13. De tekst is niet bewaard gebleven.
14. Erasmus had zijn *Lingua* aan hem opgedragen; zie brief 1593.
15. *De arte supputandi* van Cuthbert Tunstall (Londen, 1522); zie brief 1629.

heerlijken u; onze gevoelens voor u zijn zo, dat zij nooit zullen onderdoen voor die van een van uw vrienden. Luther heeft in Krakau een heel slechte reputatie. Ik wens uwe excellentie het beste. Moge de almachtige Jezus u in goede gezondheid beschermen.

Krakau, terwijl het met mijn ontstoken ogen slecht gesteld is, op het feest van de heilige Agnes, 1526

Uwe excellentie zeer toegenegen zoon, Antonin, arts

Ik verzoek u de paltsgraaf, Krzycki en Justus te laten weten dat ik aan hun wensen heb voldaan. Zo wordt voorkomen dat ze later iets tegen mij zeggen dat ik niet zou willen horen. Ook ik heb een geschenk[16.] voor uwe excellentie aangeschaft, hoewel ik vrees dat het niet zo kostbaar is als u met al uw vriendelijkheid verdient, want u hebt mij daarmee opnieuw voor het nageslacht willen aanbevelen. Ik zal het uwe excellentie met andere spullen in de Vasten toesturen. U krijgt de groeten van mijn lieve echtgenote. Nadrukkelijk groet ik mijn eminente vrienden Ludwig Baer, Bonifacius Amerbach, de Frobens, de echtgenote van Froben,[17.] Glareanus, Sichard en Lieven.[18.]

Aan het beroemdste sieraad van deze tijd, Erasmus van Rotterdam, onvergelijkbare beschermer van alle geesteswetenschappen, mijn geachte meester en patroon

1661 *Aan John Claymond*
Bazel, 30 januari 1526

De brief vormt het voorwoord van de Griekse tekst van Johannes Chrysostomus' *Conciunculae sex de fato et providentia Dei*, die Erasmus in 1526 bij Froben liet verschijnen.

Erasmus van Rotterdam groet de theoloog John Claymond, president van het College of the Bees[1.] te Oxford

Bloemen passen bij bijen. Daarom stuur ik u zes bloempjes, die ik uit de rijk bloeiende en heilzame tuinen van de heilige Chrysostomus heb geplukt. Ik hoop dat uw toegewijde en nijvere zwerm voor de heilige productie van honing daarmee sap vergaart, dat even heilzaam voor de geest als zoet voor het

16. Een parel; zie brief 1698.
17. Gertrud Lachner, vrouw van Johann Froben.
18. Lieven Algoet.
1. Corpus Christi College.

gehemelte is. Ik geef toe dat, als het om de zuiverheid van het Grieks gaat, het beste materiaal uit de weiden van Demosthenes, Aristophanes en Lucianus wordt verzameld. Want de kinderen van die wereld overtreffen in hun generatie op een of andere manier altijd de kinderen van het licht.[2.] Toch kan ik de houding niet afkeuren van hen die uit liefde voor hun godsdienst liever uit de geschriften van heiligen een minder ontwikkeld taalgevoel krijgen dat verrijkt is met de winst van heiligheid, dan uit de werken van heidenen een bijzonder verfijnd taalgebruik ontwikkelen dat voor een goede handelwijze gevaar oplevert. Want honing uit taxus is giftig, er bestaat nauwelijks iets zoeters, maar het heeft wel snelwerkend vergif.[3.] Wie deze mening is toegedaan, moet niets anders dan Chrysostomus intensief lezen. Zijn taal is heel helder en rijk voorzien van een opvallend leesgemak en een bloemrijke stijl. Om niet de indruk te wekken dat ik u slechts uit gemakzucht het werk van een ander aanbied, dient u te weten dat ik met een heel oud handschrift te maken had, dat bovendien nergens van fouten was ontdaan.

Wanneer ik merk dat dit kleine geschenk u aanstaat, zal ik u er meer laten bezorgen om uw bijenkorf van dienst te zijn. U dient hem, mijn beste Claymond, met des te meer kracht te beschermen naarmate er meer lieden opduiken die de honingproductie dwarsbomen. De bijtjes in de natuur hebben angels om de darren te doden, maar christelijke bijen hebben geen angel, of als zij er een hebben, willen zij liever zich nuttig maken dan doden. Weliswaar doen darren een deel van het werk samen met bijen, maar die lieden die eerder horzels zijn dan darren, doen niets anders dan de honingmakers hinderen. Het ga u goed.

Bazel, 30 januari 1526

1662 *Van Jacobus Piso*
Buda, 1 februari 1526

Ik groet je. Ursinus[1.] is hier weer; even streng als terecht verwijt hij mij mijn traagheid. Onlangs heeft hij zich op mijn instigatie naar Hongarije gehaast onder, naar ik hoop, gunstige voortekenen. Kort daarop voerden wij het eerste gesprek over onze vriend Erasmus, die altijd met ons luncht, dineert, zit, staat, paardrijdt en wandelt. Om kort te gaan: je bent volledig bij ons, wij van onze kant zijn altijd bij jou, behalve dat we wat plaats betreft gescheiden

2. Lucas 16:8.
3. Vgl. Vergilius, *Eclogae* IX, 30 en *Georgica* IV, 47.
1. Caspar Ursinus Velius.

worden. Omdat deze ongelukkige toestand met niets beter dan met een brief verholpen kan worden, kreeg Ursinus zonder moeite van mij gedaan, dat ik je eindelijk zou terugschrijven; daarbij aanvaardde hij geen excuus voor mijn langdurig zwijgen, voordat ik zelf garandeerde dat ik dit zou doen. Mijn genegenheid voor je spoorde mij sterk aan, maar schaamte weerhield mij enigszins, omdat ik eerlijk de fout van zulke nalatigheid erkende. Want als ik mij bij iemand van mijn vrienden aan een dergelijke ondankbaarheid ooit schuldig heb gemaakt, was dat inderdaad vooral bij jou, meer dan bij alle andere vrienden, omdat ik al zoveel jaren hardnekkig tegenover je heb gezwegen. Het zij verre van me om als rechter mijzelf van mijn vergrijp vrij te spreken zonder mij ook nog vrijwillig te veroordelen tot een zware boetedoening, die zo ingrijpend is dat ik niet verwacht haar gemakkelijk uit te kunnen voeren. Want ook als je mij met al je vriendelijkheid volledig van elke schuld bevrijdt, wordt dat toch absoluut niet gedaan door talrijke machtige personen die goed op de hoogte zijn van jouw gevoelens voor mij en mijn gevoelens voor jou. Dat weten vooral diegenen, bij wie ik onophoudelijk tot op de dag van vandaag direct bij het verschijnen van je naam - of eerder van je goddelijke persoon[2.] - al je kwaliteiten heb bezongen, waarmee ik desondanks je voortreffelijke eigenschappen en je inspanningen voor het christendom tekortdeed.

Wat de eerdere fout van mijn nalatigheid nog erger maakt (waarom zou ik het verborgen houden?) is het feit, dat ik zelfs de brief[3.] niet heb beantwoord, die ik nog in Praag vier jaar geleden uit handen van de zeer eerwaarde bisschop van Olomouc, Stanislas,[4.] had ontvangen. Het antwoord[5.] was toen weliswaar gereed, maar is niet verzonden, omdat ik rond die tijd als gezant naar Neurenberg naar de illustere vorst Ferdinand[6.] moest vertrekken. Het was eenvoudiger geweest je van daaruit te schrijven, maar door het snelle vertrek van de vorst[7.] kwam de verzending op dat moment in het gedrang. Daarna kreeg ik een ander gezantschap opgedrongen, namelijk naar de illustere koning van Polen.[8.] Toen ik in alle haast mijn bagage verzamelde, raakte het antwoord op je brief dat ik gereed had, tussen andere papieren zoek

2. Piso maakt hier een woordspeling met *nomen* (‘naam’) en *numen* (‘godheid’).
3. De brief is verloren gegaan.
4. Stanislas Thurzo.
5. Brief 1297.
6. Ferdinand van Oostenrijk, broer van Karel V.
7. Ferdinand verliet Neurenberg op 16 februari 1523.
8. Sigismund I; de diplomatieke missie vond in januari en februari 1523 plaats.

en ik heb dat tot op heden ook niet teruggevonden. Misschien zou het nog langer zoek zijn geweest, als mijn vriend Ursinus er niet alleen op had aangedrongen dat antwoord te zoeken, maar ook deze brief er als een soort compensatie en rente bij te voegen. Beide heb ik niet tegen mijn zin gedaan en zelfs met des te meer genoegen, omdat de zeer eerwaarde heer Stanislas Thurzo, bisschop van Olomouc, mij nadrukkelijk hierom vroeg. Hij is iemand die evenveel door kennis van de literatuur als door een onberispelijke levenswandel uitmunt. Toen hij hier in Buda verscheidene dagen bij de vorst[9.] verbleef, spraken wij, zoals vaak in het verleden, heel uitvoerig over je. Er was geen sprake van dat hij enige afbreuk deed aan mijn oude verzameling lofprijzingen van Erasmus, maar hij voegde er steeds een nieuwe reusachtige stapel[10.] aan toe. Het spijt me niet onder het gewicht ervan gebukt te gaan, het is mij in tegendeel een groot genoegen dat door het oordeel van zo'n belangrijk persoon mijn mening over jou verder wordt verspreid. Daarmee is een bisschop vanwege zijn verheven waardigheid veruit de meerdere van een proost, Thurzo de meerdere van Piso vanwege de luister van zijn naam, waar ik nog zijn kennis van de letteren aan toevoeg.

Toch voel ik in deze kwestie zo weinig afgunst, dat ik naar mijn mening terecht tevreden kan zijn, omdat ik op één en hetzelfde ogenblik als eerste de twee gebroeders Thurzo ertoe heb aangezet je te schrijven, de een bisschop van Wrocław zaliger nagedachtenis,[11.] de ander bisschop van Olomouc. Want toen zij ongeveer acht jaar geleden, hoffelijk als ze waren, tegelijk bij mij verbleven (ik woonde toen in het paleis van de koning[12.]) en enkele boeken van jou op tafel opensloegen en inzagen, vroegen zij met één mond mij naar mijn mening over Erasmus, en dat met des te meer aandrang omdat zij begrepen dat ik door oude vriendschap al lang met je was verbonden. Dat lag gedeeltelijk aan mijn verhaal en gedeeltelijk aan een brief die je mij ooit vanuit Siena naar Rome had gestuurd[13.] en die ik als beslist kostbaarder dan goud heb bewaard. Beide eerwaarde bisschoppen namen eerst de brief in hun hand, kusten hem en lazen hem keer op keer met groot enthousiasme. Voor mij was het niet moeilijk meer hen ertoe te bewegen jou te schrijven; zij deden dat kort daarna uit eigen beweging en overvloediger dan waartoe ik kon aansporen, omdat zij zo vriendelijk waren je niet alleen met een brief,[14.] maar ook

9. Lodewijk II.
10. Vgl. Horatius, *Satiren* II, 3, 111.
11. Johannes Thurzo, overleden in 1520.
12. Lodewijk II.
13. De brief, die Piso ook noemt in brief 1297 (p. 104), is niet bewaard gebleven.
14. Zie brief 850.

met giften en geschenken[15.] te eren. Dit was hun beiden door hun vader[16.] zaliger nagedachtenis, een zeer integer persoon, bijgebracht, zodat men zonder meer mag aannemen dat hij hen niet alleen als erfgenamen van zijn aanzienlijk vermogen, maar ook van zijn uitzonderlijke vrijgevigheid heeft achtergelaten.

Ik heb dit ter sprake gebracht, omdat ik aan de bisschoppen Thurzo heel wat, maar aan hun vader het meest te danken heb. In mijn herinnering was de man niet alleen buitengewoon gelukkig vanwege zijn functies, gezondheid, kinderen en rijkdom, maar ook zijn leven lang niet te overtreffen in godsdienstigheid, bezonnenheid, vriendelijkheid, betrouwbaarheid en standvastigheid. Toen zijn dood[17.] in Rome aan de zeer eerwaarde heer Pietro,[18.] voormalig kardinaal van Reggio, werd bericht (want die was als gezant in Hongarije een grote vriend van Thurzo geweest), wendde hij zich tot mij, nam mij bij de hand alsof hij een nieuwe overeenkomst wilde sluiten en zei: ‘Ik weet, Piso, dat jij Thurzo altijd hogelijk gewaardeerd hebt. Toch wil ik dat jij op jouw beurt voorgoed van mij weet dat ik van de vooraanstaande mensen die ik in Europa ken, niemand heb ontmoet die in alle soorten deugden Thurzo's gelijke is. Voor zo'n groot iemand met zoveel levenservaring schreef ik toen voor de vuist weg het volgende lofdicht:

> Het grootste voorbeeld van deugden dat Europa ooit zag
> Was zelfs naar de mening van Rome Thurzo.

Ik werd als het ware tussen de bedrijven door tot dit onbeduidende gedicht niet alleen geleid door mijn herinnering aan een eerbiedwaardige oude man, maar ook door zulke warme gevoelens van de voortreffelijke bisschop[19.] voor jou als ik bij mensen van zijn stand bijna nergens heb gevonden. Als andere bisschoppen ook zijn vrijgevigheid voor geletterden volgden, ieder conform zijn middelen, zouden de humaniora er werkelijk veel beter voor staan.

Je krijgt nu een brief, beste Erasmus, waarvan je het allegaartje deels aan de bisschop en deels aan Velius kunt wijten. Voor mij zou het in elk geval voldoende zijn de schandvlek van een ernstige nalatigheid op welke manier dan ook te verwijderen, als tenminste de langdurige smet van zoveel jaren door de ijver van één of twee uur voldoende te compenseren valt, en als het feit

15. Zie brieven 1047, 1137, 1272 en 1603.
16. Johannes Thurzo senior.
17. 10 oktober 1508.
18. Pietro Isvaglies.
19. Stanislas Thurzo.

dat ik zowel door te schrijven als door te zwijgen steeds in grote standvastigheid uw vriend ben geweest, mijn nonchalance wellicht in enig opzicht goedmaakt. Ik kan wel verdragen dat mijn gevoelens door anderen worden geëvenaard, maar niet dat zij mij hierin overtreffen, zelfs niet degenen die op grond van hun diensten en weldaden hun grote vriendschap hebben bewezen en terecht verdienden jou veel dierbaarder te zijn dan ik. Het zij verre van mij op iemand jaloers te zijn, ik ben integendeel allen intens dankbaar die zo vriendelijk waren niet alleen mijn getuigenis over jou te bevestigen, maar haar ook met allerlei geschenken te overtreffen.

Om verder te voorkomen dat deze brief zonder nieuwjaarsgeschenk jou aan het begin van dit nieuwe jaar bereikt, stuur ik je een gouden munt met de naam van keizer Gratianus en daarnaast een zilveren munt, gewijd aan Hercules. Het is aan jou de intentie, niet de munten zelf te waarderen. Moge Christus ter verheerlijking van zijn glorie jou voor ons lang in goede gezondheid laten leven.

Buda, 1 februari 1526

1663 *Aan Frans van der Dilft*
Bazel, 3 februari 1526

De brief vormt het voorwoord bij de vertaling van Plutarchus' *De vitiosa verecundia*, die als aanvulling bij Erasmus' *Lingua* in februari 1526 bij Froben verscheen.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de hooggeachte jongeman Frans van der Dilft

Geen gebreken brengen een groter verderf teweeg, mijn beste Frans, dan gebreken die met het uiterlijk van deugden worden opgepoetst. Tot dit soort behoort buitensporige verlegenheid, die de Grieken *dusopia*[1] noemen. Deze schadelijke kiem ontspruit het liefst bij de beste en meest edele geesten. Als je hem probeert los te trekken, komt er iets voor in de plaats dat schadelijker is; als je hem verwaarloost, brengt hij een grote hoeveelheid ellende mee. Maar als je hem onder voorzichtige leiding verbetert, is hij de beste beschermer van de onschuld en als het ware een sieraad voor alle deugden. Terecht beweert Aristoteles[2] dat schaamte geen deugd is, maar een goede eigenschap

1. Het woord *dusopia* betekent ‘valse schaamte’.
2. *Ethica Nicomachea* II, 7, 14 (1108A, 30-35) en IV, 9, 1-3 (1128B, 10-21).

die bij jonge kinderen wijst op een edel karakter vol goede verwachtingen. Zo zegt de oude man in de komedie het:[3] 'Hij schaamde zich, het is in orde.' Maar als schaamte overdreven is, houdt zij gebreken verborgen om genezing te verhinderen, zoals Horatius[4] schreef: 'Een verkeerde schaamte houdt onverzorgde zweren verborgen.' Plato[5] is van oordeel dat men deze aandoening met hartelijke uitnodigingen moet bestrijden. Verlegenheid stompt de kracht van de geest af. Daarom noemden de ouden de eerste fase van dwaasheid, die naar men zegt het gevolg is van drank met een paar gram nachtschade,[6] 'het toneelstuk van de verlegenheid'. Vaak ziet men mensen die door een dergelijke verlegenheid zo buiten zinnen zijn, dat hun verstand afwezig lijkt. Om kort te zijn: verlegenheid maakt mensen niet alleen ongeschikt om te studeren en te oordelen, maar ook om te spreken en iedere eervolle functie in het leven te vervullen.

Daarom heb ik met des te meer plezier dit werkje van Plutarchus, dat ik als bijlage aan mijn *Lingua*[7] wilde toevoegen, vertaald, omdat ik zelf, als ik de periode van het leven achter mij naloop, vaststel dat ik door verlegenheid de meeste fouten heb gemaakt. Het meest ongelukkige dat mij is overkomen, is wat ik tegen mijn eigen mening heb gedaan om aan de schaamteloze verlangens van mijn vrienden te voldoen. Omdat ik merkte, dat jij door je bijzondere aanleg van nature veel schroom en inschikkelijkheid bezit, meende ik jou met dit boekje als met een tegengif te moeten beschermen om te voorkomen dat je schuchterheid in valse schaamte overgaat. Hoeveel schade zij je tot nu toe bezorgd heeft, weet ik niet, maar ik wijt het in elk geval aan het feit dat ik pas laat je rijk bedeelde en vriendelijke geest heb leren kennen. Als dit eerder was gebeurd, was het ook jou, als ik me niet vergis, ten goede gekomen.

Maar ik zal je niet langer van Plutarchus afhouden, van wie je dit alles beter zult horen. Het ga je goed.

Bazel, daags na Maria Lichtmis in het jaar 1526

3. Micio in Terentius, *Adelphi* 643.
4. *Epistolae* I, 16, 24.
5. Aulus Gellius, *Noctes Atticae* XV, 2, 4, waarin verwezen wordt naar Plato, *Leges* 637A en 674E.
6. Letterlijk staat er 'met het gewicht van een drachme aan nachtschade'; zie Plinius, *Naturalis historia* XXI, 177-178.
7. Zie brief 1593.

1664 *Aan de Theologische Faculteit van Parijs*
Bazel, 6 februari 1526

De brief is afgedrukt met Erasmus' *Prologus in supputationem calumniarum Bedae* (Bazel, Froben, augustus 1526).[1.]

Erasmus van Rotterdam groet de zeer eerbiedwaardige Theologische Faculteit van Parijs

Geachte vaders en meesters, ik heb twee kritieken van u ontvangen, waarvan de ene een coproductie was van magister Noël Béda en magister Guillaume Duchesne. De andere was van Béda alleen, die haar aan het parlement heeft aangeboden. Zij betreft uitsluitend mijn werk over Lucas.[2.] De eerste, die later is uitgebreid, heeft een voorwoord waarin enkele gerechtelijke formuleringen voorkomen, zoals ‘ik, Noël Béda’ en ‘de vrees voor God alleen hierbij voor ogen hebbend’. Daarop volgen talrijke vijandige opmerkingen, namelijk dat mijn leer in veel opzichten ‘onjuist’ is, ‘schaamteloos in strijd met goed normbesef’ en in zeer veel opzichten ‘schisma veroorzakend’, ‘goddeloos afbreuk doende aan de positie van de heilige godsdienst’ en ‘met een verderf brengende beker’ etc. Hoe dit alles ook moge zijn, als hij me deze kritiek persoonlijk per brief had meegedeeld, zou ik hem, of zij terecht is of niet, dankbaar zijn. Nu gaan deze vijandige kritieken bij u door de handen van mensen heen zonder dat ik er weet van heb. De meeste mensen denken dat de kritieken met instemming van uw college naar buiten zijn gebracht, hoewel de zaak heel anders ligt. Ik had beslist niet kunnen denken dat Guillaume Duchesne zoveel tijd had mijn werk te lezen of zoveel geduld om dit vol te houden. Maar ik denk dat hij de kritiek heeft onderschreven om zijn vriend een plezier te doen.

Guillaume is echter naar zijn bestemming[3.] gegaan en volgens het spreekwoord[4.] dient men aan de levenden te denken. Ik geloof dat zelfs Béda niet alles gelezen heeft, maar dat hij een deel van het werk bij anderen heeft ondergebracht. Dat bewijzen de verschillen in cijfers die de bladzijden aangeven.

1. Het werk vormt een antwoord op o.a. Béda's *Censura*, die in handschrift circuleerde en op 28 mei 1526 in Parijs in druk zou verschijnen.
2. *Paraphrasis in evangelium Lucae*; zie brief 1381.
3. Vgl. Handelingen 1:25, waar dit van Judas Iskariot wordt gezegd; Duchesne overleed op 4 september 1525.
4. *Adagia* 152; citaat uit Cicero, *De finibus* V, 3.

Maar dit is niet van belang, aangezien Béda de opmerkingen voor zijn rekening neemt. Daarom heb ik in het kort op de afzonderlijke punten gereageerd, waarbij ik gedwongen was te raden waar hij aanstoot aan heeft genomen. Ik hoop dat u hierdoor met meer zekerheid kunt beoordelen of mijn bekritiseerde passages de harde woorden rechtvaardigen die in het voorwoord van de kritiek staan.

Voor mij is Béda een goed iemand. Maar ook goede mensen hebben hun stemmingen; aan hun eigen studies hechten zij overvloedige waarde, op die van anderen zijn ze jaloers, ze volgen lieden die hen ophitsen en geloven mensen met valse berichten. Kortom, goede mensen zijn ook mensen. Onmiskenbaar koestert hij innerlijk een dodelijke haat tegen de talen en humaniora; daarom is hij misschien als criticus van mijn werken extra bevooroordeeld. Wat mij betreft verklaar ik alleen maar dat ik met een eerlijke bedoeling die werken heb geschreven, vol verlangen de christelijke godsdienst te bevorderen. Als er een fout voorkomt, is hij zodoende het gevolg van mijn onkunde of van menselijke onzorgvuldigheid.

Ik zal op de kritiek van Béda niet ingaan, maar hij moet bij mij niet verkondigen dat, wanneer deze of gene een betwistbare leerstelling verkondigt die strijdig is met de leer van de kerk, ik de Heilige Schrift niet mag behandelen met woorden die oude orthodoxe schrijvers hebben gebruikt, waarbij ik de opvatting van de kerk intact laat. Als iets in mijn geschriften aan een dwaling van deze of gene verwant lijkt, moet hij niet onmiddellijk argwaan krijgen, vooral omdat uit andere plaatsen van mijn pennenvruchten mijn mening duidelijk naar voren komt. Daarnaast moet hij niet beweren dat ik een schisma veroorzaak, als er iets - en dat in het algemeen - tegen slechte bisschoppen wordt gezegd, want de wereld is vol bisschoppen en waren ze maar zoals Paulus[5] ze beschrijft! Hij moet niet van de daken schreeuwen dat ik aan de positie van de allerheiligste godsdienst afbreuk doe, wanneer ik monniken erop wijs waarin ware vroomheid is gelegen. Want nergens veroordeel ik hun positie, maar wel degenen die onvoldoende in overeenstemming daarmee leven. Laat hij niet willen denken dat wat ik tegen theologen die die naam beslist niet verdienen heb gezegd, tegen alle theologen is bedoeld. Ach, had de wereld zulke lieden maar niet. Ik heb beslist respect voor hun beroep en zal dat blijven houden zolang ik leef. Ten slotte moet hij niet beweren dat ik schaamteloos de goede zeden bestrijd, als ik iets zeg tegen bijgeloof of een gewoonte die ongemerkt in het gedrag van mensen is binnengeslopen. Hoe groter het gezag van theologen is, des te meer behoren hun uitspraken niet alleen weloverwogen en eerlijk, maar ook vrij van controversen te zijn.

5. I Timotheus 3:1-7.

Hoewel de kritiek niet met instemming van uw college is opgesteld, hebben de meeste mensen toch het vermoeden dat uw mening die van Guillaume Duchesne en Noël Béda volgt, omdat zij als de belangrijkste leden gelden. Voor zover het de talen en de humaniora betreft, weet ik dat u met uw wijsheid mijn raad helemaal niet nodig hebt. Toch denk ik dat uw beroep nog iets in waardigheid en luister zal stijgen, als de theologie, de koningin der wetenschappen, haar oude dienaren welwillend weer in dienst neemt. Datgene waarvan mijn critici uitroepen dat het nieuw is, bestaat al lang, namelijk dat de beoefening van de theologie met de kennis van de talen en de betere literatuur samengaat. Als mensen die in de humaniora bedreven zijn, goddeloze leerstellingen volgen, is het niet terecht fouten van deze lieden te wijten aan wetenschappen die uit zichzelf goed zijn en de katholieke kerk eertijds veel voordeel hebben bezorgd.

Ik schrijf dit vanwege enkele ouderen, die deze studies die zij in hun jeugd hebben gemist, geen goed hart toedragen. Moge de Heer u allen, zeer geachte vaderen en leermeesters, in goede gezondheid laten leven. Aan uw vroomheid wil ik bijzonder graag aanbevolen zijn.

Bazel, daags na het feest van Agatha, in het jaar des Heren 1526

1665 *Van Juan Luis Vives*
Brugge, 14 februari 1526

Vives aan Erasmus

Over Franz[1.] is veel gesproken; zoveel verdient hij niet. Het zou oneerlijk zijn van Froben iets te verlangen wat voor hem schade zou opleveren.[2.] Het is niet verwonderlijk dat mijn werken[3.] niet worden verkocht. Ze missen niet alleen een beschermgeest, maar ook de vindingrijkheid, deskundigheid en de faam van de auteur, kortom alles waarmee men boeken gewoonlijk aanprijst. Ik ga een andere drukker zoeken, zodat ik minder spijt heb aan hem de opdracht te geven dan aan Froben, die zich door het uitgeven van jouw geschriften voor de humaniora buitengewoon verdienstelijk heeft gemaakt. Persoonlijk denk ik dat ik een uitmuntende reputatie heb verkregen, als jij

1. Franz Birckmann, boekhandelaar in Antwerpen met een slechte reputatie.
2. Namelijk dat Froben een uitgave van Vives' *Opuscula* zou verzorgen; zie brieven 1513 en 1613.
3. Of de *Somnium* of Augustinus' *De civitate Dei*; zie brief 1531.

wat je in je brief[4.] schrijft, oprecht meent en mij niet naar de mond praat. Ik zoek geen andere roem dan om bij jou en je gelijken, zo die er al zijn, in de gunst te komen. Welke roem kan groter zijn en wat geeft meer aanzien? 'Plato alleen is voor mij even veel waard als de hele bevolking van Athene', zei de bekende dichter[5.] en de musicus[6.] zei: 'Zing voor mij en voor de Muzen.' Op wiens oordeel kunnen in deze tijd die woorden beter van toepassing zijn dan dat van jou? Daarom was het advies in je laatste brief 'Laten wij onze vriendschap met de gunst van de Muzen en de Gratiën voor altijd in stand houden' overbodig. Ik ben niet zo nonchalant, dat ik een vriendschap laat verdwijnen die mij zoveel luister en eer bezorgt. Ik zal haar, zoals men zegt,[7.] met beide handen in stand houden. Want over jou heb ik geen enkele twijfel.

Over drie dagen zal ik mij met Christus' hulp naar Engeland begeven; daarvandaan zal ik je uitvoeriger schrijven, want nu is er niets wat de moeite van het schrijven waard is. Ik denk dat het nieuws over de vrede[8.] je al heeft bereikt, dat wil zeggen over een rustperiode en de mogelijkheid wandaden te plegen, voor zover zij althans door de dwang van de oorlog uitgesloten of onderbroken waren. Ik hoop dat de vrede van Christus over onze harten en zijn kerk komt, - een vrede die de wereld niet kan bieden.[9.] Alles is door partijtwisten als het ware verscheurd, maar het keerpunt moet de goedkeuring van Christus hebben en alleen op zijn applaus moeten we wachten. Het is zelfs niet zonder gevaar dat te schrijven, en wat opmerkelijker is, het gevaar komt van twee kanten. Mijn vriend Fevijn groet je heel beleefd.

Het ga je goed, voortreffelijke leermeester.

14 februari 1526, Brugge

1666 *Van Polidoro Virgilio*
Londen, 17 februari [1526]

Onlangs heeft in heel Engeland het gerucht[1.] de ronde gedaan dat jij naar Vlaanderen was vertrokken en ik had het ook zelf van vrienden gehoord, zodat ik

4. De brief, waarschijnlijk rond 24 december 1525 geschreven, is verloren gegaan.
5. Antimachus van Colophon bij Cicero, *Brutus* 191.
6. De fluitspeler Antigenidas bij Cicero, *Brutus* 187.
7. Vgl. *Adagia* 4115.
8. Verdrag van Madrid, op 14 januari 1526 tussen Karel V en Frans I gesloten.
9. Vgl. *Sacramentarium Gelasianum* III, 56.
1. Vives had hetzelfde gerucht gehoord; zie brief 1613.

besloten had jou te schrijven en mijn pen al gereed hield. En zie, daar verscheen je vriend Karl[2.] en gaf mij je brief, waaruit ik afleidde dat je zelfs geen stap buiten de grenzen van Bazel had gezet. Het verheugde mij dat het goed met je gaat, en ik heb de brief als een gunstig voorteken van een ontmoeting tussen ons ontvangen. Want omdat er eindelijk vrede is bereikt tussen de keizer en de Franse koning[3.] en zij zonder twijfel vele jaren stand zal houden, staan onze zaken er zo goed voor, dat je het niet verdient nog langer in Bazel te blijven. De Engelsen zijn je vrienden, de Fransen zijn je goedgezind, de Vlamingen mogen je graag. Naar hen kun je met het volste recht toe gaan. Je verblijf bij hen zal jou een groot voordeel en je vrienden een genoegen bezorgen. Zij kunnen je met minder moeite iedere dag tegelijkertijd met brieven begroeten, met geschenken verblijden en behulpzaam zijn. Denk hierover na en, als dit je niet overtuigt, houd dan rekening met wat bij je vijanden op de lippen ligt, namelijk dat jij als vluchteling in Bazel woont.

Je tegenstanders hadden in heel Engeland het gerucht verspreid dat jij ook onlangs met je geschriften in Parijs was veroordeeld. Het gevolg was dat aan onze vriend More, aan Zacharias,[4.] aan mij en ook aan andere vrienden overal werd gevraagd of deze tragedie waar was. Van jouw Karl zul je dit te horen krijgen. En omdat ik het meest van iedereen verlang dat je dichterbij komt wonen, gaf ik Karl zestien kronen, de prijs voor een paardje, dat je overal naar toe kan brengen. Ik heb dit oprecht geschreven en met goede bedoelingen gedaan. Ik heb niets meer te maken met die Franz,[5.] die jou hemelhoog prijst - ik denk omdat hij dertien florijnen van je had geleend.[6.] Hij denkt dat toegeven dat jij niet erg op hem gesteld bent, voor hem gelijkstaat aan de dood - zo goed kan hij veinzen. More is vanwege zijn vriendelijkheid ook om jou te gerieven mijn toegewijde vriend. Het ga je goed.

Londen, 17 februari 1525[7.]

Je Polidoro Virgilio

Aan de zeergeleerde Erasmus, mijn meest dierbare vriend

2. Karl Harst, secretaris en vertrouweling van Erasmus.
3. Verdrag van Madrid.
4. Zacharias Deiotarus.
5. Franz Birckmann.
6. Zie brief 1507; blijkbaar had Erasmus over de schuld geschreven die hij nog niet terug had kunnen krijgen.
7. Omdat de vrede van Madrid pas in 1526 werd gesloten, kan de brief niet in 1525 zijn geschreven.

P.S. Ik wist niet, zeg ik eerlijk, wat de reden was dat jij zoveel over Franz klaagde.[8.] Daarna toonde jouw Karl mij aan, dat hij een stinkende zweer is van een en al bedrog, waaruit terecht een stroom van niet zozeer klachten, maar van verwondingen kan gaan vloeien. Daarom verbaas ik mij over je lijdzaamheid, want je hebt zo vaak onrecht dat je is aangedaan, verdragen; ik heb het dan maar niet over je goedgelovigheid, omdat je steeds maar weer je hoop op zijn betrouwbaarheid wilde vestigen, hoewel je al zo dikwijls door hem, onbetrouwbaar als hij is, bent bedrogen. Ik misgun de man zelfs zijn roem, omdat hij door zoveel kwalijke praktijken met een schrijver te maken kreeg, die tussen zijn drukke bezigheden door verslag deed van wat hem is overkomen. Maar de vriendelijkheid van Erasmus is zo groot, dat hij altijd het slechte ten goede keert. Maar voor mij zullen voortaan de woorden van Plautus[9.] een les zijn: 'Gelukkig is de wijze, die wijs is op kosten van een ander', want ik weet zeker dat je om deze reden mij van het bovenstaande verslag hebt gedaan. Het ga je goed.

1667 *Aan de lezer*
Bazel, 20 februari 1526

De brief is het voorwoord van Erasmus' *Hyperaspistes*,[1.] die in maart 1526 bij Froben verscheen.

Erasmus van Rotterdam groet de lezer

Onder de naam van Maarten Luther is het werk *Servum arbitrium* verschenen, maar veel mensen hebben er met de grootste zorg lange tijd aan gewerkt - want een jaar geleden is men met het drukken begonnen, zoals enkele lieden zeiden die beweerden dat ze een aantal pagina's hadden gezien.[2.] Dit blijkt ook uit de feiten. Ik heb het boek laat ontvangen, en nog wel toevallig. Want niet alleen de volgelingen van Luther hielden het verborgen om tenminste

8. Zie brieven 1494 en 1606.
9. Een onechte regel uit *Mercator* (IV, 73), die in moderne edities ontbreekt; de versregel wordt ook genoemd in *Adagia* 31 en 1871.
1. De volledige titel luidt *Hyperaspistes diatribae adversus Servum Arbitrium Martini Lutheri.* Het werk is een reactie op Luthers *De servo arbitrio*, waarmee Luther Erasmus' *De libero arbitrio* beantwoordde.
2. Niet erg waarschijnlijk; *De servo arbitrio* verscheen eind december 1525; zie ook brieven 1576 en 1624.

enkele maanden hun triomf te vieren, maar ook onze gemeenschappelijke vijanden, die van mij niets moeten hebben vanwege mijn zorg voor de humaniora en van Luther vanwege zijn onjuiste leerstellingen.

De hoeveelheid tijd die ik kon besteden aan het herlezen van mijn *Diatribe*,[3] vervolgens aan het doornemen van het werk van Luther, dat eerder langdradig dan uitvoerig is, en ten slotte aan het opstellen van mijn antwoord, bedroeg niet meer dan tien[4] dagen. Ik kreeg het boek, terwijl ik vermoeid was en nog altijd druk bezig met de laatste voorbereidingen voor de komende jaarmarkt. Als iemand mij niet gelooft, zijn hiervoor in Bazel de meest betrouwbare getuigen beschikbaar.

Desondanks besloot ik, omdat ik merkte hoe schaamteloos enkele lieden toen al bij de geur van Luthers boek begonnen te juichen, voor de komende jaarmarkt in Frankfurt een gedeeltelijk antwoord te publiceren, ook al was het in allerijl geschreven. Ik wilde hiermee bereiken dat die lui een bescheidener triomf zouden vieren, voordat zij de overwinning hadden behaald. Ik heb een antwoord geschreven op het deel waarin Luther het voorwoord van mijn *Diatribe* aanvalt. Op de rest zal ik uitvoeriger ingaan, als ik daarvoor tijd heb. Op diverse plaatsen heb ik de nummers van de hoofdstukken van de polemiek van Luther in de marge opgenomen, zodat u eenvoudiger wat ik weerleg kunt vergelijken, wanneer u eerst zijn hoofdstukken van een nummer hebt voorzien. Het ga u goed. U kunt een meer beslissende overwinning in deze discussie verwachten.

Bazel, 20 februari 1526

1668 *Van Jan Oem*
Leuven, 28 februari 1526

In het jaar onzes Heren 1523 werd op 12 september aan u, zeergeleerde heer Erasmus, door een vriend die u onbekend is, een brief[1] in het Nederlands geschreven; hij hield zijn naam verborgen en zweeg daarover, niet om hierdoor voor u onbekend te blijven, maar om een andere reden die hij aan het eind van dezelfde brief toevoegde. Hij adviseerde mij, zijn zoon die in Leuven woont, wanneer ik u schreef (want er zijn hier veel koeriers die uw kant uit gaan) eerlijk te bekennen dat Floris Oem van Wijngaarden, doctor in de

3. *De libero arbitrio diatribe*; zie brief 1419.
4. Dit aantal wordt ook in brief 1691 vermeld; in brieven 1674, 1678, 1679 en 1683 is sprake van twaalf dagen.
1. In brief 1469 wordt deze brief als *libellus* omschreven.

beide rechten, mijn vader, u die brief had gestuurd. Ook raadde hij me aan, voor zover ik dat kon, een beschrijving van hem te geven, zodat u hem door een dergelijke schildering in elk geval zou kennen. Hij is een groot liefhebber van beide talen en mede op zijn advies is hier in Leuven het Collegium Trilingue opgericht. Elke dag klaagt hij meer en meer dat dit niet floreerde in de tijd dat hij hier nog als jongeman leefde. Toen hij vijfenvijftig jaar oud was, is hij desondanks begonnen zich op de beginselen van het Grieks toe te leggen. Hij zorgde dat zijn zoon, mijn jongere broer, die, als ik mij niet vergis, nog geen dertien jaar is, vorig jaar Griekse en Latijnse les kreeg van een zekere Jan Beren, een zeer ontwikkeld man, rector van het gymnasium in Rotterdam. Bovendien ontstond tussen mijn vader en paus Adrianus VI - moge God zich over zijn ziel ontfermen - een heel bijzondere omgang, toen beiden in de bloei van hun jonge jaren aan deze universiteit studeerden. En hoewel het vertrek van Adrianus naar Spanje[2.] hun ontmoetingen niet langer mogelijk maakte, werd intussen de vriendschap aan beide kanten door wederzijdse brieven toch in stand gehouden en vergroot. Toen Adrianus een belangrijkere functie kreeg, namelijk het pausschap, vergat hij desondanks zijn vriend Floris niet. Met een eigenhandig geschreven brief[3.] wilde hij hem laten weten dat hij tot paus van Rome was gekozen. Hij vergat hun oude vriendschap niet: mij gaf hij op eigen initiatief, wat men *motu proprio* noemt, zijn prebende van de Sint-Lambertuskathedraal in Luik.

Daarom vraag ik u heel nadrukkelijk, zeergeleerde heer Erasmus, of u zo vriendelijk wilt zijn mij terug te schrijven en mij te laten weten of u die Nederlandse brief van mijn vader wilt beantwoorden. Indien het voor u een bezwaar is mij die u niet kent, te schrijven, wilt u dan tenminste aan de geleerde heer Joost van Gavere of aan Conradus Goclenius, die ik beiden goed ken, of aan Adrianus Barlandus, met wie ik heel vaak te maken heb, laten weten of u mijn brief hebt ontvangen en die van mijn vader, die (wat ik bijna vergeten was) u heel hartelijk groet. Het ga u goed, zeergeleerde heer Erasmus.

Leuven, uit het huis van de heer Jan Vullinck, meester van de Sint-Pietersschool en secretaris van deze universiteit, bij wie ik woon, 28 februari in het jaar 1526 na Christus' geboorte

Jan Oem van Wijngaarden, uw oprechte vriend, dienaar en leerling

Aan de zeergeleerde en welbespraakte man, uitmuntende leraar van de Heilige Schrift, zonder meer de eerste in welsprekendheid, de heer Erasmus van Rotterdam, zijn vriend en meest achtenswaardige leermeester. Te Bazel

2. In oktober 1515.
3. De brief werd op 15 februari 1522 in Vittoria geschreven.

1669 *Van Stephen Gardiner*
Londen, 28 februari [1526]

Stephen Gardiner groet Erasmus van Rotterdam hartelijk

Hoezeer mijn gebrek aan welsprekendheid mij afraadt Erasmus, de belangrijkste man op elk gebied van de wetenschap, te schrijven, kon ik toch niet volledig blijven zwijgen. Op andere momenten was het gebrek zo machtig en overheersend, dat het zijn heerschappij kon beperken. Want soms staat het mij niet toe wat ik voel onder woorden te brengen, en ook nu raadt het mijn weggestopte gevoelens aan zich niet op welke manier ook maar aan u kenbaar te maken, zelfs al dient zich een bij uitstek geschikte gelegenheid aan u te schrijven en de brief met een koerier te bezorgen. Maar als andere lieden in Engeland u in wedijver schrijven, zou Stephen dan als enige moeten zwijgen? Telkens als Erasmus ter sprake komt, pleegt hij vol trots te verkondigen dat hij ooit zijn kok is geweest. Op deze manier wil hij namelijk bij zijn toehoorders vertrouwen wekken in zijn geletterdheid, precies zoals mensen voor heiligen aangezien willen worden, omdat ze een keer met hun voeten het Heilige Land hebben betreden. Ik moest u in elk geval schrijven om te voorkomen dat uw vrienden denken dat ik u ondankbaar ben (want ik heb mij met uw geschriften tot groot voordeel voor mijzelf een tijd lang beziggehouden), of dat anderen denken dat ik heb gelogen, omdat ik overal rondvertelde dat ik u vroeger kende en vertrouwelijk met u omging.

Als het verder toegestaan is uw geheugen, dat u voor het zorgvuldig bewaren van de belangrijkste zaken hebt bestemd, om een onbeduidend feit naar het verleden terug te roepen: herinnert u zich dan niet dat u zestien jaar[1.] geleden te gast was bij een Engelsman, een zekere Eden,[2.] die toen in Parijs in de Rue Saint Jean woonde? U had op dat moment, als ik mij niet vergis, de eerste uitgave van de *Moria* laten verschijnen en al een grote hoeveelheid Griekse en Latijnse auteurs drukklaar gemaakt. Tezelfdertijd was er bij die Eden een jonge kerel aan wie u iedere dag opdracht gaf sla gekookt in boter en olie te bereiden. U zei dat dit voedsel door hem zo smaakvol was verzorgd zoals u dat nergens anders aantrof. Wel, dat ben ik, Stephen Gardiner, zeer op u gesteld en u in uw afwezigheid tot op de dag van vandaag trouw gebleven. Maar door mijn bezigheden aan het hof[3.] ben ik zo van u verwijderd geraakt, dat het mij vervolgens wel vergund is genegenheid voor u te

1. Als Erasmus' *Moria* in 1511 verscheen, vergist Gardiner zich een jaar.
2. John of Richard Eden.
3. Gardiner was secretaris van kardinaal Wolsey, kanselier van Engeland.

koesteren - wat ik ook doe -, maar niet, naar ik vrees, een keer te genieten van de bijzonder aangename lectuur van uw geschriften. Diep ongelukkig ben ik, omdat ik het voorstel niet kon aannemen, dat u mij via boekhandelaar Garret[4.] uit Cambridge aanbood. Als hij niet gelogen heeft, was het ongetwijfeld om bij u in dienst te komen. Ik zou dan in plaats van die stille brief, waar ik hoe dan ook van genoten heb, de kracht van uw levende persoon als leermeester hebben gehad.

Maar het is dwaas van mij te klagen over dingen die niet te veranderen zijn. Juist mijn bovengenoemde gebrek aan welsprekendheid dwingt mij niet méér woorden te gebruiken en laat op dit moment geen grotere spraakzaamheid toe. Daarom zeg ik u vaarwel, zeergeleerde Erasmus. Ik hoop dat u Stephen, zoals u hem vroeger als een niet ongeschikte kok beschouwde om sla voor uw gehemelte te bereiden, nu als uw trouwe vriend wil zien, wanneer een kans zich voordoet u te helpen. Opnieuw vaarwel.

Uit het huis van de zeer eerwaarde kardinaal[5.] op de laatste dag van februari

Uw zeer toegenegen Stephen Gardiner

1670 *Aan Johan van Saksen*
Bazel, 2 maart 1526

Naast het handschrift van de Latijnse tekst is ook een Duitse vertaling in handschrift overgeleverd, die eveneens door Erasmus is ondertekend.

Zeer illustere keurvorst, hoewel ik met uwe hoogheid niet op voet van vriendschap verkeer, was ik toch niet bang mij met deze brief tot uwe hoogheid te richten, omdat ik hoor en ook geloof dat u uw broer,[1.] wiens onkreukbaarheid ik ervaren heb, als een ware broeder bent opgevolgd, dat wil zeggen met al uw goede eigenschappen de gelijke van de voortreffelijke vorst. Want de kwestie die hiertoe de aanleiding vormde, houdt naar mijn mening niet alleen met mijn persoon of uw heerschappij verband, maar ook met het algemene belang van het evangelie en de rust van alle christenen.

Een jaar geleden heb ik mijn *Diatribe de libero arbitrio*[2.] gepubliceerd, waarin ik mijn uiterste best heb gedaan om niet iemands goede naam aan te tas-

4. Garret Godfrey.
5. Thomas Wolsey.
1. Frederik III, op 5 mei 1525 overleden.
2. Zie brieven 1419 en 1481.

ten. Ik heb het boek een heel bescheiden titel gegeven door het een verhandeling of discussie te noemen. Ik vervul daarin niet de rol van rechter, maar van onderzoeker en gespreksdeelnemer, waarbij het gezag van alles en iedereen behalve dat van de Heilige Schrift is opgeheven. Een welwillender gespreksdeelnemer[3.] kon Luther niet wensen. Als zijn leer waar was, had hij de gelegenheid gekregen zijn opvatting kracht bij te zetten. Als dat niet het geval was, kon hij niet vriendelijker daartoe aangespoord worden. Wat zou ik er meer over moeten zeggen? Er was niets dat iemand, hoe lichtgeraakt hij ook is, kon beledigen. Toch maakte deze vriendelijkheid dat enkele theologen en vorsten een diepe haat tegen mij koesterden, omdat ik volgens hen niet met Luther streed, maar de spot met hem dreef. Weliswaar ben ik door de machtigste vorsten dit strijdperk ingeduwd, hoewel ik het weigerde en van alles als excuus aanvoerde, maar ik zweer bij God dat ik in dat werk niets heb geschreven dat met mijn innerlijke overtuiging in strijd is. Van niemand heb ik ook maar een cent gekregen om tegen Luther te schrijven. Maar hij stuurde mij een abnormaal lang werk,[4.] dat overal zo volgestopt is met spot, sarcasme, beledigingen, bedreigingen en beschuldigingen, dat er in alle werken die hij eerder publiceerde niet zoveel gemene kwaadaardigheid zit als in dit ene.

Het was nog te verdragen, als hij me dwaas, dom, dronken, een steen, een stuk hout of een zwam had genoemd. Ik ben een mens en het gaat om zaken die bij mensen horen. Maar omdat hij hiermee niet tevreden was, maakt hij vervolgens van mij een atheïst zoals Lucianus, omdat ik zou geloven dat er geen God is, en noemt mij een zwijn uit de kudde van Epicurus,[5.] omdat ik niet zou geloven dat God zich om zaken van stervelingen bekommert. Hij maakt van mij iemand die de Heilige Schrift veracht, de christelijke godsdienst te gronde richt, een vijand van het christendom en een misdadige hypocriet. Al wat ik tot nu toe op vrome wijze in mijn werken heb geschreven, zou ik als een huichelaar hebben gedaan door de grootste goddeloosheid innerlijk te verbergen. Verder heel veel andere beschuldigingen, die geen enkel fatsoenlijk iemand tegen een Turk of mohammedaan zou schrijven. Hij doet dit op aandrang van enkele onbeduidende lieden en heeft niet in de gaten welke rol hij speelt. Als hetgeen hij verkondigt, heilig is, ziet hij niet hoeveel duizenden mensen hij met zijn brutale schrijfstijl van zich heeft

3. Het vriendelijke karakter van zijn werk benadrukt Erasmus ook in brieven 1672, 1675, 1678, 1683, 1687, 1688, 1690 en 1691.
4. Luthers *De servo arbitrio* telde 383, Erasmus' *De libero arbitrio* 94 pagina's. Overigens besloeg de *Hyperaspistes* 240, het vervolgdeel 520 pagina's.
5. Horatius, *Epistolae* I, 4, 16.

vervreemd. Want hoe passen die beledigende grappen, het dwaze gespot, het sarcastisch gelach, de laster, de dreigementen en de uitvluchten bij zo'n ernstige en riskante zaak, die bijna de hele wereld op zijn kop heeft gezet? Als hij mijn argumenten onbevangen en krachtig met de Schrift en zijn eigen argumenten had verworpen, zou hij zijn zaak hebben geholpen en veel mensen aan zich hebben gebonden, die hij nu tot zijn vijanden maakt, en dat niet alleen in dit onderdeel, maar ook in de totale leer die hij verkondigt. Hij predikt wat zijn geest hem ingeeft. Maar wie kan zich voorstellen dat de geest van Christus in zijn hart woont, waaruit een taal komt die zoveel verwaandheid, verbittering, onbesuisdheid, laster en smakeloze grappen laat zien? Ook al is hij hierop al zo vaak aangesproken, hij verbetert zich niet, maar vervalt steeds van kwaad tot erger.

Ik heb oprecht en naar beste kunnen de humaniora en de theologie gesteund. Iedereen heeft van God zijn geschenk gekregen en bevordert langs zijn eigen weg de godsdienst. Als Luther niet toelaat dat iemand met hem van mening verschilt, heeft hij veel tegenstanders die in de boeken die ze hebben gepubliceerd, het met hem oneens zijn. Daarin voeren zij geen beschaafde discussies zoals ik, maar gaan zij met gruwelijke scheldwoorden tegen hem tekeer. Op hen moest hij zijn vlijmscherpe pen maar richten. Hij heeft in zijn omgeving talrijke lieden die bij de belangrijkste onderdelen, bijvoorbeeld de eucharistie,[6.] zijn leer met hun publicaties bestrijden, maar hij kan het niet verdragen dat ik, die voor zijn kerk een vreemde ben, een fatsoenlijke discussie voer. Waarvoor dienen tenslotte die grappen, bespottingen en verwensingen? Alleen maar om oproer in de wereld te veroorzaken en de goede naam van het evangelie en de humaniora zoveel mogelijk in diskrediet te brengen, ook al verzeker ik uwe hoogheid dat u geen nadeel hiervan zult ondervinden. Als het evangelie is wat hij verkondigt, is de kracht van het evangelie toch niet dat wij maar onbeperkt zondigen, maar dat we absoluut geen zonde begaan, zelfs als dat zonder straf mogelijk is. Het evangelie heft het gezag van burgerlijke wetten niet op, maar versterkt deze. Die wetten straffen, als iemand een ander een dief, leugenaar of een pleger van een meineed noemt, en bezorgen de auteurs van smaadschriften de doodstraf.

In een werk waarvan nu twaalfduizend exemplaren zijn verspreid,[7.] schrijft Luther dat ik niet geloof dat God bestaat en dat ik met de Heilige Schrift de spot drijf, terwijl hij intussen over het geweten van een ander oordeelt, wat alleen God is voorbehouden. Zijn leerlingen volgen zo'n misdadig voorbeeld na. Ik ben ervan overtuigd dat wetten bij u hun geldigheid nog niet

6. Erasmus doelt op Zwingli en diens aanhangers.
7. *De servo arbitrio.*

hebben verloren. Als op grond daarvan dieven en meineedplegers worden gestraft, overtreft dit elke soort diefstal, namelijk met uiterst kwalijke leugens andermans goede naam, die voor rechtschapen mensen waardevoller is dan het leven zelf, te niet te doen.

Ik schrijf dit, zeer geachte vorst, niet omdat ik op wraak uit ben, maar omdat het in ieders belang is dat Luther door de wetten en uw gezag gewaarschuwd wordt niet met dezelfde brutaliteit tegen een willekeurig iemand tekeer te gaan. Niemand heeft er wat aan en het leidt tot de ondergang van al wat goed is. Laat hij daarom met zijn rol van lasteraar ophouden of niet langer de evangelist uithangen. God heeft met Belial niets van doen.

Ik wens uwe doorluchtige hoogheid onafgebroken voorspoed toe. Als uw nederige, maar toegenegen en trouwe dienaar bied ik u alle mogelijke diensten aan.

Bazel, 2 maart 1526

Uwe hoogheid meest onderdanige dienaar, Erasmus van Rotterdam. Ik heb de brief eigenhandig ondertekend.

Aan de zeer doorluchtige keurvorst hertog Johan van Saksen

1671 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 7 maart 1526

Zeer onlangs schreef ik je op 10 februari.[1] Ik stuurde de brief naar Neurenberg om vandaar naar jou in Bazel doorgestuurd worden. Ik weet niet of je hem hebt ontvangen of niet. In die brief zei ik dat ik je eerder op 16 januari[2] had geschreven en een kwitantie van Martin Lompart, een handelaar in Bazel, meegestuurd. Ik betaalde hem jouw geld, dat ik uit Engeland van de toegewijde Alvaro de Castro had ontvangen. Jij dient het in Bazel te krijgen van Jakob Lompart, de broer van Martin. Ik hoop van je te horen hoe de zaak is afgelopen.

Daags na de betaling vertrok ik naar de markt in Bergen,[3] waar ik later jouw brief door Karl Harst bezorgd kreeg. Hij trof mij niet thuis en beklaagde zich bij mijn personeel over mijn afwezigheid. Want hij beweerde dat hij niet in staat was naar mij in Bergen te komen en mijn komst af te wachten, omdat hij in grote haast naar Engeland moest vertrekken. Toch zei hij dat hij de kwestie die hij met mij over jou te bespreken had, tot zijn terug-

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Brief 1658.
3. Hoogstwaarschijnlijk Bergen op Zoom.

komst wilde uitstellen. Pieter Gillis bracht bij zijn terugkeer van de markt namens hem aan mij dezelfde mededeling over. Ik kan mij niet genoeg verbazen over de afwezigheid van deze man, omdat hij tot op heden niets van zich heeft laten horen en mijn vriend Alvaro er niets over heeft geschreven. Ik zou niet willen dat de man een ongeluk is overkomen.

Ik heb de kwitantie ontvangen die jij me hebt gestuurd voor 38 pond sterling, die je via Alvaro de Castro hebt ontvangen. Ik zal haar naar hem laten opsturen, waardoor Castro van zijn verplichting af is en niet langer aan zijn belofte aan de bisschop van Canterbury[4.] vastzit.

In een eerdere brief vroeg je mij je vriend Harst te willen helpen bij het controleren van het geld dat je van Pieter Gillis via hem moet ontvangen; dat zal ik graag doen. Maar dan moet Harst zijn teruggekeerd en het mij vragen. Met Pieter Gillis heb ik hierover geen contact gehad. Het is voldoende dat ik in deze kwestie jouw bedoeling ken.

Tot nu toe heb ik niets gedaan met de rol linnen.[5.] Ik heb het uitgesteld, totdat Harst is teruggekeerd, die mij vanwege zijn grote vertraging in mijn verwachting teleurstelt. Want voordat ik het zou kopen, wilde ik van hem horen hoe dicht en fijn het linnen moest zijn, zodat het voor comfortabel gebruik door jou geschikt is. Daarmee voorkom ik dat ik namens jou iets tevergeefs doe.

Je bedankt mij voor de kleine pot vruchtensiroop[6.] meer dan deze verdient. Het deed mij genoegen te weten dat hij ontvangen is, maar niet dat je daarvoor zoveel *plapardi*[7.] moest betalen. Martin Lompart zal ik dit laten weten, want hij beloofde dat hij deze zonder enige onkosten zou afleveren. Bovendien zal ik je een portie gedroogde vruchten laten bezorgen; ik zal mijn vrienden erom vragen, want thuis of elders heb ik ze niet.

Wat je me over Birckmann schrijft, verwondert mij. Welke boze geest drijft hem ertoe jouw sympathie voor hem te verstoren? Het gebeurt overal met lieden die gewend zijn zo brutaal en schaamteloos te liegen.

De brief die jij me vraagt naar Pierre Barbier in Spanje te versturen,[8.] zal ik laten bezorgen.

Mijn echtgenote ontving in grote dankbaarheid een ring van je, die gewijd was door de koning van Engeland.[9.] Zij dankt je hartelijk daarvoor,

4. William Warham.
5. Zie brief 1654.
6. Zie brieven 1651 en 1658; de brief waarin Erasmus hiervoor bedankte, is verloren gegaan.
7. Zuid-Duitse en Oostenrijkse zilveren munt.
8. De brief is niet bewaard gebleven.
9. Zie brief 1595.

want telkens als jij ter sprake komt, houdt ze niet op te klagen over het verlies van de eenhoorn.[10] Voor deze ring zal zij, neem ik aan, beter zorgen. Het ga je goed, mijn beste Erasmus en leef lang in geluk en voorspoed.

Uit Antwerpen, 7 maart 1526

Je zeer toegenegen Erasmus Schets

Aan de zeergeleerde en onvergelijkbare heer Erasmus van Rotterdam te Bazel

1672 *Aan Johann Henckel*
Bazel, 7 maart 1526

Erasmus van Rotterdam groet Johann Henckel, prediker van koningin Maria van Hongarije

Een waarlijk christelijke geest kan niet anders dan klagen, als hij nagaat hoe diep de moraal is gezonken van mensen die de naam van Christus belijden, hoe het evangelie bijna is afgewezen, hoe er bijna geen geloof en naastenliefde over zijn behalve in naam en in aanduidingen, en bovendien in wat voor benarde positie de godsdienst terecht is gekomen. Op dezelfde manier kan deze geest iedere keer verheugd zijn, als hij hoort dat God bij geleerde en integere personen die in hoog aanzien staan, zijn goede geest vernieuwt. Als door een helder licht verdrijft dit bij ons de duisternis van de wanhoop en geeft goede hoop dat de gerechtvaardigde toorn van God in barmhartigheid zal veranderen. Daarom zou ik graag willen dat er evangelieverkondigers tevoorschijn komen, die de uiteengedreven, dwalende en verspreid geraakte schapen naar de heilbrengende weiden van Christus terugroepen en weer naar de schaapskooi van de kerkelijke eendracht brengen. Want vaak dreigt God uit ergernis over de misdaden van zijn volk bij monde van profeten met vorsten die kinderen zijn,[1] met priesters die lijken op wat het volk zelf is, en met de geest van valse profeten. Als hij daarentegen gunstig gestemd is, belooft hij als het hoogste geluk verstandige vorsten die ten aanzien van de wetten en de godsdienst standvastig zijn, betrouwbare zielenherders en profeten die de waarheid spreken.

Naar mijn overtuiging is dit de reden, dat wij tot op heden op zeer veel plaatsen mensen zien die alleen in naam christen zijn en zo onervaren en onbekend met hun godsdienst, dat ze de artikelen van de apostolische geloofs-

10. Zie brief 1654.
1. Jesaja 3:4.

belijdenis niet kennen, of althans niet begrijpen wat ze bij het doopsel hebben beleden. Wij hebben onze oren van de waarheid afgewend en daarom heeft God ons leraren gestuurd, niet om onze zweren met de taal van een arts[2.] te genezen, maar om de jeuk en de schurft van onze emoties eenvoudig te verergeren. Maar hoe machtig en beminnelijk het evangelie is, tonen deze tijden aan, waarin wij zien dat de wereld bij het horen van het woord evangelie als uit een lethargie ontwaakt en de indolentie van zich afschudt. Hoe zou het zijn, als de wereld bij de verkondigers van het evangelie de moraal en de geest van het evangelie zou zien? Nu zien wij dat op veel plaatsen nieuwe profeten zijn opgestaan, doorgaans van eenvoudige komaf, die veracht worden en in de wereld ook een slechte naam hebben. Door krachtig geroep en schitterende beloften hebben zij de christelijke wereld, die zoals men zegt op mandragora[3.] sliep, met de ceremoniën van het vlees en wereldse voorschriften wakker gemaakt en na het ontwaken grotendeels naar zich toegetrokken.

Aanvankelijk kreeg het toneelstuk, zodra het op de planken kwam, ook applaus van goede mensen, zolang er tenminste gepreekt werd over het onvergelijkbare aanzien en gezag van de Heilige Schrift. Toen kreeg iedereen ingeprent dat men alle vertrouwen in God moest stellen, werd het vertrouwen in de kracht van de mens veroordeeld en kreeg het begrip ‘evangelische vrijheid’ de gewenste voorkeur. Zelfs wat men met grote vrijmoedigheid, als was het een wagenspel,[4.] tegen de Romeinse curie, tegen de wereldse bisschoppen, tegen de onverdraaglijke heerschappij van de monniken en tegen waanwijze theologen die het zonder de kennis van Christus stellen, naar voren bracht, werd heel vaak met applaus ontvangen. En de onverschrokken moed waarmee iemand[5.] personen die als goden werden beschouwd, aanviel, legden zij uit als het bewijs van een goed geweten.

Bovendien bezorgde ook de naam Luther een goed voorteken, omdat hij in het Duits ‘zuiveraar’[6.] betekent. Hij heeft die naam vanwege het werk van zijn vader, die in zijn werkplaats brokken koper reinigt. De bijval in het theater groeide door het dwaze rumoer van enkele lieden, die terstond met hun geschreeuw bij het volk, met hun kritiek, hun artikelen en hun aanval-

2. Vgl. *Adagia* 2100.
3. De vruchten van mandragora of alruin onder een kussen zouden de slaap bevorderen; vgl. Celsus, *De medicina* III, 18, 12; Plinius, *Naturalis historia* XXV, 150 en *Adagia* 3464.
4. *Adagia* 673.
5. Bedoeld is Luther.
6. Erasmus leidt Luther van het Duitse *Läuterer* af; het werkwoord *läutern* betekent ‘reinigen’.

len op de humaniora het toneelstuk aan het begin probeerden uit te jouwen. Omdat zij ook al eerder bij geleerde en goede mensen erg gehaat waren, begunstigden zij de zaak van Luther. Hoe zwaarder de legers van samenzweerders en de met hen sympathiserende monniken verzet boden, des te meer verspreidde zich dit kwaad, wat bewees dat deze zaak door een goddelijke macht werd geleid. Nadat heel wat lieden naar de brandstapel waren gebracht, beloofden zij dat er een eind aan al dit tumult zou komen. Zo luidde het advies van de monniken. Duidelijk overkwam ons hier wat Hercules bij de hydra[7.] meemaakte. De besmetting groeide met iedere slag die men haar toebracht en putte kracht en moed uit onze wreedheid.

Midden tussen lieden die applaudisseerden en uitfloten voorspelde ik op grond van talrijke vermoedens dat de zaak op een oproer zou uitlopen. De ziener is met zijn voorspelling niet bedrogen uitgekomen; ik heb veel meer ellende gezien dan ik vreesde. Beide partijen probeerden het wedstrijdtouw naar zich toe te trekken;[8.] de ene stelde de pauselijk voorschriften gelijk aan het evangelie, de andere riep luid dat die voor het christelijk geloof de pest waren. Daarom heb ik vijf jaar geleden in een persoonlijke brief Luther[9.] aangespoord om, indien hij op zijn eigen geest vertrouwde, bij zo'n gevaarlijke kwestie met een volledig onbedorven geest te werk te gaan. Op mijn instigatie schreef hij enkele werken die waardering verdienen, zoals zijn commentaar op enkele psalmen en op het Onze Vader en *De quattuordecim spectris*.[10.] Maar toen hij deze geschriften met een ongelooflijke snelheid had voltooid, kwam het ene boek na het andere aangevlogen, waarvan het laatste telkens weer heftiger was dan zijn voorganger. Behalve aan zijn arrogantie ergerde ik mij bijzonder aan zijn onverzadigbare aandrang om te schelden, die ook nog met grofheid gepaard gaat. Ik weet zeker dat hij hiertoe wordt aangezet door enkele onbeduidende personen, die het gewoonweg niet verdienen dat men zelfs bij het koken van groenten hun advies opvolgt. Omdat dergelijke lieden hem influisteren, gebruikt hij zijn uitdagende pen tegen koningen en mensen die zich in het openbaar voor iedereen verdienstelijk willen maken, alsof hij vergeten is in welk theater hij optreedt, welke rol hij speelt en welk toneelstuk hij wil opvoeren.

7. Horatius, *Oden* IV, 59-62; *Adagia* 909.
8. Vgl. *Adagia* 467.
9. Uit deze periode is alleen brief 1127a bekend.
10. Het gaat om de *Operationes in Psalmos* (Wittenberg, 1519), door Erasmus positief beoordeeld in brief 1127a, en de *Explanatio dominicae orationis* (Wittenberg, 1520), waarvan een jaar eerder de Duitse tekst verscheen. Over *De quattuordecim spectris*, ook bekend onder de titel *Tessaradecas* (Wittenberg, 1520) sprak Erasmus zich in brief 1332 positief uit.

Het gebrek aan zelfbeheersing van de man leidde ertoe, dat ik mij ernstig zorgen begon te maken over de geest die hem inspireert, en ik wenste mijzelf geluk dat ik mij door zijn vleiende woorden niet naar zijn partij liet lokken en door hatelijke opmerkingen van anderen mij niet daarheen liet drijven. Toch zal ik niet ophouden een gelukkig einde voor deze tragedie te wensen, ongeacht haar ontstaan en hoever zij ook uit de hand gelopen moge zijn. Want ik zag dat als de overwinning bepaalde mensen voldoening zou geven, de ondergang van Luther veel voortreffelijke zaken met zich in het verderf zou storten, zoals we nu overal zien dat de talen en de humaniora door een onverdraaglijke vijandigheid worden aangevallen en niet meer in aanzien staan. De oude schrijvers worden verwaarloosd. De scholastieke theologie, die ik wilde verbeteren en niet laten verdwijnen, verliest haar aanzien. Bijna alle onderdelen van de humaniora sterven uit. Ten slotte heeft juist het woord 'evangelie' bij veel mensen zoveel haat opgeroepen, dat men nauwelijks mag verkondigen wat Paulus heeft geleerd. De tirannie van hen die Luther met het zwaard van de geest[11] - wat het woord van God is - dacht te zullen verdrijven, is erger geworden, niet verdwenen. De vrijheid waar we op hoopten, hebben we niet gekregen, integendeel: goede mensen krijgen een zwaarder juk, voor juist de slechtste zijn de teugels gevierd.

Nog één hoop blijft over. Welke dan, zul je vragen. Met de wijsheid die ik heb en die uitermate gering is, zal ik het zeggen. Als de goddeloosheid van stervelingen het misschien verdiend heeft door dergelijke lieden en door zo'n wrede chirurg behandeld te worden, omdat zij met papjes, drankjes en pleisters niet te genezen viel, hoop ik dat God degenen die hij als opstandelingen heeft verslagen, troost biedt als zij weer bij zinnen komen. Want soms pleegt hij de zonden van zijn volk te verbeteren met behulp van Filistijnen en mensen als Holofernes en Nebukadnezar, en als een almachtige kunstenaar de verdorvenheid van goddelozen om te zetten in het heil van zijn kerk en zijn eigen glorie. Op die manier is het vergif dat sommigen gekregen hebben, in een geneesmiddel veranderd; soms bracht een wond van een vijandig zwaard genezing, waar artsen niet meer in geloofden. Ik heb ook gelezen dat een adder met zijn omstrengeling iemand van een langdurige en hopeloze jicht heeft genezen. De goedheid van God is tot meer in staat dan het toeval. De ziekte was ernstig en chronisch geworden, en eenvoudige en algemeen gangbare middelen hielpen hier niet. De helleborus die is verstrekt, kwelt al lang de ingewanden van de hele wereld, zodat het gevaar bestaat dat hij daaraan bezwijkt, wat velen al is overkomen. Moge de geneesheer van de hemel zo goed zijn na deze ellende zijn volk in bescheiden mate een goede gezondheid te geven. Volgens Paulus[12] doet liefde altijd hopen.

11. Efeziërs 6:17.
12. I Corinthiërs 13:7.

Deze hoop heb ik nog niet helemaal laten varen, omdat ik vertrouw op de bekende barmhartigheid van de Heer, die niet voor altijd op zijn volk vertoornd pleegt te zijn, maar ook een einde aan de beproeving vaststelt, zodat wij haar kunnen verdragen. Luther is onlangs zo grof tegen mij tekeer gegaan,[13.] en dat zonder reden, aangezien in mijn *Diatribe*[14.] de discussie beschaafd en zonder beledigingen werd gevoerd. Ik zal de smaad die mij hierdoor persoonlijk is aangedaan, zonder moeite verdragen, als de algemene zaak van het christelijk geloof maar voorspoed beleeft zoals wij graag willen, het evangelie van Christus werkelijk in de harten van alle stervelingen heerst en, zonder dat ik bij de mensen roem vergaar, iedereen de eerbiedwaardige naam van onze Heer Jezus Christus verheerlijkt, prijst en laat triomferen. Wat mij meer hoop bezorgt is het feit dat ik op talrijke plaatsen nieuwe evangelieverkondigers zie verschijnen, die rustig, verstandig en in de geest van het evangelie hun boodschap uitdragen zonder naar links of naar rechts af te wijken.[15.] Zij zijn zo op de waarheid van het evangelie gesteld, dat zij een afkeer hebben van de onrust en de losgeraakte samenhang van de wereld. Hun leer bevelen zij met een onberispelijk leven en een vriendelijke handelwijze aan en zij vermengen de rol van evangelist niet met die van een pias.

Ik breng jou hier geen hulde, beste vriend, maar ik dank de barmhartige God om de rijke talenten die hij je gegeven heeft en waarmee hij bij je werkzaam is.[16.] Van harte wens ik de illustere koningin Maria geluk, naar ik hoor een vrome en verstandige vrouw, of liever heel Hongarije. Ik zou willen dat hier het christendom des te sterker bloeit, naarmate het meer aan de aanvallen is blootgesteld van lieden die het christelijk gezag slecht gezind zijn. Omdat jij mijn werken volop steunt - want dat leid ik af uit een brief[17.] van mijn vriend Antonin -, ben ik erg op je oprechtheid gesteld, waarmee jij, zoals hij schrijft, iedereen steunt, als deze maar hoop biedt op het voortbrengen van goede vruchten.

Op inspiratie van een of andere geest was ik met de beperkte genade die mij gegeven was[18.] begonnen de scholastieke theologie, die grotendeels tot menselijke scherpzinnigheden was vervallen, naar de bronnen terug te roepen. Met dit doel gaf ik het Nieuwe Testament en enkele beroemde auteurs

13. In *De servo arbitrio.*
14. *De libero arbitrio diatribe*; zie brieven 1419, 1420 en 1481.
15. Spreuken 4:27.
16. Filippenzen 2:13.
17. Brief 1660.
18. Efeziërs 3:8.

uit. Ik voegde er *Paraphrases*[19.] aan toe om langzame lezers behulpzaam te zijn en mensen die een afkeer ervan hadden, met een vriendelijke toegankelijkheid aan te trekken. Het liep helemaal niet slecht af, als deze noodlottige storm er niet op gevolgd was. Zelfs als deze met Gods wil is opgestoken, zij het door toedoen van slechte mensen, hoop ik toch dat Christus als een *deus ex machina* tegen de verwachting in een gelukkige afloop zal brengen. Ik heb er het volste vertrouwen in dat het sneller zal gebeuren, als meer evangelieverkondigers zoals jij verschijnen en de vorsten hun verlangens aan de glorie van het evangelie hebben onderworpen. In de *Paraphrases* - jij acht ze immers de moeite van het lezen waard - heb ik ettelijke fouten ontdekt, die door slordigheid van de drukkers zijn ontstaan en die ik gedeeltelijk heb laten herstellen, namelijk bij Mattheus, Lucas en Johannes. Want deze drie zijn nu opnieuw in druk verschenen.[20.] Ik stuur je tegelijk de fouten die ik hierin en ook in andere werken heb ontdekt, maar dat zijn kleinigheden die ik over het hoofd heb gezien.

Dit is alles wat ik je op dit moment kan schrijven, zeer geachte vriend. Wanneer ik je brief heb ontvangen, zal ik voor zover ik kan mijn best doen om te voorkomen dat je denkt dat je met een ondankbaar en onvriendelijk iemand vriendschap hebt gezocht. Moge de Heer Jezus je voor altijd beschermen.

Bazel, 17 maart, AD 1526

1673 *Aan Fridericus Nausea*
Bazel, 8 maart 1526

Erasmus van Rotterdam groet Fridericus Nausea

Mensen die failliet zijn gegaan, kunnen met hun financiën niet helpen, maar toch steunen zij anderen met hun advies om niet verkwistender te zijn dan nodig is. Wie lang met een hardnekkige ziekte heeft geworsteld, laat anderen het beste zien hoe men een kwaal kan ontlopen of genezen. Wie schipbreuk heeft geleden, maakt aan wie het anker lichten duidelijk hoe men gevaren moet ontwijken. Omdat ik heel goed weet wat voor gevaarlijke ziekte

19. *Paraphrasis in Matthaeum* (15 maart 1522, brief 1255), *Paraphrasis in Lucam* (30 augustus 1522, brief 1381), *Paraphrasis in evangelium Iohannis* (medio januari 1523, brief 1333) en *Paraphrasis in evangelium Marci* (februari of maart 1524, brief 1400).
20. Van Marcus verscheen pas in 1534 een gewijzigde uitgave.

de drang tot schrijven[1.] is, adviseer ik jou op dezelfde wijze, zeer geachte Nausea, enkele jaren te besteden aan het lezen en herlezen van goede schrijvers. Wanneer hierdoor je stijl zich verder heeft ontwikkeld, zul je met meer succes jezelf voor het spotzieke en arrogante toneel van de wereld kunnen presenteren. Je moet niet ieder onderwerp aangrijpen, maar iets uitkiezen dat voor je karakter en je krachten geschikt is. Op deze manier zul je roem verkrijgen, misschien wel wat later, maar deze is steviger en blijvender. Als dit advies je aanstaat, zul je mij ooit dankbaar zijn, omdat ik het gegeven heb, en jezelf gelukwensen omdat je het hebt overgenomen. Als het je niet bevalt, zul je niettemin dankbaar zijn voor de bijzondere belangstelling die ik voor je welslagen heb.

Ik heb met opzet niet aan de magistraat van Frankfurt geschreven zoals jij wilde, omdat er na de dood van Crato's[2.] vader niemand was die ik daar kende en er zelfs geen geringe reden was om je daar aan te bevelen. Het heeft geen zin met dit soort diensten zonder kans op succes kwistig om te gaan, maar het is verstandiger hiermee te wachten totdat het van pas komt. Als zoiets gebeurt, zul je ondervinden dat Erasmus omwille van zijn vriend Nausea niets weigert. Ik hoop uit een brief van je te horen hoe het met kardinaal Campeggi[3.] in Rome gaat. Floriano[4.] is als ambassadeur naar Moskou vertrokken.

Het ga je goed. Bazel, 7 maart 1526

1674 *Aan Jan Łaski*
Bazel, 8 maart 1526

Erasmus van Rotterdam groet Jan Łaski, baron van Polen

Als je reis[1.] voorspoedig is verlopen, zeer geachte graaf, is dat in elk geval voor mij een reden om minder bedroefd te zijn. Je vertrek kwam mij om veel redenen slecht uit. Want om over de rest maar te zwijgen moest ik mij enkele maanden inspannen om mijn huishouding, die door jouw luxe was aange-

1. Juvenalis, *Satiren* 7, 52.
2. Crato Stalburg; zijn vader Nikolaus was in 1524 overleden.
3. Nausea was bij Lorenzo Campeggi in dienst getreden.
4. Floriano Montini, secretaris van Campeggi.
1. Łaski was in oktober 1525 uit Bazel naar Italië vertrokken; zie brief 1622.

tast, naar haar oude soberheid terug te brengen. Vervolgens moest ik bijna de hele herfst en winter met nierstenen worstelen. Alsof dit al niet genoeg was, kwamen hierbij van elders nog zoveel moeilijkheden, dat ik eenvoudigweg merkte dat mijn beschermengel verstek liet gaan. Ik durfde je niet tegen te houden, omdat je op bevel van de koning[2.] tot belangrijke zaken werd geroepen, hoewel ik voorzag dat wat feitelijk gebeurd is, zou plaatsvinden.

Karl[3.] is hier teruggekeerd en hij bracht geconserveerde vruchten mee, waarvan echter het sap al verdwenen was. Hij klaagde dat hij door deze reis zoveel tijd voor zijn studies had verloren. Je ziet hoe spaarzaam hij nu met zijn tijd omgaat. Ik heb de man naar Engeland gestuurd[4.] om te voorkomen dat hij sloom wordt van het nietsdoen. Over de terugkomst van je bode heb ik tot nu toe niets gehoord.[5.] Ik weet alleen op grond van een brief van de arts Antonin[6.] dat mijn *Lingua* en het boek over wiskunde hun bestemming hebben bereikt. Wat jouw aansporing de koning van Polen te schrijven betreft, heb ik nog niet beslist of dat zinvol is. Hier was zelfs geen vlieg[7.] die naar Venetië wilde gaan. Het was onzeker in welk deel van de wereld je verbleef, Spanje, Frankrijk of Polen. Daarom was ik bang dat een brief die te laat bij de koning werd bezorgd, even onwelkom zou zijn als die late troost bij de keizer.[8.] Toch zal ik, als mij tijd wordt gegund, een brief schrijven omdat jij het bent die zo'n gunstig advies geeft.

Persoonlijk heb ik altijd een afkeer gehad van het strijdperk en nooit de rol van gladiator willen spelen. Op dit moment word ik gedwongen, zo heeft het lot beschikt, ook met wilde dieren te strijden. Parijs stuurde mij een boek van Pierre Cousturier,[9.] vroeger een theoloog aan de Sorbonne, nu een kartuizer monnik, waarin hij het over niets anders heeft dan ketterijen, aartsketters, godslasteringen en schisma's. Ik heb hem geantwoord[10.] en vergat

2. Sigismund I.
3. Karl Harst.
4. Met een brief aan Erasmus Schets (brief 1654).
5. In de laatste alinea komt de bode opnieuw ter sprake.
6. Zie brief 1660.
7. *Adagia* 1084; door militaire activiteiten was een reis naar Venetië gevaarlijk.
8. Suetonius, *Nero* 49. Toen Nero overleed, legde een centurio een mantel over hem heen, waarop Nero zei: ‘Te laat.’ Zie ook Erasmus, *Apophthegmata* VI, 25 (*LB* IV, kol. 277C).
9. *De tralatione Bibliae et novarum reprobatione interpretationum* (Parijs, 1525).
10. *Apologia adversus Petrum Sutorem* (Bazel, Froben, augustus 1525); zie brief 1591.

daarbij bijna mijn gebruikelijke vriendelijkheid. Zijn boek was met officiële toestemming van de pers gekomen. Tezelfdertijd verscheen ook de *Censura* van Béda;[11.] er waren drie geschriften van Latomus[12.] aan voorafgegaan, en daarna nog een smaadschrift van vier dominicaner malloten.[13.] Ten slotte kwam onverwacht een boek van Luther[14.] aangevlogen, waarin hij zichzelf in iedere vorm van brutaliteit overtreft. Daarop heb ik nu gedeeltelijk gereageerd.[15.] Want vóór de datum van de jaarmarkt waren mij nauwelijks twaalf dagen gegund. Ik denk dat ik aan de geschriften van Luther kan ruiken dat Pellicanus hem een paar van onze gesprekspunten schriftelijk heeft meegedeeld.

Laatstgenoemde heeft hier bijna een tweede drama teweeggebracht. Hij had het gerucht verspreid dat hij over de eucharistie dezelfde mening was toegedaan als ik. Ik schreef hem hierover een protestbrief,[16.] maar zonder zijn naam te noemen. De brief aan Pellicanus werd door Baer en Cantiuncula aan verscheidene mensen getoond; hij werd zelfs in de raad voorgelezen en raakte ten slotte, toen hij in het Duits was vertaald, tot mijn ongenoegen overal verspreid. Pellicanus antwoordde schriftelijk.[17.] Ik schreef hem terug[18.] dat hij met schrijven moest ophouden. Als hij wat wilde, moest hij maar naar mij toekomen. En hij kwam. Ik vroeg de man wat hij met zijn brieven wilde. Hij verzon allerlei uitvluchten. Ik begon hem in het nauw te brengen. Ten slotte gaf hij in elk geval toe dat hij gezegd had dezelfde opvatting te huldigen als ik. Herhaaldelijk vroeg ik wat hij en ik dan naar zijn mening gemeenschappelijk hadden. Na talloze uitvluchten antwoordde hij dat in de eucharistie het lichaam en bloed van Christus aanwezig waren. ‘Jij bent dezelfde mening toegedaan,’ zei hij. ‘Is dat alles?’ vroeg ik, ‘Geloof jij dat zij daar slechts symbolisch aanwezig zijn?’ ‘Nee,’ zei hij, ‘maar ik denk dat de kracht van Christus daar aanwezig is.’ Ik ging verder: ‘Geloof jij niet dat de substantie van zijn

11. Zie brieven 1571 en 1664.
12. *De confessione secreta*; *De quaestionum generibus quibus Ecclesia certat intus et foris* en *De Ecclesia et humanae legis obligatione*, gezamenlijk in 1525 in Antwerpen verschenen.
13. *Apologia in eum librum quem ab anno Erasmus Roterodamus de confessione edidit* (Antwerpen, 1525), een aanval op Erasmus' *Exomologesis sive modus confitendi,* met als gefingeerde auteur Godefridus Ruysius Taxander. De auteurs waren Vincentius Theodorici, Cornelis van Duiveland, Walter Ruys en Govaert Strijroy.
14. *De servo arbitrio.*
15. *Hyperaspistes*; zie brief 1667.
16. Brief 1637.
17. Brieven 1638 en 1639.
18. Zie brief 1640.

lichaam er aanwezig is?' Hij gaf toe dat hij dat niet deed. Daarna vroeg ik hem of hij die mening bij mij ooit kenbaar had gemaakt. Hij zei eerlijk zoals het was, namelijk dat hij dat nooit had gedaan. Daarna vroeg ik hem of hij die mening ooit van mij had gehoord. Hij zei dat het niet het geval was en dat hij zelfs vaak mijn tegengestelde mening had vernomen. Ik ging door: 'Bij anderen verklaar jij dat je dezelfde mening hebt als ik. Wanneer je dat zegt, verklaar je voor jezelf dat je in zoverre mijn mening deelt, dat je gelooft dat het lichaam van Christus daar aanwezig is, en je toehoorders leiden daaruit af dat ik net als jij aanneem wat Oecolampadius heeft verkondigd.' Nu hoor ik dat er twee brieven[19.] van hem circuleren, de meest dwaze die ik ooit heb gezien. Hij is naar Zürich uitgenodigd om daar Hebreeuws te doceren. Hij is de laatste van de evangelici aan wie ik iets zal toevertrouwen.

Toen het boek van Oecolampadius *De eucharistia*[20.] was uitgekomen, raakte de raad door de ongewone inhoud enigszins in verwarring en vroeg mij persoonlijk en daarnaast ook proost Baer, Bonifacius[21.] en Cantiuncula om advies. Zodra die lieden lucht van de zaak kregen - want zij ging Zwingli, Oecolampadius, Capito en Pellicanus zeer ter harte -, bereikte mij een brief van Capito[22.] met de bedoeling mij mijn competentie te ontnemen. Er was ook een smaadschrift gereed dat in druk is verschenen. Sommigen vermoedden dat dit ook van de hand van Capito was.[23.] Dat is de steun die het evangelie krijgt. Lefèvre d'Étaples is uit Frankrijk gevlucht en verblijft nu in Straatsburg, maar hij heeft zijn naam veranderd,[24.] zoals de oude man in de comedie,[25.] die Chremes in Athene heette en Stilo op Lemnos.

Maar waarom zadel ik jou in je vooraanstaande positie met dit geweeklaag op? Beatus Rhenanus publiceert enkele aantekeningen op Plinius;[26.] hij zal ze, denk ik, aan jou opdragen. Wanneer mij bekend is waar jij je gevestigd hebt, zal ik je uitvoeriger schrijven. Deze brief heb ik aan de winden toevertrouwd, in de hoop dat hij jou ergens bereikt.

19. Brieven 1638 en 1639.
20. Zie brief 1636.
21. Bonifacius Amerbach.
22. De anonieme brief *Franci cuiusdam epistola ad quendam civem Basiliensem* (28 oktober 1525) kwam niet van Capito, maar van Zwingli en was gericht aan Oecolampadius.
23. Wellicht doelt Erasmus op het anonieme pamflet *Maynung vom nachtmal unnsers herren Ihesu Christi*; de auteur was Leo Jud; zie ook brieven 1644 en 1708.
24. Lefèvre d'Étaples verbleef er van oktober 1525 tot mei 1526 onder de schuilnaam Peregrinus of Coracinus.
25. Terentius, *Phormio.*
26. *In C. Plinium* (Bazel, Froben, maart 1526).

Voordat ik deze brief verzegelde, kreeg ik je brief van 1 februari,[27] waarin je schrijft dat je bode is omgekomen en dat je haastig naar je vaderland terugkeert. Ik zou willen dat je, toen je bij mij verbleef, ook zulke onregelmatige brieven van jouw bekenden had verwacht. Ik heb trouwens van jou en van Pole niets gekregen behalve je brief[28] die mijn Karl mij bezorgde en je zojuist ontvangen brief. Ik heb van deze brief twee kopieën gemaakt; de ene heb ik naar Frankfurt gestuurd, de andere naar Konstanz. Deze handigheid heb ik van kardinalen geleerd, voor het geval er iets belangrijks te melden valt.

Het ga je goed, Bazel, 8 maart 1526

Doe de groeten aan de paltsgraaf,[29] je broer[30] en verder aan onze vrienden.

1675 *Aan Reginald Pole*
Bazel, 8 maart 1526

Erasmus van Rotterdam groet de Engelsman Reginald Pole

Zeer geachte Reginald, uit een brief van de Poolse graaf[1] leid ik af dat hij al een poos geleden naar mij heeft geschreven en dat hij jouw brief bij die van hem had gevoegd. Een of andere kwade genius die verhinderde dat de brief mij bereikte, beroofde mij van een groot geluksgevoel. Vanuit je verblijfplaats heb ik alleen maar de brieven[2] gekregen die Karl Harst van mijn Poolse vriend heeft meegebracht en de brief[3] die deze op 1 februari had geschreven en die ik vandaag heb ontvangen. Als Lupset al is teruggekomen, moet je hem zeg-

27. De brief is niet bewaard gebleven.
28. Ook deze brief, die tegelijk met de brieven 1648-1650 werd bezorgd, is verloren gegaan.
29. Krzysztof Szydłowiecki, aan wie Erasmus zijn *Lingua* opdroeg; zie brief 1593.
30. Hieronim Łaski.
1. Jan Łaski; de brief, waarschijnlijk een antwoord op brief 1627, is door Erasmus nooit ontvangen.
2. De brieven 1648-1650, waarschijnlijk door Łaski verzameld om deze samen met zijn eigen brief aan Harst te geven.
3. Deze brief is verloren gegaan.

gen dat ik de Griekse Chrysostomus[4.] heb gekregen, die alleen in naam Chrysostomus is. Daarom trof ik, hoewel ik een schat verwachtte, volgens het spreekwoord[5.] alleen maar kolen aan. Je moet hem ook vertellen dat ik Hieronymus[6.] met veel moeite tegen 1 maart heb voltooid. Uit zijn brief bleek dat hij niet zo lang in Parijs zou blijven. Daarom zal ik doen wat hij wil, als ik maar weet waar ter wereld hij zich ophoudt.

Longueil en Leonico worden hier verkocht.[7.] Ik betreur het dat Longueil[8.] door zijn voortijdige dood aan de wetenschap is ontnomen, hoewel hij zich tegenover mij tamelijk vijandig leek te gedragen en dat zonder reden. Voor zover mijn bezigheden en gezondheid het toelieten, heb ik hem in Leuven vriendelijk ontvangen.[9.] De ambassadeur van de koning van Frankrijk[10.] had mij een brief[11.] van hem toegestuurd. Ik heb deze brief om hem te eren (ik zou willen dat Christus zoveel van mij hield!) laten publiceren;[12.] er is geen sprake van dat hij mij beledigd heeft. In de werken die van hem zijn verschenen, blijkt duidelijk zijn zorg om de stijl van Cicero na te volgen. Maar terwijl de zinnen soms wat stroef lopen, valt intussen een zekere jeugdige roemzucht te bespeuren. Ik had liever gewild dat zijn commentaren[13.] waren verschenen, ook al geven zij minder de stijl van Cicero weer. Als jij hiervoor zorgt, zullen, geloof me, de senaat en het volk der geleerden je bijzonder dankbaar zijn.

Ik beveel Leonard Casembroot bij je aan. Doe de groeten terug aan mijn vriend Marmeduke.[14.] Door deze brief naar Frankfurt te sturen heb ik hem aan de winden toevertrouwd. Wanneer ik over een betrouwbaarder bode beschik, zal ik je uitvoeriger schrijven. Het ga je goed, mijn beste Pole, sieraad van de wetenschap.

4. Een handschrift van Chrysostomus dat Erasmus in Padua had gekocht; zie brief 1623.
5. *Adagia* 830.
6. Zie brieven 396, 1465 en 1623.
7. Het werk van Christophe de Longueil is waarschijnlijk *Orationes duae* [...], (Florence, 1524); bij Niccolò Leonico Tomeo gaat het vermoedelijk om zijn *Dialogi* (Venetië, 1524).
8. Longueil leefde van ca. 1488-1522; vgl. brieven 1347, 1706 en 1707.
9. In oktober 1519; zie brieven 1026, 1029 en 1706.
10. Louis Ruzé.
11. Brief 914.
12. In *Farrago nova epistolarum* (Bazel, Froben 1519).
13. Erasmus doelt op diens nooit gepubliceerde commentaar op Plinius' *Naturalis historia.*
14. Marmeduke van Waldby.

Hoewel mijn *Diatribe*[15.] heel gematigd van toon was, raakte Luther hierdoor beledigd en schreef tegen mij een omvangrijk werk[16.] dat niemand zelfs tegen een Turk zou schrijven. Ik heb daar gedeeltelijk op gereageerd,[17.] want ik kreeg zijn werk laat onder ogen. Hoewel ik altijd erg op vrede en rust ben gesteld, ben ik verplicht als gladiator op te treden; en daar blijft het niet bij, ik word zelfs gedwongen tegen wilde beesten te vechten. Maar hierover een andere keer.

Bazel, 8 maart, in het jaar 1526

1676 *Aan Erasmus Schets*
Bazel, 11 maart 1526

Hartelijk gegroet. Het is niet nodig alles puntsgewijs te beantwoorden, omdat ik denk dat Karl bij je is geweest. Lompart[1.] heeft mij, na de kwitantie van zijn zoon[2.] te hebben ontvangen, direct 138½ kronen betaald, hoewel zo'n snelheid niet nodig was. Als er daarna nog wat geld in jouw handen gekomen is, moet je het bewaren en opsturen wanneer het je uitkomt. Ik heb een kwitantie gestuurd om Alvaro de Castro van zijn verplichtingen te ontheffen. Een tweede kwitantie lijkt mij niet nodig. Dank ook de zoon van Martin Lompart voor zijn diensten en beloof hem mijn wederdienst, als ik hem in enig opzicht ter wille kan zijn. Ik hoop dat je geen bezwaar hebt deze twee brieven[3.] aan Alvaro te sturen. Misschien zullen ze bij hem wel in de smaak vallen, want ik heb daarin vriendelijk over hem gesproken.

Mijn beste Schets, als er iets is waarmee ik je vanwege je bezigheden en weldaden voor mij mijn erkentelijkheid kan tonen, zul je merken dat je met een man van doen hebt die je dankbaar is en je niet vergeet. Ik wens jou, je lieve echtgenote en kinderen het beste toe.

Bazel, 11 maart in het jaar 1526

In een brief aan de aartsbisschop van Canterbury[4.] heb ik geschreven dat het geld mij volgens afspraak is uitbetaald. Dit was voor Alvaro voldoende, zelfs zonder kwitantie.

15. *De libero arbitrio diatribe*; zie brieven 1419 en 1481.
16. *De servo arbitrio.*
17. *Hyperaspistes*; zie brief 1667.
1. Jakob Lompart.
2. In brief 1658 wordt hij de broer van Lompart genoemd.
3. De brieven zijn niet bewaard gebleven.
4. William Warham; de brief is niet bewaard gebleven.

Je herkent de hand van je oprechte vriend.

Aan de geachte heer Erasmus Schets, koopman. Te Antwerpen

1677 *Aan François Dubois*
Bazel, 13 maart 1526

Erasmus van Rotterdam groet François Dubois

Over het huwelijk van Luther[1.] bestaat geen onzekerheid, maar het gerucht over de voortijdige bevalling van zijn echtgenote[2.] was loos. Maar nu zegt men toch dat zij zwanger is. Als het volksverhaal waar is, dat de antichrist uit een monnik en een non geboren zal worden, zoals die lieden overal verkondigen, hoeveel duizenden antichristussen heeft de wereld dan al sinds lang gekend? Ik had de hoop dat Luther door zijn vrouw wat tammer zou worden. Maar hij bracht tegen alle verwachting in een boek tegen mij uit,[3.] dat hij wel met de grootste zorg had geschreven, maar dermate giftig dat hij tegen niemand nog zo vijandig is opgetreden. Waar is de vredelievende Erasmus in terechtgekomen? Op een leeftijd waarop gladiatoren gewoonlijk ontslag krijgen, wordt hij gedwongen in de arena als zwaardvechter op te treden, en wat erger is, met wilde beesten te strijden. Dubbel gelukkig ben jij, die zacht met de Muzen[4.] mag spreken.

Bazel, 13 maart 1526

1678 *Aan Michel Boudet*
Bazel, 13 maart 1526

Erasmus van Rotterdam groet Michel, bisschop van Langres

Eerwaarde bisschop, ik had niets nieuws te schrijven. Maar de man die deze brief bezorgt,[1.] stond erop dat ik iets schreef, omdat hij, naar ik meen, heeft ondervonden hoe edelmoedig jij bent. Ik had niets om te sturen behalve

1. Het huwelijk vond op 13 juni 1525 plaats; zie brief 1624.
2. Zie brief 1633.
3. *De servo arbitrio*; zie brief 1667.
4. *Adagia* 2589.
1. Mogelijk Hilarius Bertolph.

enkele werkjes van Plutarchus die ik had vertaald, en mijn antwoord aan Luther.[2.] Hieronymus is nu heel voorspoedig voltooid,[3.] en ten koste van veel zweet zijn de *Adagia* uitgebreid en verbeterd.[4.] Ik was begonnen met de voorschriften voor het huwelijk, waarom de koningin van Engeland, een vrome en ontwikkelde dame, mij had gevraagd.[5.] Maar mijn werkzaamheden werden onderbroken door een werk van Luther,[6.] dat onverwacht kwam aangevlogen en waarmee hij op mijn *Diatribe*[7.] ingaat, maar zo giftig, zo schunnig en ook zo gemeen, dat hij tot nu toe niemand zo driest heeft aangevallen. Daarentegen heeft mijn *Diatribe* de kwestie heel beheerst en zonder scheldpartijen behandeld. Alles waartoe de kerk van Wittenberg door geleerdheid of laster in staat was, is in dit boek bijeengebracht. Het werk heeft een meer dan normale omvang en wordt in het Duits vertaald[8.] om daarmee handwerkslieden en boeren tegen mij op te zetten, want bij hen wordt Erasmus niet gehoord. Met opvallende ijver hadden zij ervoor gezorgd, dat het boek mij niet vóór de jaarmarkt van Frankfurt zou bereiken met als doel om, wanneer het boek van Luther zonder mijn antwoord was verspreid, enkele maanden ongestraft triomfen te vieren. Maar toevallig stuurde een vriend uit Leipzig[9.] het mij toe, maar zó laat, dat er voor het lezen, antwoorden en drukken nauwelijks twaalf dagen resteerden. Ik weet dat jij het niet zult geloven, maar hier geloven mensen het, die het hebben gezien. Op de rest van het werk zal ik een zorgvuldiger antwoord schrijven.

Ik was voor andere zaken geboren, maar het lot heeft het zo beschikt dat Erasmus op de leeftijd waarop gladiatoren gewoonlijk ontslag krijgen, niet alleen gedwongen wordt met een net in de arena te verschijnen, maar ook om *thèriomachein*, dat wil zeggen met wilde beesten te strijden. Want wat is er onstuimiger dan die Cousturier? Bij Luther verbaas ik mij over zulke verschillende personages. Sommige zaken schrijft hij zo, dat hij de geest van een apostel lijkt uit te ademen. Maar welke nar overtreft hij daarentegen niet met zijn sarcasmen, spotternijen, beledigingen en grappen? Vol hoogmoed minacht hij keizers en bisschoppen en bij het gefluister van de meest onbe-

2. *Hyperaspistes*; zie brief 1667.
3. Zie brieven 1465 en 1675.
4. Zie brief 1659.
5. *Institutio christiani matrimonii* (Bazel, Froben, augustus 1526), opgedragen aan Catharina van Arragon; zie brief 1727.
6. *De servo arbitrio.*
7. *De libero arbitrio diatribe.*
8. Door Justus Jonas; de vertaling *Das der freie wille nichts sey. Antwort D. Martini Luther an Erasmum Roterdam* verscheen begin 1526 in Wittenberg.
9. Waarschijnlijk Simon Pistoris.

langrijke en verachtelijke lieden gaat hij tegen iedereen zo tekeer, alsof hij vergeten is welk toneelstuk hij opvoert en welke rol hij op zich heeft genomen.

In boeken die hier zijn gepubliceerd, wordt ons geleerd dat het lichaam en bloed van de Heer in de eucharistie niet werkelijk aanwezig zijn.[10.] Toen de magistraat mij naar mijn mening vroeg, heb ik geantwoord niets anders te geloven dan wat de katholieke kerk had vastgesteld.[11.] Dit antwoord viel verkeerd bij deze nieuwe evangelieverkondigers, die op een armzalige wijze aan hun mening wilden vasthouden. Hoewel ik hier aan de kant van Luther stond, die in dit opzicht met hen van mening verschilt, hebben zij hem toch ertoe aangezet al wat hij aan vergif in zich had over mij uit te storten. Dat zijn ongetwijfeld de strijdtechnieken van de evangelieverkondigers. Terwijl ik met dergelijke monsters streed, ben ik desondanks aangevallen door mensen als Cousturier[12.] en Béda.[13.] Beide partijen spelen namelijk hun rol zo alsof zij geen gelukkige afloop willen.

Als ik je met deze brief lastig val, moet je het deze jongeman[14.] kwalijk nemen. Met jouw vriendelijkheid heb je hem geleerd een brief af te dwingen, ook al is deze overbodig. Ik wens je, eerwaarde heer, het beste toe.

Bazel, 13 maart in het jaar 1526

1679 *Aan Noël Béda*
Bazel, 13 maart 1526

Aan de zeer geachte meester Noël Béda, hartelijke gegroet

Zeer geachte vriend, in je laatste brief kwamen enkele opmerkingen voor, die eerder de hoogmoed van een tiran dan de zachtmoedigheid van een theoloog verspreiden. Jij verbiedt mij bijvoorbeeld bezorgd te zijn om de goede naam van de theologen.[1.] Maar ik dacht dat ik van mijn kant op grond van onze vriendschap al wat mijns inziens op het christelijk geloof betrekking

10. Vooral Oecolampadius' *De genuina verborum Dei 'Hoc est corpus meum' iuxta vetustissimos authores expositione liber*, dat in 1525 niet in Bazel, maar in Straatsburg verscheen.
11. Zie brief 1636.
12. Zie brief 1591
13. Zie brief 1571.
14. De bezorger van de brief (Hilarius Bertolph).
1. Zie brief 1642, p. 280.

heeft, bij jou ter sprake mocht brengen. Vervolgens ransel je me af, alsof ik een ongunstig oordeel heb over de theologen van de Sorbonne. Ik heb integendeel voor niemand meer respect dan voor oprechte theologen en met geen enkele goede theoloog heb ik ooit maar iets van een meningsverschil gehad. Als ik klaag over slechte theologen die deze naam niet verdienen, is het niet bedoeld om de beroepsgroep onrecht aan te doen, evenmin als wat tegen christelijke woekeraars en overspelplegers wordt gezegd, een belediging van alle christenen beoogt. Je woorden klinken zo, alsof ik de ondergang van alle theologen zou wensen. Ik wens je geluk met het feit dat zij in Frankrijk een goede reputatie genieten. Stonden jullie ook maar bij alle mensen zo goed bekend. Als dit niet gebeurt, is het niet de schuld van de theologie, maar van de eenzijdige oordelen en de kleinzielige handelwijze van bepaalde theologen. En bijna altijd krijgt de onbeschaamdheid van enkele lieden de overhand.

Was er iets onbehoorlijker dan dat de kartuizer Cousturier, die met zachtmoedigheid de onstuimigheid van anderen had moeten matigen, met een dergelijk boek[2.] tegen mij tekeerging? Wat ik doe, doe ik met goede bedoelingen. Hij moest zijn pen tegen Luther en diens volgelingen gebruiken, niet tegen mij, hoewel ik het meer dan één keer betreurd heb dat ik hem een antwoord heb geschreven.[3.] Zijn stijl kan mij niets schelen, hoewel hij een hoogst ondankbare nietsnut[4.] bij zich heeft, die ik een poos geleden, terwijl hij uitgehongerd was, onderricht en eten heb gegeven. Diens medewerking misbruikt hij om zijn stijl te verfijnen. Overigens vraag ik mij vol verbazing af wat de leerstellingen van Cousturier zijn, die de goedkeuring van de theologen hebben verkregen. Ík denk dat het werk door een of twee mensen is geschreven zonder dat de theologen ervan wisten. Want sommige mensen beleven genoegen aan dergelijke tragedies en genieten van de dwaasheid van een ander.

Wat Oecolampadius betreft schrijf je, alsof men het de talen en de humaniora kwalijk moet nemen dat hij zo van het ware geloof afdwaalt.[5.] Zij die zich hierop toeleggen, worden nu voor revolutionairen uitgemaakt, hoewel de verbinding van de talen en de humaniora met de beoefening van de theologie al heel lang bestaat. Maar een nieuw fenomeen is de behandeling van de Heilige Schrift met de spitsvondigheden van sofisten zoals Aristoteles, Aver-

2. *De tralatione Bibliae et novarum reprobatione interpretationum* (Parijs, 1525).
3. *Apologia in Petrum Sutorem* (Bazel, Froben, augustus 1525); zie brief 1591.
4. De suggestie van Allen dat het om Ludovicus Carinus gaat, is dubieus.
5. Verwijzing naar brief 1642, p. 281.

roes en Scotus (die naast de filosofie van de heidenen ook zijn eigen ingewikkelde kwesties heeft ingevoerd). Het is waarachtig een fraai gegeven, als iemand de verdenking van ketterij op zich laadt, omdat hij over iedere theoloog klaagt door wie hij is beledigd, en genoegen beleeft aan de kennis van de talen en de humaniora!

Jouw opmerkingen,[6.] of zij nu terecht waren of niet, zouden mij nooit hebben gekwetst, als je ze me had toegestuurd. Nu heb jij ze in je woonplaats met een ergerniswekkend voorwoord als van een censor verspreid, tot mijn nadeel en nog afgezien van het feit dat ik ze hier toevallig onder ogen heb gekregen. Toch ben ik hiermee ook tevreden, want ik ga ervan uit dat je geest oprecht is, ook al is het taalgebruik dat van een Scyth,[7.] en ik heb liever de wonden van een vriend dan een vijand die mij probeert te vleien. Ik begrijp verder niet goed welke slechte vrienden je bedoelt, die blind zijn in hun oordelen. Want Baer reken ik tot mijn normale vrienden. Dat mijn werkje over het verbod vlees te eten[8.] niet zo goddeloos is als sommigen denken, wordt ook bewezen door het feit dat het bij de aanhangers van Luther opvallend veel beroering heeft veroorzaakt. Ik heb het opnieuw gelezen en kan niet anders dan verbaasd zijn over de punten waar jullie zoveel aanstoot aan nemen. Dat ik niet behoor tot de groep van degenen die niets aannemen behalve wat nadrukkelijk in de Heilige Schrift staat, maken mijn werken heel duidelijk, als je tenminste tijd zou hebben deze te lezen.

Berquin stuurde mij twee werkjes[9.] die hij in het Frans had vertaald. Hij maakte uittreksels van mijn werken en voegde daar eigen opmerkingen bij die niets met mij van doen hebben. Hier bestaat veel steun voor de opvatting van Karlstadt over de eucharistie. Capito heeft een werk in het Duits geschreven.[10.] Zwingli heeft zijn standpunt in talrijke geschriften verdedigd. Oecolampadius heeft al twee keer over deze kwestie geschreven.[11.] Zodra het

6. Een van de drie boeken van Béda's *Annotationes* (Parijs, 28 mei 1526) was tegen Erasmus gericht; Erasmus kreeg een deel van de tekst in september 1525 toegestuurd; zie brieven 1609, 1620 en 1685.
7. Vgl. *Adagia* 1235.
8. *Epistola de esu carnium* (Bazel, Froben, 1522).
9. Berquin had enkele werken van Erasmus (*Querela pacis*, *Encomium matrimonii*, het colloquium *Inquisitio de fide* en de *Modus orandi Deum*) en van Luther vertaald.
10. Deze mededeling is niet juist; het gaat om een niet-gepubliceerde brief, waarin Capito Zwingli steunde.
11. *De genuina verborum Domini* [...] *expositione* (Straatsburg, 1525) en waarschijnlijk *Antisyngramma*, opgenomen in *Apologetica Joannis Oecolampadii* (Zürich, maart 1526).

werk[12.] van Oecolampadius verscheen, verbood de magistraat de verspreiding ervan. Hij vroeg Baer, Cantiuncula, Bonifacius Amerbach en mij om een persoonlijk advies. Na het boek doorgelezen te hebben antwoordde ik wat een orthodox gelovige betaamt. Daarom wordt het boek hier niet verkocht en tegelijk heeft de magistraat verordend, dat hier niets van Oecolampadius in druk mag verschijnen. Er bestaat goede hoop dat de hele stad aan haar geloof vasthoudt. Toen er een jaar geleden bij de magistraat een meningsverschil bestond over het huwelijk van priesters en monniken en over andere kwesties, vroeg men mij om raad en heb ik een christelijk advies gegeven. Als je hier was en het rumoer en de dreigingen van die partij meemaakte, die sterker is dan je zou denken, zou je wel toegeven dat Erasmus vanwege zijn verdediging van de christelijke godsdienst heel wat te verduren heeft en dat hij niet verdient dat mensen als Cousturier en aanhangers van Luther hem tegelijkertijd neersteken. En je zou het ook met meer reden zeggen, als je het boek had gelezen dat Luther nu tegen mij heeft geschreven.[13.] Het is een en al giftigheid, sarcasme, spot en schunnige beledigingen; tegen niemand heeft hij tot nog toe zo dwaas geschreven. Een gedeeltelijke reactie stuur ik je toe,[14.] want ik kreeg slechts één exemplaar uit Leipzig toegezonden,[15.] maar zó laat dat er voor het lezen, antwoorden en drukken nauwelijks twaalf dagen resteerden. Ik weet dat het een riskante onderneming was, maar zij waren er op uit, dat het werk vóór de najaarsmarkt enkele maanden lang zou triomferen. Het boek van Luther wordt in het Duits vertaald[16.] om wevers en boeren tegen mij op te zetten.

Ik zou willen dat ik nu bij jullie was, want het is een scholastiek onderwerp. Luther heeft met opzet alles op scholastieke spitsvondigheden laten uitlopen, omdat hij weet dat ik hierin minder bedreven ben. Baer is door zijn eigen bezigheden in beslag genomen en is trouwens niet meer op de hoogte van wat op de scholen wordt behandeld. Ik heb de werken van Gerson aangeschaft en ben met het lezen van enkele ervan begonnen. Dat de passage in de werken van Clichthove waar jij op wijst,[17.] op mij betrekking heeft, zou ik niet kunnen vaststellen, zelfs niet als ik haar duizendmaal had gelezen. Er is

12. *De genuina* [...] *expositione.*
13. *De servo arbitrio.*
14. *Hyperaspistes*; zie brief 1667.
15. Zie brief 1678, noot 9.
16. *Das der freie wille nichts sey*, *Antwort D. Martini Lutheri an Erasmum Roterdam* (Wittenberg, 1526); de vertaler was Justus Jonas.
17. Het betreft een passage uit diens *Antilutherus* (Parijs, 1524); zie brief 1642, p. 279.

niets dat zover van mijn gedachtegoed af staat. Hoewel jij in deze kwestie voor mij een belangrijke autoriteit bent, omdat jij, naar ik hoor, de schrijver bijstaat,[18.] kan ik maar met moeite geloven dat hij dergelijke dingen tegen mij had geschreven. En als hij dat wel heeft gedaan, wens ik hem een manier van denken toe die minder ver af staat van een christelijke soberheid. Ík ben ervan overtuigd dat zelfs geen lettergreep in dat werk op mij betrekking heeft.

Verschillende redenen hebben mij gedwongen een publicatie over de eucharistie[19.] uit te stellen. Ik besef overigens hoe gevaarlijk het is in deze tijd ook maar iets te schrijven. Met de heilige ingewanden van de maagd Maria zit het zo.[20.] De procurator[21.] van de aartsdiaken[22.] had mij voor het diner uitgenodigd. Wij zaten daar twee uur. Dit was heel vervelend voor mij, omdat ik nauwelijks meer dan een half uur kan zitten. Een uitvoerig dankgebed werd uitgesproken, dat uit diverse fragmenten was samengesteld, *Kyrie eleison*, het *Onze vader*, *De profundis* en veel andere gebeden, die wellicht geschikter waren om op een ander tijdstip op te zeggen. Toen ik dacht dat het afgelopen was, bedekte ik mijn hoofd en begon ik van mijn tafelgenoten afscheid te nemen. Onverwacht begon de dienaar met *Et beata viscera.* Lachend zei ik op dat moment: ‘Dat ontbrak er nog maar aan.’ Ik verontschuldigde mij, omdat ik niet was blijven wachten, en leverde tegelijk kritiek op die litanie. Overigens heeft niemand zo'n grote hekel aan die critici van de Maagd als ik. In die tijd kreeg de mis die ik op verzoek van iemand[23.] ter ere van de Maagd van Loreto had geschreven, de goedkeuring van de aartsbisschop van Besançon.[24.]

Tot zover hierover en niets meer. Het ga je goed.

Bazel, 13 maart 1526

Je oprechte vriend Erasmus van Rotterdam, eigenhandig ondertekend

18. Mogelijk een verwijzing naar brief 1609.
19. Zie brief 1616.
20. In brief 1956 komt Erasmus hier uitvoeriger op terug.
21. Niet geïdentificeerde persoon; brief 1610 bevat een uitvoerig verslag van deze gebeurtenis.
22. Ferry de Carondelet.
23. Thiébaut Biétry; zie brieven 1391 en 1573.
24. Antoine de Vergy.

1680 *Aan Francesco Cigalini*
Bazel, 15 maart 1526

Erasmus van Rotterdam groet de arts Francesco Cigalini

Ik van mijn kant feliciteer de humaniora en de Heilige Schrift, omdat zij ook bij de medici belangstelling zijn gaan wekken en om die reden zul je mij zeker dierbaarder zijn. Jou heb ik beslist niet de laatste plaats in mijn lijst van vrienden toegekend. Overigens zijn mijn drukke wetenschappelijke bezigheden, waaronder ik bedolven raak, er de oorzaak van dat ik op je uitvoerige verhandeling[1.] bondig en op zijn Spartaans reageer.

Om te beginnen is het niet direct een kritiek op een vroegere en algemeen aanvaarde vertaling, als ik iets op een andere manier vertaal; dat geldt ook wanneer orthodoxe vertalers met een afwijkende lezing komen. Dat doen ze regelmatig door beide lezingen toe te lichten zonder er in feite een af te keuren. In de tweede plaats had ik mij daar[2.] tot taak gesteld Griekse handschriften te vertalen, niet te verbeteren. Op talrijke plaatsen verkies ik de Latijnse vertaling boven de Griekse lezing. Ik zou mij schaamteloos hebben gedragen, als ik mij als vertaler uitgaf en iets anders had vertaald dan de Griekse tekst, vooral wanneer de handschriften overeenstemden. Maar veel schaamtelozer was het, als ik dat had gedaan door de Griekse lezingen ernaast te zetten; die zouden onmiddellijk mijn handelwijze aan het licht brengen, ook als mijn vertaling uit het Grieks dat niet zou doen. Vaak is dit gebeurd in de vertaling van de commentaren op de brieven van Paulus, die ten onrechte op naam van Athanasius staan, omdat ze het werk van Theophylactus zijn. Want de vertaler gebruikte de tekst van de Latijnse Vulgaat, waarmee zijn interpretatie vaak niet overeenstemt.

Wat deze passage nu betreft[3.] geef ik toe dat het voorzetsel *en* in verscheidene Griekse handschriften niet voorkomt, terwijl het in de betere handschriften is toegevoegd. Ik kon in mijn vertaling maar één lezing weergeven. Daarom volgde ik van de twee degene die mij het meest aansprak en die door de betere handschriften en de uitleg van de Griekse commentatoren werd aanbevolen. Wat overbleef, moest bij de aantekeningen aan de orde komen. Als je had gelezen wat vijf jaar geleden[4.] mijn antwoord was aan lieden die op deze passage kritiek uitoefenden, zou je vraag voldoende beantwoord zijn of zou je meer stof hebben gehad om te bespreken.

1. De tekst hiervan is niet bewaard gebleven.
2. Erasmus bedoelt zijn vertaling van het Nieuwe Testament.
3. Lucas 2:14.
4. Erasmus' tweede *Responsio* aan Edward Lee (Antwerpen, april 1520).

Wat jij schrijft over de vrede van godsdienstige mensen waarmee rechtvaardigheid samengaat, daarover bestaat tussen jou en mij vrede, behalve dat het woord ‘vrede’ in de brieven van de apostelen doorgaans ‘verzoening’ betekent. Men zei dat aan degenen die in de gemeenschap van de kerk werden opgenomen ‘vrede werd gegeven’. In deze betekenis worden de begroetingen van Paulus uitgelegd, die herhaaldelijk om genade en vrede vragen.[5.] Als je mijn *Paraphrasis* op Lucas leest, zul je zien dat ik toen al dezelfde keuze maakte als jij. Omdat er in de hemel geen zonde was die vriendschap kon vernietigen, maar alleen lof en dankbetuiging, zingen de engelen ‘Ere zij God in den hoge’. Maar omdat hij die vrede brengt aan al wat in de hemel en op aarde is, onder de mensen was gekomen om de zonde van de wereld weg te nemen, zingt men ‘vrede op aarde’.

Tot zover, denk ik, zijn we het eens. Er blijven twee problemen over; het eerste is over de lezing van de tekst, die van twee drie delen maakt, het tweede betreft het voorzetsel *en.* Met de weinig gelukkige Latijnse vertaling van Origenes win je niets, tenzij uit de toelichting zelf duidelijk is wat hij heeft gelezen. Maar iets dergelijks komt niet voor in de passage uit het eerste boek van Origenes tegen Celsus. Want ik weet niet waar jij de passage die je noemt,[6.] in het werk van Origenes hebt gevonden, en we hebben niets van Origenes over het tiende hoofdstuk van Mattheus. De homilieën op Lucas, die op zijn naam staan, blijken van iemand anders te zijn. Toch pleit die passage in zoverre voor mij, dat zij met toevoeging van het voorzetsel ‘onder de mensen’ leest en een keer spreekt van ‘vrede van goede wil’. Zorg dat je daaraan denkt.

Wat leid je nu uit Chrysostomus[7.] af, wat de vertaling ook moge zijn? Over de verdeling van de zinnen meldt hij niets, jij leest ‘aan de mensen van goede wil’. Je moet daarentegen weten dat de vertaler die woorden eraan toegevoegd heeft. In het Griekse handschrift staat het volgende: ‘Hoe hebben de engelen gezegd “Ere zij God in den hoge en vrede op aarde, hoe hebben alle profeten dat goede nieuws verkondigd”, etc.?’ Je moet boeken gaan vertrouwen die in een andere taal zijn vertaald! Maar om duidelijk te maken dat Chrysostomus hetzelfde gelezen heeft als wat ik heb vertaald, voeg ik er een passage bij uit zijn commentaar op de brief aan de Kolossenzen.[8.] Hij geeft daar

5. De Toronto-vertaling geeft een volledige opsomming (p. 95).
6. Het is niet bekend welke passage Cigalini bedoelt, omdat zijn brief niet bewaard is gebleven.
7. *Commentarius in sanctum Matthaeum evangelistam* 35, 1 (over Mattheus 10:34), *PG* LVII, kol. 405.
8. *In epistolam ad Colossenses commentarius* 3, 4 (over Kolossenzen 1:20), *PG* LXII, kol. 322.

een toelichting op de woorden van Paulus ‘hetzij wat op aarde, hetzij wat in de hemel is’: ‘Daarom zeggen wij, als wij dank uitspreken: “Ere zij God in den hoge en vrede op aarde en onder de mensen goede wil.” “Zie,” zegt hij, “en er verschenen mensen die in het vervolg welgevallig waren.” Wat is “goede wil”? Dat is “verzoening”. De hemel is niet langer een tussenmuur.’ Bovendien leest en verklaart Theophylactus[9] dit in overeenstemming met mijn opvatting, want hij wilde dat deze vrede werd opgevat als de zoon van God, over wie Paulus (Efeziërs 2) zegt: ‘Hij is zelf onze vrede, die van twee een heeft gemaakt.’ De volgende woorden voegde hij daar nog aan toe: ‘De zoon van God is dus deze vrede op aarde geworden en goede wil onder de mensen, dat wil zeggen verzoening van God.’[10] Ongetwijfeld zou ik meer bewijsplaatsen kunnen leveren, als mijn verzameling Griekse boeken groter was. Maar ik denk dat ik je nu tevreden heb gesteld met de lezing en de zinsverdeling van het Grieks. Een betrouwbare vertaler diende daarvan niet af te wijken, vooral omdat mijn vertaling geen afkeuring is van de gangbare Latijnse uitgave.

Er rest ons nu de overige problemen te bespreken. ‘Hoe is het gekomen’, zeg je ‘dat niemand van de oude Latijnse kerkvaders die lezing heeft genoemd?’ Ik denk dat zij hetzelfde hebben gelezen als ik, en dat hun opvatting niet van de mijne verschilt, ook al wijken zij in woordgebruik af. Ik zal hier niets naar voren brengen dat afgedwongen of verdraaid is. Gezond verstand steunt wat ik ga zeggen. Want de uitleg die je voorstelt, namelijk dat *eudokia* wordt opgevat als een dativus die overeenstemt met de Latijnse genitivus, die door een ablativus vervangen kan worden, is niet nodig. Wij zeggen bijvoorbeeld *mulier egregia forma* (een vrouw met bijzondere schoonheid) en *mulier egregiae formae* (een vrouw van bijzondere schoonheid). Iets dergelijks heeft het Grieks niet, maar met de Griekse dativus stemt onze ablativus overeen, die sommigen als de zevende naamval willen zien waarmee wij de manier of het hulpmiddel aanduiden. Wij zeggen bijvoorbeeld *epataxe me xiphei*, dat wil zeggen: hij trof mij met een zwaard, of *edexato me megalei euphrosunei*, wat betekent: hij ontving mij met grote vriendelijkheid. Daarom houdt wat jij voorstelt op geen enkele manier stand. In de eerste plaats heb ik uitgelegd dat *eudokia* in deze passage geen *agathon thelèma* (goede wil) betekent, zodat het woord niet op een mens, maar eerder op God betrekking heeft. Hieronymus[11] is van mening dat dit woord een neologisme van de vertalers van de Septuagint is om wat zij bedoelden nauwkeuriger uit te drukken, namelijk de belangeloze gunst van God aan ons. De Latijnse verta-

9. *Enarratio in evangelium Lucae* over Lucas 2:14 (*PG* CXXIII, kol. 724).
10. Efeziërs 2:14; Erasmus gebruikt hier zijn eigen vertaling.
11. *Commentarii in Ephesios* 1, 5 (*PL* XXVI, kol. 478-479).

ler heeft dit soms vertaald met *beneplacitum*, zoals I Corinthiërs 10: ‘Maar aan de meesten van hen toonde God zijn gunst niet.’[12] en Psalm 68: ‘Het is de tijd van uw gunst, God.’[13] Maar waarom zou ik meer voorbeelden geven, omdat in de Heilige Schrift deze zegswijze zo vaak voorkomt?

Daarom leiden de drie zinsdelen tot dezelfde betekenis. Met de geboorte van Christus op aarde was de tijd gekomen, waarop God had besloten door zijn Zoon de wereld met zich te verzoenen. Vanwege deze bewonderenswaardige goedheid zingen Gods engelen ‘Ere zij God in den hoge’. Want niets heeft Gods goedheid meer bekend gemaakt dan dat hij zijn Zoon heeft gegeven om ons te verlossen. Omdat door zijn dood de zonden van de wereld vanzelf uitgewist moesten worden, voegen zij ‘En vrede op aarde’ eraan toe, omdat de muur die de hemel van de aarde scheidde, al geslecht was. Maar om te voorkomen dat iemand zou denken dat er een vrede onder de mensen werd beloofd, of dat de vrede aan de verdiensten van mensen te danken was, zeiden ze daarbij ‘goede wil onder de mensen’. Deze zin moet als bijstelling verwijzen naar de zin die er direct aan voorafgaat, alsof op de vraag ‘Waar komt die nieuwe vrede op aarde vandaan?’ als antwoord was gegeven: ‘Het is geen gewone vrede en zij is niet door weldaden van mensen bereikt. Maar die vrede die de zonden uitwist, is niets anders dan de gratis gunst van God aan zijn uitverkorenen.’ Maar Christus wordt ‘vrede’ genoemd zoals hij ‘onze rechtvaardigheid’ heet, en ‘onze zonde’ omdat hij brenger van vrede en van rechtvaardigheid was en offer voor onze zonden.[14] Joden schijnen aan deze zegswijze genoegen te beleven, hoewel het Latijn ook zegt *Hic est mea mors* (Hij is mijn dood) en *Hic est mea vita* (Hij is mijn leven). Wanneer wordt gezegd ‘Onder de mensen’, verwijst dat niet naar de vrede, maar naar de *eudokia*, alsof men zegt ‘gunst aan de mensen’. In een andere passage zegt de Vader, alsof hij het gezang van de engelen[15] toelicht: ‘Dit is mijn geliefde Zoon, in wie ik mijn welbehagen heb gesteld’,[16] *en hooi eudokèsa*, want door hem begon hij een gunst te verlenen (*eudokein*) aan ons, die door het doopsel aan Christus worden geënt en met hem tot zonen van God en broeders van Jezus Christus gemaakt. De uitdrukkingen ‘In wie ik mijn behagen heb gesteld’ en ‘goede wil (*eudokia*) onder de mensen’ hebben dezelfde betekenis.

Ik heb laten zien dat de verdeling in drie zinnen bij de Grieken voorkomt en dat het voorzetsel *en* eraan toegevoegd wordt. Als dit ontbreekt, zou de

12. I Corinthiërs 10:5; de tekst van de Vulgaat luidt: *sed non in pluribus eorum beneplacitum est Deo.*
13. Psalm 68, 14 (Vulgaat): *tempus beneplaciti Deus.*
14. I Corinthiërs 1:30; II Corinthiërs 5:21.
15. Lucas 2:14.
16. Mattheus 3:14.

betekenis toch hetzelfde zijn, ook al is de zin wat lastiger. Ik heb duidelijk laten zien dat de vrede van God verschilt van de vrede van de wereld, en aangegeven dat, of je nu leest *pax bonae voluntatis* (de vrede van de goede wil) of *pax bona voluntas* (vrede, goede wil), de betekenis geen verschil maakt. Op dezelfde manier spreken we van *urbs Roma* (de stad Rome) en *urbs Romae* (de stad van Rome). We kunnen naar alle waarschijnlijkheid daaruit afleiden dat de Latijnse orthodoxe kerkvaders hetzelfde hebben gelezen als wij, en dat zij niet in betekenis van de Grieken verschilden, maar slechts in woorden.

Als de dwarsliggers met deze talrijke en overduidelijke bewijzen nog niet tevreden zijn, laten zij dan de lezing van de Vulgaat volgen, die ik niet afkeur. Laten zij de interpretatie volgen van Beda, Lyra en Hugo,[17.] die door hun onbekendheid met het Grieks niet wisten wat het woord *eudokia* betekende. Laten ze mij niet van bedrog beschuldigen, als ik de eerbiedige en geloofwaardige mening van Chrysostomus en Theophylactus heb weergegeven en iedereen vrij laat in zijn oordeel. Ik geef toe dat ik jou om twee redenen dankbaar ben, ten eerste omdat jouw uiteenzetting mij ertoe gebracht heeft het onderwerp nauwkeuriger te bekijken en ten tweede omdat jij het aantal vrienden van mij hebt uitgebreid met een naam waar ik allesbehalve spijt van heb. Er blijft over dat jij ook de naam Erasmus bij diegenen opneemt die je graag als je vrienden ziet. Je krijgt een brief die wellicht korter is dan je zou willen, maar waarvan je zult toegeven dat die uitvoerig is, als je zou weten hoezeer ik aan tijdgebrek lijd. Het ga je goed.

Bazel, 15 maart 1526

1681 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 17 maart 1526

Hartelijk gegroet, zeer geachte heer Erasmus. Enige tijd geleden heb ik je geschreven,[1.] omdat ik mij verbaasde dat jouw man Harst zo lang in Engeland verbleef. Maar eindelijk is hij behouden teruggekomen en bracht voor mij een brief mee van Alvaro Castro, die bevestigt dat ik van dezelfde Harst namens jou 39 schilden en tien Engelse nobels heb ontvangen. Ik zal ervoor zorgen, dat dit geld met zo weinig mogelijk onkosten van hem naar jou wordt overgebracht. Om te zorgen dat het geld je sneller en met minder problemen bereikt heb ik aan mijn zaakwaarnemers in Frankfurt geschreven, dat zij bij de

17. Beda Venerabilis, Nicolaas van Lyra en Hugo van Saint-Cher, de drie meest invloedrijke bijbelcommentatoren van de middeleeuwen.
1. Zie brief 1671.

eerstkomende markt Froben namens jou 72 gouden florijnen moeten betalen. Want dat is de wettelijke tegenwaarde van dat geld. Harst berichtte mij dat hij Pieter Gillis had aangesproken over de verantwoording van jouw geld dat hij in bewaring heeft. Deze zei dat hij geregeld had dat via zijn broer Frans op de komende Frankfurter jaarmarkt Froben namens jou zeshonderd goudguldens uitbetaald zou krijgen. Pieter noemde mij ook hetzelfde bedrag en zei tegelijk dat hij het resterende bedrag niet kon uitbetalen, omdat het vóór de Frankfurter markt te kort tijd was. Want er was niemand, die er op zo'n korte termijn voordeel aan had hier het geld te ontvangen en daar ter plekke te overhandigen. Ik antwoordde Pieter dat hij al het geld dat hij jou wilde betalen, mij zo snel mogelijk diende te bezorgen. Ik zal ervoor zorgen dat het geld jou in Bazel of elders waar het je goed uitkomt, wordt overhandigd. Hij verzekerde dat hij dat zou doen. Als hij dat doet, zal ik ook doen wat ik heb gezegd.

Karl Harst is naar Mechelen gegaan, want daar zit de Raad; hij zei niet waarom, maar beloofde dat hij voor zijn vertrek hier zou terugkomen. Zonder dat ik ervan wist is de zaak van het linnen[2.] door Pieter Gillis afgehandeld. Als dat niet zo was, had ik graag bij het bieden voor de aankoop willen helpen.

Ik was enigszins geschokt toen ik hoorde dat je jaargelden groot gevaar lopen. Ach, waren de wetenschappen en de letteren voor de vorsten van deze wereld maar even belangrijk als hun zotte streken en andere dwaze vermakelijkheden. Dan zouden jouw jaargelden beslist overal veilig zijn.

Een gedachte is nu bij me opgekomen, waaraan je niet voorbij dient te gaan. Veel van je werken heb je aan de vorsten en leiders van deze wereld opgedragen. Het verbaast mij dat je tot nog toe niets voor de koning van Portugal[3.] hebt bestemd, zo'n christelijke vorst onder de christenen, zo edelmoedig, zo welwillend, een weldoener voor wie hem een dienst bewijzen en vooral voor degenen die door hun preken en geschriften de vrucht van het evangelie kunnen verspreiden (dat volk heeft een diep verankerde eerbied voor godsdienst). De koning die nog jong is, heeft die eigenschappen als zoon van zijn voortreffelijke vader Manuel. Met zijne hoogheid had ik destijds talrijke vertrouwelijke gesprekken. Ik weet dat hij jaarlijks uit liefde voor de wetenschappen, vooral de theologie, veel geld beschikbaar stelde. Koning Johan heeft immers een hof dat rijk is aan voortreffelijke geleerden, een raad met deskundigen en een jongere broer Ferdinand die uitsluitend aan de wetenschappen en de literatuur genoegen beleeft. Ik weet dat jij voor de koning en zijn volk niets zonder succes zult doen. In jouw eigen belang dring ik er bij

2. Zie brieven 1654 en 1671.
3. Johan III, die in 1521 zijn vader Manuel I opvolgde.

je op aan. Ik ken aan het hof uit de persoonlijke en naaste omgeving van de koning uitermate betrouwbare en gerenommeerde vrienden. Als daar iets namens jou afgehandeld dient te worden, ben ik altijd zowel hier als daar voor je beschikbaar.

Die koning heeft overigens bij de curie in Rome als ambassadeur een man die tot zijn familie behoort, een zeer aanzienlijk en geleerd persoon. Hij heet Dom Martinho van Portugal en wacht op twee bisschopsambten die het eerst in dat land vacant komen. Al een tijd geleden heeft hij Dom Rui Fernandes, in het gebied waar ik woon plaatsvervanger en zaakwaarnemer van dezelfde koning, geschreven met het verzoek hem te berichten wat je woonplaats is. Want bij zijn vertrek uit het vaderland verklaarde hij dat hij jou eerder verlangde te zien dan de heilige basiliek van de apostelen.[4.] Hij is immers een geleerde en een liefhebber van de humaniora; hij prijst jou en je geschriften zo, dat hij niet toelaat dat iemand boven jou de voorkeur krijgt. Hij denkt dat hij ongelukkig is als hij voor de terugkeer naar zijn vaderland jou niet kan bezoeken, en zal zich als de gelukkigste van alle Portugezen beschouwen, als hij bij zijn terugkeer kan zeggen dat hij je gezien en met je gesproken heeft. Neem alsjeblieft tijd om hem iets te schrijven, prijs hem en zeg dat jij zijn reputatie via Rui en mij hebt vernomen. Want je zult bevriend raken met een zeer aanzienlijk en geleerd iemand, van wie je profijt kunt hebben en die in het koninkrijk Portugal veel voor je kan betekenen. Stuur, vraag ik je, een brief die van hieruit doorgezonden kan worden. Ik zal er bij Rui Fernandes op aandringen dat hij in zijn brief aan Dom Martinho jouw reputatie van vleugels voorziet.[5.] Het ga je goed, mijn beste Erasmus, moge je lang in geluk en voorspoed leven.

Antwerpen, 17 maart 1526

Je zeer toegenegen Erasmus Schets

Aan de onvergelijkbare zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam, te Bazel

1682 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 18 maart 1516

Hartelijke groeten. In een andere brief[1.] berichtte ik je, meester Erasmus, al hetgeen voor je nuttig was te weten. Karl is al van het Hof teruggekomen en zei me jammerend dat hij voor jouw zaken geen resultaat had kunnen behalen.

4. De Sint-Pieter in Rome.
5. Vgl. *Adagia* 3786.
1. Brief 1681.

Ze hebben er bezwaar tegen om jou je jaargeld te betalen, maar zijn niet bang overal elders geld rond te strooien voor zaken waarvan de besteding wellicht minder profijt oplevert. Als je zelf niet komt, zie ik het gebeuren dat jij van de lijst wordt afgevoerd. Vanuit Spanje geeft de keizer opdracht hier veel af te handelen, waar men nooit of pas laat gevolg aan geeft.

Over Pieter Gillis zul je van Harst mondeling vernemen wat mijn vermoedens zijn. Hij beweert dat hij zijn broer Frans opgedragen heeft in Frankfurt aan Froben zeshonderd gulden te geven. Ik ben bang dat het niet zal gebeuren, en dat zul je ook wel van Froben te horen krijgen. Als Pieter het niet heeft gedaan, kun je hem in een serieuze brief schrijven, dat je hebt geregeld dat elk bedrag dat ik namens jou in ontvangst neem via mij aan jou wordt uitbetaald, zodat hij ervoor moet zorgen dat hij het aan mij geeft. Daarna zal ik hem op deze manier aanmanen.

Het ga je goed, Erasmus; en reageer, vraag ik je, op de andere brief. Ik zal het toejuichen, als je mij de hoop geeft dat je een werk aan de koning van Portugal opdraagt. Hij is niet bang om barbaarse volkeren met zijn wapens tot aan Indië te achtervolgen en te verslaan en durft het christelijk geloof voor hun ogen openlijk te verbreiden, zodat het zeker is dat vele duizenden barbaren en afgodvereerders in Indië het geloof in Christus hebben omarmd. Ik herhaal dit in de hoop dat wat ik in mijn andere brief heb geschreven, beter in je geest blijft zitten.

Opnieuw vaarwel, uit Antwerpen, 18 maart 1526

Je Erasmus Schets, die je in alles ten dienste staat

Aan de zeergeleerde kenner van de Heilige Schrift Erasmus van Rotterdam. In Bazel

1683 *Aan Hieronymus Emser*
Bazel [circa 19 maart 1526]

Erasmus groet Hieronymus Emser

Ik ben niet alleen verheugd dat jij mijn excuus[1] aanvaardt, maar vooral omdat wat ik heb geweigerd, mij werd gevraagd. Dat wij samen te kampen hebben met ouderdom en ziekten, betreur ik, hoewel niersteen een veel wredere kwaal is dan zijn zuster jicht. Ik dacht dat ik jou over het ontbreken van jouw

1. Waarschijnlijk het afwijzen van een uitnodiging om aan de universiteit van Leipzig te komen doceren; zie voor eerdere uitnodigingen brieven 527 en 553.

naam[2.] al genoeg had gezegd. De situatie is zoals ik schreef. Toen ik de *Spongia* schreef, wist ik absoluut niet dat jij iets tegen Luther had gepubliceerd. En stel dat ik dat geweten had, dan koester ik niet onmiddellijk haatgevoelens tegen degenen die ik niet vermeld. We leven trouwens in een eeuw, waarin het soms vanwege boze tongen voor mij uitermate onveilig is zelfs mijn beste vrienden in mijn geschriften te noemen. Ik vraag mij af waar je familielid[3.] zich heeft opgehouden, want het boek[4.] met je brief van 10 januari[5.] bezorgde hij op 19 maart.

Toevallig kreeg ik het boek van Luther in handen,[6.] maar zo laat, dat er voor het begin van de jaarmarkt nauwelijks twaalf dagen overbleven om die breedsprakige onzin van hem te lezen, mijn *Diatribe*[7.] opnieuw door te nemen, een antwoord te schrijven, betrouwbare kopieën te controleren, de tekst te laten drukken en deze te corrigeren. Wat ik zeg, klinkt ongelooflijk, maar het gebeurde in het bijzijn van veel getuigen. Met zes persen drukte Froben per dag drie katernen. Het werk van Luther overviel mij, terwijl ik door langdurige inspanningen al uitgeput en bovendien door een bijna voortdurende ziekte verzwakt was. Geen weer is ongunstiger voor mijn arme lichaam dan wat we bij na steeds van eind juli tot op de dag van vandaag hebben gehad. De reden van mijn haastige arbeid was dat, hoewel hetzelfde werk van Luther tegelijk in Augsburg, Straatsburg en Neurenberg werd gedrukt, zij met ongelooflijke ijver probeerden te verhinderen dat er iets in mijn handen kwam. Hun streven was namelijk om tot aan de eerstkomende jaarmarkt ongestraft hun triomf te vieren. Om dat te voorkomen heb ik met een half werk geantwoord.[8.] De rest heb ik nu onderhanden.[9.] Wat ik heb voltooid, stuur ik je toe; je zult hier je naam aantreffen, maar zonder eervolle vermelding. Om bepaalde redenen doe ik dat daar bij niemand. Als jij vriendschap baseert op wederzijdse genegenheid, zal ik niet toelaten dat ik door jou word overtroffen. Als je haar baseert op het noemen van een naam, zal ik ook in dit opzicht mijn plicht nakomen, zodra een gelegenheid zich voordoet.

2. In de lijst in de *Spongia* van degenen die tegen Luther hadden geschreven.
3. Het is niet bekend wie hiermee wordt bedoeld.
4. Bedoeld is het gedicht *In Euricii Cordi medici Antilutheromastigos calumnias expurgatio pro Catholicis* (z. pl.).
5. De brief is verloren gegaan.
6. *De servo arbitrio*; zie brief 1667.
7. *De libero arbitrio diatribe*; zie brieven 1419 en 1481.
8. Het eerste deel van de *Hyperaspistes*; zie brief 1667.
9. Het tweede deel van de *Hyperaspistes* verscheen in september 1527.

In jouw gedicht[10.] spraken mij de helderheid en de glans van een krachtige taal aan. Bij het gebruik van Griekse woorden sta je je een grote vrijheid toe door de laatste lettergreep van *disdiapason* te verkorten en de eerste lettergreep van *catholico* te verlengen, iets wat trouwens ook Prudentius nogal vaak doet. Met dergelijke geschriften en strengheid zullen we niets bereiken. Maar de afloop zal duidelijk maken dat ik hier een echte profeet was; zo ver heeft het kwaad zich al verspreid. Toch waardeer ik het dat vorsten met toewijding de onruststokers in bedwang houden. Bestaat er iets vriendelijkers dan mijn *Diatribe*? Wat heeft zij desondanks anders opgeleverd dan dat zij de volgelingen van Luther tot grotere dwaasheid heeft aangezet? Hoewel ik wist dat dit zou gebeuren, ben ik toch de koning[11.] en de kardinaal[12.] van Engeland, de paus[13.] en verscheidene geleerde vrienden ter wille geweest, waabij ik intussen niet verzweeg wat de consequentie ervan zou zijn. Ik verwachtte van Luther geen enkele matiging, maar zoveel boosaardige laster kwam als een verrassing. Overal maken zij zich meester van de humaniora om namelijk met dit voorwendsel hun partij sterker te maken, en uiteindelijk zullen zij ook deze studiën vernietigen. Wat voor razernij Parijs bevangen heeft, maakt de *Apologia*[14.] duidelijk, waarmee ik Cousturier van repliek dien. En Noël Béda heeft op meer dan tweehonderd passages in mijn *Paraphrases* kritiek geleverd.[15.] De gevaarlijkste passage was dat ik bij de verklaring van de woorden van de engel[16.] 'Gij hebt genade gevonden', had geschreven 'Dit is niet uw verdienste, maar een blijk van een goddelijke gunst.'

Ik stuur je een gedicht van Andrzej Krzycki, bisschop van Hongarije.[17.] Ik verbaas mij dat je niets over Teyng schrijft. Ik hoor dat hij bij de hertog niet zo welkom was als ik hoopte. Niettemin is hij een goed iemand die bijzonder bedreven in de talen is, en hij was op mijn kosten uitgenodigd. Toch zou ik dat niet gedaan hebben, als de vorst er niet zo vaak om had gevraagd. Ik wilde je meer zaken toevertrouwen, maar ik moet met Luther strijden en ik hoop dat dit hem slecht vergaat. Verbaasd vraag ik mij af wat hij zich heeft voorgesteld door tegelijk als grappenmaker en evangelist op te treden.

Bazel, 1526

10. Zie noot 4.
11. Hendrik VIII; zie brieven 1408 en 1416.
12. Kardinaal Wolsey; zie brief 1486.
13. Clemens VII; zie brief 1443b.
14. Zie brief 1591.
15. Zie brief 1679.
16. Lucas 1:30.
17. Een vergissing; Krzycki was bisschop van Przemyśl (Polen).

1684 *Aan Juan de Vergara*
Bazel, 29 maart 1526

Alleen het laatste gedeelte van de brief, die aanmerkelijk langer moet zijn geweest, is bewaard gebleven.

[...] Onlangs las ik een werk[1.] van een zekere Alonso van Olmedo. Hij zegt dat hij het op jouw aanraden heeft geschreven om mij van advies te dienen. [...] Ik zou willen dat je de man aanspoort zijn stijl te veranderen en zijn pen te richten tegen degenen die mijn werken onjuist uitleggen. Laten we elkaar eerder een hand geven dan een nieuw meningsverschil veroorzaken. Er zijn bij ons talrijke duistere figuren die hun pen tegen Erasmus slijpen. Van harte feliciteer ik de universiteit van Alcalá of liever heel Spanje. De lofzang hierop heb ik in het werk van Alonso met plezier gelezen. Breng de man mijn hartelijke groeten over. Zodra het mogelijk is zal ik hem schrijven; nu heb ik zelfs niet een moment vrij. Laat Alonso trouwens deze brief ook als aan hem gericht beschouwen.

Vives is getrouwd,[2.] terwijl hij het aanzien geniet van de kardinaal van Engeland.[3.] Het ga je goed.

Bazel, 28 maart 1526

Erasmus van Rotterdam schreef dit eigenhandig en onvoorbereid. Ik hoop maar dat je het kunt lezen.

1685 *Van Noël Béda*
Parijs, 29 maart [1526]

Aan de zeergeleerde heer, meester Erasmus van Rotterdam, mijn dierbare vriend in Christus

Gegroet, zeergeleerde heer. Zoals uit je brief[1.] duidelijk valt af te leiden, zal niemand een goede theoloog zijn, als hij jou niet blindelings volgt.[2.] Ik hul-

1. Het gaat om zeven *Collationes ad Erasmum* van Alonso Ruiz de Virués, die nooit zijn gedrukt.
2. Op 26 mei 1524; zie brief 1455.
3. Thomas Wolsey.
1. Brief 1679.
2. Vgl. Horatius, *Epistolae* I, 1, 14; *Epoden* 15, 4.

dig daarentegen een volledig tegengestelde opvatting en denk niet dat er ergens een goede theoloog is die zich niet ergert aan de geschriften die je hebt gepubliceerd, en die zich niet uit alle macht verzet tegen de dwalingen die je daarin hebt verspreid. Als jouw brief mij inderdaad niet had verrast, durfde ik tot dan toe er zelfs niet aan te denken dat ik je met een brief kon benaderen. Daarom heb ik je nooit zelf geschreven, maar altijd op jouw brieven geantwoord; wat ik voor jouw welzijn nuttig vond, heb ik tot nu toe niet verzwegen. Zodoende ben ik voor een tiran en een belediger uitgemaakt. Het verbaast mij in elk geval wat voor een zachtmoedigheid jij als theoloog laat zien, wanneer je over anderen spreekt. Ik denk dat Cousturier met een *Antapologia*[3.] die nu gedrukt wordt, de wereld zal laten zien, dat jij die deugd alleen maar met je tong en je pen verkondigt. Of hij iemand heeft die zijn tekst verfijnt, weet ik niet. Verder zou jij eens moeten bekijken met welke gedachte jij je onlangs per brief tot mij hebt gewend. Je zegt:[4.] 'Jouw opmerkingen, of zij nu terecht waren of niet, zouden mij nooit gekwetst hebben, als je ze me had toegestuurd. Nu heb jij ze daar met een ergerniswekkend voorwoord als van een censor verspreid, tot mijn nadeel en nog afgezien van het feit dat ik ze hier toevallig onder ogen heb gekregen.' Dit zijn jouw woorden. Het volgende heb je ook gezegd:[5.] 'De opmerkingen die je zo vriendelijk was mij toe te sturen, zijn zeer welkom. Had je ook maar de passages in mijn brief aan de bisschop van Bazel[6.] waar je zoveel aanstoot aan hebt genomen, toegezonden.' Zo heb je het eigenhandig geschreven in een brief uit Bazel op 2 oktober 1525.

Het is dus volkomen juist dat ik je de opmerkingen heb toegestuurd,[7.] omdat je daar nogal nadrukkelijk om vroeg. Ze zijn niet toevallig in Duitsland beland. Maar het is absoluut onjuist dat ik ze hier heb verspreid. Als meester Bérault een exemplaar voor zichzelf heeft achtergehouden en verspreid, of iemand anders van jouw tussenpersonen, is dit volledig buiten mijn medeweten gebeurd. Let er dus op met welke woorden je mij beschuldigt. Datgene waarvan jij vermoedde of door een vals gerucht aannam dat het gebeurd is, zal ik je bij deze gelegenheid nog eens uitleggen. Goede mensen die voor Gods ogen met mij jou welgezind zijn, waren verheugd, omdat ze in de tweede brief[8.] die je mij eigenhandig schreef, zagen dat je mij een

3. De *Adversus insanam Erasmi apologiam Petris Sutoris antapologia* verscheen in juni 1526 in Parijs als antwoord op de *Apologia* van Erasmus; zie brief 1714.
4. Brief 1679, p. 58.
5. Brief 1620, p. 231.
6. *Epistola apologetica de interdicto esu carnium* (1522).
7. Zie brief 1609, p. 212.
8. Brief 1596, p. 192-193.

zuivering van je geschriften beloofde, en omdat je zei dat je diegenen die je zouden helpen, hoogst dankbaar was. Want je zei: 'Ik zal niet weigeren een strengere rechter voor mijn pennenvruchten te zijn dan Augustinus[9.] voor zijn geschriften was.' Daarom dankten zij de Heer voor jou en wensten jou en mij geluk, omdat ik door mijn advies jouw resultaten enigermate had verbeterd; want vanwege je goede woorden hoopten zij net als ik dat het ook zo zou gebeuren.

Vanaf dat moment oefenden zij zelfs op een onaangename manier onophoudelijk druk op mij uit om met een dergelijk verhaal per brief[10.] ook Jacques Lefèvre te waarschuwen. Ik heb dit uiteindelijk gedaan en met een christelijke openhartigheid de man die in theologisch opzicht ernstig ziek is, op de gevaren gewezen. Onder andere bood ik aan, als hij zichzelf wilde genezen, mijn exemplaren van zijn commentaren op de brieven van de heilige Paulus en de evangeliën, waar ik in de marges bepaalde passages als onjuist had aangemerkt, naar hem toe te sturen. Hierdoor zou hij van mijn mening kennis kunnen nemen. Hij schreef mij terug en dankte mij hartelijk, nam toch mijn aanbod niet aan, maar vroeg mij nog de redenen te noemen waarom ik vond dat die passages kritiek verdienden. Toen ik dat zag, heb ik enkele dagen in grote bezorgdheid doorgebracht en weigerde ik überhaupt mijn pen te gebruiken. Maar daarna vatte ik moed en begon op 13 juni 1525 de man te helpen met iets te schrijven zonder ook maar een idee te hebben hoe lang ik met het werk bezig zou blijven. Ik heb mijn plan doorgezet en ten slotte medio februari twee boeken *Annotationes*[11.] voltooid. Rond begin maart begon Joost Bade met het drukken en men verwacht dat hij het vóór Pinksteren[12.] af zal hebben.

Omdat ik echter vaststelde dat zeer veel fouten zowel bij Lefèvre als bij jou voorkomen, besloot ik als waarschuwing voor je dwalingen een soort klein aanhangsel aan die twee boeken toe te voegen waarin mijn kritiek kort is weergegeven. Ik deed dit om niet de indruk te wekken ten nadele van de waarheid onderscheid in personen[13.] te maken, wat wellicht zou gebeuren als ik je zonder te groeten voorbij zou gaan, terwijl er een bijna even sterke aanleiding was je te spreken. Toch zeg ik slechts een paar woorden tegen je. Maar Lefèvre en jij moeten het niet onterecht vinden dat ik op aanwijzing van mijn geweten mijn uiterste best doe de waarheid van het geloof, die jul-

9. Een verwijzing naar de *Retractationes* van Augustinus.
10. De correspondentie met Lefèvre d'Étaples is niet bewaard gebleven.
11. *Annotationum Natalis Bedae* [....] *in Jacobum Fabrum Stapulensem libri duo, et in Desiderium Erasmum Roterodamum liber unus* (Parijs, 25 mei 1526).
12. 20 mei 1526.
13. Handelingen 10:34.

lie op allerlei manieren geweld hebben aangedaan, te beschermen. Dat dit vooral voor jou nodig is bewijst juist het feit dat je nog steeds ingenomen bent met je brief aan de bisschop van Bazel,[14.] vooral omdat Augustinus, als hij over de ketterij van de Arianen in zijn *De haeresibus*[15.] spreekt (deel 11 van zijn werken), laat zien dat het onderwerp dat je daar behandelt, al lang geleden is veroordeeld. En hoe moeten wij ons voorstellen dat de brief die de partij van de volgelingen van Luther duidelijk steunt, hun ongenoegen heeft opgewekt? Naar mijn mening is de commotie van die goddelozen niet daaruit voortgekomen. Zij zijn om andere redenen getergd, waarvan jij je, wat je ook doet, nauwelijks zult kunnen vrijpleiten, tenzij je wat je verkeerd hebt geschreven zelf opnieuw behandelt. Want omdat die lieden anderen heel listig kunnen bedriegen, laten ze zichzelf niet gemakkelijk met woorden bedwingen. Maar ik ben je zeer erkentelijk dat je je pen tegen hen hebt gericht.[16.] Moge de Heer je de genade geven om met deze werkzaamheden eerlijke roem te verdienen.

Maar hierover heb ik nu genoeg gezegd. Het is niet ongebruikelijk of onbescheiden dat we soms, als de zaak dit verlangt, strenge taal gebruiken; het lijdt immers geen enkele twijfel dat dit voor jou niet ongewoon is. Sta daarom toe, vraag ik je, dat ik mij in het belang van de waarheid over deze auteursvrijheid kan verheugen. Ik hoop dat niemand haar gebruikt om wat onwaar is te verdedigen. En bid met mij tot de Heer, dat hij alles tot ons heil aanwendt.

Wat er met de persoon Berquin[17.] gaat gebeuren, weet ik niet. Want op de 23ste van deze maand kwam de kerk met een zwaarwegend oordeel dat hij opnieuw tot ketterij was vervallen, en is hij aan de macht van het parlement, dat wil zeggen aan de wereldlijke arm overgedragen. Als je het eerste boek van Augustinus tegen de grammaticus Cresconius leest, zul je, denk ik, niet langer beweren, dat de scholastieke theologie minder oud of nuttig is dan welke andere ook. Wie haar niet kent en over goddelijke zaken uitspraken gaat doen, stelt zich werkelijk aan enorme gevaren bloot. Wie beseft niet dat in deze ongelukkige tijd, waarin de christelijke samenleving door opvallende nevels van dwalingen wordt gehinderd, een dergelijke theologie hoogst noodzakelijk is? Omdat je klaagt dat je door aanhangers van Luther en tegelijk door katholieken wordt lastiggevallen, zeg ik ten slotte eerlijk dat jij

14. Christoph von Utenheim, aan wie de *Epistola de esu carnium* was opgedragen.
15. *De haeresibus* 53 in deel 11 van de Amerbacheditie van 1506; zie *PL* XLII, kol. 39-40.
16. Vermoedelijk een verwijzing naar *De libero arbitrio* en *Hyperaspistes*; zie brief 1667.
17. Berquin stond van januari tot november 1526 onder arrest.

voor je zaak moet lijden. Wie in alles oprecht handelt, lijdt alleen door toedoen van slechte mensen en dit geldt in elk geval als roemvol. Ik hoop dat alles bij jou zich ten goede keert.

Ik dank je voor de toezending van de mis van de Heilige Maagd,[18.] maar ik heb het deel van je antwoord aan Luther[19.] niet gezien en gekregen.

Het ga je goed, uit Montaigu, op de vijfde dag van de Heilige Week, 29 maart 1525 volgens de Parijse tijdrekening[20.]

Je toegewijde broeder die voor je bidt, N. Béda

1686 *Aan Francesco Chierigati*
Bazel, 1 april 1526

Erasmus van Rotterdam groet Francesco Chierigati, bisschop van Teramo

Je brief die je op 13 januari uit het Vaticaan had verzonden,[1.] heb ik ontvangen, maar hij was geopend. Dat gebeurt nu bij bijna alle brieven. Men zei dat Spanjaarden dit hebben gedaan, ik denk degenen die een of andere vesting in de Alpen hebben bezet. Je verontschuldiging voor je langdurig zwijgen[2.] kwam mij heel aangenaam over, niet omdat je ook maar enigszins in vriendelijkheid tekortschoot - want ongevraagd overlaad je dit mannetje zonder dat hij maar iets verdiend heeft met zoveel vriendelijkheid -, maar omdat zij duidelijk blijk gaf van je bijzondere sympathie en welwillendheid jegens mij, die tussen de golven van al je bezigheden door niet uit je aandacht kon verdwijnen. De algemene wereldwijde rampen, waarom jij vroom als je bent treurt, zijn voor iedereen een kwelling, tenzij hij volledig goddeloos is en zich van alle menselijk gevoel heeft ontdaan. Al lang heb ik goede hoop dat de vrede onder de vorsten wordt hersteld,[3.] maar het zit mij dwars dat alles zo lang duurt. Ik zie gebeuren wat zich bij een lichaam vol zweren meestal afspeelt. Wanneer je een eerste of tweede zweer op welke manier

18. Hoogstwaarschijnlijk de tweede editie van de *Virginis Lauretanae Liturgia* (Bazel, Froben, mei 1525); zie brieven 1391 en 1573.
19. De *Hyperaspistes*.
20. In grote delen van Frankrijk gold tot 1566-1567 Pasen als het begin van het nieuwe jaar; in 1526 viel Pasen op 1 april.
1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. De laatste brief (1336) dateert van 8 januari 1523.
3. Het verdrag van Madrid tussen Karel V en Frans I was op 14 januari 1526 gesloten.

dan ook bent kwijtgeraakt, komt een andere kwaal tevoorschijn. Maar over de zaken van de vorsten kan ik niets schrijven dat jou onbekend is, en als ik het wel zou kunnen denk ik dat het niet zonder gevaar zou zijn. De weg is erg lang, er is geen vertrouwen en de sympathieën van de mensen veranderen voortdurend.

De opstand van de boeren[4.] is bijna bedwongen, maar op een meedogenloze wijze. De omvang van de kwaal vereiste dit. Desondanks dreigt deze pest opnieuw uit te breken. Maar men heeft er naar mijn mening voor gezorgd, dat de opstandelingen niet kunnen doen wat eerder wel mogelijk was. Er is trouwens een andere pest, die zich al bijna van heel Europa meester heeft gemaakt en veel ernstiger is dan de razernij van de oorlogen. Want de eerstgenoemde pest gaat slechts tegen mensen en hun bezittingen tekeer, maar de andere laat door het schenden van de godsdienst en het vernietigen van de eendracht de mens volledig in de onderwereld terechtkomen. Toch lijkt hij milder dan een normale pest, want veel mensen komen weer bij zinnen en bij de meesten is de sympathie bekoeld. Ik maak in deze kwestie op geen enkele manier aanspraak op enige roem, zelfs wanneer lieden die deze sekte krachtig steunen, zo tegen mij tekeergaan alsof ik mij hiervoor het meest heb ingezet.

Om over anderen nu maar te zwijgen: Luther heeft onlangs een enorm werk tegen mij geschreven, waar hij lang en met veel ijver aan had gewerkt, maar met zoveel bittere opmerkingen, beledigingen en laster doordrenkt dat hij tegen niemand eerder zo vijandig heeft geschreven. Mijn gedeeltelijk antwoord stuur ik je toe.[5.] Zijn publicatie krijg je ook van me, als ik iemand kan krijgen, die deze kleine last wil dragen. Een heftig meningsverschil onder zijn volgelingen versterkt mijn hoop dat aan dit kwaad een eind komt. Luther verdedigt met enkele aanhangers dat het ware lichaam van Christus in de eucharistie aanwezig is; vele anderen verzetten zich sterk hiertegen. Aan beide kanten wordt de kwestie met bijtende pamfletten behandeld. In Zwitserland is besloten met Pinksteren een openbaar debat[6.] te houden in een stad die de naam aan haar baden ontleent, Baden. Wat dat voor mij zal betekenen weet ik niet. Enkele duistere lieden, die denken dat zij de hele kerk op hun schouders torsen, doen hun best te voorkomen dat het een succes wordt. Onder het voorwendsel de godsdienst te verdedigen dienen zij hun eigen verlangens. Want omdat zij de talen en de humaniora veel dieper haten dan de hele Luther, doen zij met opvallende trucs hun best om degenen die dit soort studies bevorderen, op elke manier te beledigen.

4. De Duitse Boerenoorlog duurde van 1524 tot 1525.
5. De *Hyperaspistes* als reactie op *De servo arbitrio*; zie brief 1667.
6. 20 mei 1526; zie brief 1708.

Terwijl ik niet zonder persoonlijk gevaar tegen een krachtige partij strijd, heeft intussen iemand in Leuven[7] drie werken tegen mij laten verschijnen zonder daarbij mijn naam te vermelden. Daarna hebben vier dominicaner malloten zonder hun naam te noemen, maar wel die van mij, een boek[8] uitgegeven, dat aan alle kanten wemelt van misdadige leugens en meer dan idiote beschimpingen. Na het plegen van deze misdaad zijn zij alle kanten uit gevlucht. In Parijs heeft bovendien een of andere dominicaan[9] mijn *Colloquia* misvormd en onder mijn naam een voorwoord eraan toegevoegd waarin ik mijzelf veroordeel. In Lyon liet deze pias zijn vroomheid zien, want hij stal bij zijn beschermheer, zoals ze me schrijven, driehonderd gouden kronen en sloeg op de vlucht. Hij is gegrepen toen hij te midden van enkele hoeren vrolijk zat te drinken.[10] In hetzelfde Parijs heeft Pierre Cousturier, een theoloog en kartuizer, onlangs een boek van een normale omvang tegen mij gepubliceerd, waarin hij niets anders dan ondoordachte oordelen, ketterse uitspraken en lasterpraat laat horen. De enige reden is dat ik het Nieuwe Testament slechts voor privégebruik heb vertaald. Dezelfde man publiceert nu een boek[11] waarvan ik alleen maar het begin heb gezien, maar dat duidelijk van zijn onbedwingbare kwaadsprekerij getuigt. En toch zijn het volstrekt onbetekenende futiliteiten, die hij tot zulke tragedies opblaast.

Door toedoen van deze lieden blijft er geen tijd over om te doen wat mijn hart verlangt en wat jij met je vroomheid adviseert. Maar hoewel het erg moeilijk is met zo'n sterke partij oorlog te voeren en nog lastiger om alleen aan beide linies te strijden en van beide kanten aanvallen af te weren, ben ik toch vastbesloten eerder aan deze ellende te overlijden dan het lidmaatschap van de kerk op te geven. Christus zal mij kracht en beloning geven. Als ik je kon ontmoeten, zou ik over meer zaken mijn hart bij je uitstorten; ik hoop dat dit eens zal gebeuren. Deze hele herfst en winter heb ik met verkoudheid en nierstenen te kampen gehad, tegen de lente begon ik weer op adem te komen. Eerwaarde, meest geachte bisschop, ik wens je alles toe wat je met je buitengewoon vriendelijke manier van doen verdient.

Bazel, eerste paasdag 1526

7. Jacobus Latomus; zie voor de werken brief 1674, noot 12.
8. Zie brief 1674, noot 13.
9. Lambertus Campester; in brief 1581 noemt Erasmus zijn naam (p. 124); zie ook brieven 1341a, p. 251, en 1655.
10. Zie brief 1655.
11. *Antapologia*; zie brief 1685, noot 3.

1687 *Aan Willem Bibaut*
Bazel, 7 april 1526

Erasmus van Rotterdam groet de eerwaarde Willem, prior van de Grande Chartreuse

Naar ik hoor, vind jij, eerwaarde, mijn werken de moeite van het lezen waard. Hoe minder zij dit verdienen, des te meer verdient jouw oprechtheid hulde, die altijd vergezeld pleegt te gaan van ware rechtschapenheid. Hierdoor heb ik veel aan je te danken, maar nog veel meer omdat jij deze arme man die meer onderneemt dan zijn krachten toelaten, met je gebeden bij God steunt. Het meest dankbaar ben ik je, als jij met al je genegenheid zo vriendelijk wilt zijn mij aan te spreken, wanneer iets in mijn geschriften jouw geest aanstoot geeft. Ik pleeg niet erg te verschrompelen door beledigingen van critici of uit te dijen door applaus van mijn aanhangers. Niettemin maakte het bravogeroep dat in het verleden van alle kanten in mijn oren klonk, hoewel het niet zo sterk was dat het mij van de wijs bracht, mij toch tamelijk zorgeloos en minder waakzaam. Het hele theater van Duitsland juichte om het hardst bij wat Erasmus wel en niet goed had gezegd. Maar twee of drie betrouwbare raadgevers hadden veel meer profijt opgeleverd dan duizenden lofredenaars. Wat voor voordeel hun onbeperkte bijval mij naast afgunst bezorgde, zie ik niet. Maar sinds het toneel van menselijke gebeurtenissen is veranderd, gooien nu juist degenen voor wie ik toen een godheid was, mijn goede naam met fanatieke pamfletten te grabbel, en dat alleen maar omdat ik mij niet bij de partij van Luther wilde melden en mij niet wilde aansluiten bij lieden die onderling zo van mening verschillen. Zij waren al een triomftocht aan het voorbereiden, indien Erasmus als veldheer naar hun kamp was gekomen; al wat ze nu aan ellende meemaken, nemen ze mij vooral kwalijk, omdat ik volgens hen het succes van het evangelie heb vertraagd. Maar ik heb altijd mijn best gedaan - dat doe ik nu ook als de mogelijkheid zich aandient - om te bereiken dat deze storm van menselijke gebeurtenissen, die bijna heel Europa teistert, met Christus als leidsman ons iets van een serene rust bezorgt. Want de almachtige schepper weet onze dwaasheid naar een goede afloop te leiden. Intussen straf ik mijzelf om mijn onbezonnenheid.

Aan de heilige Hieronymus[1] heb ik zoveel zorg besteed, dat er naar mijn mening nog heel weinig is wat zelfs een onwelwillende lezer zou missen. Hetzelfde heb ik al herhaaldelijk bij de *Adagia*[2] gedaan, op dezelfde manier ben ik

1. Zie brieven 396 en 1488.
2. Zie brief 1659.

met de *Paraphrases*[3.] begonnen en bij de andere geschriften zal ik ook zo te werk gaan. En als ik mij uitsluitend hiermee zou mogen bezighouden, had ik toch nog meer dan genoeg te doen. Nu word ik door het gezag van bisschoppen en koningen de arena ingeduwd op een leeftijd waarop gladiatoren meestal ontslag krijgen. Het had geen enkel nut zoveel excuses aan te dragen - ouderdom, slechte gezondheid en onvoldoende krachten. Ik verklaarde dat ik niets anders zou bereiken dan het opjagen van horzels.[4.] Hoe zou het anders kunnen? Alles was vergeefs. Ik moest het gladiatorennet oppakken en de arena betreden, hoewel ik voor andere zaken ben geboren. Zodoende begon ik, zo vriendelijk als ik kon, met het gevecht door mijn *Diatribe*[5.] te publiceren. Hoeveel vooruitgang ik heb geboekt, blijkt duidelijk uit het antwoord van Luther,[6.] waarin hij zichzelf ver overtreft. Want nooit schreef hij iets dat zo bitter of vijandig is. En bij de tegenpartij had ik weinig voordeel van het feit dat ik de groepering die zowel om haar wapens als tong en pen gevreesd is, tegen mijzelf had uitgedaagd; integendeel, terwijl ik ter verdediging van de theologen met de vijanden slaags raak, word ik intussen door degenen die ik verdedig, heftiger aangevallen dan door lieden tegen wie ik strijd.

Hoewel niemand minder reden had mij aan te vallen dan Pierre Cousturier, is niemand aan katholieke zijde zo onbeheerst tegen mij tekeergegaan. Meer woorden zijn niet nodig, als je het boek van die man hebt gelezen. Ik was van plan daar niet op te antwoorden en had direct in de gaten dat zijn geest naar roem smachtte en niet voor iets anders de rust van jullie orde had opgezocht. Ik wou dat ik toen maar eerder aan mijn gevoel had gehoorzaamd dan aan het advies van iemand[7.] aan wiens geleerdheid en bedachtzaamheid ik zoveel waarde hechtte, dat ik mij op geen enkele manier kon voorstellen dat hij iets zou aanraden dat voor mij persoonlijk en voor de godsdienst in het algemeen niet erg belangrijk was. Nauwelijks had ik mijn *Apologia*[8.] voltooid, of ik kreeg er spijt van dat ik zo vriendelijk was geweest hem te antwoorden. Het gevolg was dat ik nog nooit zo boos op mijzelf ben geweest. Want welke persoon met enig aanzien en in staat tot een kritisch oordeel zou zo'n boek van hem lezenswaardig hebben gevonden, omdat het niets leerde en zulk grof geklets liet zien? Nu heeft hij het enige wat hij najoeg: de naam Pierre Cousturier, die vroeger ook in Parijs onbekend was, vliegt nu de hele wereld rond.

3. Zie brieven 1255, 1333, 1381, 1400 en 1414.
4. *Adagia* 60.
5. *De libero arbitrio diatribe*; zie brieven 1419 en 1481.
6. *De servo arbitrio*; zie brief 1667.
7. Wellicht Nicolas Bérault; zie brief 1598.
8. *Apologia adversus Petrum Sutorem*; zie brief 1591.

Omdat hij naar zijn mening hierdoor succesvol was, schreef hij zijn *Antapologia*,[9.] die zo schunnig en gemeen is, dat hij in zijn vorige boek fatsoenlijk en gematigd kan overkomen. Ik heb het volledige werk nog niet gezien, maar slechts vier katernen, die een vriend[10.] mij toestuurde. Hij had ze aan de drukker die daar ook nu nog mee bezig is, ontfutseld. Het was niet moeilijk vanuit deze proeve tot een oordeel te komen, zoals men volgens het spreekwoord een leeuw aan zijn klauwen kent.[11.] In een lang voorwoord schrijft hij dat men het hem niet euvel moet duiden, als hij deze zaak met bittere woorden en spot behandelt, dat wil zeggen als hij als grappenmaker en lasteraar optreedt. Dan ontzegt hij mij eerst alle eer van geleerde theoloog. Want zelf is hij met een disputatie bij de grootste geleerden geslaagd, terwijl ik, voor zover hij weet, geen graad in dat vak heb behaald. Alsof zij die mij ondervraagd hebben, geen theologen zijn en diegenen slechts de naam theoloog verdienen die zogezegd langs de weg van nominalisten in bepaalde moeilijke kwesties zijn getraind, die traditioneel in de scholen worden behandeld (en dat meer voor uiterlijk vertoon dan voor godsdienstigheid). Volgens deze regel krijgen Cyprianus en Ambrosius die eervolle naam niet. Mijn vermogen te oordelen hield mij trouwens eerder van dergelijke gladiatorengevechten af dan gebrek aan inzicht. Ik zou trouwens van die eervolle titel heel gelaten af kunnen zien; ik ben er niet op uit geweest, maar hij is mij opgedrongen. Voor Cousturier moest ik in elk geval een theoloog zijn: ik heb zoveel kwesties uitgelegd die de meest fijngevoelige theologen waren ontgaan, en toon op zoveel plaatsen aan dat de meest uitmuntende van de oude theologen, Augustinus en Ambrosius, zich hebben vergist. Ik heb het dan nog niet over andere, meer recente schrijvers, Thomas, Nicolaas van Lyra en Hugo van Saint-Cher etc.

Maar dit is nog maar kinderspel. Hij probeert mij alle betrouwbaarheid te ontzeggen als ik iets ongunstigs over hem zeg, alsof het boek dat hij heeft uitgebracht, zelfs als ik zwijg, niet voldoende het karakter en de handelwijze van de auteur laat zien. Dat doet hij met de volgende argumenten. Hij zegt dat Erasmus niet alleen met alle soorten mensen de spot drijft, maar ook met heiligen en vooral met God zelf. Luister nu naar het bewijs van zo'n afschuwelijke beschuldiging. De Dwaasheid[12.] (want hij rijt deze wond, die al lang

9. *Adversus insanam Erasmi apologiam Petri Sutoris antapologia*; zie ook brieven 1685 en 1714.
10. Misschien Gervasius Wain.
11. *Adagia* 834.
12. In de *Lof der zotheid* komt de Dwaasheid wel voor als de bron van kunsten en wetenschappen, maar wordt het toeval niet genoemd; zie *ASD* IV, 3, p. 102, 110, 111-112.

verborgen was, weer open) zegt ergens voor de grap dat het Toeval, dat voor de ouden als een god gold, de ontdekker van de kunsten is geweest; maar waar Toeval is, bestaat geen wijsheid. Hieruit leidt de Dwaasheid af dat de uitvinding van de kunsten grotendeels aan haar te danken is. Cousturier redeneert daarna als volgt: 'God is de meester van de wetenschappen en Erasmus kent de uitvinding daarvan aan de Dwaasheid toe. Dus is hij een godslasteraar.'

Daarna gaat hij tegen mij tekeer met alles wat tot een echte godslastering uitgebreid kan worden. Hoeveel belachelijke opmerkingen staan hier! Bovendien past hij de woorden van het mystieke gezang[13.] ten onrechte toe op de kunsten van de mensen, terwijl de betekenis is dat voor God niets verborgen is en niets aan zijn kennis ontgaat. Mijn blasfemie tegen de Moeder Maagd bewijst hij als volgt. Ergens[14.] heb ik gezegd dat er een vorm van gemeenschap tussen God en de Maagd heeft plaatsgevonden en dat Gabriel de bruidsjongen van dit huwelijk was. Eerst begreep Cousturier hier mijn bedoeling niet, want ik spreek niet over de vereniging van de goddelijke en menselijke natuur in één substantie en ook niet over het huwelijk van de bruidegom Christus en zijn bruid de Kerk. Maar ik bedoel dat wat Hilarius[15.] opmerkt, namelijk dat God de Vader op een of andere manier zijn Zoon opnieuw geboren heeft laten worden uit de Maagd. Ik zeg hier dat Gabriel erbij gehaald is als *paranymphus*, wat ik in het Latijn vertaal met *pronubus* (bruidsjonker), en dat de Heilige Geest deze taak heeft voltooid, die bij anderen gewoonlijk de activiteit van het zaad is. Maar hij beweert dat de term *coitus* in de Heilige Schrift niet anders gebruikt wordt dan voor de vleselijke gemeenschap van man en vrouw. Laat dat zo zijn, maar om te voorkomen dat iemand denkt aan een gewone gemeenschap, voeg ik daaraan toe 'een vorm van gemeenschap'.[16.] Deze dwaze lasterpraat breidt hij uit naar alle heiligen en iedere groep mensen.

Dit is wat me onder ogen kwam; deze beginpagina's maken duidelijk wat Cousturier gaat zeggen, wanneer hij bij het vorderen van zijn werk verhit is geraakt. Toch zie ik onvoldoende reden om te wensen dat jij dit weet. Voor zover het mij betreft is het immers een late klacht en voor zover het jullie orde aangaat, heeft de klacht geen zin. Zijn werk is al te koop. Degene die al tweemaal zich van het gezag van theologen niets heeft aangetrokken, zal zich ook niet door jullie gezag aangesproken voelen. Noël Béda heeft bij de

13. I Samuel 2:10.
14. In *Paraphrasis in Matthaeum* 1:18 en *Paraphrasis in Lucam* 1:26-35.
15. In *Commentarius in Matthaeum* 1:3.
16. In de tekst van de brief staat *quendam coitum*, maar in de *Paraphrasis in Matthaeum* spreekt Erasmus over *complexu quodam.*

uitgave van zijn eerdere boek[17] geprobeerd hem van zijn onbeheerst taalgebruik af te brengen, niet omdat mijn goede naam hem een zorg was, maar omdat hij besefte dat het veel schande zou opleveren, als de wereld wist dat zo'n schrijver uit de Sorbonne tevoorschijn was gekomen. Wat ik over Béda zeg, droom ik niet; in een brief[18] aan mij heeft hij het zelf geschreven. Hij is trouwens niet de enige wie het karakter van Cousturier niet bevalt. Onder de theologen zijn er zeer velen die niets van hem moeten hebben en zich voor zo'n collega schamen. Want zulke theologen genezen ketterijen niet, maar maken ketters van orthodoxen. Toch zal hij dat bij mij nooit voor elkaar krijgen, zelfs als hij met duizend boeken tegen mij tekeergaat. Zal hij soms zwichten voor het gezag van jullie orde, wanneer hij op deze manier het werk[19] aanvalt waarmee ik met steun van de paus van Rome ben begonnen, dat ik met diens goedkeuring heb voltooid heb en waarvoor zoveel bisschoppen en theologen mij dankbaar zijn? Toch wilde ik dat dit alles je niet onopgemerkt bleef, in de hoop dat als jullie mij niet kunnen helpen, jullie tenminste op een of andere manier in alle wijsheid voor de eer van de orde of het heil van Cousturier zelf zorgen. Omdat ik duidelijk zie dat de kwestie op een onmiskenbare razernij is uitgelopen, zal hij mij voortaan uitdagen zonder dat ik daarop reageer.

Het ga je goed; wil deze arme zondaar aan de hoogst barmhartige God in je gebeden aanbevelen.

Bazel, 7 april 1526

1688 *Aan Maarten Luther*
Bazel, 11 april 1526

Erasmus van Rotterdam groet Maarten Luther

Je brief[1] kreeg ik te laat; zelfs als hij eerder was gekomen, zou hij mij niet hebben geraakt. Ik ben niet zo kinderachtig dat ik met een of twee grapjes gunstig gestemd raak en met een handpalm gekalmeerd word, nu mij zoveel meer dan dodelijke wonden zijn toegebracht. De hele wereld weet al wat voor karakter je hebt. Met je pen heb jij je zo beheerst, dat je tot nu toe tegen

17. *De tralatione Bibliae et novarum reprobatione interpretationum.*
18. Brief 1642, p. 281.
19. *Novum Instrumentum*; zie brief 384.
1. De brief die Erasmus kreeg toen hij de *Hyperaspistes* al had geschreven, is verloren gegaan.

niemand zo onbehouwen of, wat afschuwelijker is, zo kwaadaardig geschreven hebt. Nu komt het je natuurlijk goed van pas dat je een zwakke zondaar bent, terwijl je op andere momenten alleen maar verlangt dat men je niet als een god beschouwt. Jij bent, zoals je schrijft, iemand met een onstuimig karakter, en je beleeft genoegen aan zo'n opvallend argument. Waarom liet jij dan niet lang geleden die wonderlijke verontwaardiging[2] tegen de bisschop van Rochester[3] of Cochlaeus klinken? Zij noemen je bij je naam en dagen je met hun beledigingen uit, terwijl mijn *Diatribe*[4] een vriendelijke behandeling is. Wat is dan het bewijs van al die zotte beledigingen en misdadige leugens, dat ik een atheïst en een epicureeër ben, een scepticus in zaken die het christelijk geloof betreffen, een godslasteraar en wat niet meer? En dat naast talloze andere beschuldigingen waar je over zwijgt. Ik til hier minder zwaar aan, omdat niets hiervan mij gewetenswroeging bezorgt. Als ik niet op een christelijke manier over God en de Heilige Schrift zou denken, zou ik mijn leven zelfs niet één dag willen rekken. Als je de kwestie met je gebruikelijke onstuimigheid maar zonder buitensporige beledigingen had behandeld, zou je minder mensen tegen je in het harnas hebben gejaagd. Nu was het voor jou een genoegen om meer dan een derde van je boek hieraan te besteden, omdat je je hart volgde. De feiten zelf laten zien hoeveel je mij tegemoet bent gekomen, omdat je mij met zoveel duidelijke beschuldigingen opzadelt. Mijn *Diatribe* wilde daarentegen geen dingen oprakelen die de wereld zelf al wist.

Jij beeldt je in, denk ik, dat Erasmus geen aanhangers heeft. Er zijn er meer dan je denkt. Maar het is niet zo belangrijk wat ons beiden overkomt, vooral mij, omdat ik binnenkort van hier zal vertrekken, zelfs als de hele aardbol voor mij zou applaudisseren. Behalve mij zit het alle fatsoenlijke mensen dwars dat jij met je arrogante, brutale en opruiende karakter de hele wereld met een verderfelijke tweespalt schokt. Rechtschapen mensen en liefhebbers van de humaniora lever je uit aan enkele onbesuisde farizeeërs; schurken en lieden die op een revolutie[5] uit zijn, voorzie jij van wapens voor een opstand. Kortom: je behandelt de zaak van het evangelie zo, dat je alles wat wel en niet heilig is door elkaar haalt, alsof jij je erop toelegt dat deze storm nooit een goede afloop heeft - iets waar ík wel altijd naar heb gestreefd. Ik ga niet na wat je aan mij te danken hebt en welke beloning ik daar-

2. Erasmus gebruikt hier het Griekse woord *deinosis*, een term die in de retorica wordt gebruikt om een beschuldiging erger te maken; vgl. Quintilianus, *Institutio oratoria* IX, 2, 104.
3. John Fisher.
4. *De libero arbitrio diatribe*; zie brieven 1419 en 1481.
5. Een verwijzing naar de Boerenoorlog (1524-1525).

voor heb ontvangen. Dat zijn allemaal persoonlijke zaken; maar de algemene ellende en de ongeneeslijke verwarring in allerlei zaken kwellen mij. Wij hebben die uitsluitend te danken aan jouw onbeheerste karakter dat ontoegankelijk is voor vrienden die goede raad geven, en bij alles wispelturig vanwege enkele onbeduidende, duistere figuren. Wie jij uit de macht van de duisternis hebt bevrijd, weet ik niet. Toch diende je eerder het zwaard van je pen te trekken tegen zulke ondankbare lieden dan tegen een verhandeling die gematigd van inhoud is. Ik zou je een betere mentaliteit toewensen, als jij niet met die van jou erg ingenomen was. Je mag mij toewensen wat je wilt, als het maar niet jouw houding is, tenzij de Heer haar bij je zal veranderen.

Bazel, 11 april 1526, de dag waarop ik je brief ontving

1689 *Aan Bernhard von Cles*
Bazel, 16 april 1526

Erasmus van Rotterdam groet Bernhard, bisschop van Trente

Eerwaarde bisschop, als ik naga dat ik jou niet minder verplicht ben dan wanneer ik al jouw geschenken had aanvaard en zou bewaren - alles wat jij in al je vriendelijkheid mij ongevraagd in groten getale en ruime mate, zonder dat ik iets verdien, bezorgt -, en als jij je bijzondere sympathie voor mij dagelijks uitbreidt met nieuwe blijken van vriendschap, maak ik mij geen zorgen over de wijze waarop ik je moet bedanken. Want dat is algemeen gebruikelijk. Ik zou liever willen dat mij de gelegenheid werd geboden iets te publiceren als bewijs van mijn dankbaarheid voor jou.[1.] Zelfs als jij me die gelegenheid niet biedt en het geluk mij niet in de weg staat, zal ik haar desondanks ergens aangrijpen en naar ik hoop binnenkort. Intussen vraag ik of je ervoor wilt zorgen dat de welwillende sympathie die de illustere vorst[2.] voor mij heeft, blijft bestaan en van tijd tot tijd wordt hernieuwd. De bezorger van deze brief is een jongeman wiens oprechtheid bekend en bewezen is; hij verdedigt een zeer gerechtvaardigde zaak;[3.] daarom is het mijn stellige verwachting dat jij, eerwaarde, hem zult helpen. Wat er aan de hand is, hoor

1. Dit gebeurde met de uitgave van de werken Irenaeus, die aan Bernhard von Cles werden opgedragen; zie brief 1738.
2. Ferdinand van Oostenrijk.
3. Heinrich Schürer, die ook in de brieven 1690 en 1709 wordt genoemd. Omdat hij verdacht werd van steun aan de wederdopers en aan de boeren in de Boerenoorlog, verloor hij twee van zijn landgoederen.

je nadat ik je een verhaal heb verteld dat ik onlangs bij Seneca,[4] een hoogst betrouwbare auteur, las. Het zou misschien nuttig kunnen zijn dit niet alleen bij deze zaak in gedachte te houden.

Koning Philippus van Macedonië, de vader van Alexander de Grote, die om zijn ware geestesgaven in elk geval groter is dan zijn veelgeprezen zoon, wordt tot de goede vorsten gerekend en is vooral beroemd om zijn rechtvaardigheid en beschaafd gedrag.[5] Hij had een soldaat in dienst met een sterke hand, maar met een slecht karaker en zijn medewerking had hij bij veel expedities als nuttig ondervonden. Vanwege zijn dapperheid had de koning hem herhaaldelijk een deel van de buit gegeven en de man, die eenvoudig om te kopen was, met talrijke beloningen tot plunderingen aangezet. Op dezelfde manier krijgen honden iets van de ingewanden van een wild dier toegeworpen om ze bij het jagen des te feller te laten zijn. Door schipbreuk in een storm was deze man toevallig op het terrein van een Macedoniër terechtgekomen. Toen deze Macedoniër hiervan bericht kreeg, nam hij de man die half dood was, op, verpleegde hem, verzorgde hem dagenlang met de grootste vriendelijkheid en voorzag hem ten slotte bij zijn vertrek van reisgeld. Intussen zei de soldaat vaak tegen zijn gastheer: ‘Ik zal u bedanken, als het mij lukt mijn commandant weer te zien.’ Hij deed wat hij had beloofd. Hij ging naar de koning, vertelde over zijn schipbreuk, maar zweeg over de hulp die hij had gekregen. En zonder verdere omhaal vroeg hij aan de koning het landgoed van de Macedoniër, die hem opgenomen, verzorgd, genezen en van reisgeld voorzien had; tegen de man die zich zo verdienstelijk had gemaakt, verzon hij een of andere rechtszaak. Dit was nu de beloofde dank betuigen. De koning was de dappere soldaat ter wille, had medelijden met de schipbreukeling en geloofde de ondankbare man. Wat moet ik verder zeggen? Hij gaf wat hem werd gevraagd. Op deze wijze maken ook rechtvaardige vorsten fouten, vooral in een oorlog.

Ik zal het verhaal niet afmaken, maar enkele zinnen citeren die Seneca in deze passage inlast:[6] ‘Veel geschenken,’ zegt hij, ‘geven koningen met de ogen dicht, vooral in een oorlog. Een rechtvaardig iemand is niet tegen gewapende verlangens opgewassen. Niemand kan tegelijkertijd als een goed iemand en als een goede veldheer optreden. Hoe kunnen de onverzadigbare verlangens van zoveel duizenden mensen bevredigd worden? Wat zullen ze nog krijgen, als ieder het zijne heeft?’ De Macedoniër die van zijn bezit was beroofd, liet de onbetrouwbaarheid van zijn hoogst ondankbare gast niet on-

4. *De beneficiis* IV, 37-38; ook in brief 1690 citeert Erasmus uit dit werk.
5. Zie voor de vergelijking van Philippus met Alexander Cicero, *De officiis* I, 90.
6. *De beneficiis* IV, 37, 2.

gemerkt voorbijgaan. Met een korte maar openhartige brief stelde hij de koning van de hele kwestie op de hoogte. De voortreffelijke koning vond deze gebeurtenis even onaangenaam als de man die van zijn landgoed was verdreven en zonder aarzeling droeg hij Pausanias op - zo heette de soldaat - de man onmiddellijk zijn oude bezit terug te geven. Welke beloning verdiende deze gewetenloze soldaat, ondankbare gast, hebzuchtige schipbreukeling en schaamteloze eiser? Op zijn voorhoofd dienden tekenen aangebracht te worden die op een ondankbare gast wijzen.

Wellicht lijkt dit voorbeeld niet op de zaak van dit ogenblik, maar de uitmuntende vorst Ferdinand dient nu toch gewaarschuwd te worden dat niemand op soortgelijke wijze van zijn goedheid misbruik maakt. Het is zonder meer gerechtvaardigd tegen personen op te treden die zich eenmaal aan gewetenloosheid hebben overgegeven, hoewel zij die licht besmet zijn, naar mijn mening eerder genezing dan straf verdienen. Maar de wijze vorst dient hier te verhinderen, dat onder het voorwendsel van gerechtigheid onschuldigen onrecht wordt aangedaan. Er zullen veel mensen opduiken die onder het voorwendsel van de godsdienst hun best doen wraak te nemen op degenen die zij haten. Meer mensen verlangen naar buit, en wie iets bezit zal niet aan laster ontkomen. Heel Bazel weet dat deze jongeman[7.] niet alleen nooit iets te maken had met deze partijen - wat hier zeldzaam en opvallend is -, maar ook altijd dit slag mensen verafschuwde. En toch berooft men hem van twee landgoederen. De rest zul je van hemzelf te weten komen. Hij is niet bang om bij welke rechter ook zijn zaak te bepleiten. Zo groot is het vertrouwen van een onschuldige geest. Wees zo vriendelijk bij de befaamde Johannes Fabri of bij hemzelf naar de overige feiten te informeren. Moge de almachtige Jezus jou, eerwaarde, in goede gezondheid laten leven.

Bazel, 16 april 1526

1690 *Aan Johannes Fabri*
Bazel, [ca. 16 april] 1526

Erasmus van Rotterdam groet Johannes Fabri

Wat zo'n grote vriend met een goede bedoeling doet, kan ik niet afkeuren. Ook al kwam mijn klacht te laat, toch zal mijn waarschuwing voor de toekomst wellicht van nut kunnen zijn. Vanwege je sympathie voor mij steek je uitbundig de loftrompet op Erasmus, maar met deze roem jaag je de aanhan-

7. De eerder genoemde Heinrich Schürer.

gers van deze nieuwe partijen schrik aan. Intussen veroorzaak je een dubbele moeilijkheid door tegelijk de horzels op te jagen[1] die op zich al dwaas genoeg zijn, en tegen mij, terwijl ik naakt en weerloos ben, een partij op te ruien die machtig is en van veel andere hulpmiddelen voorzien, waarvan geen zo geducht is als haar smaadschriften. Je ziet hoe vijandig Luther tegen mij heeft geschreven zonder door een belediging van mij uitgedaagd te zijn; wat zou hij doen als hij wel was beledigd? Hij heeft dat boek[2] met toewijding geschreven en zijn uiterste best gedaan dat het niet zou verdwijnen en dat tegelijk daarmee de beschuldigingen tegen mij bleven bestaan. Het boek is al tien keer[3] op diverse plaatsen gedrukt.

Ik weet dat je zult zeggen dat ik mij niets moet aantrekken van wat dergelijke lieden mij naar het hoofd slingeren. Hoe kun je mij opdragen iets te doen wat zelfs de kerkleiders, die even machtig als succesvol zijn, niet aandurfden? Ik heb niet de positie om een lasteraar af te schrikken en niet zo'n onberispelijke levenswandel, dat er geen enkele verdenking van een vergrijp aan mij kleeft. Wat zou Luther, als hij nog meer geïrriteerd was, mij niet durven verwijten? Want terwijl hij rustig en vriendelijk wilde overkomen, deinsde hij er niet voor terug mij zo vaak ervan te beschuldigen,[4] dat ik net als Lucianus niet geloof dat God bestaat, dat ik met Epicurus geloof dat God zich niet om zaken van stervelingen bekommert, dat ik de Heilige Schrift bespot en dat ik een vijand van het christelijk geloof ben. In een brief[5] waarvan ik je een kopie stuur, behandelt hij me zo dat hij bijna eist dat ik hem dankbaar moet zijn, omdat hij tegen zijn gewoonte en natuur in zich bij het schrijven zo had ingehouden. Zelfs zijn vrienden waren hoogst verbaasd dat Luther zo gematigd had geantwoord, omdat hij zo zwaar gegriefd was; natuurlijk door mijn *Diatribe*,[6] waarin geen enkele belediging van iemand voorkomt.

Ik denk dat het een kenmerk van een goed iemand is bang te zijn voor laster, zelfs als deze vals is. Wat vinden dergelijke karakters aangenamer? Zij zullen niets kunnen bedenken dat zo gruwelijk is dat hun aanhang het niet goedkeurt. En zij verstaan de kunst om laster aannemelijk te maken. Zware beschuldigingen worden nooit zo ontzenuwd, dat er in de geesten van mensen geen spoor van een verdenking achterblijft. Hoe ernstiger en schaamte-

1. *Adagia* 60.
2. *De servo arbitrio*; zie brief 1667.
3. Waarschijnlijk op dat moment overdreven; na de eerste druk (december 1525) verschenen er over heel 1526 nog tien uitgaven.
4. Vgl. brief 1670, p. 37.
5. De brief is verloren gegaan; brief 1688 vormt het antwoord hierop.
6. *De libero arbitrio diatribe*; zie brieven 1419 en 1481.

lozer een verzinsel is, des te sneller wordt er geloof aan gehecht. Veel mensen denken immers dat er iets achter moet steken, omdat iemand een ander van zo'n gruwelijk feit durfde te beschuldigen. Maar ook als juist iemands leefwijze een eind aan deze verdenking maakt, wat zal dan het nageslacht zeggen, als dat deze lasterpraat leest en mij niet kent? Die lieden zien dat het met de kwestie zo is gesteld dat zij, als ze niet volhouden, verlies lijden, en daarom zullen ze alles doen om hun positie niet kwijt te raken. Verder merken we dat, hoewel zij doen alsof ze niet willen winnen, deze pest zich toch naar alle kanten verder uitbreidt. Zodoende zie ik nergens een veilig heenkomen als ik hier moest vluchten.

Zelfs als mijn lichaam wordt beschermd, bestaat er nu geen enkele beschutting tegen opruiende geschriften. Luther had besloten te doen alsof mijn *Diatribe* niet bestond, wat hij ook zelf toegeeft. Maar zijn vrienden die zich aan de opschepperij van bepaalde lieden hadden geërgerd, zetten per brief de man ertoe aan mij uit te schakelen, als hij wilde dat zijn partij bleef bestaan. Onder hen was, naar men zei, iemand die jou vroeger zeer dierbaar was en een leerling die van je edelmoedigheid profiteerde.[7.] Toch zou ik, als aan deze storm met het verlies van één Cariër[8.] een eind gemaakt kon worden, niet weigeren mij voor het algemeen belang op te offeren en het als winst beschouwen, als ik deze publieke ramp tot mijn persoonlijk nadeel kon genezen. Nu komt de ellende over mij heen; ik genees deze publieke ramp niet, integendeel, hij wordt erger. Ik schreef mijn *Diatribe* om geen andere redenen dan aan de wil van vorsten[9.] tegemoet te komen en vervolgens om iedereen duidelijk te maken, dat ik met de partij van Luther absoluut niets te maken had. Want dat was in mijn en in ieders belang. Ik wist overigens dat ik als enig resultaat zou bereiken dat ik Luther tot een publicatie uitdaagde om zijn aangevallen leer te verdedigen. Direct al in het begin riep ik[10.] dat theologen en monniken de zaak van Luther hielpen, maar er werd niet naar mij geluisterd. Daarna liet ik de weg zien om een einde aan de ellende te maken, maar mijn plan werd afgewezen. Ten derde heb ik de kwestie per brief[11.] met paus Adrianus besproken; ik vermoed dat het plan bij hem niet in goede aarde is gevallen, juist omdat hij niets heeft geantwoord. We zien hoe de zaak uit de hand is gelopen. In Frankrijk gaan enkele aanhangers van Béda vol overgave met censuur, publicaties, kerkers, verbrandingen en pamfletten tekeer. Ik zou wensen dat zelfs op die manier de pest bedwongen kon

7. Waarschijnlijk Urbanus Rhegius.
8. D.w.z. een waardeloos iemand; vgl. *Adagia* 514.
9. Zie brief 1683.
10. Zie bijvoorbeeld brief 1033.
11. Brief 1352.

worden, maar de afloop van de kwestie zal leren dat met deze handelwijzen het kwaad alleen maar erger wordt.

De partij van Luther gebruikt bij voorkeur de volgende hulpmiddelen. Met hun preken lokken zij het volk en houden zij het vast. Door hun onderricht in talen en schone letteren maken zij de jeugd en de mensen die aan dit soort studies veel genoegen beleven, tot hun aanhangers. Het volk verleiden zij met vrijheidsliefde. Het belang van de drukkers is niet gering. Bij dit alles profiteren zij het meest van de bijna algemene haat tegen enkele slechte monniken, priesters die zich als epicureeërs gedragen en onbesuisde theologen, want over de goede spreek ik niet. Onder de adel, vooral de lagere, hebben zij veel mensen die geneigd zijn hen te steunen, omdat die naar de inkomsten van de clerus verlangen. Misschien zullen er ook enkele vorsten zijn die deze algemene storm van gebeurtenissen tot hun voordeel aanwenden, zoals sommige lieden door schipbreuk of brand bij anderen hun vermogen plegen te vergroten. En als wij doorgaan met bijtende pamfletten, kerkers en terechtstellingen dit kwaad te verergeren, vrees ik dat er uiteindelijk een algehele jammerlijke verwarring op volgt.

Het voorspel hebben we gezien. De paus heeft verhinderd dat zijn mensen nog langer tegen Luther schrijven, en dat is verstandig van hem. De Italianen zullen ons onderling laten strijden en van onze dwaasheid genieten. Het wordt tijd dat ook wij verstandig worden, het verlangen naar persoonlijk voordeel opzijzetten en ons van harte voor het algemeen belang inspannen, in het bewustzijn dat we allen op hetzelfde schip zitten, dat niet kan vergaan zonder de ondergang van ons allemaal. De kwaal is te ernstig en te ver verspreid dan dat hij met gangbare middelen te genezen is.

Als je me vraagt welke middelen men moet gebruiken, vraagt deze kwestie om een grotere begaafdheid dan die van mij. Toch zal ik mijn advies voor wat het waard is, wanneer vorsten er in alle ernst om vragen, graag uitbrengen, als het maar in het geheim gebeurt. Wij zien met wat voor pamfletten Luthers volgelingen de wereld overladen. De werken die sommige theologen als reactie hierop schrijven, zijn niet veel heilzamer. Wat anders dan brand ontstaat er uit een botsing van dergelijke geschriften? Hetzelfde gebeurt met de preken van beide kampen; zo raakt men aan beide kanten door beledigingen buiten zichzelf en wordt de strijd met touwtrekken[12.] uitgevochten. Als onruststokers uit de scholen worden verwijderd en er lieden voor in de plaats komen die leerlingen deugdelijke en noodzakelijke literatuur afleren, zal men niets bereiken. Er komt geen einde aan het discussiëren. Predikers van de afgewezen partij zou men moeten verwijderen, vooral enkele vooraanstaande, en in hun plaats zouden integere mensen moeten komen

12. Vgl. *Adagia* 2277.

die geen enkele betwiste leerstelling verkondigen en slechts die zaken behandelen die zonder meningsverschil aan godsdienstigheid en goed gedrag bijdragen. De scholen en het taalonderwijs zou men moeten overlaten aan hen die, vrij van iedere sympathie voor een van de partijen, kinderen nuttige dingen leren. Doordat sommigen door een onbeheerste haat tegen Luther worden meegesleept, veroorzaken zij nu ook de ondergang van de humaniora en hun beoefenaren; degenen die zij dienden aan te trekken, drijven zij het kamp van Luther in. Intussen gaat men met de godsdienst als dekmantel zelfs tegen onschuldigen tekeer. Tegen de veroorzakers van onrust moet men terecht streng optreden, maar dan zó dat voor zover mogelijk onschuldigen geen schade oplopen, mensen die nog te genezen zijn niet worden verstoten en de massa gespaard blijft. Het zou wellicht nuttig zijn van steden waar dit kwaad de overhand heeft gekregen, gedaan te krijgen dat beide partijen hun eigen plaats krijgen en ieder zijn geweten mag volgen tot er een tijd komt die eendracht mogelijk maakt. Laat er intussen een strenge straf vastgesteld worden voor wie een opstand beramen. Laat ons onderwijl zelf enkele zaken waaruit dit kwaad voortwoekert, onmiddellijk verbeteren en de rest voor een algemeen concilie bewaren.

Maar hierop wil graag ik bij een andere gelegenheid uitvoeriger ingaan en zelfs liever onder vier ogen, als ik zie dat de zaak jou ter harte gaat. Intussen vraag ik je ter wille van onze vriendschap niet langer die horzels[13.] tegen me op te jagen, tenzij je Erasmus dood wilt hebben. Ik weet dat je welwillend tegenover mij staat en ontken niet dat ik tegenover jou verplichtingen heb. Maar de diensten die je me vroeger bewezen hebt, zul je door je verstandige optreden uitbreiden, wanneer jouw hartelijke sympathie niet hetzelfde bereikt als wat mijn vijanden beogen. Enkele onverstandige aanhangers van mij hebben gedaan gekregen dat de keizer een streng en dreigend interdict[14.] tegen een paar onruststokers in Leuven heeft uitgevaardigd.[15.] Er was echter niets dat hen zo sterk tegen mij kon uitdagen. Ik kan onmogelijk standhouden als ik geen bijzondere en duidelijke steun van de vorsten krijg, nu ik eenmaal de arena heb betreden. De kwestie kan niet langer verborgen blijven.

Je zult zeggen: ‘Wat kan jou overkomen, wanneer je functies weigert die aanzien genieten?’ Terecht weiger ik deze lasten, ik ben zo'n zwak iemand,

13. Zie noot 1.
14. Erasmus had hier in februari 1525 om gevraagd; zie brieven 1554 en 1643; zie voor de ontvangst hiervan in Leuven brieven 1747, 1784a en 1815.
15. Waarschijnlijk Nicolaas Baechem en Vincentius Theodorici; zie brief 1554.

dat ik met moeite mijzelf kan steunen. Toen een zekere Rufus[16.] die tot de senatorenstand behoorde, bij een maaltijd door de wijn verhit was geraakt, wenste hij dat keizer Augustus niet gezond en wel terugkeerde van de reis die hij voorbereidde, en met een stem die bij een dronkaard past voegde hij eraan toe dat alle stieren en kalveren hetzelfde wensten. De slaaf die er vlakbij stond, bracht daags daarna bij zijn heer in herinnering wat deze onder het drinken had gezegd, en adviseerde hem anderen voor te zijn en zichzelf aan te geven. De meester snelde de keizer tegemoet toen deze naar het forum afdaalde en bekende dat hij hem daags daarvoor slecht gezind was geweest; en nu wilde hij dat wat hij de keizer toegewenst had, hem zelf en zijn kinderen zou treffen. De keizer, bijzonder mild als hij was, schonk de man vergiffenis. Toen zei Rufus: 'Maar toch zal niemand geloven dat ik weer bij u in de gunst ben gekomen, als u niet iets geeft.' En hij vroeg een bedrag, waarvan je je nauwelijks kunt voorstellen dat je dat van een vriend kunt krijgen. De keizer gaf het bedrag en zei: 'Wat mij betreft zal ik moeite doen nooit boos op je te worden.' Hiermee nog niet tevreden betaalde hij ook het bedrag voor de vrijlating van de slaaf die zijn heer had gewaarschuwd.

Deze gebeurtenis pakte voor Rufus gunstig uit, want de keizer combineerde voor hem mildheid met vrijgevigheid. Daarom denk ik dat mijn hoop niet onterecht is dat ik een bewijs zou kunnen tonen van de gunst van onze genadige vorst. Door dat te laten zien kan ik iedereen ervan overtuigen dat Ferdinand op mij gesteld is. Ik twijfel er niet aan dat hij dit op grond van zijn edelmoedige natuur graag zal doen, als jij hem daar maar aan herinnert. Het bewijs dient in de eerste plaats iets bijzonders en in de tweede plaats voor dagelijks gebruik geschikt te zijn. Ik bezit al enkele geschenken van vorsten waar ik erg aan gehecht ben, niet zozeer vanwege de waarde als wel omdat zij getuigen van de sympathie van vorsten voor mij. Dat ik hun sympathie heb verworven, geldt voor mij niet als de minste eer.

Heinrich[17.] die deze brief bezorgt, is helemaal van je afhankelijk. Ik weet dat jij ervoor zult zorgen dat hij in zijn verwachting niet wordt teleurgesteld. Groet meester Lukas,[18.] Cantiuncula als hij er is en Jakob Spiegel. De zeer illustere vorst wens ik alles toe wat hij op grond van zijn gaven verdient. Het ga je goed.

Bazel, 1526

16. Seneca, *De beneficiis* III, 27; in brief 1689 citeert Erasmus ook uit dit werk.
17. Heinrich Schürer; zie brief 1689, noot 3.
18. Lukas Klett.

1691 *Van Georg van Saksen*
Leipzig, 16 april 1526

Georg, door de genade Gods hertog van Saksen, etc.

Ontvang onze welwillende groeten, zeergeleerde Erasmus. Al drie maanden geleden is *De servo arbitrio*, dat Luther tegen u en uw *Diatribe*[1] heeft geschreven, in onze handen gekomen. Het verbaast ons wat voor triomf de aanhangers van zijn partij met dat boek hebben gevierd en hoe trots zij zich gedroegen; want zij waren er stellig van overtuigd dat hij zichzelf met deze publicatie had overtroffen en dat er nooit eerder zoiets door iemand uitgegeven kon zijn of daarna uitgegeven kon worden, omdat het voortkwam uit een ware en goede geest. Volgens hen durfde de Rotterdammer zijn mond hiertegen niet open te doen, maar was hij volledig in het nauw gedreven en tot zwijgen gebracht. Maar nu is uw *Hyperaspistes*[2] verschenen die u in tien dagen hebt voltooid. Daarin weerlegt u in elk geval met de grootste hoffelijkheid zijn onjuiste beweringen en lasterpraat en verdedigt u dapper uw standpunten. U biedt dan ook de maatregelen aan waarmee het christendom ooit tegen die nieuwe en ketterse leerstellingen beschermd zal worden en zijn oude rust terugkrijgt. U lijkt uit de dood (die de volgelingen van Luther u meer dan eens hebben toegewenst) herrezen en voor ons allen te leven. Daarom doet het mij denken aan wat vroeger over Fabius werd verteld: door te aarzelen zult u de staat herstellen.[3] Iedereen is er immers van overtuigd dat u hierin meer dan wie ook zult slagen en heeft daar zijn stellige hoop op gevestigd. Want Luthers volgelingen hebben hun pijlen verbruikt en strijden alleen nog met hun boog. Maar u hebt een koker die nog met pijlen is gevuld, en met de hulp van de geest van God en onze moederkerk zult u Achilles[4] neerleggen en doden.

Om te voorkomen dat u aan de afgunst van handwerkslieden en leerlooiers bezwijkt, zullen wij ervoor zorgen dat uw boek in het Duits wordt vertaald en door hen wordt begrepen. Het lijdt voor ons geen twijfel dat veel mensen niet alleen om deze leerstelling, maar ook om alle andere die veroor-

1. *De libero arbitrio diatribe*; zie brieven 1419 en 1481.
2. Zie brief 1667.
3. Zie Cicero, *De senectute* 10; Vergilius, *Aeneis* VI, 846. De dictator Quintus Fabius Maximus kreeg in 217 voor zijn optreden tegen de Carthagers de bijnaam Cunctator (‘weifelaar’).
4. Mogelijke verwijzing naar de *Hyperaspistes* (*LB* X, kol. 1286A); een Achilles-argument is een redenering die niet te weerleggen is; vgl. *Adagia* 641.

deeld zijn, van zijn mening afstand zullen nemen; ze zullen duidelijk zien dat u tot nu toe niet tevergeefs hebt gezwegen.

Het ga u goed en zet voort waar u mee begonnen bent. Het is onze wens dat deze beker[5.] getuigt van onze sympathie voor u. Weliswaar zou een ander geschenk u beter passen, maar omdat wij Saksen zijn, moet een schoenmaker bij zijn leest blijven.[6.] Wees diep overtuigd van onze welwillendheid jegens u.

Gegeven te Leipzig, 16 april in het jaar des Heren 1526

Aan de zeergeleerde en oprechte theoloog Erasmus van Rotterdam, onze toegewijde vriend

1692 *Van Louis de Berquin*
Parijs, 17 april 1526

Berquin aan Erasmus

Opnieuw zijn de horzels opgejaagd.[1.] Bij het parlement en de afgevaardigden van de paus[2.] heeft men mij van ketterij beschuldigd, enkel en alleen omdat ik enkele werken van je in het Frans heb vertaald,[3.] waarvan zij durfden te beweren dat deze de meest goddeloze ketterijen bevatten. Ik had onmiddellijk in de gaten waar zij op uit waren, namelijk om de boeken van Erasmus als ketterse werken te verbranden - indien het de goden behaagt - en tegelijk daarmee Berquin zelf, tenzij hij de boeken als ketterse geschriften zou afzweren. Door dat te doen zou Berquin voldoende gestraft zijn, als zij hem met een opvallende en blijvende schandvlek gebrandmerkt hadden. Omdat ik mij ervan bewust was dat er in jouw boeken niets staat dat ik als ketters moest afzweren, en mijn goede naam mij dierbaarder was dan mijn leven, heb ik niets afgezworen en heb ik volgehouden, dat jij iemand was voor wie zelfs de minste verdenking van ketterij niet gold. Ik zei dat je geschriften door paus Leo X zijn goedgekeurd.[4.] Dat paus Adrianus je buiten-

5. De beker wordt in het testament van Erasmus genoemd; zie brief 1779a.
6. Horatius, *Epistolae* II, 1, 116.
1. Vgl. *Adagia* 60.
2. Guillaume Duchesne, Jacques Berthélemy en Nicolas Leclerq.
3. *Declamation des louenges de mariage*; *Brefve admonition de la maniere de prier* en *Le symbole des apostres* (alle 1525). *La complainte de la paix* verscheen later (1531 of 1532).
4. Zie brieven 338, 519 en 864.

gewoon vriendelijk niet alleen met twee eigenhandig geschreven brieven,[5] maar ook via zijn afgevaardigde[6] naar Rome heeft uitgenodigd. Dat zoveel kardinalen en vorsten bijzonder gunstig over je oordelen en spreken en dat zelfs paus Clemens met zijn brief[7] en een schitterend geschenk (als het ware een bewijs van zijn oordeel) heel duidelijk liet blijken hoezeer hij ingenomen was met je *Paraphrasis* op de Handelingen van de apostelen; volgens hem was alleen Erasmus geschikt om Oecolampadius' leerstelling over de eucharistie als onjuist te verwerpen. Want ik was dit toen toevallig van iemand te weten gekomen. Schrijf me alsjeblief of dit waar is. Ik heb daaraan toegevoegd dat ik bij het vertalen van je pennenvruchten niet tegen iets ben aangelopen dat een christenmens onwaardig is, als alles maar in zijn geheel oprecht en eerlijk wordt gelezen en niet met de bedoeling valse beschuldigingen naar voren te brengen. Als er al iets in je boeken mocht worden aangetroffen dat afwijkt van de christelijke leer, hoefde men alleen maar vast te stellen dat in de tekst ingegrepen of iets vervangen was. Je hebt daar meer dan eens over geklaagd, en heel onlangs in een brief aan Béda,[8] dat ze niet moesten denken dat dit door mij verzonnen was.

Wat de vertaling betreft heb ik hun aangetoond dat het heel duidelijk om valse beschuldigingen ging, en zei ik dat er evenveel verschil is tussen de pen van mij en van degene wiens vertaling zij lieten zien, als tussen een vos en een kameel. De titel was verkeerd, de naam onjuist, veel was er toegevoegd, nog meer weggelaten en heel veel was door een ondeskundige vertaler misvormd. Om te verhinderen dat ze zouden denken dat ik met deze woorden een uitvlucht zocht, bood ik aan met mijn eigen manuscript aan te tonen of ik wel of niet de waarheid sprak.

In twee brieven van de koningin-moeder[9] hadden de afgevaardigden de opdracht gekregen deze zaak te laten rusten tot de komst van de koning, omdat zijne christelijke majesteit van plan was over mijn zaak, die van Lefèvre en over een soortgelijke kwestie van een paar andere lieden uitmuntende, geleerde en verstandige personen te raadplegen en hen tot rechters te benoemen. Toch zijn zij uit onbeheerste haat, om de theologen een dienst te bewijzen of in het algemeen uit bezorgdheid om hun onbeperkte macht, tegen de naam van Erasmus ruimschoots tekeergegaan en hebben hem herhaaldelijk een ketter en een afvallige genoemd en Berquin zijn sympathisant. Passages die naar hun zeggen door theologen uit jouw boeken waren ver-

5. Zie brieven 1324 en 1338.
6. Johannes Fabri.
7. Zie brieven 1443b (= Allen 1438) en 1414.
8. Brief 1679; zie ook brief 1581.
9. Louise van Savoye.

zameld, hebben zij openbaar gemaakt, hoewel deze ingekort en verminkt waren. Zij beweerden dat het om ketterse passages ging die schisma's en schandalen veroorzaakten, naar ketterij stonken, dat wil zeggen dat die hun niet aanstonden.

Het zou lang duren, zeergeleerde Erasmus, weer te geven wat ik heb geantwoord. Weet nu alleen dat ik over geen enkele passage overeenstemming met hen heb bereikt. Toch heb ik aan niets hardnekkig volgehouden, maar de betekenis uitgelegd of gezegd dat de passage op grond van wat eraan voorafging verduidelijkt werd, dat je bedoeling anders was dan de woorden leken weer te geven, dat er iets ontbrak of in de tekst was ingegrepen. Om kort te gaan: ik heb er met alle mogelijke middelen voor gezorgd dat ik niet aan hun kwaadwillende bedoeling tegemoetkwam, en dat zij geen gegronde reden hadden tegen mij of tegen jouw boeken van leer te trekken. Talloze protesten zoals zij die noemen heb ik ingediend. Maar zij legden de protesten en de opdracht van de koningin-moeder naast zich neer. Ofschoon ik geen enkel woord had gezegd dat strijdig was met het christelijk geloof, aarzelden zij toch niet mij voor ketter en sympathisant van ketters uit te maken. Daarbij noemden ze de namen van drie monniken[10.] die ik voordien weliswaar geweigerd had als verdacht te beschouwen (vooral een kartuizer prior), maar die bepaald niet welwillend tegenover Erasmus stonden en die alles wat deze tegen enkele dwaze lieden zoals Cousturier geschreven had, op de hele beroepsgroep betrokken. Hoewel het parlement op andere momenten dergelijke zaken snel afhandelde, liet het omstandig blijken dat juist in deze kwestie zo'n voorbarig en zogezegd overhaast oordeel hem niet aanstond; het besloot immers mij van het begin tot het einde[11.] te verhoren. Dat leidde zowel bij theologen als afgevaardigden tot tandengeknars. Zijne christelijke majesteit stuurde op de dag van de terugkeer in zijn vaderland,[12.] toen hij door zijn moeder van de kwestie volledig op de hoogte was gesteld, onmiddellijk een bode met een brief van hem naar het parlement en gaf opdracht zijn komst bij deze kwestie af te wachten; de parlementvoorzitters beval hij in een andere brief de zorg voor Berquin op zich te nemen en zei dat hij hen voor zijn leven of dood verantwoordelijk zou houden.

Hier heb je in een paar woorden de tragedie van Berquin. Een punt met name mocht ik niet onvermeld laten: in de *Paraphrasis* die jij aan de koning hebt opgedragen[13.] - het exemplaar dat ik heb vertaald hadden zij met enkele andere boeken van mij afgenomen - hebben zij niets aangewezen. Je kunt

10. Het is niet duidelijk wie deze monniken waren.
11. Letterlijk staat er ‘vanaf het ei tot de appels’; vgl. *Adagia* 1386.
12. Op 18 maart 1526; de brief werd op 1 april verzonden.
13. *Paraphrasis in evangelium Marci*; zie brief 1400.

beslist wel vermoeden waarom. Het leek me intussen echter verstandig om in afwachting van de komst van zijne majesteit de passages die door hen zijn gemarkeerd, naar je toe te sturen. Alles wat zij genoteerd hebben stuur ik je toe. Maar de belangrijkste passages, dat wil zeggen die zij het meest hebben aangevallen, heb ik in de marge met een vingerteken aangegeven. Het zou een blijk van je beleefdheid zijn als je op hun lasterpraat reageerde, en dat niet terloops zoals je dat bij Béda hebt gedaan, maar met een overvloed aan argumenten en het gezag van de Heilige Schrift. Erasmus staat bij de koning hoog aangeschreven; hij zegt namelijk dat die theologen terwijl zij met hun arrogantie iedereen aanvallen, toch altijd voorzichtig van Erasmus af zijn gebleven. Zorg dat hij weet hoe weinig succesvol zij deze kwestie nu hebben aangevat. Hij is steeds een groot bewonderaar van je leer geweest; zijn bewondering zal groter zijn als hij beter van de dwaasheden van de theologen op de hoogte is. Nu zegt men hier steeds dat de theologen van de Sorbonne jarenlang niets van de werken van Erasmus hebben begrepen en nooit iets zullen begrijpen, als er niet iemand is die deze in het Frans vertaalt. Antwoord mij uitvoerig, vraag ik je, want al wat er is gebeurd, zal aan de koning meegedeeld worden. Zo lang jij wilt zal de bezorger wachten en, naar ik hoop, niet roepen dat zijn reisgeld is opgeraakt. Als je tegelijk een feestrede wil meesturen om onze vorst geluk te wensen met de terugkeer naar zijn vaderland,[14.] zoals ik je al een tijd geleden had gesuggereerd, wel, dan zal hij erop wachten; of als je liever wilt dat hij naar me teruggaat wanneer je de passages hebt ontvangen en mij de feestrede via een ander doet toekomen, moet je doen wat je voorkeur heeft. Een koerier die jij terugstuurt, zal niet zonder een beloning thuiskomen; ik geef je hiervoor mijn erewoord. Bij het 'Schild van Bazel'[15.] of bij Bérault zal de koerier mijn verblijfplaats te weten komen, hoewel Bérault heel weinig in de stad aanwezig is.

Het ga je goed, zeergeleerde Erasmus, blijf Louis tot je meest toegewijde vrienden rekenen.

Parijs, 17 april 1526

Neem mij de onhandigheid van mijn opmerkingen, vooral bij de beschrijving van de passages, niet kwalijk, want ik was ziek en wilde voor niemand deze kwestie uit de doeken doen.

14. Frans I; door de Vrede van Madrid in 1526 kwam een eind aan zijn gevangenschap.
15. Naam van de boekhandel van Johann Schabler (Wattenschnee) in Parijs.

1693 *Van Simon Pistoris*
Leipzig, 19 april 1526

Gegroet. Het valt, zeergeleerde Erasmus, niet in woorden uit te drukken hoe groot de erkentelijkheid is die jij bij de vorst Georg, hertog van Saksen, met je *Hyperaspistes*[1] hebt verkregen. Want daarin is alles naar zijn persoonlijke mening zo tegen Luther geschreven dat men het niet beter zou kunnen wensen. Van het lezen en herlezen van dat boek kan hij geen genoeg krijgen en jij hebt je bevrijd van alle verdenkingen die er bij hem enigermate tegen jou waren gerezen. Omdat jij vooral en terecht Luthers onbedwingbare neiging tot schelden en beledigen afkeurt, heeft de vorst er trouwens voor gezorgd dat een paar van zijn werken uit het Duits in het Latijn worden vertaald. Hierin applaudisseert Luther op wonderlijke wijze voor allerlei karikaturen van verschillende ordes die door een of andere schilder zomaar zijn verzonnen en zet hij mensen aan tot beschimpen en belasteren; en als het de goden behaagt, dat nog wel met de Heilige Schrift als dekmantel. Daarom stuur ik ze nu naar je op, zodat je opnieuw beseft dat je deze aanklacht tegen hem niet ten onrechte hebt geschreven.

Ook andere soortgelijke werken zijn in groten getale in de volkstaal zo schaamteloos geschreven, dat men zich bijzonder kan verbazen als er één christen is die ze prijst. Maar wie kan alles en met zo'n grote schaamteloosheid in het Latijn vertalen? Drie maanden geleden al sprak hij ook de vorst per brief[2] vermanend toe, wel iets vriendelijker dan hij elders pleegt te doen, maar toch met een enorme arrogantie en dreigementen die bij een koning horen. Maar de vorst antwoordde zo, dat velen, hoe partijdig zij in andere gevallen ook waren, gedwongen werden toe te geven dat aan Luther niets was toegeschreven dat onjuist was. Om je duidelijk te laten weten dat de vorst zelf het in alles met je eens is, stuur ik je hierbij een kopie van zijn brief en die van Luther in een Latijnse vertaling.

Wij verwachten van jou niet alleen een voortreffelijke verdediging van de vrije wil, maar ook een weerlegging van alle andere punten waarmee Luther zijn zaak inkleedt. Het gaat er vooral om dat hij de kerk tot niets terugbrengt en op grond van het verdorven gedrag van enkele lieden op de manier van Hus uitspraken doet over haar leer en haar regelingen. Daarnaast beweert hij dat Gods woord niet zonder onrust verkondigd kan worden. Als je

1. Zie brief 1667.
2. De brief van Luther was gedateerd op 21 december 1525; het antwoord van de hertog op 28 december. In brief 1743 meldt Erasmus de hertog dat hij kopieën hiervan naar het Engelse hof had gestuurd.

hem in elk geval ervan overtuigt dat dit onjuist is (wij twijfelen daar niet aan), zul je niet alleen met de vrije wil de overwinning behalen, maar al het andere waarmee hij de ogen van het volk verblindt, vernietigen en hen die zomaar zijn weggegaan, naar de eenheid van de kerk terugroepen. Wij bidden dat Jezus Christus je de genade geeft om datgene waarmee je bent begonnen, vastberaden te voltooien.

Teyng kon ik niet hier houden, en wel, naar ik later vernam, omdat hij zag dat de vorst degenen die een eenmaal gedane gelofte niet nakomen, niet kan tolereren. Ik hoor dat hij priester is, maar hij wil als zodanig niet erkend worden. Ik heb je al een jaar geleden vanuit Esslingen over enkele vertrouwelijke zaken geschreven[3.] en hoewel ik tot nog toe geen enkel antwoord van je heb ontvangen, zie ik toch dat je mijn wens gedeeltelijk hebt uitgevoerd en hoop ik dat je met de discussie die je bent aangegaan meer zult bereiken.[4.] Ik wens dat het je goed blijft gaan.

Leipzig, 19 april 1526

Simon Pistoris, doctor etc.

1694 *Aan Adrianus Cornelii Barlandus*
Bazel, 20 april 1526

Erasmus van Rotterdam groet Adrianus Barlandus

Om twee redenen treur ik minder om de dood van Desmarez,[1.] zeergeleerde Barlandus, namelijk omdat hij de leeftijd had bereikt waarop in dit leven niets aangenaams meer te verwachten valt of omdat hij in deze tijd is heengegaan, waarin juist voor de beste mensen het leven heel onaantrekkelijk is. Omdat jij tot opvolger van de overledene bent gekozen, feliciteer ik je vervolgens, niet zozeer om al wat er aan eer en voordeel mee is verbonden, maar om de wetenschap zelf. Al geruime tijd droeg het werk van Desmarez daaraan weinig bij, maar jij zult de wetenschap verder bevorderen omdat je hiervoor bent geboren.

Graag zou ik je medewerking voor het volgende willen hebben. De kwestie vraagt minder om je toewijding en zorg dan om betrouwbaarheid. Er zijn

3. De brief is niet bewaard gebleven; brief 1744 vormt hierop gedeeltelijk een antwoord.
4. In het beloofde tweede deel van de *Hyperaspistes*; zie brief 1853.
1. Desmarez overleed op 20 februari 1526.

in Leuven lieden die veel invloed hebben bij de bisschop aan wie ik schrijf,[2] maar ik weet niet of zij mij welgezind zijn omdat hij bepaalde vrienden heeft. Je raadt, denk ik wel, wie ik bedoel. Ik zou graag hebben dat deze kwestie voor hen geheim blijft. Ik stuur je de brief zonder zegel, zodat je hierdoor de kwestie begrijpt. Wil je de brief verzegelen, hem aan de bisschop van Doornik geven en tegelijk erop aandringen dat het zo snel mogelijk gebeurt? Als er iets is waarvan je wilt dat ik het doe, laat het mij dan op jouw beurt weten.

Bazel, 20 april 1526

1695 *Aan Jan de Hondt*
Bazel, 20 april [1526]

Ik groet je hartelijk. Er is geen reden bezorgd te zijn om onze vriendschap, waarde vriend. Zelfs als al mijn jaargeld verloren zou gaan, is je bijzondere ijver voor mij zo bekend en je betrouwbaarheid zo bewezen, dat ik je niet kan verdenken van iets wat een oprecht en betrouwbaar iemand onwaardig is. Ik heb goede verwachtingen van Barbiers houding tegenover mij en ik denk niet dat hij zich schuldig zal maken aan iets wat onze vriendschap niet verdient. Het kwam voor mij slecht uit dat Karl[1] zo lang in Engeland is blijven hangen. Toch heb ik de mensen die ik van jou moest schrijven, laten weten dat ik nooit mijn eigenbelang zou verwaarlozen. Dat je Pieter Gillis over mijn zaken schrijft is beslist verspilde moeite. Niemand is mij zo welgezind als hij, maar in dergelijke zaken is hij even onervaren als traag. Ik stuur nu geen blanco kwitantie, omdat de koerier niet betrouwbaar genoeg is. Als wat we ondernemen succes heeft, moet je het geld bewaren of een kwitantie ontvangen van degene aan wie je het betaalt, dat wil zeggen van de zakenman Erasmus Schets, Pieter Gillis of Marcus Laurijn. Handel intussen als mijn vriend zoals je dat steeds doet. Over een terugkeer denk ik na, maar heb ik nog geen besluit genomen. Groet al mijn vrienden, in het bijzonder Jean Molinier.

Bazel, 20 april. Karl is hier gisteren aangekomen.

Er is hier één punt van zorg, Karel van Croÿ, al lange tijd, als ik mij niet vergis, bisschop van Kamerijk. Hij is een leerling van Jacobus Latomus. Ik weet niet hoe zijn houding tegenover mij is. Niet al te best, als wat mijn vrienden

2. De brief aan Karel van Croÿ, bisschop van Doornik, is niet bewaard gebleven.
1. Karl Harst.

schrijven waar is. Overigens leek hij in zijn jonge jaren altijd erg op mij gesteld te zijn. Opnieuw vaarwel.

Aan de weledele heer Jan de Hondt, kanunnik te Kortrijk

1696 *Aan Pieter Gillis*
Bazel, 21 april 1526

Erasmus van Rotterdam groet Pieter Gillis

Johann Froben heeft mij vierhonderd gouden kronen van je broer[1] overhandigd en verder niets. Dit geld levert mij hier verlies op en het verlies zal groter zijn als ik mij elders heen begeef. Maar nu vindt er alleen maar geldtransport plaats met winst voor de handelaren en verlies voor mij. Met het resterende bedrag moet je doen zoals je schrijft van plan te zijn. Ik heb het deposito bij jou weggehaald, zeer geachte Pieter, uitsluitend met de bedoeling om je van deze last te bevrijden, omdat je op mij steeds de indruk maakte deze tegen je zin te dragen en je over het algemeen in dit soort zaken niet erg bedreven bent; en verder ook om tegelijk voor de rust en de bestendigheid van onze vriendschap te zorgen. Niet omdat ik erg bang was dat er door een of andere gebeurtenis een eind aan zou komen, hoewel zaken van stervelingen als van glas zijn en niets breekbaarder is dan vriendschap. Maar ik meende niet te moeten riskeren dat één wolkje onze aangename vriendschap zou verduisteren. Daarom vraag ik je wat ik gedaan heb niet anders uit te leggen.

Het spijt me dat veel mensen mijn brief[2] over de malversaties hebben gelezen, want zelf had ik een tegengestelde opdracht gegeven. De brief zou niet gepubliceerd worden zoals hij verzonden is. Maar gesteld dat hij in die versie was verspreid, wat een slechte reputatie zou hij je dan bezorgd hebben, als de lezer te weten was gekomen dat je goedheid is misbruikt door iemand die dat bij iedereen doet?

Wanneer je zegt dat je geen Tertullianus[3] hebt gekregen naast het exem-

1. Frans Gillis.
2. De brief die verloren is gegaan, handelde over de praktijken van de boekhandelaar Franz Birckmann.
3. Waarschijnlijk de Tertullianus-editie van Beatus Rhenanus (Bazel, Froben, juli 1521).

plaar dat je hebt betaald, laat je geheugen je duidelijk in de steek. Toen ik vlak voor mijn vertrek naar Bazel bij je dineerde, bracht Pseudocheus[4.] een kistje boordevol zoetigheden en één exemplaar van Tertullianus zonder over de andere exemplaren iets te zeggen. Toen bleek dat jullie beiden dit graag wilden hebben - want ook Nicolaas van Broeckhoven was aanwezig -, betreurde ik het dat er maar één exemplaar was bezorgd, zodat het niet mogelijk was jullie beiden een plezier te doen. Toch heb ik het jou gegeven, tenzij jullie liever wilden dat het gemeenschappelijk bezit was.

Je antwoorden op de andere klachten zijn bijna altijd van dezelfde soort. Daarom vraag ik je, beste Pieter, dergelijke onzin achterwege te laten en aan een diepe vergetelheid over te geven. Laten we kwesties behandelen die onze wederzijdse sympathie voeden en vergroten. Voor zover ik kan, zal ik er voor waken niet iets te doen waardoor jij terecht boos op me kunt zijn. Jij moet van jouw kant die onnozele verdenkingen ver van je geest werpen. Ik verzet er mij niet tegen dat je met Polidoro[5.] bevriend bent, want tot nu toe laat hij zien dat hij mij allesbehalve vijandig gezind is. Blijf slechts sober en vergeet niet te wantrouwen.[6.] Wat ons lot ook zal zijn, breng de tijd met je vrienden aangenaam door. Hun wens ik tegelijk met jou blijvende voorspoed.

Bazel, 21 april 1526

1697 *Aan Thomas Wolsey*
Bazel, 25 april 1526

Erasmus van Rotterdam groet Thomas, kardinaal van Engeland

Terwijl mijn geest tussen zoveel ruzies en onstuimige pamfletten - en die kwamen met meer venijn op mij afgevlogen als ze van personen afkomstig waren wier ik partij ik verdedig dan van de volgelingen van Luther zelf - redelijk vermoeid raakte, betekende de brief[1.] van uwe eminentie een bemoediging voor mij; want hij was zo vriendelijk geschreven dat hij niet alleen blijk gaf van uw sympathie en steun die ik sinds lange tijd ken en heb ondervonden, maar ook van een zeker ontzag voor mij.

4. Door Erasmus verzonnen naam (‘leugenaar’) van een personage uit de *Colloquia*, hier gebruikt als bijnaam voor Birckmann; zie ook brieven 1513, 1531 en 1560.
5. Polidoro Virgilio; zie brieven 1666 en 1702.
6. De zin in het Grieks is ontleend aan een fragment van de komediedichter Epicharmus, dat door Cicero wordt geciteerd (*Ad Atticum* I, 19, 8); de zin komt in een andere vorm in brief 1292 voor.
1. De brief, waarschijnlijk meegebracht door Karl Harst, is niet bewaard gebleven.

Ik denk dat het boek[2.] dat Luther tegen mijn *Diatribe*[3.] heeft geschreven, bij u al is aangekomen. Zo'n vijandig werk heeft hij tot nog toe tegen niemand uitgebracht. Ik had geschreven[4.] dat er niets zo ontembaar is dat echtgenotes het niet konden bedwingen. Hier heb ik mij met mijn mening sterk vergist. Uitgerekend bij zijn huwelijk schreef hij dit zo onvriendelijke boek, waarin hij zijns inziens zijn stijl zo gematigd had, dat hij onmiddellijk na het verschijnen hiervan mij een brief stuurde[5.] en bijna eiste dat ik hem bedankte, omdat hij uit eerbied voor onze vriendschap mij op zoveel plaatsen spaarde. Hij zweert en wil dat ik ervan overtuigd ben dat Luther Erasmus gunstig gezind is. Zo heeft zijn vrouw hem getemd. Ik denk dat u ook het deel van mijn antwoord[6.] hebt ontvangen. Op dat moment was ik gedwongen dit onverwijld op te stellen, zodat zij er niet prat op konden gaan Erasmus te hebben verslagen zonder zelf hiervan nadeel te ondervinden. Wie met deze partij strijdt, heeft met een slang van doen. Maar ik heb meer last van de tegenpartij, waaraan paus Adrianus en later Clemens opnieuw het zwijgen hebben opgelegd.[7.] De keizer[8.] heeft met een streng en dreigend schrijven hetzelfde bevolen. Maar alles is tevergeefs.

Ik hoor dat in uw land de verspreiding van de *Colloquia* is verboden.[9.] Zelfs in Leuven en Parijs heeft niemand dat aangedurfd, hoewel daar de meest fanatieke vijanden van de humaniora en daarom ook mijn vijanden leven. Dat met alle mogelijke middelen de pest[10.] die zich dagelijks verder uitbreidt, wordt bestreden heeft mijn volledige instemming. Maar intussen dienen vorsten met hun gezag en wijsheid ervoor te zorgen dat, terwijl wij het raaigras uittrekken, het graan niet beschadigd raakt, en dat, terwijl wij aangetaste delen wegsnijden en wegbranden, wat gezond is onaangetast blijft. Onder de monniken en theologen die zich met deze zaak bezighouden, bevinden zich veel dwazen die zoveel oordeelsvermogen missen, dat het hun bijna aan gezond verstand lijkt te ontbreken. Sommigen haten de humaniora, die nu overal voorspoedig opbloeien, meer dan de hele Luther. Sommigen aarzelen niet uit het onrecht dat onschuldigen wordt aangedaan, voordeel te behalen en roem te verkrijgen. Met als aannemelijk voorwendsel de

2. *De servo arbitrio*; zie brief 1667.
3. *De libero arbitrio diatribe*; zie brieven 1419 en 1481.
4. Zie brief 1653.
5. Deze brief is verloren gegaan; brief 1688 is het antwoord hierop.
6. De *Hyperaspistes*; zie brief 1667.
7. Zie brieven 1554, 1581 en 1589.
8. Zie brieven 1690, 1700, 1747, 1784a en 1785.
9. Hoogstwaarschijnlijk een vals gerucht.
10. De problemen die Luther veroorzaakte.

godsdienst te verdedigen laten sommigen zich beheersen door hun persoonlijke jaloezie en haat. Omdat ze aan een bijna algemene haat tegen stervelingen lijden, hinderen ze door hun gedrag de zaak die zij zogenaamd behartigen. Om aan deze ellende een eind te maken is niets nuttelozer dan de zaak van de humaniora bij de kwestie Luther te betrekken; iedereen beleeft hier toch genoegen aan, tenzij hij menselijke gevoelens mist. Hoeveel nut en aanzien zij de gemeenschap bezorgen, laten de feiten zien. Het aantal mensen dat Luther roem heeft bezorgd is erg groot, ook als onschuldigen zijn kamp niet worden ingeduwd. Er zijn meer dan genoeg lieden die in het openbaar en oprecht zijn veroordeelde leer verkondigen, zelfs als men weifelaars niet die kant op drijft en mensen die genezen konden worden, niet van zich vervreemdt.

Ik hoorde dat de taak is opgedragen aan degene[11.] die over mijn *In principio erat sermo* zo ontstemd is. Als de kwestie van het oordeel van dergelijke lieden afhangt, zal elk boek van Erasmus de brandstapel verdienen, zelfs als het door Augustinus geschreven is en Erasmus in de titel voorkomt. Op die manier zal al wat met meer ontwikkelde en zuivere wetenschap verband houdt, aan het algemeen gebruik worden onttrokken en krijgen wij opnieuw Everhard, de *Florista*, Huguccio en het *Catholicon* opgedrongen,[12.] tenzij u, die noodgedwongen de medewerking van dergelijke lieden moet gebruiken, met uw verstandig en gematigd optreden hun onbeheerste verlangens bedwingt. Als er niets in mijn boeken stond dat op enigerlei wijze voor kritiek vatbaar was, zou ik natuurlijk gelukkiger zijn dan alle Hieronymussen en Augustinussen, vooral omdat mijn vijanden zoveel voorwendsels of valstrikken hebben en er dagelijks nieuwe aan toevoegen. Het gevolg is, dat men niets zo toegewijd en voorzichtig kan schrijven dat zich op een of andere manier niet voor kritiek leent, wanneer het niet aanstaat. Sommigen zullen zo'n werk vooral afkeuren, omdat het Griekse woorden gebruikt of een verzorgde stijl heeft.

In mijn *Colloquia* staat niets dat onfatsoenlijk, goddeloos of opruiend is. Zeer veel onderwerpen zijn voor jonge mensen belangrijk om te weten, om te voorkomen dat zij zich blindelings op een levenswijze storten waarvan zij

11. Waarschijnlijk Henry Standish; deze leidde een commissie die ketterijen moest onderzoeken.
12. Namen van middeleeuwse auteurs en hun werken; Everhard van Béthune schreef *Graecismus*; met Florista is John Garland (auteur van *Floretus*) of Ludolf van Luchow (auteur van *Flores artis grammaticae*) bedoeld; Huguccio van Pisa schreef *Liber derivationum* en Giovanni Balbi *Catholicon*; vgl. brief 26, waar Erasmus weinig vleiend over deze auteurs spreekt.

zich niet los kunnen maken, en naar Compostella[13.] heen en weer rennen met achterlating van vrouw en kinderen, terwijl het beter was geweest voor hen te zorgen. Voorts komen talloze kwesties aan bod, die de theologen in hun preken onder de aandacht van het volk zouden moeten brengen. Omdat er verschil is in het karakter van mensen, zal een serieus iemand zich wellicht storen aan iets dat charmant is gezegd en zal het bij een lastig iemand argwaan oproepen. Maar tegen de kritiek van dergelijke lieden is geen verweer mogelijk. Het past een oude man niet, zal iemand zeggen, zulke onzin te verkopen. Maar men prijst ouwelijke schoolmeesters die zich tot het gestamel van kinderen verlagen om hen tot het leren van letters te verleiden. Ik hoop dat uwe eminentie de *Colloquia* aan iemand te lezen geeft die Latijn en Grieks kent. Ik zeg niet aan Thomas More of Cuthbert Tunstall - zij zijn vrienden, hoewel beiden zo met Erasmus bevriend zijn, dat zij aan de waarheid de voorkeur geven -, maar een willekeurig iemand die niet opvallend naar haat of sympathie voor mij neigt. Als goddeloze passages worden aangetroffen, zullen die ook met mijn medewerking de jeugd bespaard blijven. Als enkele minder belangrijke passages aanstoot geven, zal men ze op advies van eerzame personen kunnen verbeteren, zodat voor de jeugd de bruikbaarheid intact blijft.

Kort geleden heeft een dominicaan op zijn rug schotschriften Engeland binnengebracht die vier malloten van dezelfde orde tegen mij geschreven hadden, maar met gefingeerde auteursnamen en vol met de meest schaamteloze leugens.[14.] Zij hebben een koper gevonden, terwijl mijn *Colloquia* de boekwinkels worden uitgegooid. Van mijn *Colloquia* wordt een editie verkocht die vervalst is door de dwaas Lambertus Campester.[15.] Deze is onlangs na zijn beschermheer bestolen te hebben uit Lyon gevlucht. Mijn critici sluiten hun ogen hiervoor en wat zullen zij niet doen als u, evenwichtig als u bent, geen paal en perk stelt aan hun brutaliteit? Dit is niet meer in mijn belang, maar in het belang van de zaak waar het nu om gaat. Ik ben met een boek over de eucharistie begonnen, maar ermee opgehouden, niet omdat ik van plan veranderde, maar omdat ik bang ben dat bij die gelegenheid de onrust[16.] die we het afgelopen jaar hebben gezien, opnieuw ontstaat. Oecolampadius heeft het volk grotendeels aan zijn kant, in de raad heeft hij veel aanhangers.

13. In het colloquium *Peregrinatio religionis ergo*, voor het eerst opgenomen in de editie van februari 1526, had Erasmus op pelgrimstochten kritiek geleverd.
14. Zie brief 1674, noot 13.
15. Zie brief 1686, noot 8.
16. De Boerenoorlog die in het voorjaar van 1525 zijn hoogtepunt bereikte.

Ik ben u buitengewoon erkentelijk dat u mij alle welwillende medewerking belooft voor het geval ik naar Engeland kom. Maar mijn arme lichaam is zo breekbaar, dat het bij verandering van slaapkamer, een zuchtje wind en welk onbeduidend voorval ook gevaar loopt. Ik werd sowieso heel vaak aangespoord hier te vertrekken. Paus Adrianus[17.] nodigde mij met aantrekkelijke beloften naar Italië uit. Hoe vaak ben ik niet in Frankrijk[18.] uitgenodigd, waar zelfs mijn huisvesting was geregeld en veel van de bijzondere sympathie van de koning voor mij getuigde? Degenen die mij naar Spanje[19.] uitnodigen, verzekeren dat er geen land is waar de naam Erasmus bij vorsten, kerkleiders en toonaangevende humanisten meer aangezien geniet. De zeer illustere vorst Ferdinand,[20.] op wiens persoonlijkheid ik buitengewoon ben gesteld, nodigt mij meer dan één keer met vriendelijke brieven en een geschenk uit om weg van de gevaren hier naar een veilig oord te komen. Andrzej Krzycki,[21.] bisschop van Plock, een erudiet persoon, schreef mij namens de koning en de aanzienlijken van het rijk en nodigde mij met aangename beloften uit een rustig leven te leiden dat past bij mijn ouderdom. Een paar andere Polen deden hetzelfde en stuurden daarbij prachtige eergeschenken. Ik schrijf dit niet uit roemzucht, want ik loop niet te koop met mijn verdiensten, maar breng hulde aan hun edelmoedigheid zonder dat ik vanwege mijn slechte gezondheid van hun meest vriendelijke steunbetuigingen kan genieten. En toch moet ik hier vertrekken en zelfs kruipend ergens anders heen gaan.

Over wat ik over mijn *Colloquia* heb geschreven, heeft mijn Karl[22.] mij wellicht verkeerd geïnformeerd. Toch zal het geen kwaad kunnen dat uwe eminentie voor deze kwestie gewaarschuwd is. Want sommige mensen zijn sterk geneigd alles van de schone letteren bij deze wereldbrand te betrekken. Al wat er in verfijnde stijl of gekruid met Grieks wordt geschreven, zal men verdacht noemen en aan censoren voorleggen. Zij zullen tijd rekken en tegelijk de verkoper en de koper teleurstellen. Maar voor intriges van die lieden zult u met uw buitengewone wijsheid, ook als niemand waarschuwt, op uw hoede zijn; de humaniora zullen bij u overvloedig steun krijgen vanwege uw menslievendheid. Deze verspreidt zich zo weldadig over iedereen, vooral bij degenen die zich in geleerdheid en rechtschapenheid onderscheiden,

17. Zie brieven 1324 en 1338.
18. Zie brieven 1375, 1439 en 1446.
19. Zie brief 1431.
20. Zie brieven 1343 en 1505.
21. Zie brief 1652.
22. Karl Harst; hij zou de bron van het valse gerucht zijn dat de *Colloquia* in Engeland waren verboden.

dat u alle afgunst die altijd met grote voorspoed pleegt samen te gaan, door uw grote edelmoedigheid hebt overwonnen. Moge God u voor ons zo lang mogelijk in goede gezondheid laten leven.

Bazel, op de feestdag van Marcus, 1526

1698 *Aan Jan Antonin*
Bazel, 28 april 1526

De brief vormt het voorwoord bij Erasmus' vertaling van drie werken van Galenus, *Galeni exhortatio ad bonas arteis*, *praesertim medicinam, De optimo docendi genere* en *Qualem oporteat esse medicum*, die in mei 1526 bij Froben verscheen.

Erasmus van Rotterdam groet de zeer geachte Jan Antonin van Košice, arts

Weliswaar heb ik, mijn dierbare Antonin, door een brief[1] van de zeer geachte Johann Henckel de hoop op je terugkeer verloren, maar mijn verlangen naar mijn afwezige vriend is veel draaglijker geworden, sinds ik weet dat je door buitengewone gunsten en grootse beloningen van vorsten met je landgenoten bent verbonden. Bovendien ben je met een jonge vrouw getrouwd, die zich evenveel met haar voorbeeldige levenswijze als met haar schoonheid onderscheidt. Ze laat je niet wegvliegen en houdt je met een aangename boei[2] vast. Er blijft ons niets anders over dan dat wij op deze manier, de enige die mogelijk is, elkaar op de hoogte houden.

De volledige Galenus[3] is verschenen en spreekt in zijn eigen taal tot ons. Het begin ervan stuur ik je toe, dat ik heb vertaald om jonge mensen voor de studie geneeskunde enthousiast te maken en dat mij meer inspanning kostte dan je zou denken. De reden[4] zal ik je niet noemen, maar als het voor je zelf geen bezwaar is mijn tekst met het Grieks te vergelijken, zul je direct begrijpen dat het vertalen het kleinste deel van mijn werk was.

1. De brief is niet bewaard gebleven; het is wellicht de brief die ook in brief 1660 wordt genoemd.
2. Horatius, *Oden* IV, 11, 23-24.
3. De *editio princeps* van de werken van Galenus in het Grieks verscheen in 1525 in Venetië bij Aldus Manutius.
4. De belangrijkste reden was de slechte kwaliteit van de *editio princeps*; zie brieven 1707 en 1713.

Jouw parel[5.] zal de lieflijke glans van je sneeuwwitte hart bij mij zeker niet laten verdwijnen. Ik begrijp heel goed waarop de Sebastiaan die ik van de prediker[6.] kreeg zinspeelt, namelijk dat Erasmus is blootgesteld aan de pijlen van zijn critici. Ook van de illustere Krzysztof, paltsgraaf van Krakau,[7.] ontving ik talrijke geschenken, waarvan het geven of ontvangen zelfs een koning niet zou misstaan. Ik zal hun een voor een terugschrijven,[8.] maar wellicht zal dit werkje, als het gepubliceerd is, bij een of andere gelegenheid je sneller bereiken dan de brieven. Ik wens jou, mijn beste Antonin, en je lieftallige echtgenote alle goeds toe; ik hoop dat zij met jou op een gelukkige wijze ouder mag worden.

Bazel, 28 april 1526

1699 *Aan [Jan Oem]*
Bazel, 29 april 1526

Erasmus van Rotterdam groet een zeker iemand

Geliefde zoon, het is bijna twee jaar geleden dat ik jouw werkje ontving, dat zonder titel in het Nederlands was geschreven. Het riep bij mij de verdenking op dat het van je vader was. Ik heb daar opzettelijk niet op gereageerd, omdat ik besefte dat de lezer van deze controverse geen enkel profijt kon hebben; het zou mij ook een slechte naam bezorgen en je vader nog veel meer. Bovendien leek het mij dwaas iemand die in de volkstaal schrijft, in het Latijn te antwoorden, even belachelijk als wanneer iemand bij het volk wordt beschuldigd en in de senaat daarop antwoordt. Laat hij met mij onder een beter gesternte vriendschap sluiten; dan zal hij ontdekken dat Erasmus graag tot alle diensten van de Gratiën bereid is. Hij zal mij dierbaarder zijn omdat hij, zoals je schrijft, zich met de Griekse literatuur bezighoudt. Ik wens je broer geluk; jou feliciteer ik niet zozeer met je eervolle ambt van priester als met je verstand dat, zoals ik uit je brief heb afgeleid, gezond is en veel verwachtingen wekt. Wil je voor mij aan je vader de groeten terug doen? Het ga je goed.

Bazel, 29 april 1526

5. Het geschenk dat aan het eind van brief 1660 wordt genoemd.
6. De lepel was een geschenk van Johann Henckel; zie brief 1660, noot 5. De heilige Sebastiaan stierf door pijlen de marteldood.
7. Krzysztof Szydłowiecki; zie brief 1660.
8. Zie brieven 1751-1753.

1700 *Aan Mercurino Gattinara*
Bazel, 29 april 1526

Hartelijk gegroet. De brief van uwe hoogheid van 28 oktober[1] ontving ik eind april. Persoonlijk ben ik zijne majesteit de keizer en u met al uw welwillendheid bijzonder erkentelijk voor het verkrijgen van een officieel schrijven, hoewel er geen enkele vooruitgang is geboekt, afgezien van het feit dat de horzels[2] zijn opgejaagd en heftiger tegen mij tekeergaan. Er wordt mij geen enkele hoop op een jaargeld geboden, als ik niet terugkeer en dan is het nog erg onzeker. Als daarentegen mijn ziekte onvoldoende excuus biedt voor mijn afwezigheid, moesten de gebeurtenissen in Duitsland mij in elk geval van de boete vrijstellen.

Het gemor van de volgelingen van Luther tegen mij bewijst dat wat ik zeg de zuivere waarheid is. Hutten onder andere, Otto Brunfels en ten slotte Luther zelf beschuldigen mij en bestoken mij met fanatieke pamfletten. Luther heeft met een omvangrijk werk[3] op mijn *Diatribe*[4] geantwoord, maar zo vijandig als hij tevoren tegen iemand heeft geschreven. Daarin beweerde hij dat er niemand was die het evangelie (want zo noemen zij hun ketterij) zoveel gehinderd had als Erasmus. Juist de verstandigste lieden geven toe dat niemand de geest van Luthers' aanhangers meer gebroken heeft dan ik. Intussen vermeld ik niet hoeveel mensen ik met geheime gesprekken en brieven van hun verleiding heb teruggeroepen of in hun aarzeling heb tegengehouden. Dit durf ik in dat deel van Duitsland te doen, waar in het grensgebied de partij van Luther heel veel macht heeft. Ach, was de keizer maar volledig van de hele toestand op de hoogte. Dan was hij niet alleen van mening dat ik het niet verdiende van mijn jaargeld beroofd te worden, maar zou hij ongevraagd grotere beloningen geven, omdat ik met groot gevaar voor mijn leven tegen een machtige partij strijd.

Maar voor mij zijn een goed geweten en Christus, schenker van beloningen, voldoende, zoals u mij met uw vroomheid en wijsheid erop wijst. Maar intussen word ik van achteren door mensen van mijn partij neergestoken en ben ik niet bestand tegen het geweld en de aanvallen van mijn tegenstanders. Latomus lijdt al lang aan een onverzoenlijke haat tegen zowel mij als de humaniora. Hij hitst de decaan[5] en anderen, vooral monniken, op. Als vorsten

1. Brief 1643.
2. *Adagia* 60.
3. *De servo arbitrio*; zie brief 1667.
4. *De libero arbitrio diatribe*; zie brieven 1419 en 1481.
5. Nicolaas Coppin.

in hun wijsheid de ongebreidelde hartstochten van die lieden niet beteugelen, zullen die zich direct richten op de ondergang van de talen en de betere literatuur en zullen ze onder een misleidend voorwendsel onschuldigen schade toebrengen. Deze handelwijze is niet alleen hoogst oneerlijk, maar maakt ook de partij van Luther sterker. Iedereen die nu tegen Erasmus strijdt, strijdt voor Luther. Vorsten dienen ervoor te zorgen dat de roem van de overwinning op die partij niet ten goede komt aan enkele lieden die op hun eigen belang uit zijn, maar tot algemeen voordeel van de kerk leidt. Dat zal gebeuren, indien men de fouten verbetert waaruit deze onrust is voortgekomen.

Ik heb, wat niet te ontkennen valt, de studies van talen en literatuur gestimuleerd. De scholastiek, die te veel naar spitsvondige haarkloverijen was afgegleden, heb ik naar de bronnen van de Heilige Schrift en naar de lectuur van oude orthodoxe kerkvaders teruggeroepen. Ik heb mijn best gedaan de wereld die door de ceremonies van farizeeën in slaap was geraakt, tot ware vroomheid op te wekken. Nooit heb ik mij bij enige partij aangesloten en zelf heb ik geen enkele partij om mij heen verzameld. In mijn talrijke publicaties kunnen zij tot nu toe geen enkele veroordeelde leerstelling aantonen, hoewel sommige lieden enkele passages verdraaien en tot verdenkingen of laster vervormen. Maar de toestand van deze tijd, waarin herhaaldelijk nieuwe leerstellingen tevoorschijn komen (onder andere het leerstuk dat onlangs opeens overal is verkondigd, namelijk dat in de eucharistie alleen het symbool van het lichaam van de Heer aanwezig is), laat geen tijd voor dergelijke spitsvondigheden. Zelfs in de brieven van Paulus zou men die kunnen verzinnen, als men met een vijandige exegeet te maken krijgt.

Ik val uwe hoogheid lastig terwijl u met de meest zware taken druk bezet bent, maar ik meende dat het in het belang van de openbare orde was, dat zijne majesteit de keizer en uwe hoogheid van deze feiten op de hoogte waren. Ik sta geheel tot uw dienst en bid dat hij, uit wie als enige het ware geluk voortkomt, u langdurige voorspoed mag geven.

Bazel, 29 april 1526

Uw nederige dienaar Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven

Aan de hooggeachte heer Mercurino Gattinara, opperkanselier van zijne majesteit de keizer. In Spanje

1701 *Aan Felipe Nicola*
Bazel, 29 april 1526

Erasmus van Rotterdam groet de Spanjaard Nicola

Graag spreek ik, zeer geachte jongeman, mijn grote waardering uit voor je liefde voor de humaniora en je zo oprechte genegenheid voor mij; met herhaalde aansporingen moedig ik je zogezegd[1] bij je hardloop aan om waarmee je begonnen bent, verder te gaan: vernieuw de oude roem van je Spanje en verbind de schone letteren, die nooit zullen sterven, met de luisterrijke herinneringen aan je voorouders. In zijn dithyramben probeert Pindarus[2] door de elegantie van zijn gedichten de belediging die het volk gewoonlijk tegen bewoners van Boeotië laat horen, ongedaan te maken wanneer hij zegt: 'Wij vluchten voor het Boeotische varken.' Hoeveel eenvoudiger zal het zijn de reputatie van begaafdheid, geleerdheid en welsprekendheid waarin Spanje vroeger niet voor Italië onderdeed, terug te roepen en al wat de invasie van de Goten en Saracenen aan taalfouten heeft meegebracht, weg te vagen? Ook via Plinius[3] kon men te weten komen dat het land vruchtbaar is en een gematigd klimaat heeft. De vriendelijkheid van het volk ervaar ik van dag tot dag overvloediger. Terwijl mijn geest wel in alle landen kan rondfladderen, raakt mijn arme lichaam echter niet alleen vermoeid, maar stort ook in. Toch word ik als zestigjarige, en dan met deze slechte gezondheid, gedwongen een nieuwe gladiator te worden, een zwaard ter hand te nemen en in de arena te sneuvelen of te doden, terwijl ik eerder voor de Gratiën en het groen van de Muzen ben geboren dan voor het beroep van zwaardvechter.

Had ik alleen maar met mensen als Hutten en Luther te maken! Nu heb ik meer last van de partij waarvoor ik mij naar beste kunnen als verdediger beschikbaar stel. Want sommige mensen zouden graag willen dat de talen en de schone letteren werden afgeschaft, waarbij Luther zelfs ongemoeid werd gelaten. Het verlangen de christelijke godsdienst te beschermen wordt voor zo'n gewetenloze misdaad als voorwendsel gebruikt. Italië heeft ons een derde sekte[4] bezorgd. Onder grote inspanningen voeren sommigen een strijd om iedereen die de stijl van Cicero niet weergeeft, uit de lijst van geleerden te verwijderen. Hoewel ik toegeef dat zijn stijl de allerbeste is, heb ik kritiek op degenen die de slaaf hiervan zijn.

1. *Adagia* 146 en 2732.
2. *Olympische oden* 6, 90; *Adagia* 906.
3. *Naturalis historia* XXXVII, 201-203.
4. De Romeinse Academie.

Sancho Carranza is mij overvloedig aangeprezen door Alonso van Olmedo.[5] Omdat jij mij zo nadrukkelijk uitnodigt vriendschap te sluiten met de man die van allerlei gaven zo rijk is voorzien, stuur je duidelijk zogezegd het paard naar de vlakte.[6] Laat daarom deze eigenhandig geschreven brief een onderpand en aandenken zijn aan de overeenkomst die we onder auspiciën van de Gratiën en de Muzen met elkaar hebben gesloten en waaraan geen enkele kwade genius of een boze tong die nog schadelijker is, ooit een eind zal kunnen maken. Laat dit een bronzen muur zijn.[7] Groet namens mij Carranza hartelijk en eerbiedig, spoor de man vriendelijk aan mij zo uitbundig als hij wil in zijn hart te sluiten, maar vanwege boze tongen dit spaarzaam te verkondigen. In deze strijd zal ik niet voor hem onderdoen. Groet Morillon, Beat Arnold en Jean Lalemand; ik heb nu geen tijd hun te schrijven. Het ga je goed, zeer geachte Nicola.

Bazel, 29 april 1526

1702 *Aan Polidoro Virgilio*
Bazel, 30 april 1526

Erasmus van Rotterdam groet Polidoro Virgilio

Zowel Froben als ik betreuren het zeer dat je met het drukken van de blijken van je begaafdheid[1] niet tevreden bent. Want beiden doen wij onze uiterste best. Je brief leek de opdracht te bevatten niet van je tekst af te wijken. Daarom heb ik nadrukkelijk verzocht de opdracht met de grootste zorgvuldigheid uit te voeren en bij de voortgang van het werk heb ik herhaaldelijk op hetzelfde aangedrongen. Zij verzekerden dat dat gebeurde, tenzij er ergens een duidelijke *slip of the pen* stond. De leiding over de correctie had Sigismundus Gelenius, iemand met een behoorlijke kennis van de beide talen en wiens betrouwbaarheid is bewezen. Ik verzocht hem je tekst zorgvuldig te volgen. Je had mij geen enkele opdracht gegeven en ik had bedenkingen om bij andermans werk zoveel recht op te eisen. Overigens zou ik er niet voor teruggeschrokken zijn dit werk voor zo'n grote vriend uit te voeren, zelfs als het zwaarder was.

5. Alonso Ruiz de Virués.
6. *Adagia* 782; het spreekwoord betekent iemand dwingen te doen wat hij graag wil.
7. Horatius, *Epistolae* I, 1, 60.
1. *De rerum inventoribus* (Bazel, Froben, juni 1525).

Bazel is voor mij een toevluchtsoord? Dat is wat de monniken beweren. Maar laat iemand van hen hierheen komen die hetzelfde tegen Luther durfde te doen als wat ik doe. Veilig binnen de omwalling slingeren zij van verre beledigingen naar hun vijand, maar ik raak uitgerekend in het kamp van de vijanden met hen slaags. Hoffelijk als je bent, stapel je steeds de ene vriendendienst op de andere en maak je mij, die om veel redenen al met verplichtingen belast is, nog meer aan je verplicht. Je hebt geld gegeven om een paard te kopen en ik zou willen dat je me geld kon geven om de ruiter te genezen. Vaak maak je me blij door te beloven dat je komt; ach, kon jij die belofte maar een keer in je eigen voordeel doen. Het is voldoende te weten dat die oplichter[2.] geen bedrog kan plegen, maar jij intussen gebruik van hem kunt maken. Het ga je goed.

Bazel, 30 april 1526

Over de vrede[3.] doen hier talrijke geruchten de ronde. Maar ik zie niemand een ander gelukwensen, zodat het gerucht vals of de vrede niet erg om te juichen is.

1703 *Aan Jean de Carondelet*
Bazel, 30 april 1526

Erasmus van Rotterdam groet Jean de Carondelet, aartsbisschop van Palermo

Ik beken, eerwaarde bisschop, dat ik je niet minder verschuldigd ben dan indien ik wat ik vroeg verkregen zou hebben. Als de keizer de omstandigheden van deze zaak door en door kende, zou hij niet alleen van oordeel zijn dat ik het niet verdiende van mijn jaargeld beroofd te worden, maar mij zelfs zeer royale beloningen toekennen. Het rumoer van de volgelingen van Luther en hun pamfletten maken dit duidelijk. Vooral Luther zelf[1.] geeft eerlijk toe dat niemand de geest en de onstuimigheid van zijn partij meer gebroken heeft dan dit arme kereltje - en dat in het deel van Duitsland waar deze samenzwering de meeste macht heeft. Mijn critici weten dat heel goed. Maar de kracht van hun afgunst en haat is zo groot, dat ze liever willen dat ik mij in het kamp van Luther terugtrek; ze proberen namelijk een wapen te krijgen om mij en de humaniora schade toe te brengen. Wij lezen[2.] dat heidenen een

2. Waarschijnlijk de boekhandelaar Franz Birckmann.
3. De vrede tussen Frans I en Karel V; zie brief 1665, noot 8.
1. In *De servo arbitrio* (f° A 2).
2. Waarschijnlijk denkt Erasmus aan Pompeius en Crassus, die tegelijk consul waren; zie Plutarchus, *Vita Crassi* 12, 1-4; *Vita Pompeii* 22, 1-3 en 23, 1-2.

oud meningsverschil lieten rusten zo lang zij een gemeenschappelijk ambt vervulden, om te voorkomen dat een persoonlijke vijandschap de belangen van de staat in de weg stond. Maar terwijl ik met het grootste gevaar voor mijn leven tegen goed uitgeruste troepen en nog wel in hun eigen kamp strijd, vallen die lieden mij van achter aan.

Ik neem aan dat het jou met al je wijsheid niet ontgaat hoe oneerlijk X en X[3.] zijn. Anders zouden de gebeurtenissen mij dwingen hen met een paar woorden te beschrijven. Maar ongeacht hoe ze ook zijn, dienden ze iemand die zich voor zo'n gevaarlijke kwestie inspant, hulp te bieden; nu achtervolgen zij hem met grotere vijandigheid dan ze dat met Luther doen. Wat hebben zij niet aan lasterpraat verkondigd, toen zij door een passage uit mijn *Catalogus*[4.] te citeren een einde aan uw sympathie voor mij probeerden te maken. De aanhangers van Luther hadden met woorden, spotprenten en pamfletten in heel Duitsland het gerucht verspreid, dat ik schreef om de machthebbers ter wille te zijn en Gods woord verkwanselde, omdat ik door hun beloningen was omgekocht. Zo waren zij bezig aan mijn geloofwaardigheid en gezag afbreuk te doen, als ik iets tegen de leerstellingen van Luther schreef. Het was minder in mijn persoonlijk belang dan in het algemeen belang van de kerk dit gerucht te ontzenuwen. Want wat had het voor nut gehad tegen hen te schrijven, aangezien zij ervan overtuigd waren dat ik dat deed omdat ik met geld was omgekocht? Ik heb jou met je hoge positie niet van gierigheid beschuldigd. Want omdat het nodig was veel mensen te noemen die niets gegeven hadden, ben ik aldus begonnen:[5.] 'Wat vorsten betreft moet ik om te beginnen zeggen dat ik aan sommigen die niets gegeven hebben, evenveel te danken heb als aan hen die dat wel deden.' En als ik jouw naam noem, voeg ik er direct aan toe: 'Hij bezorgde mij al wat ik najoeg, namelijk steun en welwillendheid.'[6.] Zijn dit soms woorden van een spotziek iemand? Toch werd ik genoodzaakt dit te schrijven. Met geen andere bedoeling maakte ik melding van de kardinaal van Luik.[7.] Om iedere verdenking uit te sluiten voegde ik ten slotte eraan toe:[8.] 'Ik breng dit niet ter sprake omdat ik spijt heb van de welwillendheid van de vorsten. Alle winst die de huma-

3. Bedoeld zijn Jacobus Latomus en Nicolaas Coppin.
4. *Catalogus lucubrationum*; zie brief 1341a, p. 296.
5. *Ibidem*, p. 294.
6. *Ibidem*, p. 296.
7. Érard de la Marck.
8. *Catalogus lucubrationum*; brief 1341a, p. 297-298.

niora ten goede is gekomen, beschouw ik als een toename voor mijn geldkist. Ter bevordering hiervan heb ik de gunst van vorsten proberen te verkrijgen.'

Weliswaar heb je vanwege jouw scherpzinnige intelligentie geen raadgever nodig; maar omdat ik bij de beledigingen van enkele lieden zowel hun ongelooflijke bedrevenheid als hun onvermoeibare ijver heb ondervonden, leek het mij toch zinvol je hierop te wijzen.[9.] Als ik de stellige verwachting had gekregen dat mijn jaargeld werd betaald, zou ik geprobeerd hebben naar je toe te kruipen. Nu wordt mij niets met zekerheid beloofd. De aantijgingen waar mijn critici niet genoeg van kunnen krijgen, hangen mij nu de keel uit. Als mijn arme lichaam gezond was, zou ik over mijn jaargeld kunnen beschikken. Overal word ik door de machtigste vorsten ter wereld uitgenodigd en sturen zij uit zichzelf ook geschenken als onderpand voor hun beloften. Toch verontschuldig ik mij bij iedereen en houd ik vol dat ik een onderdaan van de keizer ben, ook al ben ik een patiënt en woon ik niet in zijn rijk; in deze kwestie, waaraan ik een bescheiden bijdrage kan leveren en waarin hij alles van mij verlangt, voeg ik mij niettemin naar zijn wil. Eens zal de tijd de keizer de gelegenheid bieden mijn gezindheid beter te leren kennen en tegelijk ook de kwaadaardige bedoelingen van enkele lieden, die zijn welwillende houding tegenover mij proberen te verstoren. Maar als zelfs dat niet gebeurt, zal ik niettemin in mijn plicht volharden, steunend op Christus als mijn leidsman. Hem bid ik dat hij je in goede gezondheid laat leven.

Bazel, 30 april 1526

1704 *Aan John Longland*
Bazel, 30 april 1526

Erasmus van Rotterdam groet John, bisschop van Lincoln

Eerwaarde bisschop, al wat je met jouw edelmoedigheid mij wilde schenken, heb ik in goede orde ontvangen. Door bemiddeling van More kreeg ik tien angelots[1.] en daarnaast nog tien in het afgelopen jaar. Dit blijkt uit je brieven,[2.] waaraan je helaas geen jaartal pleegt toe te voegen. Het geld dat aan Lieven[3.] is gegeven, kreeg ik via de degene die ik de *Brieven* van Hieronymus

9. Letterlijk staat er 'jou aan je oor te trekken'; vgl. *Adagia* 640.
1. Naam van een gouden munt.
2. De brieven 1570 en 2227 zijn als enige bewaard gebleven.
3. Lieven Algoet.

had laten bezorgen. Ook wat je onlangs aan Karl[4.] gaf, namelijk vijf pond sterling. Verder bewijzen ook je brieven aan mij dat ik jou, excellentie, herhaaldelijk heb geschreven. Toch kon het gebeuren dat heel wat brieven onderschept of althans niet bezorgd werden. In deze tijden is dit niet iets nieuws. Het is maar goed dat niemand mijn welgezinde en dankbare geest kan onderscheppen. Graag had ik je de complete Hieronymus[5.] toegestuurd, maar toen deze Karl Harst naar je land vertrok, was het werk nog niet voltooid; en voor het verzenden van dergelijke geschenken zijn betrouwbare mensen niet altijd beschikbaar.

Als je het boek[6.] dat Luther tegen mij heeft geschreven en mijn gedeeltelijke antwoord[7.] hierop leest, zul je begrijpen met wat voor slangen ik van doen heb. Maar moeilijker te verdragen is het feit dat ik door degenen aan wier kant ik vecht, van achteren word neergestoken, terwijl ik strijd tegen een partij die niet alleen erg rijk is voorzien van aanhang, zwaarden en pennen, maar ook van vergif. Ik zou trouwens dit ook nog wel kunnen verdragen, als ik niet bang was dat slechte monniken, die naar een herstel van de oude tirannie verlangen, deze overwinning die voor Christus is behaald, zichzelf toe-eigenen. Als zij succes hebben, ziet het er slecht uit voor de humaniora en hun beoefenaren, maar vooral voor Erasmus!

Wat jij, toegewijd als je bent, over de *Colloquia* opmerkt, staat mij bijzonder aan. Mensen hebben verschillende meningen. Engeland kent enkele geleerde en verstandige vrienden die heel gunstig over dit werk oordeelden, omdat het naar hun mening bevorderlijk is voor de vaardigheid in het Latijn en het verbeteren van verkeerde meningen van het volk. Anderen hebben daarentegen een zwaarmoedig karakter en moeten niets van een grap hebben. Als jij, excellentie, gelegenheid hebt het boekje door te lezen, zul je merken dat er afgezien van het onderwijsdoel heel veel in staat dat tot opvoeding van jonge mensen dient. Als lokmiddel is het plezier eraan toegevoegd om een leeftijd aan te trekken die zich eerder laat leiden door wat aangenaam dan wat heilzaam is. Er staat niets onbehoorlijks, ongodsdienstigs of opruiends in. ‘Maar’, zeggen ze, ‘spel past niet bij mensen van mijn leeftijd.’ Integendeel, het is plichtsbesef, wanneer oude mensen met kinderen babbelen om hen daarmee te verleiden tot het leren lezen. Pseudomonniken kunnen het niet hebben dat jongelieden worden gewaarschuwd zich niet voortijdig op het labyrint van dat leven te storten, en dat zij andere adviezen

4. Karl Harst.
5. De tweede herziene uitgave was in februari 1526 voltooid; zie brieven 1465, 1623, 1675, 1678 en 1740.
6. *De servo arbitrio.*
7. *Hyperaspistes*; zie brief 1667.

krijgen die niet tot winst voor de pseudomonniken leiden, maar tot het heil van de jeugd bijdragen. Toch zal ik op jouw verzoek met mijn *Colloquia*[8.] ophouden, en als je meent dat er iets verbeterd moet worden, zal ik dat op jouw advies verbeteren. In deze tijd kan men niets schrijven dat zich niet voor kritiek leent, en het gebeurt vaak dat je, terwijl je zo omzichtig mogelijk handelt, beide partijen voor het hoofd stoot, omdat aan beide kanten mensen even dwaas zijn.

Met Ambrosius[9.] gebeurt dit jaar niets; de zaak hangt niet van mij, maar van de compagnons van Froben af. Maar de oude Irenaeus,[10.] die tot nu toe nooit is gedrukt, zal ik tegelijk met een paar andere werken uitgeven, als God mij de kracht geeft. Moge God jou, zeer geachte bisschop, beschermen.

Bazel, 30 april 1526

1705 *Aan Leonard Casembroot*
Bazel, 1 mei 1526

Erasmus van Rotterdam groet Leonard Casembroot

Ik denk dat je al een tijd geleden van je razende honger bent afgekomen, waarover je in je laatste brief[1.] klaagde. Je hoeft er in elk geval minder bang voor te zijn, nu het de tijd is van pompoenen en meloenen.[2.] Ik kreeg een korte brief van de Poolse baron,[3.] die mij schreef dat je bij een bode was die een reis hierheen voorbereidde. Een tweede brief die hij naar zijn zeggen heeft verzonden, heb ik niet ontvangen.

De bezorger van deze brief is Frobens zoon Hieronymus, een bescheiden en vriendelijke jongeman. Hij is in jouw omgeving op jacht naar oude handschriften en probeert dit met aankoop, bedelen, diefstal of roof. Jij kunt hem hiermee goed helpen; ik vraag je nadrukkelijk dit te doen. Want je kunt tegelijkertijd de wetenschap helpen en mensen aan je verplichten die je bijzon-

8. Erasmus kwam deze belofte niet na; de volgende edities verschenen in juni 1526, 1527 en maart 1529.
9. De editie van Ambrosius verscheen bij Froben pas in augustus 1527; zie brief 1855.
10. Zie brief 1738.
1. Brief 1650, p. 290.
2. Casembroot noemde deze vruchten in brief 1594.
3. Jan Łaski; Erasmus vermeldt deze brief van 1 februari aan het eind van brief 1674 en aan het begin van brief 1675.

der dankbaar zijn. Via hem verwacht ik niet een brief, maar een heel pakket.

Twee complete maanden heb ik verdaan met het beantwoorden van brieven die ik had ontvangen. Ik wil graag weten wat jij doet. Als er bij jou in de buurt iemand is die naar Polen gaat, moet je hem dit briefje[4.] toevertrouwen. Mocht dit toevallig iets overkomen, dan zal het geen groot verlies zijn. Als je graag wilt ervaren hoe groot het geluk het is om in een drukkerij werkzaam te zijn, heb je hier iemand met wie je het kunt bespreken. Het ga je goed, mijn dierbare Leonard. Breng de groeten over aan de Duitse graaf,[5.] aan wie ik via Karl[6.] heb geschreven.

Bazel, 1 mei 1526

1706 *Aan Andrea Alciati*
Bazel, [circa 6 mei 1526]

Erasmus van Rotterdam groet Andrea Alciati

Als te midden van zoveel woelingen van Bellona[1.] Alciati dankzij de bescherming van de Muzen ongedeerd is, is het voor mij een reden daar bijzonder verheugd over te zijn.

Diep bedroefd ben ik om het feit dat De Longueil[2.] ons door een voortijdige dood is ontnomen. Ik wenste dat hij juist voor de bevordering van de wetenschap was blijven leven, hoe zijn houding tegenover mij ook geweest moge zijn. Want in zijn brieven geeft hij enkele signalen van zijn ergernis over mij door nu eens op mijn *Lof der zotheid* kritiek te leveren, dan weer iets gekscherends tegen een Bataafse redenaar te zeggen, alsof hij zelf in Athene[3.] geboren was. Ik heb over het talent van die man altijd heel eerlijk mijn mening gegeven. Toen hij mij in Leuven[4.] kwam opzoeken, heb ik hem zo vriendelijk ontvangen als mijn bezigheden toelieten. Ik kan niet raden waardoor hij zich aan mij is gaan ergeren, maar ik vermoed dat er twee redenen zijn geweest. Toen hij om een gesprek onder vier ogen vroeg, stemde ik daarmee in.

4. Waarschijnlijk aan Jan Łaski; deze brief is niet bewaard gebleven.
5. Christoph Truchses.
6. Karl Harst.
1. Romeinse oorlogsgodin; Alciati maakte in Milaan de oorlog mee tussen Karel V en Frans I.
2. Zie brief 1675, noot 8.
3. Vgl. Nepos, *Atticus* 4, 1.
4. Zie brief 1675, noot 9.

Hij begon een uitgebreid verhaal te vertellen, hoe hij in Rome op het Capitool met groot gevaar voor zijn leven zijn zaak had bepleit.[5] Hier gaf ik hem, denk ik, te weinig aandacht, vooral toen hij met een ernstig gezicht mij herhaaldelijk vroeg ergens in mijn geschriften van zijn daad melding te maken. Ik antwoordde zoals ik pleeg te doen in een kwestie die mij niet echt ter harte gaat. Ik denk dat hij hierover ontstemd was.

Vervolgens deed hij zijn beklag over een of andere brief[6] van hem die tussen mijn brieven was gepubliceerd en waarin hij mij met Budé vergelijkt. Alles beviel mij hierin behalve wat hij aan het eind van de brief toevoegt: 'Het verbaast mij waarom de koning meende een buitenlander te moeten verkiezen boven een eigen onderdaan.' Hoewel dit zonder goede reden was gezegd, weerhield het er mij niet van de brief als eerbetoon aan hem te publiceren. Toen hij mij liet zien wat verkeerd was gedrukt, veranderde hij enkele passages zo dat wat hij alleen als drukfout wilde markeren, beter was. Hij had besloten de hele dag hieraan te besteden, als ik er niet genoeg van had gekregen en, eerlijk als ik ben, een eind aan het gesprek had gemaakt.

Ook op jou richtte hij een nogal bijtende allegorie. Maar hij deed iets slims: hij vluchtte na met zijn angel gestoken te hebben, zoals het heet.[7] Oprechtheid mis ik bij hem volledig. Ik zou hem vanwege zijn leeftijd zijn verlangen naar roem niet kwalijk nemen, als dit niet buitensporig was geweest, - maar de tijd zou deze tekortkoming verbeterd of in elk geval draaglijker hebben gemaakt. In alle drie jaren dat hij met mij omging heb ik de man nooit ook maar een beetje zien glimlachen, zelfs niet bij maaltijden - dit tot mijn bepaald niet geringe verbazing. Toch probeert hij in zijn brieven soms vrolijk te zijn om niet te veel op een Ciceroniaan te lijken, hoewel het naar het schijnt tegen de zin van Minerva is.[8]

Er is een nieuwe sekte van Ciceronianen ontstaan, die mij bij jullie evenveel onrust lijkt te veroorzaken als bij ons de volgelingen van Luther. Van nu af aan is het niet toegestaan bisschoppen 'eerwaarde vaders' te noemen en aan het eind van een brief 'jaar na de geboorte van Christus' te schrijven, omdat Cicero dat nergens doet. Maar wat is er dwazer dan in een tijd die wat godsdienst, staten, bestuurders, plaatsnamen, gebouwen, leefwijze en gewoonten betreft volledig is veranderd, niet anders te durven te spreken dan Cicero deed? Als Cicero zelf weer tot leven zou komen, zou hij om dit soort Ciceronianen lachen.

5. Longueils *Orationes duae pro defensione sua in crimen lesae majestatis* verschenen na zijn dood in druk (Florence, december 1524).
6. Brief 914.
7. Vgl. *Adagia* 5.
8. *Adagia* 42; de betekenis is 'tegen zijn geaardheid in'.

Maar wij zullen hier een andere keer over lachen. Ik wil graag weten hoe het met je gaat. Ik denk dat je het aan Bonifacius[9.] zult schrijven, die zich voor je goede naam bijzonder inzet. Het ga je goed.

Bazel, [1529]

1707 *Aan Giambattista Egnazio*
Bazel, 6 mei 1526

Erasmus van Rotterdam groet Giambattista Egnazio uit Venetië

Ik heb bij de woorden *loidorophagoi* en *seneciae*[1.] jouw gezag, Giambattista, gevolgd omdat je een voortreffelijk en zeer geleerd iemand bent. Ik heb een aantal pagina's van het begin van Galenus[2.] in het Latijn vertaald. Nog nooit heb ik iets met zoveel fouten aangetroffen. Dit zit mij om drie redenen dwars: vanwege degenen die het werk bestuderen, vanwege zo'n belangrijke auteur en ten slotte vanwege Torresani zelf, die met dit werk zijn zaak geen goed heeft gedaan, als hij zijn reputatie zo verwaarloost. Degene die de leiding had over de correctie, lijkt nauwelijks de eerste beginselen van het Grieks voldoende beheerst te hebben. Voor de vriendelijkheid waarmee jij de Poolse baron[3.] en mijn Karl[4.] hebt ontvangen, ben ik je zeer erkentelijk, hoewel ik denk dat jij je in de persoon hebt vergist, wanneer je in je brief aan mij van het stijlvolle optreden van Karl zo hoog opgeeft. De Pool was een beschaafd iemand, maar ik heb bij mijn Karl nooit een opvallend verfijnd taalgebruik opgemerkt.

De bezorger van deze brief is Hieronymus Froben, de zoon van Johann Froben. Afgezien van andere bezigheden zou hij graag al wat er in jouw buurt aan oude handschriften is en waarvan een uitgave het belang van de wetenschap dient, hierheen brengen. Ik zou jou niet met deze taak willen belasten, maar je kunt de jongeman met je adviezen hierbij heel behulpzaam zijn; hij is heel vriendelijk en welwillend. Ik betreur het dat De Longueil[5.] de weten-

9. Bonifacius Amerbach.
1. Erasmus verwart hier de woorden *loidorophagoi* en *phagoloidoroi* (‘slikkers van beledigingen’). Het laatste woord komt voor in het voorwoord van Hieronymus' vertaling van Ezechiel; zie brieven 372 en 1623.
   Waarschijnlijk betekent *seneciae* ‘beledigingen’.
2. Zie brief 1698.
3. Jan Łaski.
4. Karl Harst.
5. Zie brief 1675, noot 8.

schap is ontvallen, hoewel hij zich bij mij aan iets geërgerd lijkt te hebben, terwijl ik dat in elk geval niet heb verdiend, omdat ik altijd een hoge dunk van hem heb gehad en dit ook in het openbaar heb gezegd.

We zien dat wat Homerus[6.] over de Litae en Ate schreef, beslist geen droom van een oude vrouw is. Met wat voor snelheid rende Ate langs de hoofden van koningen en volkeren en verspreidde zij over bijna heel Europa de waanzin van oorlogen! Maar hoe langzaam vordert wat de Litae doen! Hoe lang is er over de voorwaarden van een verdrag[7.] onderhandeld! Alles lijkt nog onzeker. We horen over vrede spreken, maar zien hem niet. De hevige koorts van Luther is wat afgenomen, die van de andere partij wordt erger. Eén partij is in vijf of zes delen gesplitst. Was het mij maar vergund in het groen van de Muzen oud te worden! Nu word ik als zestigjarige gladiator de arena ingeduwd en in plaats van een lier houd ik een net vast. Het ga je goed.

Bazel, 6 mei 1526

1708 *Aan de Zwitserse Confederatie*
Bazel, 15 mei 1526

Erasmus van Rotterdam groet het zeer dappere Zwitserse volk in de vergadering te Baden

Waarde heren en vrienden, mijn geest was in hoge mate bereidwillig en gereed datgene te doen waartoe niet alleen de wens van u allen mij uitnodigde (ik ben u oprecht zeer toegedaan, vooral omdat de illustere senaat van mijn stad, waaraan ik zoveel verschuldigd ben, mij even vriendelijk als dringend hierom verzocht), maar ook het godsdienstige karakter van het onderwerp. Zelfs als niets anders het geval was geweest, bezorgde mijn meer dan broze gezondheid, die bij elke onbelangrijke gebeurtenis gevaar loopt, meer dan ik zelf zou willen, mij een geldig excuus om bij uw vergadering afwezig te moeten zijn.

Hoewel de geest van Jezus zonder mij uw harten heilzame adviezen zal ingeven, zodat u allen in de ware leer van de katholieke kerk eensgezind bent, was er toch een kwestie waarvan het mij goed leek u in uw eerzaamheid per brief hiervan op de hoogte stellen, omdat zij namelijk evenveel in

6. *Ilias* XI, 502-512; Litae (‘smeekbeden) zijn dochters van Zeus, evenals Ate (‘verblinding’).
7. Het verdrag van Madrid tussen Karel V en Frans I werd op 14 januari 1526 gesloten.

uw als in mijn belang is. Een paar dagen geleden is een boekje verspreid met als titel *De mening van Erasmus en Luther over het avondmaal van de Heer*,[1] waarvan het moeilijk te zeggen is of het meer dwaasheid dan boosaardigheid bevat. Hoewel op iedere bladzijde de naam van Erasmus wordt herhaald, durfde de auteur zelf nergens zijn naam erbij te plaatsen, maar zette er aan het eind een fictieve naam onder, wat juist een direct bewijs is van zijn slechte geweten. Daarna overlaadt hij mij met grootse eerbewijzen, dat wil zeggen: hij beledigt mij met eerbetoon door mijn bedachtzaamheid en geleerdheid zo te prijzen, dat hij mij probeert over te halen in te stemmen met een leer die al lang geleden door de katholieke kerk is veroordeeld. Alsof het gemeenschappelijk aanhangen van een dwaling opweegt tegen de waarheid. Met ronduit de meest dwaze argumenten tracht hij iedereen ervan te overtuigen, dat ik in mijn hart iets anders verborgen houd dan ik zou willen bekennen. Als oorzaak hiervan wil hij mijn bangheid aanmerken. Bovendien verzamelt hij uit mijn werken bepaalde passages, die op de meest schaamteloze manier misvormd en verdraaid zijn om mij verdacht te maken. Maar ik zal met de publicatie van een kort werkje[2] de idiote waanzin van deze auteur beschrijven, misschien al binnen zes dagen.

Om te voorkomen dat de valse glans van mijn naam, waarmee die oplichter geprobeerd heeft de ogen van eenvoudige lieden te verblinden, iemand in het verderf stort, wil ik nu, geachte heren, voor u het volgende verklaren: ik weiger niet als leider van alle ketters beschouwd te worden, indien er in mijn werken, die ik in groten getale heb geschreven, zelfs één plaats te vinden is, die over de eucharistie een andere opvatting verkondigt dan wat tot nu toe de katholieke kerk op gezag van de Heilige Schrift ons heeft voorgeschreven; of als ook maar één sterveling heeft gehoord dat ik de mening huldig van Wycliffs volgelingen, die sommigen nu opnieuw laten horen. Wat de mensen betreft is dit voldoende. Maar ik roep God als getuige aan die als enige de harten van de mensen kent,[3] en bid dat zijn woede over mij heen komt, als ooit een mening in mijn geest heeft postgevat, die in strijd is met wat de katholieke kerk tot nog toe met grote eensgezindheid heeft verde-

1. Verwijzing naar het anonieme *Des hochgelerten Erasmi von Roterdam unnd Doctor Martins Luthers maynung vom Nachtmal unnseres herren Ihesu Christi*, in de vorm van een brief van 18 april 1526 verschenen; de auteur was Leo Jud.
2. In briefvorm verschenen als *Detectio praestigiarum cuiusdam libelli Germanice scripti ficti autoris titulo cum hac inscriptione* '*Erasmi et Lutheri opiniones de coena Domini*' (Bazel, Froben, juni 1526). Kort daarop publiceerde Froben een Duitse vertaling van het pamflet.
3. Vgl. II Kronieken 6:30.

digd. Wat anderen is geopenbaard, moeten zij zelf maar zien. Tot op heden hebben geen argumenten mij kunnen overhalen om van wat de kerk voorschrijft af te wijken. Dit is geen menselijke angst, maar bezorgdheid om en vrees voor Gods toorn. Schaamteloos verwijten mijn tegenstanders mij bangheid, terwijl zij zelf in hun pamfletten hun naam niet durven schrijven. Zij wanen zich dapper, omdat zij met beledigende en onbeheerste pamfletten en herhaaldelijk met nieuwe meningen tweedracht in de wereld zaaien. 'Als hij van mening verschilt,' zeggen zij, 'waarom schrijft hij dan niet tegen ons?' Alsof iedereen die niet tegen zijn tegenstander schrijft, diens mening deelt en alsof het aan mensen ontbreekt die met hun geschriften terugvechten!

Bij u in de vergadering bevinden zich mensen die hebben gezien dat ik begonnen[4.] was iets tegen de opvatting van Karlstadt te schrijven, en zij kennen de reden dat ik ben opgehouden met waarmee ik een aanvang had gemaakt. Ook de auteur of aanstichter van dit werkje is het niet onbekend.[5.] Lieden die dergelijke meer dan beledigende pamfletten zonder juiste vermelding van plaats, drukker en auteur uitbrengen - deze zijn niet alleen maar beledigend, maar verspreiden ook tweedracht en ketterijen - kregen bij de heidenen zelfs de doodstraf. En wat bij hen een halsmisdaad was, is nu voor sommigen die zich verdedigers van de leer van het Evangelie wanen, een spel.

U hebt nu, hooggeachte heren, mijn persoonlijke mening die ik eerlijk heb weergegeven. Als iemand aan dat misdadige werkje aanstoot heeft genomen, kan hij het mij daarom niet kwalijk nemen. Ik heb mijn plicht gedaan. Het zou tot uw wettige taak moeten behoren ervoor te zorgen dat lichtzinnige en dwaze lieden niet ongestraft op die manier kunnen spotten, omdat dit het leven en de goede naam van anderen in gevaar brengt en de staat in het verderf stort. Ik bid dat onze Heer Jezus uw onderneming, mijne achtenswaardige heren, laat slagen.

Bazel, 15 mei 1526

Erasmus van Rotterdam, nederige dienaar van u, zeer geachte heren, eigenhandig ondertekend

4. Zie brieven 1616 en 1679.
5. Erasmus dacht dat Pellicanus de auteur was of Jud tot het schrijven had aangezet; zie brief 1737.

1709 *Van Lukas Klett*
Tübingen, 7 mei 1526

Ik groet je. Mijn genegenheid voor je, of liever mijn oprechte toewijding zoals je die verdient, mijn beste Erasmus, de grootste geleerde ter wereld, maakt dat ik, hoewel ik door talrijke en ingewikkelde bezigheden druk bezet ben, toch altijd aan je denk. En om je een duidelijker bewijs te geven van iemand die niet bij je kan zijn, zet ik mijn schaamtegevoel dat mij niet ten onrechte weerhield, nu opzij en schrijf ik je als de meest ongeletterde aan de grootste geleerde. Zo dwingt mijn genegenheid hiertoe; spaar mij daarom, want voor mijn genegenheid moet je enigszins toegeeflijk zijn. Mijn grootste wens is, geloof me, dat ik jou vanwege de grote vriendelijkheid en welwillendheid die je mij, een mannetje dat nog geen cent waard is, lang geleden hebt betoond, enige wederdiensten kan bewijzen. Laat me daarom weten, als zich ergens een gelegenheid voordoet je een dienst te bewijzen, en je zult zeker merken hoe groot mijn sympathie voor je is, zoals je haar verdient. Ik ben in elk geval aan je verknocht, mijn beste Erasmus en wil dat blijven zolang ik leef.

Aan het hof van mijn doorluchtige vorst[1] wordt je naam herhaaldelijk met de grootste lof genoemd; bij de voornaamste geleerden van de universiteit hier is je roem even groot. Ook de bezorger van deze brief, Heinrich,[2] die ik vanwege mijn genegenheid voor jou in zijn zaken naar beste kunnen heb geholpen, heeft dit hier ogenblikkelijk kunnen afleiden uit gesprekken die ik met de befaamde rechtsgeleerde Georg Simler, een bijzondere vriend van me, voerde. Alle mensen bewonderen de geniale Erasmus; zelf maak ik, die jou in levenden lijve heb gezien en nog vaak in gedachten zie, hun bewondering groter. Heel veel mensen verlangen je te zien, terecht, want dan kunnen zij er prat op gaan een man te hebben ontmoet die alles weet.

Ik heb dit, mijn beste Erasmus, oprecht geschreven en ik zou nog meer willen schrijven; maar tijdgebrek verbiedt het en een enorme schroom weerhoudt mij om zulke verfijnde oren met mijn onverzorgd taalgebruik nog langer lastig te vallen. Tot ziens daarom, ik hoop dat het je lang goed mag gaan. Breng, als het niet te veel moeite is, de groeten van mij over aan Baer, een bijzonder vriendelijk en geleerd iemand, mijn oude beschermheer.

In haast, Tübingen, 7 mei 1526

Lukas Klett, doctor in de letteren

Aan de in alle opzichte zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam, zijn hooggeachte heer en beschermer

1. Ferdinand van Oostenrijk.
2. Heinrich Schürer; zie brief 1689, noot 3.

1710 *Van Bernhard von Cles*
Stuttgart, 15 mei 1526

Eerbiedwaardige en voortreffelijk heer, door mij oprecht in Christus bemind, gegroet

Het zou mijn vurige wens zijn dat ik jou vriendendiensten had geleverd waarvoor je mij terecht kon bedanken. Maar ook als dat gebeurd was, kwam het mij niettemin voor dat ik ze liever had ontvangen dan geleverd, omdat degene die een weldaad bewijst aan iemand die het verdient, daardoor een weldaad ontvangt. Omdat ik echter weet dat ik je nooit in enig opzicht van dienst ben geweest, was het niet nodig mij te bedanken met je sierlijke brief[1] die je mij met de meest vriendelijke woorden onlangs stuurde. Maar misschien bedoelde je iets anders: zoals men zegt dat de ontvanger van een weldaad, als hij in feite hiervoor niet kan bedanken maar toch zijn dankbaarheid laat zien, een soort van een wederdienst verricht, zo zegt men dat iemand die uit alle macht bij gelegenheid aan ander een weldaad wil bewijzen, voor hem, althans met zijn bedoeling, een wederdienst verricht. Ik zeg eerlijk dat het laatste bij mij van toepassing is. Want op dit ogenblik wil ik niets liever dan dat mij gelegenheid wordt geboden - en ik hoop dat die zich vaker zal voordoen - om wat ik je vroeger met woorden heb beloofd, in daden te kunnen uitvoeren.

De jongeman[2] die je me hebt aanbevolen, heb ik met alle steun die ik kon geven bij de illustere vorst[3] geïntroduceerd. Zijn zaak heb ik heel zorgvuldig bepleit en voor zover ik kon heb ik mijn best gedaan dat zij zo snel mogelijk en naar eer en geweten werd afgehandeld. Hoeveel mijn steun hem heeft geholpen, zul je van hem persoonlijk kunnen vernemen. Als er iets anders is waarvan je denkt dat mijn medewerking je van pas komt, zou ik graag zien dat je daar naar believen gebruik van maakt.

Stuttgart, 15 mei 1526

Bernhard, bisschop van Trente

Aan de eerbiedwaardige en voortreffelijke heer, door mij oprecht in Christus bemind, Erasmus van Rotterdam te Bazel

1. Brief 1689.
2. Heinrich Schürer; zie brief 1689, noot 3.
3. Ferdinand van Oostenrijk.

1711 *Aan François Du Moulin*
Bazel, 16 mei 1526

Erasmus van Rotterdam groet François Du Moulin

Door brieven van enkele mensen[1.] word ik aangespoord met een of ander geschrift zijne christelijke majesteit geluk te wensen met de behouden thuiskomst in zijn land.[2.] Graag ben ik bereid de koning bij elke gelegenheid te feliciteren, omdat hij mij zo goedgezind is. Maar de manier van uitvoering staat nog niet helemaal vast, want is het wel zinvol dit onderwerp te behandelen, dat je zonder iemand te beledigen nauwelijks kunt uitvoeren? Verder weet ik niet zeker hoe aangenaam deze activiteit van mij voor de koning zal zijn. Als jij in je wijsheid meent dat ik deze taak op mij moet nemen, zal ik voorzichtig door het vuur gaan dat onder bedrieglijke as verscholen is.[3.] Maar ik zou graag eerst willen dat je ervoor zorgt dat ik tenminste per brief over de stand van zaken word geïnformeerd. Want het is niet veilig wat door geruchten van het volk wordt verkondigd, op schrift te zetten.

Als Hilarius Bertolph zich bij jou bevindt, kun je hem naar me toesturen; hij zal je mijn geschrift[4.] ook in drukvorm bezorgen, als je dat goedvindt. Want dit is voor mij sneller en eenvoudiger te doen dan het maken van een handgeschreven kopie. Hoe eerder dit gebeurt, des te meer welkom het zal zijn. Neem het mij niet kwalijk, maar ik had op dit moment geen tijd je uitvoeriger te schrijven. Ik wens je alle goeds toe.

Bazel, 16 mei 1526

1712 *Aan Hilarius Bertolph*
Bazel, 16 mei 1526

Erasmus van Rotterdam groet Hilarius Bertolph

In mijn laatste brief[1.] nodigde ik je uit naar mij toe te komen. Als je niet kunt

1. O.a. Louis de Berquin; zie brief 1692.
2. Frans I.
3. Vgl. Horatius, *Oden* II, 1, 7-8.
4. Een boek dat Erasmus van plan was aan Frans I op te dragen, een voornemen waarvan hij uiteindelijk afzag.
1. De brief is niet bewaard gebleven.

loskomen van de Franse lotuseters, laat mij dan tenminste weten hoe ik de uitmuntende koning Frans geluk moet wensen bij zijn terugkeer naar zijn onderdanen, en graag zo snel mogelijk. Van de hovelingen kun je eenvoudig te weten komen wat geschikt is om te schrijven. Veel mensen vinden de bepalingen van het gesloten verdrag[2.] nogal streng, maar God zal alles een goede afloop bezorgen. Ik vraag jou die van alles belooft: waar zijn de *Calendae Latinae*?[3.] Het ga je goed.

Bazel, 16 mei 1526

1713 *Aan Jacques Toussain*
Bazel, 16 mei 1526

Erasmus van Rotterdam groet Jacques Toussain

Het is, zeergeleerde Toussain, een belangrijke taak voor iemand om goed nieuws over te brengen. Daarom ben ik Nicolaus Episcopius, een heel vriendelijke jongeman, buitengewoon dankbaar, omdat hij in zijn brief[1.] jouw kennis van beide talen, die bijna zo groot is als die van Budé, ter sprake brengt alsmede je oprechte belangstelling en sympathie voor mijn studies - voor wat zij waard zijn. In deze tijden kan men veel mensen gelukwensen met hun geleerdheid, terwijl men daarentegen oprechtheid niet bij iedereen in dezelfde mate vaststelt. In elk geval mis ik haar soms bij Longueil,[2.] hoewel ik zijn geleerdheid en talenten altijd enorm bewonderd en zonder kwade bedoelingen bezongen heb. Maar wat de reden van zijn ergernis over mij ook geweest moge zijn, ik betreur het dat deze man voortijdig aan de verfraaiing en bevordering van de humaniora is ontnomen. Alsof er in de wereld een tekort aan partijen bestaat, is een nieuwe partij van Ciceronianen weer tot leven gekomen, natuurlijk om Budé en Erasmus uit de lijst van geleerden te verwijderen en hun werken de mensen uit handen te slaan. Ook als ik toegeef dat Cicero voor zijn taalgebruik de grootste lof verdient, vind ik het toch belachelijk je hele leven niets anders te doen dan alleen Cicero na te volgen. Trouwens ook degenen die alleen maar Cicero het lezen waard vinden, zijn geen Ciceronianen.

2. Het verdrag van Madrid.
3. Een toespeling op *calendae Graecae*; uitstellen *ad calendas Graecas* betekent voor altijd uitstellen; vgl. *Adagia* 484.
1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Zie brief 1675, noot 8.

Toen Lefèvre d' Étaples op reis hier voorbijkwam, liet hij mij versteld staan met het bericht dat Budé, sieraad van Frankrijk en favoriet van de geleerden, ons door het noodlot is ontvallen. Dat dit gerucht vals is leid ik af uit het feit dat Nicolaus Episcopius in zijn brief aan mij[3.] hem ter sprake brengt, maar zijn dood niet noemt.

Ik hoop dat deze brief, hoe kort en onzorgvuldig ook geschreven, het bewijsstuk is van het begin van een vriendschap die nooit zal ophouden. Want op dit ogenblik kan ik niet uitgebreider en op een andere manier schrijven. Breng mijn groeten over aan Brie, Bérault, François Dubois, Cyprianus[4.] en Bade. Ik stuur je mijn vertaling van het begin van Galenus, die volledig in het Grieks bij de drukkerij van Aldus[5.] is verschenen. Wil je de teksten vergelijken en beoordelen of ik de juiste conjecturen heb aangebracht? Want de tekst moest in elk geval verbeterd worden; ik heb nog nooit zo'n corrupte tekst gezien. Het ga je goed.

Bazel, 16 mei 1526

1714 *Aan Nicolaus Episcopius*
Bazel, 16 mei 1526

Hartelijk gegroet. Je probeert van een verwijt van arrogantie af te komen, hoewel je me geen grotere dienst kunt bewijzen dan mij zo vaak mogelijk met je brieven lastig te vallen, vooral als in jouw omgeving zich iets voordoet, waarvan je meent dat het voor mij belangrijk is te weten. Ik vermoed dat de *Antapologia*[1.] van Cousturier al een tijd te koop is. Mijn vurige wens is dat ik deze zo snel mogelijk toegezonden krijg. Ik waardeer het bijzonder dat ik bericht over Jacques Toussain[2.] heb ontvangen. Ik heb hem geschreven, maar heel kort zoals de situatie nu met zich meebracht. Ik denk dat het gerucht over de dood van Budé dat hier de ronde deed, vals is.

Het ga je goed, mijn dierbare Nicolaus, zorg dat je hier rijk voorzien van literaire koopwaar[3.] terugkomt.

Bazel, 16 mei 1526

3. De brief is niet bewaard gebleven.
4. De Venetiaanse humanist Cyprianus Taleus.
5. Aldus Manutius; zie brief 1698.
1. De *Antapologia* verscheen pas in juni 1526; zie ook brief 1685, noot 3.
2. Zie brief 1713.
3. Het is niet duidelijk wat Erasmus hiermee bedoelt.

Je oprechte vriend Erasmus van Rotterdam schreef dit met zijn eigen hand, die je niet onbekend voorkomt.

Aan Nicolaus Episcopius

1715 *Van Johannes Fabri*
Baden, 19 mei 1526

Hartelijk gegroet. Opnieuw vraag je naar Irenaeus,[1] voor wie wij beiden belangstelling hebben en om wie jij een of twee keer eerder dringend hebt verzocht. Ik verwacht dat je daarvan bij de verbetering van de tekst zoveel profijt hebt (je bent in staat hem met de jou eigen toewijding en geleerdheid op een bewonderenswaardig manier van fouten te ontdoen), dat ik je het nooit zou durven weigeren. Heb daarom goede hoop; ik zal ervoor zorgen dat de wens van Froben en jou binnenkort in vervulling gaat. Jij weet door welke bezigheden ik nu in beslag word genomen, hoeveel het mij bij het vervullen van deze zware taak zou kunnen helpen en hoe belangrijk het is bij de uitleg van de Heilige Schrift op het gezag van de oudste kerkvaders te kunnen steunen. Zodra ik mijn werk hier heb voltooid,[2] zal ik je het handschrift toesturen. Wees hiermee voorlopig tevreden en beschouw mijn zeer drukke bezigheden als de reden dat ik je korter antwoord dan eigenlijk zou moeten. Ik wens je het allerbeste.

Baden, Zwitserland, 19 mei 1526

Ik heb Eck je groeten overgebracht; hij zei dat hij je daarvoor zeer erkentelijk was. Ik zal ook je brief naar Rome sturen.

Je vriend Fabri voor wat hij waard is

Aan de beroemde en zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam, zijn bijzondere vriend

1. Erasmus wilde een handschrift van Irenaeus lenen voor de uitgave van diens *Adversus haereses*; zie brief 1738.
2. Fabri woonde de vergadering van de Zwitserse Confederatie in Baden bij, die op 19 mei 1526 begon; zie brief 1708.

1716 *Aan Gian Matteo Giberti*
Bazel, 21 mei 1526

Erasmus van Rotterdam groet Matteo Giberti, bisschop van Verona en datarius[1] *van de paus*

Het Collegium Trilingue erkent hoeveel dank het uwe excellentie, verschuldigd is. Door uw royale en kosteloze steun verkreeg het wat het wenste.[2] Men vindt dat ik ook een bijdrage aan deze weldaad heb geleverd en dat mijn aanbeveling hiervan niet helemaal voor niets is geweest. Maar ik betuig ook graag mijn dank aan u, omdat ik alles aan u te danken heb.

Mijn schaamtegevoel adviseerde mij een keer op te houden u met veeleisende brieven lastig te vallen, maar mijn plichtsgevoel raadt mij aan nog één keer u iets te vragen; door uw vriendelijkheid nodigt u mij uit dit aan te durven. De jongeman Lieven met de familienaam Algoet, wiens verzoekschrift ik u toezend, is ongeveer zeven jaar bij mij in dienst geweest. Hij is zo begaafd en zo ver gevorderd in de humaniora, dat hij hoge verwachtingen wekt. Hij stamt uit een aanzienlijke familie, die echter vanwege de vruchtbaarheid van zijn moeder in armoede leefde; lang geleden heb ik hem als een zoon geadopteerd. Ik zou niet durven vragen dat zijn verzoek gratis wordt ingewilligd, hoewel ik er geen bezwaar tegen zou hebben dat dit volledig bij mij in rekening wordt gebracht. Ik twijfel er niet aan dat u in uw goedheid ervoor zult zorgen dat de kwestie door degenen die met dat soort zaken zijn belast, voor een billijke prijs wordt afgehandeld. Hij wil dat dit met het pauselijk loodzegel bevestigd wordt. Paus Clemens leeft in de gelukkige omstandigheid dat hij iedereen van dienst kan zijn, en is zo goed dit ook te willen.

Eindelijk is de eendracht[3] tussen de vorsten hersteld. Ik hoop dat de God van de vrede wil dat deze blijvend is. Een andere plaag[4] is wat afgenomen, gedeeltelijk omdat de leiders zelf elkaar in binnenlandse oorlogen naar het leven staan en ten dele omdat vorsten, magistraten en juist de beste burgers zich heel intensief met deze zaak bezighouden, - niet alleen vanwege hun vroomheid, maar ook omdat zij door dat voorbeeld hebben geleerd waartoe de vervalste benaming van evangelische vrijheid heeft geleid. Ik wil liever dat u van anderen hoort wat ík heb gedaan. Als het boek dat Luther tegen mij heeft geschreven[5] bij u is aangekomen, kunt u gedeeltelijk getuige hiervan zijn. Ik weet welke slangen ik tegen mij heb opgejaagd. Dat zou ik eenvou-

1. De datarius is het hoofd van de *dataria*, die huwelijksdispensaties regelt en kandidaten beoordeelt voor pauselijke prebendes.
2. Het ging om bevestiging van privileges van de Leuvense universiteit; zie brieven 1482 en 1509.
3. Het verdrag van Madrid, 14 januari 1526.
4. De Reformatie.
5. *De servo arbitrio.*

dig naast mij neer kunnen leggen, als de andere partij niet enkele mensen telde die zich met meer vastberaden toewijding op mijn ondergang toeleggen dan iemand van de tegenpartij. Met alle koningen, vorsten en bisschoppen leef ik niet alleen in vrede, maar heb ik ook hechte vriendschap; zij bewijzen dat niet alleen door bijzonder vriendelijke brieven te schrijven, maar ook door ongevraagd geschenken te sturen. Maar er zijn al sinds lang heel wat gezworen vijanden van de humaniora, vooral bij het oude soort monniken en theologen, die met verbazingwekkende trucs en grote toewijding hun best doen de schone letteren met de zaak van Luther te vermengen en tegelijk met de godsdienst als voorwendsel zich aan hun persoonlijke vijandschappen over te geven. Dit was ongetwijfeld de proloog van deze tragedie. En zo keert het toneelstuk terug naar het begin.

Toch had het naar mijn mening voor deze zaak meer zin de talen en de schone letteren die velen zeer dierbaar zijn, hierbij niet te betrekken en onschuldigen die zo van deze studies houden dat zij goddeloosheid verwensen, niet met beledigingen te irriteren. Ten slotte was deze zaak er meer mee gediend, als men weifelaars niet aan het wankelen bracht en mensen die voor hun post behouden konden worden, niet van zich vervreemdde. Er is een overvloed aan lieden die controversiële leerstellingen vrijuit in het openbaar verkondigen, zodat valse beschuldigingen en verdachte aanklachten tegen onschuldigen niet nodig zijn. In Leuven leven en doceren degenen die voor het taalonderwijs zijn benoemd zo, dat zelfs Momus[6] er niets op aan te merken heeft. Juist dit kunnen bepaalde lieden slecht verdragen. Die zouden liever willen dat deze mensen aanhangers van Luther waren, zodat ze de gelegenheid krijgen de schuld van mensen op de studiën af te wentelen. Zij zijn verontwaardigd dat ik tegen Luther vecht; ze wilden liever dat ik schreef om Luther te verdedigen, zodat ze een wapen hebben om mij om het leven te brengen. Niemand van Luthers volgelingen heeft het boek van Luther tegen mij, dat vol staat met onstuimige kwaadsprekerij en door hem onlangs is verspreid, gretiger gelezen dan enkele lieden die zich willen voordoen als de Atlas van een wankele kerk. Geen enkele schurk laat zulke beledigende en fanatieke pamfletten tegen mij verschijnen, of ze worden door hen goedgekeurd. Ik kan niets met zo'n godsdienstige instelling schrijven, dat zij er geen kritiek op uitoefenen.

Degenen aan wie de paus het zwijgen heeft opgelegd,[7] gedragen zich alsof hij hun had opgedragen zich nog dwazer dan vroeger te gedragen. Zij doen uitspraken als 'Wij kennen de bedoeling van de paus, ongeacht wat hij schrijft.' Hoe zij aan dit zelfvertrouwen komen, weet ik niet. De keizer vaar-

6. Momus was de god van spot en kritiek; vgl. *Adagia* 474.
7. De Leuvense theologen; zie brieven 1433, 1589 en 1589a.

digde een dreigende en strenge verordening uit,[8.] iets wat vrienden buiten mijn medeweten gedaan hebben gekregen. Zij zochten uitvluchten en zeiden dat ze sneller met Luther dan met mij weer op goede voet zouden komen. Ik heb veel geschreven voordat Luther bekend was. Zij kunnen nog geen enkele leerstelling aanwijzen waarover ik het met Luther eens ben. Ze komen alleen met verdenkingen en verdraaiingen aanzetten en meestal met duidelijke lasterpraat. Zelfs als ik een onvoorzichtige uitspraak had gedaan, was het voor hen beter geweest dergelijke grieven tot een ander moment uit te stellen en zich bezig te houden met wat ze nu onder handen hebben. U kunt zich niet voorstellen hoe gehaat ze juist bij de meest rechtschapen mensen zijn. Die worden door hen zo gevreesd dat ze er zelf nog banger van moeten worden. Er was voor hen geen noodzaak mij gehaat te maken, hetzij door mij te vervolgen - ik vorm geen enkele partij, maar heb wel talrijke mensen die mij steunen, vooral machthebbers - hetzij door de humaniora te beschuldigen, waarvan iedereen liefhebber is behalve varkens die niets van marjolein moeten hebben.[9.]

Mij dunkt dat deze klaagzangen voor uw oren vervelend zijn. Maar wat voor u onaangenaam is te horen, is voor mij nog veel onaangenamer om te doorstaan, hoewel ik nauwelijks een procent noem van wat mijn critici tegen mij inbrengen. Ik hoop dat alles voorspoedig zal verlopen; toch ben ik bang dat er tijden komen, die te laat bewijzen dat wij ook nu waakzaam hadden moeten zijn om te voorkomen dat persoonlijk gedrag en haatgevoelens van bepaalde lieden de algemene ziekte die zij willen genezen, erger maakten. Ik zal in elk geval voortgaan om met een slechte en goede reputatie, met eerloosheid en roem en met leven en sterven een zuiver geweten te tonen aan Christus mijn heer en zijn bruid de kerk. Hij die dat als enige kan, zal mij succes en een beloning bezorgen. Moge de almachtige beschermer uwe excellentie in goede gezondheid laten leven.

Bazel, daags na Pinksteren 1526

1717 *Aan Willibald Pirckheimer*
Bazel, 6 juni 1526

Hartelijk gegroet, geachte heer. Dikwijls stond ik op het punt je werk over de eucharistie[1.] door te nemen, maar tot op heden was ik niet in staat alles te

8. Zie brief 1690, noot 14.
9. Vgl. *Adagia* 338.
1. *De vera Christi carne et vero eius sanguine* (Neurenberg, 1526), als weerlegging van Oecolampadius' zienswijze.

lezen; aan alle kanten raak ik door zoveel tragedies bedolven. De slachting onder de boeren heeft bij iedereen de hoop op een overwinning gewekt. In Rome leven enkele heidenen[2.] die aan alle Duitsers een grondige hekel hebben, maar twee zijn er vooral mij buitengewoon vijandig gezind.[3.] Opnieuw smeden deze de ergste plannen tegen mij - eigenlijk zijn ze hiermee nooit opgehouden.

De paus heeft tweemaal[4.] de Leuvense universiteit opgedragen die kletskousen het zwijgen op te leggen en de rector[5.] heeft namens de hele universiteit hier een begin mee gemaakt. Latomus heeft na zijn terugkeer samen met een collega[6.] de opdracht tegengehouden. Intussen schreef degene aan wie de uitvoering was opgedragen (hij is een theoloog),[7.] daartoe overgehaald door de collega van Latomus, het meest misdadige wezen dat er bestaat, in het geheim aan de datarius,[8.] dat hij van plan was veranderd en zich bij de paus verontschuldigde. De datarius keurde in een geheime brief zijn daad en verstandig optreden goed en beloofde hierover te zwijgen. Toen kwam de strenge verordening van de keizer; en die hebben zij naast zich neergelegd. Ze vroegen het hof om een uitleg hiervan, dat wil zeggen: zij probeerden het ongedaan te maken. De steun hebben ze van Joost,[9.] voorzitter van de Grote Raad in Mechelen, een man die een meer dan rampzalige vijand is van de humaniora.

Béda stuurde mij meer dan tweehonderd te veroordelen passages[10.] die hij uit mijn werken had verzameld, maar ze zijn van geen belang. Men heeft Louis Berquin, prefect en raadgever van de koning opnieuw gevangen gezet, alleen maar omdat hij een paar werken van mij[11.] in het Frans had vertaald. Tweemaal had de koningin-moeder[12.] geschreven dat men de terugkeer van de koning moest afwachten. De afgevaardigden gingen niettemin verder en verklaarden hem tot ketter. De betreffende passages heb ik ont-

2. Leden van de Romeinse Academie.
3. Girolamo Aleandro en Alberto Pio.
4. Eerst door Theodoricus Hezius naar Leuven te sturen, daarna door Albert Pigge een brief te laten schrijven; zie brieven 1589 en 1589a.
5. Jan Scarley, die op 31 augustus werd opgevolgd door Willem van Vianen.
6. Nicolaas Baechem.
7. Theodoricus Hezius.
8. Gian Matteo Giberti; zie brief 1716, noot 1.
9. Joost Lauwereyns.
10. Zie brief 1679, noot 6.
11. Zie brief 1692, noot 3.
12. Louise van Savoye.

vangen; ze laten niet anders zien dan hun meest schaamteloze bedrog en domme onwetendheid. Ik heb daarop geantwoord.[13.] Toen de koning[14.] was teruggekeerd en gehoord had wat er was gebeurd, stuurde hij een heraut om hen te berichten dat hij van die zaak op de hoogte gebracht wilde worden. Via een ander schreef hij dat hij hun om verantwoording voor het leven en de dood van Berquin zou vragen, voor het geval er iets met hem zou gebeuren. Wat er daarna is gebeurd, weet ik niet. Jacques Lefèvre[15.] die enkel en alleen uit angst omdat hij de evangeliën in het Frans had vertaald, op de vlucht was geslagen, is naar het hof teruggeroepen.

In Rome heeft een of andere besneden jood, die jij kent[16.] en die op alle geleerden van Duitsland stinkend jaloers is, een deel van een boek verspreid dat hij vroeger tegen mij heeft geschreven. Daar heeft hij op grond van de huidige toestand als een bezetene enkele passages aan toegevoegd.[17.] Zijn naam noemt hij niet. Hij zegt onder andere zich erover te verbazen dat, terwijl er in Duitsland duizenden mensen zijn vermoord, ik als enige nog in leven ben, omdat ik in Duitsland ketterijen heb verkondigd. Vervolgens zegt hij dat Luthers aanhangers, hoewel het erge ketters zijn, tegen mij schrijven, omdat ze mijn ketterij (want ik heb naar hun mening Maria haar maagdelijkheid en Christus zijn goddelijkheid ontnomen) en andere nog waanzinniger zaken niet kunnen verdragen. In Spanje heeft een monnik[18.] een boek aan mij gewijd dat vol staat met lofprijzingen, maar ook bezaaid is met giftige stekels. Luther heeft op zo'n manier geschreven[19.] dat hij geen enkele plaats voor vriendschap met mij heeft overgelaten; toch beeldt hij zich in dat hij zich in zijn woede heel sterk heeft gematigd. Terwijl ik tegen Luther strijd, weet ik dat ik de partij steun van enkele lieden die liever zouden willen dat ik dood was in plaats van Luther.

De tegenstanders van Luther zijn over jouw boek over de eucharistie zeer te spreken, maar het valt helemaal verkeerd bij de aanhangers van Oecolampadius. Als dit meningsverschil alleen de schuldigen schade toebracht, zou het beter te verdragen zijn. Maar terwijl zij hun meningsverschillen uitvech-

13. In de *Prologus in supputationem calumniarum Bedae*; zie brief 1664.
14. Erasmus herhaalt de informatie die Berquin hem in brief 1692 gaf.
15. Lefèvre was naar Straatsburg gevlucht; zie brief 1674.
16. Girolamo Aleandro.
17. Een verwijzing naar het anonieme en ongedrukte werk *Racha* dat Erasmus aan Aleandro toeschreef; zie ook brieven 1719, 1744, 1804 en 1987.
18. Alonso Ruiz de Virués; zie brief 1684.
19. In *De servo arbitrio* en de brief waarop brief 1688 Erasmus' antwoord vormt.

ten, verschijnen nu enkele lieden die alle rechtschapen mensen slecht gezind zijn. Ik zou willen dat dit onderwerp naar een andere tijd was verplaatst of dat zij tenminste in eendracht met de waarheid leefden. Met de zienswijze van Oecolampadius zou ik het eens zijn, als deze niet tegen de unanieme opvatting van de kerk inging. Want zolang er in de symbolen maar een geestelijke genade aanwezig is, zie ik niet wat het niet waarneembare lichaam doet, en denk ik dat het geen enkel nut heeft indien men het zou waarnemen. Toch kan ik van de eensgezinde opvatting van de kerk niet afwijken en heb ik dit ook nooit gedaan. Jouw meningsverschil met Oecolampadius is zo groot, dat je het liever met Luther eens wil zijn dan met de kerk. Je noemt zijn naam ergens met meer eerbied dan nodig was, terwijl je het gezag van anderen had kunnen inbrengen. Zodra ik mij enigszins van mijn plichten heb vrijgemaakt, zal ik je boek in zijn geheel doorlezen. Daarna zul je beter begrijpen wat mijn zienswijze is, als je mij tenminste toestaat mijn mening over jouw opvattingen te geven. Laat, verstandig als je bent, deze brief niet aan Jan en alleman lezen en houd me op de hoogte van wat er bij jou in de buurt gebeurt.

Het ga je goed, Bazel 6 juni 1526

Erasmus

Hertog Georg van Saksen had in talrijke brieven[20.] bij mij erop aangedrongen een opvolger van Mosellanus[21.] te sturen. Ik stuurde Jacob Teyng,[22.] in beide talen uitstekend onderlegd. De zaak is niet heel succesvol verlopen. Misschien laadde hij een verdenking op zich, omdat hij onvoldoende afstand nam van de leer van Luther. Als de leerstoel daar nog vacant is, wil je me dat dan laten weten? Want Sigismundus[23.] heeft besloten hier niet weg te gaan. Voor je Ptolemaeus[24.] en het boek van Dürer[25.] heb ik je al bedankt. Ik wacht nu op een afbeelding van Erasmus.[26.]

Aan de zeer illustere heer Willibald Pirckheimer, stadsbestuurder

20. Zie brieven 1448 en 1520.
21. Petrus Mosellanus, hoogleraar Grieks in Leipzig, was op 14 april 1524 overleden.
22. Zie brieven 1561 en 1564-1568.
23. Sigismundus Gelenius.
24. Pirckheimer had een vertaling van Ptolemaeus gepubliceerd (Straatsburg, 1525).
25. *Underweissung der messung mit dem Zirckel und Richtscheyt* (Neurenberg, 1525), opgedragen aan Pirckheimer.
26. Zie brief 1729.

1718 *Aan Martin Hune*
[Bazel, circa 6 juni 1526]

De brief is een fragment van een niet bewaard gebleven brief van Erasmus aan Hune, dat geciteerd wordt in een brief van Helius Eobanus aan Pirckheimer van 7 juli 1526.

Ik wens onze vriend Eobanus geluk, niet alleen omdat hij in een bloeiende[1.] stad voor een heel ruim salaris schone letteren gaat doceren, maar ook omdat wij vanaf dat moment elkaar gemakkelijker brieven kunnen schrijven, want Willibald[2.] schrijft mij vaak.

1719 *Aan François Du Moulin*
Bazel, [circa 6 juni] 1526

Erasmus van Rotterdam groet François Du Moulin

Ik maakte mij al grote zorgen in de tijd dat de uitmuntende koning Frans tegen de winter naar Milaan trok, omdat ik namelijk het voorgevoel van een grote ramp had. Maar toen het bericht kwam dat de oorlog was afgelopen, was ik zo bedroefd alsof mijn bezittingen en mijn veiligheid met hem in gevaar verkeerden. Ik zie weinig mensen elkaar met deze vrede[1.] gelukwensen - ik denk omdat hij met ongunstige voorwaarden tot stand lijkt te zijn gekomen, en zij daarom vrezen dat hij weinig duurzaam is. Maar ík hoop dat God, de bewonderenswaardige bestuurder van menselijke zaken, alles een goede afloop zal bezorgen. Hij weet waarmee wij gebaat zijn, en onder zijn leiding is een ramp vaak gunstiger dan een succes. De koning zal vanaf nu langer vrede in stand houden en niet zonder meer een oorlog toelaten. Toch zou ik willen dat dit inzicht hem minder had gekost. In elk geval verdiende zijn goedheid zonder meer langdurig geluk, of het moest zijn dat, zoals ik hoop, ook deze ellende geluk zal brengen. Ik ben verheugd dat hij als een *deus ex machina*[2.] is verschenen om enkele waanzinnige lieden te beteugelen, die een complot hebben gesmeed om de humaniora en de kracht van het evan-

1. Neurenberg.
2. Willibald Pirckheimer.
1. De vrede van Madrid.
2. Vgl. *Adagia* 68; vgl. brieven 1692 en 1717.

gelie te laten verdwijnen. Want geen enkele wreedheid zou voor die farizeeen en Rome-aanhangers voldoende kunnen zijn.

Ik die altijd vurig naar vrede verlang, moet alleen tegen zo veel troepen het gevecht aangaan. Tegen de vijanden van de betere literatuur voer ik sinds lange tijd een bloedige strijd en hierdoor ook tegen talrijke monniken en theologen, die denken dat hun aanzien wordt geschaad als iemand iets weet dat zij zelf niet weten. Luther heeft op instigatie van anderen, die weliswaar over de eucharistie met hem van mening verschillen, zo tegen mij geschreven dat hij geen enkele ruimte voor vriendschap heeft overgelaten. De partij van Karlstadt beschuldigt mij ervan - eerst met geruchten en daarna ook in een boek dat in het Duits is geschreven[3.] - dat ik het met Karlstadt eens ben. Als ik dit tegen mijn geweten kenbaar maak, maak ik iets kenbaar waarvan ik nog niet overtuigd ben. Als ik dat niet doe, zal ik ook aan dit front moeten strijden.

In Engeland is de leiding over de inquisitie aan de franciscaan Standish toevertrouwd. De rest kun je wel gissen. In Leuven is dat de theoloog Nicolaas Coppin, met wie Baechem heel nauwe contacten heeft. Noch een edict van de paus, dat tweemaal is uitgevaardigd,[4.] noch een zorgvuldig geschreven verordening van de keizer[5.] kan hem ervan weerhouden met beledigingen tegen mij van leer te trekken; ze hebben weliswaar niet veel te betekenen, want hij noemt mij natuurlijk herhaaldelijk een ketter. De slang van Parijs[6.] is niet vriendelijker. Met uitzondering van de monniken is Spanje mij welgezind. In Rome gaat al sinds lange tijd het heidense geleerdengenootschap tegen mij tekeer, onder leiding van naar men zegt Aleandro en een zekere Alberto, vorst van Carpi.[7.]

Aan Clemens heeft men een boek[8.] laten zien dat vol staat met waanzinnige beschuldigingen tegen mij; het is van een anonieme auteur, die mij toch heel goed bekend is. Daarin onthult hij enkele mysteriën uit de eerbiedwaardige Talmud die men niet voor de zwijnen mag werpen. Hij legt het woord ‘Racha’ ongeveer op dezelfde wijze uit als ik,[9.] waarbij ik het gezag van Augustinus en Chrysostomus heb gevolgd; maar wat zij een tussenwerpsel noemen wil hij als een zelfstandig naamwoord uitleggen. Dan dwaalt hij af naar een gemeenplaats. Daarin zegt hij zich te verbazen dat, wanneer Duits-

3. Zie brief 1708, noot 1.
4. Zie brieven 1589 en 1717.
5. Zie brief 1690, noot 14.
6. Noël Béda of (waarschijnlijker) Pierre Cousturier.
7. Alberto Pio.
8. Zie brief 1717, noot 17.
9. In *Annotationes in Matthaeum* 5:22.

land duizenden mensen vanwege ketterij heeft omgebracht, Erasmus nog leeft, omdat ik haar in Duitsland heb verkondigd. Ook zegt hij dat de aanhangers van Luther, ook al zijn het erge ketters, nu tegen mij schrijven, omdat ze mijn ketterij niet kunnen verdragen, want ik heb volgens hen Jezus' moeder Maria van haar maagdelijkheid en Gods zoon van zijn goddelijkheid beroofd, de Heilige Schrift zonder de Talmud durven uitleggen en de paus van Rome een hoerenloper, koppelaar en antichrist genoemd. Je zou zeggen dat de man bezeten was, zo flapt hij eruit wat zijn glanzende gal[10.] hem dicteerde. Bovendien is er een nieuwe sekte van Ciceronianen ontstaan, die even erg voortwoekert als die van de Lutheraanhangers; ze is weliswaar oud, maar door Longueil gemoderniseerd.

Op zoveel fronten moet ik strijden, alleen en ongewapend, omdat de steun van het hof zogezegd die van een vijgenboom is.[11.] Een ander[12.] is onlangs met drie geschriften,[13.] waarin hij fraai de weg voor de alleenheerschappij van de theologen heeft geplaveid, zover gegaan, dat hij beweert dat alle koningen door het doopsel onder de zeggenschap van de kerk zijn gekomen en dat zij door de kerk, dat wil zeggen door bisschoppen en monniken, uit hun heerschappij ontzet kunnen worden. Toch willen zij niet dat dit met een paus gebeurt, hoe verderfelijk deze ook is. Zo sterk is hun arrogantie gegroeid. Omdat beide partijen hun fanatieke aanhangers hebben, moet men toch erg voorzichtig zijn om te voorkomen dat, terwijl de ene partij wordt tegengewerkt, men voor de andere partij meer dan gepast is de teugels laat vieren. Het ga je goed.

Bazel [16 mei], 1526

1720 *Van Leonard Casembroot*
Padua, 6 juni 1526

Hartelijk gegroet, mijn dierbare Erasmus. Mijn ongeduldige verlangen te horen hoe jouw zaken ervoor staan heeft je vriend Hieronymus Froben in elk geval onderdrukt, omdat hij naast de genoegens die hij overal bezorgt, andere en tevens heel aangename heeft meegebracht, namelijk brieven die je aan je

10. Horatius, *Satiren* II, 3, 141.
11. Dat wil zeggen: waardeloos; vgl. *Adagia* 685.
12. Jacobus Latomus.
13. *De confessione secreta*, *De quaestionum generibus quibus Ecclesia certat intus et foris* en *De ecclesia et humanae legis obligatione* (Antwerpen, 1525).

vrienden hebt gericht.[1] Conform je verzoek heb ik mijn best gedaan de man met zijn jacht op enkele oude handschriften te helpen. Maar hoe onwillig is Diana! Zij is de oorzaak dat ik bedroefd ben en hij klaagt.

De heer Reginald Pole heeft, welwillend als hij is, heel wat meer succes laten zien (want hij is hiertoe in staat). Dankzij hem kun je prachtige exemplaren van enkele catalogi inzien, bijvoorbeeld van bibliotheken in Rome, Florence en Venetië.[2] De monniken van Padua[3] die de handschriften het beste verborgen houden, zijn aan alle kanten onverslaanbaar, zelfs al had ik ze bestookt met de methodes die jij had voorgeschreven, dat wil zeggen met geld, bedelen, diefstal of roof. Wat Froben in Venetië heeft gedaan, weet ik absoluut niet, want hij heeft zich aan mij onttrokken en zich daar onafgebroken verscholen. Toen hij vandaar terugkeerde, liet hij zich hier zelfs maar enkele uren zien, kennelijk omdat hij door het gemak van een reisgezelschap werd aangemoedigd te vertrekken. Dat zal de reden geweest zijn dat je van mij niet een wat meer uitvoerige of stijlvolle brief hebt gekregen. Ik stelde immers het schrijven uit, totdat ik de succesvolle afloop van de jachtpartij te weten zou komen.

Maar nu blijft er niets over, behalve dat ik schrijf hoe het met mij gaat. De razende honger is in elk geval ook zonder de hulp van pompoenen en meloenen verjaagd (met de herinnering aan dit soort grappen denk ik graag terug aan je vrolijkheid), omdat hij enkele Duitsers als sterke tegenstanders heeft gekregen.[4] Hoe lang ze zullen blijven weet ik niet, omdat zij een snellere terugkeer naar hun vaderland lijken te overwegen dan ik zou willen. Daarom wenste ik hier of in Frankrijk meer zekerheid, omdat ik dan in een van deze gebieden met de studie van het burgerlijk recht hoop te vorderen; ik heb mij daar al met de grootste ijver op toegelegd en kan die alleen nog maar met de grootste schande afbreken. Maar ik heb nu uit Vlaanderen het bericht ontvangen van het overlijden van mijn liefste moeder, waar ik diep bedroefd over ben. Hoe aangeslagen ik ben kan niemand begrijpen, als hij de bekoring van zo'n bijzondere wederzijdse genegenheid niet heeft ervaren. Ik denk echter niet dat ik nu moet klagen, ik bid alleen dat zij de vrucht plukt van de christelijke hoop.

Omdat ik afwezig ben, beheert de heer Marcus Laurijn bij de afhandeling van de kleine erfenis buitengewoon vriendelijk mijn deel; hij vroeg in een brief zelfs spontaan tot zaakwaarnemer aangesteld te worden (wat een goed-

1. Brieven 1705-1707.
2. Bedoeld zijn de Vaticaanse bibliotheek, de Biblioteca Laurenziana in Florence en de Biblioteca Marciana in Venetië.
3. Waarschijnlijk de benedictijnen van het Santa-Giustinaklooster.
4. Na een financieel moeilijke periode verdiende Casembroot nu geld als begeleider van Duitse studenten; zie brief 1650.

heid en wat een betrouwbaarheid!). Daarom hoefde ik aan mijn befaamde vasthoudendheid niets te veranderen en zal ik de eenmaal ingeslagen koers veiliger kunnen voortzetten. Toch kan ik niet nalaten de stellige hoop die ik op jou heb gesteld te koesteren, namelijk dat ik bij gelegenheid op jouw aanbeveling ergens terechtkom, waar een ijverig iemand uiteindelijk de vruchten van zijn bekwaamheid kan plukken.

Jij weet wat ik wil en ik weet wat jij van jouw kant kunt doen. Maar dat jij bij je bijzonder nuttige werkzaamheden zwaar wordt gehinderd, is helaas een maar al te gerechtvaardigde klacht van fatsoenlijke mensen, omdat jij je tegen allerlei kwaadsprekers moet verdedigen. Wat je uitvaren tegen de onbesuisde geest van Luther betreft, heb je er goed aan gedaan de oproerkraaiers de mond te snoeren.

Er blijft nog een ding te doen, waarvan ik begreep dat het door Froben is bedacht,[5] namelijk dat de wereld de dwaze en zelfzuchtige opvattingen van enkele Italianen te horen krijgt, die behalve aan die ene Cicero niemand ook maar enige lof toekennen voor wat hij zegt. Deze opvatting heeft ertoe geleid dat talloze mensen zich over jou en andere niet alledaagse schrijvers laatdunkend uitlaten, vooral in Bologna, waar een zekere Lazzaro[6] als een Aristarchus,[7] om niet te zeggen als een Erasmusgeselaar heerste. Wacht verder voor ander nieuws op je vriend Froben. Ik ga mijn brief afsluiten.

Het ga je goed, beste Erasmus. Ik hoop dat je Leonard, die nooit zijn achting voor je zal verliezen, tot je vrienden blijft behoren.

Padua, 6 juni 1526

Je oprechte vriend Leonardus Casperotus (zo luidt mijn nieuwe naam)

Aan de waarlijk grote meester Erasmus van Rotterdam te Bazel

1721 *Aan het Parlement van Parijs*
Bazel, 14 juni 1526

Aan het hooggeachte Parlement van Parijs, gegroet

Zeer geachte heren, heersers over gerechtigheid, ik vraag u toe te staan dat ik uw belangrijke en eerbiedwaardige werkzaamheden kort onderbreek. Toen

5. Erasmus blijkt het plan voor het schrijven van de *Ciceronianus* al opgevat te hebben.
6. Lazzaro Bonamico.
7. Hoofd van de bibliotheek in Alexandrië in de tweede eeuw v. Chr. en streng criticus van Homerus en andere Griekse dichters.

François Deloynes[1] nog leefde, had Noël Béda uit mijn *Paraphrasis in Lucam*[2] enkele passages genoteerd waar hij aanstoot aan nam. Hoewel hij mij deze niet had meegedeeld, maar wel onder andere mensen verspreid, bedankte ik hem toch voor zijn werk, verzocht hem bij anderen hetzelfde te doen en zei ervoor te zorgen, dat hij overal bij mij de plicht van een christenmens zou aantreffen. Daarna stuurde hij andere uitspraken van mij, maar zonder commentaar; ik bedankte hem in de hoop dat de zaak door ons onderling met christelijke bescheidenheid opgelost zou worden. Op verscheidene opmerkingen had ik uiterst ingetogen geantwoord. Toen ik daarna uit de brieven van de man afleidde dat hij hevig vertoornd was, stuurde ik mijn antwoorden naar de eerbiedwaardige theologische faculteit met het verzoek deze te laten lezen door personen die niet door haat en afgunst waren aangetast. Als zij van mening waren dat daarin zaken voorkwamen die met de zuiverheid van het christelijk geloof en de goede zeden in strijd waren, moesten zij mij broederlijk vermanen.[3] Daarbij beloofde ik dat ik de passages zou verbeteren of door een toelichting ervoor zou zorgen dat niemand er aanstoot aan kon nemen. Hoewel mijn antwoord geen enkele ergernis bevatte, was Béda beledigd, omdat ik juist als privépersoon had durven reageren, en met een afgedwongen of vervalste toestemming van de faculteit publiceerde hij een boek[4] tegen Lefèvre en mij.

Wat de zaak van Lefèvre inhoudt, weet ik niet; voor mijzelf antwoord ik dat in de opmerkingen waarmee Béda op mijn *Paraphrases* kritiek levert, meer dan honderd leugens staan en zulke evidente beledigingen, dat iedereen ze zogezegd op zijn klompen[5] kan aanvoelen, zelfs schoenlappers en handwerkslieden. Hij diende tenminste het oordeel van zijn faculteit af te wachten en daarop niet vooruit te lopen. Maar van haat vervuld publiceerde hij hals over kop zijn aantijgingen, waarmee hij zo'n beroemde universiteit, de goede naam van theologen en zijn eigen reputatie grote schade toebracht, en waarmee hij de aanhangers van Luther en nog slechtere mensen niet minder vreugde bezorgde. Ik streed aan het front met lieden die door theologen worden veroordeeld; mijn boeken getuigen daarvan. Terwijl ik dit met gevaar voor eigen leven en nog wel in opdracht van de keizer, de paus en andere vorsten doe, vallen Cousturier en Béda mij met smaadschriften van achteren aan. Dit is werkelijk steun betuigen aan Luthers volgelingen.

1. Deloynes was in juli 1524 overleden.
2. Zie brief 1381.
3. Zie brief 1664.
4. *Annotationes*; zie brief 1685, noot 11.
5. In het Latijn staat *digitis*, 'vingers'; vgl. *Adagia* 894.

Ik had het eerste deel van mijn antwoord aan Luther[6] gepubliceerd en was bezig met het tweede deel, dat ik nu met moeite voor de eerstkomende jaarmarkt af zal kunnen krijgen. Wat zal de aanhang van Luther zeggen, als zij de kritiek van Béda, die aan alle kanten van schaamteloze leugens wemelt, en de waanzinnige opmerkingen van Cousturier lezen? ‘Zijn dat de theologen,’ zullen ze zeggen, ‘die de leerstellingen van Luther hebben veroordeeld? Zijn zij het die met hun veroordelingen mensen naar de brandstapel drijven? Zijn dat de Atlassen op wie de kerk van Rome steunt?’ Want zoals bij mensen de gewoonte is, worden anderen doorgaans beoordeeld aan de hand van degenen die boeken publiceren, vooral als zij algemeen gezag genieten. Als zij door hun toewijding aan de godsdienst worden gedreven, waarom gaan zij dan tegen mij die ter verdediging van de godsdienst strijd, veel heftiger tekeer dan tegen Luther persoonlijk?

Ik ontken niet dat men in mijn boeken een menselijke vergissing kan aantreffen, hoewel niemand tot op heden op een vergissing heeft kunnen wijzen die is veroordeeld; zij die dit met een vijandige instelling hebben geprobeerd, komen alleen maar met verdenkingen en laster aanzetten. Mijn houding is in elk geval steeds geweest dat ik bereid was iets te verbeteren, als ik iets had gezegd dat voor de godsdienst of de moraal van de mensen schadelijk was. Ik heb dit tot nu toe met toewijding gedaan, als iemand mij wees op wat van enig belang zou kunnen zijn. Altijd heb ik veel ontzag gehad voor de theologen. De ware monniken hebben mijn sympathie en respect; bij niemand zou ik liever mijn leven willen doorbrengen, als mijn zwakke lichaam dat niet in de weg stond. In mijn geschriften heb ik enkele opmerkingen gemaakt, die op bepaalde theologen en monniken betrekking hebben en waarvan ik meende dat deze zowel tot het aanzien van de beroepsgroep als tot het heil van iedereen dienden. Hierdoor spreken sommigen van schisma's en schandalen. Als ik op schisma's en partijen was gesteld, zou ik niet zoveel hebben geleden en lijden om te voorkomen dat ik bij dergelijke kwesties betrokken raakte. Want ik wilde liever eenzaam door waanzinnigen van beide partijen verscheurd worden dan veilig zijn bij een partij die is veroordeeld.

Wat zal er uiteindelijk gebeuren als geschriften zoals die van Cousturier en Béda in Parijs worden gedrukt en werken van anderen daarvan worden uitgesloten? Zal het hun vergund zijn gif uit te strooien en mij niet zijn toegestaan tegengif te gebruiken? De jeugd komt naar Parijs om met meer kennis en deugdzamer naar huis terug te keren; maar wat voor vruchten zal hij van dergelijke geschriften plukken waarin niets staat dan verbittering en schaamteloze laster? Ik weet dat er in Parijs weinig theologen zijn aan wie het onaangename optreden van Cousturier en Béda bevalt. Wat is voor het be-

6. *Hyperaspistes*; zie brief 1667.

halen van de overwinning nuttelozer dan mensen die met Luther van mening verschillen, het kamp van Luther in te duwen en die dan, als ze het met hem eens zijn geworden, met de hele tragedie opnieuw konden beginnen? Door dergelijke vijandigheden is Arius leider van ketters geworden, heeft Tertullianus de kerk verlaten en veranderde Wycliff in een vijand voor de kerk. Het is de taak van theologen ketters te genezen of van hun ongelijk te overtuigen. Maar wat zij doen is ketters maken en niet hun onwaarheid bewijzen. Dit betekent dat zij de brand die door volgelingen van Luther is aangewakkerd, niet blussen, maar door zogezegd olie op het vuur[7] te gooien hem verder aanwakkeren. Het beste bewijs van de onbeheerste vijandigheid van Béda is het feit dat hij, zonder het oordeel van andere theologen af te wachten, zijn kritiek snel publiceerde, hoewel ik niet in het openbaar op de door hem bekritiseerde uitspraken reageerde[8] en hij mijn antwoorden had gelezen. Bovendien had ik op verscheidene opmerkingen zo geantwoord, dat ik kon aantonen dat enkele fouten in de laatste editie waren verbeterd (wat fouten van drukkers waren, niet van mij). Andere opmerkingen weerlegde ik zo, dat er voor hem niets dan overduidelijke laster overbleef.

Het leek mij goed uw hooggeachte vergadering van deze feiten op de hoogte te stellen, in de hoop dat u, nu het gevaar u bekend is, met uw wijsheid, gezag en gevoel voor rechtvaardigheid het aanzien van uw universiteit, de reputatie van theologen, het welzijn van de jeugd en de rust voor de wetenschap wilt beschermen. De waanzin van de laster, de oorzaak van woelingen, heeft nu lang genoeg geduurd. De belangrijkste punten van de kritiek van Béda heb ik aangegeven.[9] Als zij duidelijk ongegrond en beledigend zijn (zoals het geval is), dient u de verspreiding van dat vergif bij u te verhinderen of toe te laten dat ik mijn tegengif inbreng. Als zij met ware argumenten degenen die de zuivere christelijke leer ontrouw zijn geworden willen terugwinnen, zal ik hun medestrijder zijn. Als zij erop uit zijn mij op alle mogelijke manieren te beledigen, omdat zij door haat zijn verblind, denk ik dat het meer gepast is het parlement, de hoeder van recht en gerechtigheid, om bescherming te vragen dan met waanzinnigen tekeer te gaan. Ik zeg dit uitsluitend over mensen als Béda en Cousturier, niet over andere theologen. Moge Jezus, onze Heer, uw eerbiedwaardige vergadering beschermen.

Bazel, 14 juni 1526

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig ondertekend

7. Vgl. *Adagia* 109.
8. Erasmus doelt waarschijnlijk op brief 1581, met name p. 133-136.
9. Een verwijzing naar Erasmus' *Elenchus erratorum in censuris Bedae*, met een aantal andere verweerschriften bij Froben in augustus 1526 verschenen.

1722 *Aan Frans I*
Bazel, 16 juni 1526

Brief van Desiderius Erasmus aan de koning van Frankrijk

Hoe zwaarder en langer ik gebukt ging onder de ellende van de afgelopen tijd, meest christelijke koning Frans, des te meer verheugde het mij dat de rust ten slotte is teruggekeerd. Meer dan één reden trof mijn hart onaangenaam. Want wat de politiek betreft, betreurde ik het dat de twee belangrijkste vorsten van de christelijke wereld slaags waren geraakt,[1] en dat met de grootste ellende voor de hele wereld, juist zoals het geslacht der stervelingen in gevaar verkeert als de maan met de zon de strijd aangaat. Mij persoonlijk benauwde het dat het geluk onvoldoende in overeenstemming was met de dapperheid en voortreffelijke kwaliteiten van een koning, wiens sympathie ik door talloze bewijzen had ondervonden. Zoals ik om meer dan een reden bedroefd was, zo word ik nu van veel grotere vreugde vervuld, omdat door een goddelijke gunst Frankrijk zijn koning, de wereld zijn rust en het koor van geleerde en rechtschapen mensen zijn beschermer heeft teruggekregen. Uw edelmoedige natuur, uw oprechte karakter en een waarlijk koninklijke verhevenheid van uw geest verdienden in alles echter een onafgebroken geluk, want het geluk van uwe majesteit zou zowel de wereld in het algemeen als talrijke geleerde en voortreffelijke personen afzonderlijk voorspoed hebben bezorgd. Hoewel sommigen menen dat die vrede[2] met harde, om niet te zeggen onbillijke voorwaarden is gesloten, vertrouw ik er toch op dat de hoogste bestuurder van menselijke zaken met zijn geheime en ondoorgrondelijke plannen alles een goede afloop bezorgt. Hij, en hij als enige, weet wat nuttig voor ons is. Hij alleen is in staat en pleegt met zijn goddelijke bekwaamheid ondoordachte plannen van mensen naar een vreugdevolle en goede afloop te leiden. Als een sterke eendracht de christelijke vorsten verenigt, zullen de Turken minder overmoedig zijn. Degenen die nu deze, dan weer die koning, al naar gelang het hun goed uitkomt, vleien en alleen maar vanwege uw onenigheid macht hebben, zullen tot de orde worden geroepen. Op deze manier zult u tegelijk de beste studiën en de kerk, die al een tijdlang door ondraaglijke rampen in nood verkeert, kunnen genezen. Nu hebben beide partijen enkele driftkoppen en schreeuwlelijkerds, die elk inzicht missen en met hun geroep en smaadschriften deze brand aanwakkeren.

1. Een verwijzing naar de nederlaag van Frans I bij Pavia (24 februari 1525).
2. De Vrede van Madrid (14 januari 1526).

In Parijs leven enkele onheilspellende geesten die geboren zijn om de humaniora en de openbare rust te haten; de belangrijkste onder hen zijn Noël Béda en de kartuizer monnik Pierre Cousturier. Met hun even dwaze als venijnige geschriften maken zij zich voor de wereld tot voorwerp van spot en gaan zij met meer dan schunnige beledigingen tegen Jacques Lefèvre en mij tekeer. Door geleerde en verstandige lieden worden ze uitgelachen, maar intussen tasten zij bij het ondeskundige en eenvoudige volk onze goede naam aan en doen de vrucht van onze studies, waaraan we zoveel nachtelijke uren hebben gewerkt, teniet. Lefèvre zal voor zichzelf antwoorden. Wat mij betreft, kan ik in de kritiek van Béda honderd aperte leugens en zulke opmerkelijke laster aantonen dat, als het allemaal in de volkstaal was vertaald, groenteboeren en schoenlappers konden vaststellen dat de man niet goed bij zijn hoofd is. Ik stuur u enkele passages die ik van een paar opmerkingen heb voorzien. En dat zijn dan de mensen die uitspraken doen over ketterij; door hun aanklachten worden rechtschapen mensen de kerker in gesleept en in het vuur geworpen. Op alle mogelijke manieren willen ze liever de dood van deze mensen dan dat ze zelf van laster worden beschuldigd. Als het hun is toegestaan zulke duidelijke leugens over mij te verkondigen, namelijk door de publicatie van hun boeken, en het mij daarentegen niet vergund is deze laster te weerleggen, wat zal dan die ooit beroemde universiteit anders zijn dan een rovershol?[3.] Als die farizeeën om hun arrogantie ongestraft blijven, zal geen fatsoenlijk mens veilig zijn. Ze gebruiken het geloof als voorwendsel, maar doen in werkelijkheid iets anders; ze zijn uit op alleenheerschappij, ook over de vorsten. Ondergronds[4.] zetten zij zich hiervoor in. Als de vorst niet in alles aan hun wil gehoorzaamt, zal men hem een sympathisant van ketters noemen en hem door de kerk kunnen afzetten, dat wil zeggen door een samenzwering van enkele monniken en theologen. Hun eigen geschriften maken duidelijk dat zij dit ondergronds voorbereiden. Daarom zou het verstandig zijn in het beginstadium al op te treden.

Ik heb het niet over alle monniken en theologen, maar over enkelen van hen; hun onkunde en onbeschaamdheid zijn tot meer in staat dan de geleerdheid en bescheidenheid van anderen. Ik kreeg passages uit mijn werken toegestuurd die Louis Berquin had vertaald en die door enkele afgevaardigden waren verzameld. Zij waren niet zoveel verstandiger dan de kritieken van Noël Béda. Hierdoor verkeert de goede man in gevaar.[5.] Papillon is overleden[6.] en er bestaat een ernstig vermoeden dat hij is vergiftigd. Ook Fran-

3. Marcus 11:17.
4. Vgl. *Adagia* 3661.
5. Zie brief 1692.
6. In 1525.

çois Du Moulin en Du Blet zijn heengegaan.[7] Michel d' Arande[8] verkeert in gevaar. Berquin is tweemaal aangevallen. Nu hebben zij het op Lefèvre en Erasmus gemunt. In mijn werken verzamelen zij verdachte en beledigende passages, maar ze hebben nog geen plaats kunnen aanwijzen die een uitspraak bevat die met het christelijk geloof in strijd is. Het is een heilige plicht de kerk te beschermen tegen scheuringen en ketterse leerstellingen, maar goddeloos is het mensen die voor het geloof van het evangelie strijden, van ketterij te beschuldigen en hen het kamp van de vijand in te jagen, terwijl zij zien dat die mensen te behoeve van hen tegen de vijand vechten.

Maar hoe de dwingelandij van die lieden ingeperkt kan worden, zal ik u een andere keer laten zien, als uwe christelijke majesteit wil dat dit vertrouwelijk gebeurt. Want zo zal de zaak meer succes hebben. Intussen vraag ik uwe majesteit dat u met uw gezag onstuimige lieden als Cousturier en Béda het zwijgen oplegt om te voorkomen dat zij met dergelijke leugens fatsoenlijke mensen in hun goede naam aantasten, of dat u ervoor zorgt dat zij toestaan dat mijn verdedigingsgeschriften in Parijs worden gedrukt en gelezen. Want het zou heel onrechtvaardig zijn als zij hun gif mogen uitstrooien en ik mijn tegengif niet mag aanwenden.

Ik heb u tamelijk openhartig geschreven, omdat ik van veel mensen te horen heb gekregen dat uwe hoogheid eerlijke en ongekunstelde feiten op prijs stelt. Ik zal aantonen dat wat ik heb geschreven volledig waar is, en ook als ik zwijg, zal de zaak voor zich spreken. Vanwege zijn godsvrucht verdient Louis Berquin het zo snel mogelijk van smaad bevrijd te worden. Moge de Almachtige uwe meest christelijke majesteit in gezondheid en voorspoed laten leven.

Bazel, 16 juni 1526

1723 *Aan de Theologische Faculteit van Parijs*
Bazel, 23 juni 1526

Erasmus groet de Theologische Faculteit welgemeend

Illustere doctoren en eerbiedwaardige broeders, ik had de stellige hoop dat, als ik in de strijd tegen Luther mijn kracht zou verliezen, u van uw kant mij te hulp zou komen, en als ik hier door de partij waar ik tegen vecht, verslagen

7. Van François Du Moulin is de overlijdensdatum niet bekend; Antoine Du Blet overleed in april of mei 1526.
8. D'Arande werd van sympathie voor Luther beschuldigd.

was, ik bij u een rustige haven en een veilig toevluchtsoord zou vinden. Nu verschijnen bij u geschriften die meer smaad bevatten dan wat iemand van u ooit tegen Luther heeft geschreven. Om te voorkomen dat ik geen deel meer van de kerk zou uitmaken, heb ik mijzelf in Duitsland van de meest geachte tot de meest gehate persoon gemaakt. Ik heb Luther tegen mij uitgedaagd; wat voor giftig beest hij is, laat zijn boek,[1] dat ik u toestuur, duidelijk zien. Al een tijd lang heb ik te lijden van het rumoer, de bedreigingen, beledigingen en de krenkende en fanatieke geschriften van zijn volledige aanhang (die sterker is dan iemand zich kan voorstellen en dagelijks in kracht toeneemt). Ik heb een taak op mij genomen die mijn krachten te boven gaat, maar ik wilde de paus, de keizer en de vorsten gehoorzamen; het was een gedurfde onderneming, vooral in dit deel van Duitsland. Wat ik heb bereikt, maken uitgerekend diegenen duidelijk die luid roepen dat niemand het evangelie meer heeft gehinderd dan Erasmus. Alsof het niet genoeg was het geweld van de volgelingen van Luther te verdragen, moest ik ook met de aanhang van Zwingli, die met Luthers volgelingen over de eucharistie van mening verschilt, oorlog voeren. Ik heb voor deze kwestie mijn uiterste best gedaan bij een vergadering die onlangs[2] in Baden, een stad in Zwitserland, is gehouden. Dat zal blijken uit een boek en een brief[3] die ik u toestuur. Een Duitse vertaling van deze brief werd ten overstaan van de hele vergadering en ook voor de raad van deze stad voorgelezen. En terwijl ik dit naar beste kunnen doe en u met al uw geleerdheid mij zou moeten steunen, vallen mensen als Cousturier en Béda mij meer dan vijandig in de rug aan. Het valt nauwelijks te zeggen hoe sterk hun geschriften de aanhang van Luther en Zwingli hebben aangemoedigd.

Vanwege mijn boeken is nog niemand in opstand gekomen of tot een sekte toegetreden. En als zij een fout bevatten, zoals bij mensen kan voorkomen, is de bedoeling tenminste oprecht, en wat aanstoot gaf kon eenvoudig verbeterd worden. Wat had het voor zin dat tumult te veroorzaken? Het is duidelijk dat de kwestie door persoonlijke haatgevoelens wordt bepaald. Maar in deze zaak, de gevaarlijkste van alle, zou het beter zijn elke persoonlijke vijandschap te beëindigen, totdat de rust in de wereld is teruggekeerd. Maar wat wil Cousturier? Mijn vertaling van het Nieuwe Testament is in meer dan honderdduizend exemplaren door de drukkers verspreid. Hij had die kritiek op het juiste moment moeten schrijven. Wat bezielde verder Béda om zijn kritiek[4] te publiceren, toen ik op zijn punten van kritiek zo had gere-

1. *De servo arbitrio*; zie brief 1667.
2. Van 21 mei tot 8 juni 1526.
3. Het boek is het pamflet *Detectio praestigiarum*; zie brief 1708, noot 2. De brief is een kopie van brief 1708.
4. Zie brief 1685, noot 11.

ageerd dat er over de meeste geen twijfel meer bestond? Daar staan zoveel duidelijke beledigingen en zoveel aperte leugens in, ook al reageert niemand daarop. Wat juichen de volgelingen van Luther, als zij dergelijke werken lezen! Hij had werkelijk een betere reden om tegen Lefèvre uit te varen, maar toch is hij tegen hem vriendelijker. Als hij bij mij is gekomen, wordt hij een scherpe criticus en laat hij niets anders dan godslasteringen en ketterijen horen. Ik weet heel goed waardoor de geest van de man verbitterd is geraakt, omdat mijn *Colloquia* met een paar woorden zijn Collège ter sprake brengen en over rotte eieren grappen maken:[5] werkelijk een ernstige reden om hemel en aarde te bewegen.[6] Als wij ons door elkaar te bijten dermate toetakelen, wat blijft er dan anders over dan dat wij door wederzijds toegebrachte verwondingen omkomen, zoals Paulus[7] zegt?

Als deze feiten alleen mijn goede naam zouden aantasten, was de schade te verdragen. Nu wordt de zaak van Luther sterker en de haat tegen het woord theoloog erger. Bij die lieden laat Béda zich met veel ophef laatdunkend over mij uit en dat doet hij zonder risico, omdat ik niet ben zoals hij zich inbeeldt. Als ik dat wel zou zijn, zou uit de feiten zelf blijken wat voor storm Erasmus in de wereld kon ontketenen. En indien u in Parijs toestemming geeft boeken uit te geven zoals Cousturier en Béda die mij toesturen (ik heb het eigenlijk over werken die tegen mij zijn gericht) en mijn werken daarvan worden uitgesloten, staat het natuurlijk vast dat zij de overwinning behalen. Maar dit betekent niet iemand van zijn ongelijk overtuigen, maar iemand met de gewelddadigheid van een tiran overweldigen. Van mij is geen gevaar te duchten, maar ik vrees dat dergelijke lieden de woorden van het evangelie aan den lijve ondervinden die luiden: ‘Wie met het zwaard strijdt, zal door het zwaard omkomen.’[8] Béda droomt dat de partij van Luther is verslagen. Was dat maar zo! Het zijn slechts beginfasen en ik weet niet hoe zij zullen eindigen, als men op een dergelijke manier met de kwestie omgaat. Als u in al uw wijsheid wist hoe de zaken er in heel Duitsland voor staan, zou u van oordeel zijn dat ik meer sympathie verdien dan Cousturier en Béda tonen. Luthers volgelingen verkondigen vol trots, dat er geen sterveling is die de argumenten kan weerleggen die Luther over de vrije wil heeft verzameld. Ik stuur u het eerste deel,[9] dat ik in alle haast heb geschreven. Ik zat te zweten voor het tweede deel, dat ik voor 1 augustus dacht te voltooien, als Cousturier en Béda

5. Het Collège Montaigu in de colloquia *Percontandi formula* (ASD I, 3, p. 130-131) en *Ichthyophagia* (ASD I, 3, p. 531-532).
6. Vgl. *Adagia* 281.
7. Galaten 5:15.
8. Mattheus 26:52.
9. Van de *Hyperaspistes*; zie brief 1667.

met hun boeken mijn werk niet hadden onderbroken. Als Parijs waarmee ik gemeenschappelijke vijanden heb, mij slechts dergelijke hulptroepen stuurt, zal ik mij hierna rustig houden. De zaak van de kerk beveel ik bij u, die meer succes kunt bereiken, en bij Christus aan. Moge hij u allen in gezondheid laten leven en Béda en Cousturier voor de toekomst een meer christelijke gezindheid geven.

Bazel, 23 juni 1526

1724 *Aan Frans van Cranevelt*
Bazel, 24 juni 1526

Hartelijk gegroet. Je schrijft werkelijk met succes een gedicht in beide talen. Bij een Grieks grafschrift straal je iets van Homerus uit.[1] Het verwondert mij dat je tussen je bezigheden en zulke verschillende interesses nog tijd hebt voor de Muzen. Karl Harst wenst conform de opdracht van het evangelie[2] zijn vader en moeder te verlaten en zich aan zijn echtgenote vast te klampen. Elk oponthoud duurt voor hem lang. Hij houdt zich graag bij je aanbevolen, innemend als je bent. Ik wens jou en je dierbaren het beste toe.

Bazel, 24 juni 1526

Aan de zeer illustere heer Frans van Cranevelt, raadsheer te Mechelen

1725 *Aan de lezer*
[Bazel, circa juni 1526]

De brief is aan het eind van een nieuwe uitgave van de *Disticha Catonis* opgenomen.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de wetenschappers

Ik geef toe dat men degenen die goede of vergeten schrijvers weer onder de aandacht brengen, hun bedorven teksten van fouten ontdoen of duistere schrijvers toelichten, buitengewoon dankbaar moet zijn. Maar men dient ook respect te hebben voor de werken van auteurs, vooral als zij overleden

1. Het gedicht en het grafschrift (mogelijk voor Jean Desmarez) zijn niet bewaard gebleven.
2. Mattheus 19:5; Marcus 10:7.

zijn, om te voorkomen dat hun geschriften door toevoegingen van anderen worden bedorven. Dit is iets wat begonnen is bij de Griekse en Latijnse woordenboeken. Bij het Griekse woordenboek leek men toegeeflijk te moeten zijn, omdat de eerste uitgave die bij de drukkerij van Aldus verscheen,[1.] geen vaststaande auteur noemde. Maar het zou ook in dit geval eerlijker zijn geweest met noten aan te geven wat iedereen heeft toegevoegd, om te verhinderen dat iemand van zijn aandeel in de roem wordt beroofd of dat mensen die een tekst uitbreiden, minder zorgvuldig zijn, omdat ze beseffen dat hierdoor hun goede naam gevaar loopt. Ik hoor dat met Calepino[2.] hetzelfde is gebeurd; hiervoor gelden minder excuses. Bij Perotti[3.] zou het nauwelijks te verdragen zijn. Hetzelfde bij de andere auteurs aan te durven zou zelfs een misdaad zijn. Als iemand de *De asse* van Guillaume Budé bederft door overal toevoegingen aan te brengen, zal die man de vervuiler toch wel vanwege een halsmisdrijf aanklagen en hem van vervalsing beschuldigen?

Maar de misdaad zal erger zijn, wanneer Libitina[4.] het werk heeft gewijd en een schrijver niet meer de mogelijkheid heeft wat vervuild is geraakt, weer schoon te maken. Wellicht lijkt het een minder zware misdaad, omdat geleerden het nu doen. Maar wanneer eenmaal een voorbeeld is gegeven, zal het weldra door iedereen tegen iedereen worden gebruikt. Terwijl men de winst van de drukkers dient, zullen alle geschriften van de antieke auteurs onherkenbaar worden gemaakt en zullen werken die met zoveel nachtelijke inspanningen van geleerden tot stand zijn gekomen, in publiek eigendom overgaan. Als bij zo'n gevaarlijke kwestie de wetten zwijgen en vorsten en magistraten hun ogen sluiten, moeten in elk geval de senaat en volk van de Muzen met alle middelen zo'n gewetenloze arrogantie uitsluiten of intomen en, als niets anders mogelijk is, haar aan openbare vervloekingen prijsgeven en dergelijke lieden met de dolk van hun pen neersteken.

Het is beter het begin te genezen dan het einde.[5.] Bij mijn kleine Cato-uitgave, waarvan zij de volgorde hadden veranderd, was de schade beperkt. Ik behartig hier niet mijn eigen belang, maar dat van alle geleerden die zich met hun inspanningen voor de algemene wetenschap verdienstelijk maken. Niets is zo misdadig als het overmoedige verlangen naar winst. Het slaat ook de hand aan zaken van goden en blijft niet van de graven van de doden af. Vaarwel en wees op het juiste ogenblik voorzichtig.

1. In december 1497.
2. Samensteller van het *Dictionarium*, dat voor het eerst in 1502 in Reggio nell' Emilia in druk verscheen.
3. Auteur van *Cornucopia sive commentaria linguae Latinae.*
4. Romeinse godin van de dood en de begrafenis.
5. *Adagia* 140.

1726 *Van Cuthbert Tunstall aan Pieter Gillis*
Londen, 1 juli [1526?]

Hartelijk gegroet. Onlangs stuurde ik je een brief.[1] Ik zou graag willen dat hij zo snel en zo veilig mogelijk aan Erasmus wordt bezorgd. Nu schrijf ik je opnieuw zonder ook maar enigszins aan je sympathie voor hem te twijfelen en een traag iemand aan te willen vuren, omdat ik weet dat dit niet nodig is. Maar ik wilde aan mijn bezorgdheid tegemoet komen, omdat het van belang is dat Erasmus de inhoud hiervan weet. Tevens staat hierin het bericht dat iemand van zijn vrienden[2] hem geld stuurt, maar, naar ik later vernam, kon hij geen manier ontdekken om zonder jouw medewerking hem het geld te bezorgen. Daarom wordt een wisselbrief, die het volk *excambium* noemt, hierbij ingesloten meegestuurd. Ik hoop dat jij vanwege je genegenheid voor hem ervoor zorgt dat het geld bij hem veilig wordt afgeleverd of, wanneer dat alleen maar mogelijk is als er opnieuw gewisseld wordt, het wisselen met zo min mogelijk verlies gebeurt. Een vriend van hem vertrouwde mij het sturen van het geld toe. Behalve jou heb ik niemand aan wie ik deze taak kan overdragen; met je sympathie voor Erasmus doe jij voor niemand van zijn vrienden onder. Nadat mij jouw toewijding aan hem te binnen was geschoten, beschouwde ik je als de enige die de zaak voor mij wilde en kon afhandelen. Ik vraag je nadrukkelijk dit zo snel mogelijk te doen.

Het ga je goed, Londen, 1 juli

Met de snelle hand van je broeder en vriend Cuthbert, dienaar van de kerk in Londen

Aan de achtenswaardige heer Pieter Gillis, burger en secretaris van Antwerpen, te Antwerpen

1727 *Aan Catharina van Aragon*
Bazel, 15 juli 1526

De brief vormt het voorwoord van Erasmus' *Institutio christiani matrimonii* (Bazel, Froben, augustus 1526).

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Waarschijnlijk William Warham.

Desiderius Erasmus van Rotterdam groet de illustere koningin van Engeland Catharina, toonbeeld van de moeders

Het is al meer dan twee jaar geleden, zeer vermaarde koningin, dat ik de hooggeachte heer William Mountjoy, kamerheer van uw hof, heb toegezegd[1.] iets te zullen schrijven over de instelling van het christelijk huwelijk. Maar hoewel bij mij voortdurend de wens leefde wat ik beloofd had, te doen, werd ik toch zo dikwijls door talloze bezigheden, vervelende gebeurtenissen en ziekten van deze taak afgehouden of weggeroepen, dat ik begon te vrezen dat Mountjoy eraan twijfelde of ik mijn toezegging nakwam. Het is weliswaar laat dat ik dit doe, maar of het volledig is weet ik niet. Want mensen die hun schuld met een juist bedrag, maar met munten die een onjuist gewicht en ondeugdelijke samenstelling hebben, betalen, komen daarmee weg bij vriendelijke crediteuren; maar met lastige crediteuren krijgen ze onenigheid. Ik ben bang dat mij hetzelfde overkomt, afgezien van het feit dat ik met zeer welwillende en vriendelijke crediteuren te maken heb. Om te bereiken dat wat iemand schrijft, ook leeft, ademt en vervolgens samenhang vertoont, zijn bovendien toewijding en enthousiasme, als men dat steeds kan opbrengen, van groot belang. Nu is het is mij nooit gelukt twee dagen volledig bezig te zijn met een taak die ik op mij had genomen. Daarom zal het mij verbazen, als u aan de taal die overal zakelijk en beknopt is, geen aanstoot neemt. En indien ik bij het afschilderen van het huwelijk mij onvoldoende als een goede vakman heb bewezen, zal ik toch vanwege uw onberispelijke levenswijze een volmaakt voorbeeld kunnen vinden van een onverbrekelijk en bijzonder gelukkig huwelijk.[2.] Een verdenking van vleierij zij verre van me. Ik bewonder en prijs niet uw goede eigenschappen, maar de geschenken van God die u met u draagt. De heldhaftige deugden van uw moeder Isabella,[3.] eertijds koningin van Spanje, werden in het verleden over de hele wereld geroemd. Haar integere levenswijze was waarlijk op elke plek de goede geur van God.[4.] Uw gaven zijn mij van meer nabij bekend, waardoor ik ook van haar deugden hoog opgeef, zoals ik de vakbekwaamheid van een schilder aan zijn schilderij herken. Ook bij uw dochter Mary[5.] verwacht ik een even volmaakt resultaat. Want wat zou ik niet kunnen verwachten van een meisje dat uit de meest deugdzame ouders is geboren en bij een dergelijke moeder haar opvoeding

1. Zie brief 1624, p. 241-242.
2. Op het moment dat Erasmus deze brief schreef, was Hendrik VIII volop met de voorbereiding van de echtscheiding bezig!
3. Isabella van Castilië.
4. II Corinthiërs 2:14-15.
5. Mary Tudor.

geniet? Ik bid de Heer dat hij wil dat dit geluk voor de christelijke wereld eeuwig duurt. Het ga u goed.

Bazel, 15 juli 1526

1728 *Aan Georg van Saksen*
Bazel, 30 juli 1526

Hartelijke gegroet, zeer illustere vorst. Ik heb tegelijk met de teksten die u voor mij had laten vertalen, de brief van uwe hoogheid ontvangen.[1] Dit alles was mij bijzonder welkom. Ik zal hier een andere keer over schrijven, als ik over vrije tijd beschik. Maar het leek mij goed uwe illustere hoogheid nu het enige dat ik kan melden, te berichten.

Rond de eerste juni stuurde ik via een officiële bode van mijn stad, die ik speciaal voor dit doel had gehuurd, een brief[2] naar de vergadering in Baden, waar onlangs een openbare discussie is gevoerd. Die brief, waarvan ik u een kopie toezend, zal de reden hiervoor duidelijk maken. Bij zijn terugkeer bracht de bode brieven en de bladzijden die ik zojuist noemde, maar verder niets. Omdat ik niets hoorde over de beker die u, zoals uwe illustere hoogheid schreef, mij zonder dat ik dit verdiende of verwachtte, had toegestuurd, begon ik de bode te vragen van wie hij deze brieven had gekregen. Hij zei van een geleerde, naar het leek, die naar die vergadering was gekomen, maar hem verder volledig onbekend was. Ik vermoedde dat het geschenk via Koberger zou komen. Deze bezorgde mij een paar dagen geleden enkele geschenken die vanuit Polen waren verzonden, maar bracht in zijn brief de beker niet ter sprake. Als de beker toevallig bij u is gebleven, is dat verder prima, want ik heb de vrucht van dat geschenk al geplukt, namelijk het bewijs van uw welwillendheid tegenover mij. Als hij is verzonden, moeten we het er niet op aan laten komen dat hij tegelijkertijd voor u en mij verloren gaat. Indien deze brief op tijd wordt afgeleverd, kunt u op de jaarmarkt in Frankfurt aangeven aan wie u de beker hebt toevertrouwd.

Dit is het enige wat ik op dit ogenblik kan schrijven, omdat ik door ziekte ben overvallen en omkom in mijn werkzaamheden. Ik bid dat de Heer uwe illustere hoogheid in alles voorspoed bezorgt.

Bazel, 30 juli 1526

1. Brief 1691.
2. Brief 1708.

Uwe eminente hoogheid zeer toegenegen dienaar Erasmus van Rotterdam, eigenhandig ondertekend

Aan de zeer illustere Georg, hertog van Saksen etc.

1729 *Aan Willibald Pirckheimer*
Bazel, 30 juli 1526

Hartelijk gegroet. Van Philipp[1.] ontvang ik graag zijn verweerschrift. Nesen was een enthousiaste en trouwe vriend, maar hij bezorgde mij veel ongeluk.[2.] Naar ik vermoed, spoorde hij Luther aan om op die manier tegen de koning van Engeland[3.] en Cochlaeus[4.] te schrijven. Jouw brief heb ik onmiddellijk aan Oecolampadius laten bezorgen. Waar hij nu mee bezig is, weet ik niet.

Je hebt het over een brief en een geschenk van hertog Georg;[5.] de brief heb ik al een tijd geleden uit Baden ontvangen, waar een openbare discussie plaatsvond.[6.] Over een geschenk hoor ik niets. Koberger stuurde mij twee huiden van sabeldieren, maar een brief die hij naar Bonifacius[7.] stuurde, maakte melding van een stapel witte huiden. Wellicht is de Pool[8.] van plan veranderd en heeft hij de huiden achtergehouden om ze door een ander te laten bezorgen.

Ik denk na over de wijze waarop ik Albrecht Dürer kan bedanken.[9.] Hij verdient het om eeuwig herinnerd te worden. Als de afbeelding minder gelijkenis vertoont, is dat niet verwonderlijk. Want ik ben niet degene die ik vijf

1. Philipp Melanchthon had zich beklaagd over de manier waarop Erasmus hem in de *Hyperaspistes* had behandeld.
2. Zie brieven 1257 en 1341a, p. 255-256.
3. Het geschrift verscheen eerst in het Duits, *Antworrt deutsch Mart. Luthers auf König Heinrichs von England buch* (Wittenberg, 1522), daarna in het Latijn, *Contra Henricum regem Angliae* (Wittenberg, 1522).
4. *Adversus armatum virum Cokleum* (Wittenberg, 1523) als weerwoord op Cochlaeus' *De gratia sacramentorum adversus asssertionem Marti. Lutheri* (Straatsburg, 1522).
5. Brief 1691.
6. Zie brief 1708.
7. Bonifacius Amerbach.
8. Jan Łaski.
9. Dürer had blijkbaar de bekende kopergravure met het portret van Erasmus voltooid; de gravure draagt het jaartal 1526; zie ook brief 1536.

jaar geleden was. Het is al bijna twee jaar geleden dat ik tegen februari last had van een niersteen en zo hevig door braken werd geteisterd, dat mijn arme lichaam, dat zich voordien na deze ziekte gewoonlijk herstelde, sindsdien steeds verder aftakelde. Een paar maanden was het heel goed met mij gegaan. Maar tegen alle verwachting in dook als uit een hinderlaag een andere kwaal tevoorschijn: een vreemde stroom urine, aanvankelijk zonder pijn, maar daarna een kwelling, zoals op plaatsen die ontstoken zijn, waarbij kalkachtig materiaal in wonderlijke hoeveelheden werd afgescheiden. Artsen bieden niet meer hoop dan vliegen. Een steen in mijn blaas of een ontsteking zal mijn doodsoorzaak zijn. God zal, naar ik hoop, geven dat ik het kan verdragen. Ik hoop dat jullie die mijn vrienden bent, een herinnering aan mij zullen bewaren. Een andere keer schrijf ik je uitvoeriger. Nu was alleen dit mogelijk. Het ga je goed.

Bazel, 30 juli 1526

Bij enkele punten over de eucharistie zou ik, omdat ik onvoldoende ben onderlegd, enige twijfel hebben, als het gezag van de kerk mij geen houvast zou bieden. Maar onder kerk versta ik consensus van de christenen over de hele wereld. Ik zou willen dat de brief die ik aan hertog Georg schreef,[10.] hem zo snel mogelijk wordt bezorgd.

Aan de zeer geachte heer Willibald Pirckheimer, raadsheer

1730 *Van Bernhard von Cles*
Speyer, 1 augustus 1526

Eerbiedwaardige en uitmuntende, door mij oprecht hooggeschatte vriend, ik was buitengewoon verheugd met je laatste brief,[1.] omdat hij mij niet alleen rijk voorzien leek van je grote sympathie en vriendelijkheid tegenover mij, maar ook buitengewoon stijlvol op mij overkwam. Heel onaangenaam was het voor mij te horen dat je door ziekte en een samenzwering van enkele misdadige lieden wordt geteisterd. Maar dit laatste moet je alleen maar aangenaam zijn, wanneer je beseft dat alle voortreffelijkheid als het ware aan afgunst is blootgesteld. Wees daarom dapper en grootmoedig, gebruik je wijsheid en geduld en overtuig jezelf, dat je uitmuntende en voortreffelijke kwaliteiten ten slotte niets tekortkomen, niet in aanzien en evenmin in eerbewijzen. Je dient er slechts voor te zorgen, dat je vooral op je gezondheid let om niet alleen voor jezelf, maar ook voor ons, die vanwege je eruditie en

10. Brief 1728.
1. De brief is niet bewaard gebleven.

je alom geroemde voortreffelijke kwaliteiten bijzonder op je gesteld zijn, zo lang mogelijk te leven. Maak voor je eigen voordeel en aanzien, zoals het jou goed dunkt, gebruik van mijn hulp, die ik je graag aanbied.

Speyer, 1 augustus

Bernhard, bisschop van Trente

1731 *Van Karel V*
Granada, 4 augustus 1526

Karel, etc.

Eerzame, toegewijde en hooggeachte vriend. Niets kon ons aangenamer en meer gewenst overkomen dan dat wij vernamen dat u openlijk een vijand bent geworden van de ketterij van Luther.[1] Niet dat wij ervan overtuigd waren dat u in het verleden het met Luther eens was, maar wij zagen met groot verlangen uit naar wat u nu tot stand brengt. Hoewel u grotere geschenken moet verwachten van Hem uit wie de ware beloningen voor vroomheid voortkomen, zullen wij daarom niet nalaten u zo te behandelen dat iedereen begrijpt hoeveel waarde wij aan uw genialiteit en uw waarlijk vrome geest hechten. Wij hopen dat uw critici, die de studies van de humaniora en de ware godsdienst halsstarrig dwarsbomen, hierna met hun aanvallen ophouden en beseffen dat de keizer aan de kant staat van Erasmus als iemand die op alle gebieden van de wetenschap en de ware godsdienst van grote betekenis is, en dat hij diens naam en roem zal beschermen alsof het om hemzelf gaat.

U dient evenwel bij al uw werkzaamheden voor uw gezondheid te zorgen, want wij hebben helaas gehoord dat u door een ernstige ziekte zwaar hebt geleden, en u kunt bij ons rekenen op alle diensten van een uitmuntende vorst.

Granada, 4 augustus 1526

Aan onze eerzame, toegewijde en hooggeachte vriend Erasmus van Rotterdam, onze raadsheer

1. Door de publicatie van de *Hyperaspistes* (zie brief 1667), waarvan Karel V waarschijnlijk een exemplaar had ontvangen.

1732 *Van Juan Luis Vives*
Brugge, 6 augustus 1526

Vives aan Erasmus

Ik heb je vanuit Engeland een heel lange brief[1.] gestuurd, over veel kwesties zoals ik dat gewoonlijk doe. Ik zou het betreuren, als ik moet aannemen dat hij je niet heeft bereikt. Al een tijd lang heb ik van jou geen brief ontvangen; ik schrijf dat aan je drukke bezigheden toe. Want terwijl jij het rechte pad bewandelt, blaffen de honden tegen je. Daarom word je een tijdlang tot een omweg gedwongen om de obstakels uit de weg te ruimen die je reis vertragen. Ik zou je enkele beroemde daden van die man[2.] kunnen noemen, maar ik zou liever willen dat het tussen jullie niet om de manier van leven, maar om jullie meningen gaat. We wachten op de rest van je geschrift tegen Luther.

Een tijd geleden had ik het plan opgevat je te schrijven (maar het verdween weer op de een of andere manier) met het verzoek ervoor te zorgen dat tijdens je leven al je boeken, in bepaalde delen gerangschikt, worden uitgegeven.[3.] Ik twijfel er niet aan dat iets dergelijks bij jou al veel eerder is opgekomen en dat je in gedachten hiermee bezig bent; maar je zult het des te sneller doen, wanneer je beseft dat ook anderen dit dringend wensen. Er bestaan veel uitgaven en drukken van je werken. Als jij heengaat (wat jou en ons allen moet overkomen) voordat je alles hebt verzameld en hebt aangegeven, wat de laatste opvatting is die je huldigt en waarmee je graag wil dat anderen die jouw mening delen, hetzelfde doen, ben ik uitermate bang dat er grote onzekerheid en verwarring over jouw werken op volgen. Daardoor bestaat het gevaar dat niet alleen je roem (voor jou is dat wellicht onbelangrijk), maar in elk geval ook de vrucht van je wetenschappelijke arbeid vergaat, wanneer een lezer ergens blijft steken, omdat hij niet zeker weet wat je hebt goed- of afgekeurd. Want degenen die nu je edities kunnen onderscheiden, begrijpen hoe dan ook je bedoeling. Maar onze nakomelingen die geen onderscheid in edities kunnen maken, omdat drukkers overal verwarring zaaien, zullen het meeste profijt van je werken verliezen. Voeg hierbij nog verscheidende werken die jij hebt uitgegeven en die her en der terecht zijn gekomen. Zelfs degenen die je zeer zijn toegedaan en die beseffen en erkennen dat ze van jouw werken veel profijt hebben gehad, hebben van deze titels nooit gehoord.

Enkelen onder hen vragen mij[4.] met welk doel volgens mij jij de discussie

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Waarschijnlijk Luther.
3. Het was Vives ontgaan dat Erasmus in zijn *Catalogus lucubrationum* hiervoor al een plan had opgesteld; zie brief 1341a, p. 290-293.
4. In brief 1830 geeft Erasmus hierop antwoord.

over het eten van vis,[5.] over de gelofte[6.] en over de vier voorschriften in het werk met als titel *Puerilis*[7.] hebt uitgegeven; de *Puerilis* lijkt voor kinderen geschreven, hoewel die zo'n belangrijk onderwerp beslist niet zullen begrijpen. Op enkele vragen geef ik een antwoord; ik weet niet of ik hen daarmee tevreden stel; zelf ben ik in elk geval niet tevreden, want mij lijkt de discussie helemaal niet te passen bij de plaats en de personages en jij maakt de indruk dat je de fatsoensnormen niet in acht hebt genomen. Daarom vind ik dat je dit niet had moeten doen, vooral omdat je veel mensen beledigt; je begrijpt wel wie dat zijn. Maar ik twijfel er niet aan dat je volledig overtuigd bent van je handelwijze; wees zo vriendelijk in de eerstkomende brief die je me stuurt, een of twee woorden daar aan te wijden om de bezorgdheid van mij en mijn vrienden weg te nemen.

De Corte is gisteren uit Leuven gekomen. Hij vertelt me dat je vriend Vincentius[8.] en Godschalk[9.] op sterven liggen, dat Baechem[10.] vaak door zware benauwdheid wordt bedreigd en de bedreigingen van dag tot dag erger worden; daarom vrees ik dat hij er niet van herstelt. Verder bericht hij dat Latomus in Kamerijk woont. Wat een verlies voor de universiteit, omdat zoveel en zulke sterke zuilen zijn omgevallen.

Breng de hartelijke groeten van mij over aan je vrienden Rhenanus en Froben, en ook aan Cantiuncula, als hij bij jou is. Je moet de groeten hebben van Laurijn. Let op je gezondheid, mijn leermeester, en bewaar je sympathie voor mij.

6 augustus. Brugge, 1526

1733 *Van Germain de Brie*
Gentilly, 11 augustus 1526

Germain de Brie aan Erasmus van Rotterdam

Ik herinner mij dat ik jou, zeergeleerde Erasmus, vorig jaar schreef[1.] dat het werk van Chrysostomus *De sacerdotio*,[2.] dat door jouw zorg bij je vriend Froben

5. In de uitgave van de *Colloquia* van februari 1526 was het colloquium *Ichthyophagia* voor het eerst verschenen.
6. Het colloqium *De votis temere susceptis.*
7. Het colloquium *Confabulatio pia* of *Pietas puerilis.*
8. Vincentius Theodorici was op 4 augustus 1526 overleden.
9. Godschalk Rosemondt overleed op 5 december 1526.
10. Baechem overleed op 23 of 24 augustus 1526.
1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Zie brief 1558.

voor het eerst in het Grieks was gedrukt, mij, zodra ik dit in de gaten kreeg, door zijn verfijnd taalgebruik had aangetrokken - en wel zo dat ik mij onmogelijk van het onafgebroken lezen kon losrukken. Enkele maanden gaf ik mij hier helemaal aan over en onderbrak intussen de lectuur van andere Griekse en Romeinse auteurs compleet. Ik merkte dat deze heel aantrekkelijke, verfijnde en belangrijke dialoog van Chrysostomus, een waarlijk gouden auteur,[3] met zijn vriend Basilius op mij een bijzondere indruk had gemaakt; hij was mij zo vertrouwd en door hem voortdurend ter hand te nemen zo eigen geworden, dat geen verhandeling van een Griekse of Latijnse schrijver mij nader stond. Op een of andere manier besloot ik enkele nachten te besteden aan het vertalen van die dialoog in het Latijn, niet met de bedoeling dat die nachtelijke werkzaamheden ooit het licht zouden zien - want wat zou ik ooit aan licht kunnen verwachten voor wat ik met veel moeite heb geschreven? - maar om van mijn vrije tijd in Gentilly (dat is de naam van een klein landgoed, ongeveer een mijl van Parijs verwijderd, dat ik juist dit jaar heb gekocht om een plaats te hebben waar ik mijn vrienden kan uitnodigen en, om de woorden van Cicero[4] te gebruiken, zonder dat iemand stoort mij kan vermaken), om van mijn vrije tijd in Gentilly - zeg ik - de eerste vruchten te plukken, mij alleen in deze vaardigheid te oefenen en mijn stijl beter en rijker te maken door Grieks met Latijn te combineren.

Maar toen ik het werk van al die nachten had voltooid en dit bij enkele vrienden meer dan bij mijzelf in de smaak was gevallen (zoals sommigen in hun vriendschap heel meegaand zijn en zich ook niet aan fouten van hun vrienden ergeren), besloot ik op hun gezag mijn goede naam op het spel te zetten door dat nacht- of liever prutswerk uit te geven. Ik overhandigde het aan mijn vriend Bade om het te laten drukken, en zoals gebruikelijk zou de oudste zoon van Bade bij de drukpers en alle werkzaamheden de leiding hebben. Deze jongeman overtrof door zijn geleerdheid niet alleen iedereen van zijn leeftijd en generatie, maar was vooral aanbevolen vanwege zijn buitengewone nauwkeurigheid bij het opmerken en verbeteren van alle drukfouten. Maar toen er nauwelijks een of twee bladzijden waren gedrukt, vervulde de plotselinge dood van de jongeman de drukkerij van Bade van zoveel rouw en bracht zoveel droefheid teweeg, dat de vader bij zo'n vers en terecht verdriet om zijn overleden zoon niet in staat was de juiste aandacht aan het corrigeren van mijn werk te besteden. Op mijn lieflijke landgoed ontspande ik intussen enigszins mijn geest, die door mijn inspannende studies vermoeid was geraakt. Ik vond dat ik mij niet tot het lastige en mij onwaardige

3. Toespeling op de naam Chrysostomus; het Griekse woord *chrysos* betekent ‘goud’.
4. *De officiis* III, 14, 58.

corrigeren van drukproeven hoefde te verlagen en dacht dat ik voldoende had gedaan, als ik een tekst zonder fouten zou aanbieden.

Dat heeft ertoe geleid dat verscheidende pagina's heel wat opvallende en kwalijke drukfouten bevatten, en vooral de pagina's die de medewerkers het eerst in handen kregen. Omdat zij altijd haast hebben, was het voor hen bezwaarlijk (want zij willen een werk waarmee zij eenmaal begonnen zijn, alleen op vastgestelde tijdstippen beëindigen en onderbreken) te wachten tot de bladzijden in elk geval waren gecontroleerd en verbeterd door het hoofd van Bades drukkerij - ik zou hem liever chef misdrukker willen noemen - die onlangs tot opvolger van de overledene was benoemd. Want Bade zelf had geen besef van het belang van controle en correctie (of liever geen notie van de vervuiling en de misvorming), zodat hij het volledige werk vastberaden aan die plaatsvervanger overdroeg, een werkelijk innemende man; maar voor zover het mij betreft, was hij niet ingewijd en veroorzaakte hij rampen. Als enige troost en remedie restte mij de onnauwkeurigheid, onkunde, jonge leeftijd, onbeschaamdheid en dwaasheid van zijn medewerker en plaatsvervanger als verontschuldiging aan te voeren en te aanvaarden. Intussen beklaagden mijn vrienden Nicolas Bérault, Jacques Toussain en Pierre Danès mijn lot of liever mijn onvermogen dit te dragen. Wie immers zou zo verdraagzaam kunnen zijn dat hij door zulke misdadige handelingen die eerder een knuppel dan woede verdienen, niet onmiddellijk diep wordt geschokt?

Deze nietsnut, wie hij ook was, die met zijn vervloekte en smerige handen voor de controle en de correctie van de drukproeven de heilige werken van Chrysostomus en mijn vertaling ter hand nam, matigde zich - de hemel beware me - in elk geval zoveel rechten aan, dat hij enkele woorden die hij verkeerd begreep uit mijn tekst schrapte en in plaats daarvan wijzigingen aanbracht die volslagen ongeschikt waren. Daarnaast veranderde en bedierf hij heel wat Romeinse stijlfiguren en Latijnse zinswendingen en zette daarvoor Gothische en volstrekt barbaarse uitdrukkingen in de plaats. Je zou kunnen zeggen dat het zijn enige voornemen en plan was zich te bekwamen en zijn eerste ervaring in zijn vak op te doen met prijsgeven van mijn goede naam. Het complete bewijs hiervoor kan mijn tekst leveren, die ik uit handen van de medewerkers van Bade heb ontvangen en zelf bewaar, voor het geval er later wellicht zulke laaghartige lieden zijn (ik voorspel dat die er zullen zijn) die mij in een kwaad daglicht willen stellen door te beweren dat ik eerst, toen ik schreef, vergissingen heb begaan en vervolgens, toen het werk werd gedrukt, op advies van anderen deze heb geschrapt. Overigens denk ik dat iedere welwillende lezer en vooral diegene die tijd heeft met een verstandig oordeel al mijn taalgebruik overal te volgen, te onderzoeken en af te wegen, moeiteloos en snel in de gaten zal krijgen dat die fouten eerder in de

werkplaats van de drukker zijn ontstaan dan bij mij, die, tenzij ik mij vergis, absoluut geen onervaren schrijver ben.

Om mijn ongenoegen ten slotte te verminderen stuur ik je om twee redenen dit werk dat, zoals ik zei, in de drukkerij van Bade zo slecht is uitgevoerd, maar toch door mij van alle drukfouten is ontdaan, omdat ik de inhoud nog volledig wist (want voordat het boek uitkwam had ik ze allemaal, behalve wat mij toevallig ontging, genoteerd en verbeterd). De ene is dat ik hoop dat je ter wille van je vriend De Brie voldoende tijd vrijmaakt om het werk snel te lezen. De andere is dat ik graag zou willen dat, als je denkt dat het werk het waard is om ook bij jullie gelezen te worden, jij het eerst op plaatsten waar jij het gewenst acht, van fouten ontdoet (ik laat het volledig aan je oordeel over om wat je maar wilt op te merken, te verbeteren, te verwijderen of toe te voegen) en het dan zo snel mogelijk aan je vriend Froben geeft om het te laten drukken. Wil je er tegelijk ook voor zorgen dat Froben van de boeken die hij drukt, als hij dat althans zal doen, mij vijftig exemplaren toestuurt; ik zal ze voor mijn rekening aan degene die ze bezorgt royaal betalen. Het drukwerk van Froben spreekt mij immers erg aan en mij niet alleen, maar ook al degenen die zich met de studiën van de schone letteren bezig houden. Het ga je goed; blijf mijn vriend zoals het jouw gewoonte is. Vanaf mijn landgoed in Gentilly.

Een kopie van dezelfde brief is al naar je verzonden via een dienaar van boekhandelaar Konrad.[5.]

Mijn vriend Janus Lascaris is teruggekomen en bevindt zich vandaag in mijn huis in Parijs met de bedoeling enkele maanden bij mij te verblijven.

Aan Erasmus van Rotterdam, prins van beide talen

1734 *Aan Polidoro Virgilio*
Bazel, 19 augustus 1526

De brief is het voorwoord van Chrysostomus' *In epistolam ad Philippenses homiliae duae versae per Erasmum Roterodamum additis Graecis* (Bazel, Froben, augustus 1526).

5. Konrad Resch.

Erasmus van Rotterdam groet de hooggeachte, zeergeleerde beschermheer van de humaniora Polidoro Virgilio van Urbino

Onlangs kreeg ik, zeergeleerde Polidoro, uit Italië enkele werken van de heilige Johannes Chrysostomus in handen en het leek mij dat ik de schatten van Croesus had ontvangen. Omdat tijdgebrek mij niet toestond jou een volledige uitgave hiervan toe te sturen, heb ik enkele bloempjes hieruit geplukt om als aandenken te dienen aan je vriend, die jou, zoals je verdient, oprecht erkentelijk en toegedaan is. Ik heb dit met des te meer genoegen gedaan, omdat ik begrijp dat jij in je langdurige studies de Griekse literatuur met kennis van de Heilige Schrift combineert. Met beide zul je winst behalen, als je Chrysostomus, die Grieks spreekt, met jou een gesprek laat voeren. Twee homilieën heb ik vertaald; de vertaling van het derde geschrift laat ik aan jou over.

Ik sluit mij inderdaad volledig bij jouw opvatting aan, want het is de juiste volgorde dat we vanuit menselijke tot goddelijke zaken vorderen. Toch zou ik niet willen dat je ophoudt de Muzen te beschermen; door een ongelukkig noodlot lijken ze mij bij de wereldwijde ruzies in de kou te staan, - vanzelfsprekend omdat zij kinderen van de vrede[1.] zijn. Voor zover het vanwege mijn leeftijd mogelijk was, heb ik mijn uiterste best gedaan hen te dienen. Ik denk dat ik nu de volgende versregels van Horatius[2.] kan gebruiken:

> Onlangs heb ik geleefd als dienaar van de Muzen
> En niet zonder roem heb ik voor hen gestreden.
> Nu zal deze muur mijn wapens dragen:
> Mijn lier die de oorlog heeft doorstaan.

Ik heb trouwens de Muzen verlaten om als gladiator te gaan optreden. Het enige dat mij rest is anderen aan te sporen de humaniora te verdedigen. Mij lijkt dat jij hier een grote bijdrage aan zult leveren vanwege je buitengewone geleerdheid of het gezag, dat je door je aanzienlijke positie en onberispelijke levenswijze bij iedereen hebt gekregen. Daarom vraag ik je in het algemeen belang van de wetenschap om wat je tot nog toe ijverig hebt gedaan, hierna met nog meer toewijding te doen. Door deze dienst zul je juist de meest begaafde geesten aan je verplichten. Het ga je goed.

Bazel, 19 augustus 1526

1. Vgl. Cicero, *Philippica* VII, 8.
2. *Oden* III, 26, 1-4.

1735 *Aan Guillaume Cop*
Bazel, 27 augustus 1526

Erasmus van Rotterdam groet de arts Guillaume Cop

Met groot verlangen zag ik, beste Cop, meest welsprekende onder de artsen, in mijn zwaar aangetaste gezondheid uit naar jouw aanwezigheid. Sinds ik begonnen was wijn te verdunnen met water dat in zoethout was gekookt, behandelde mijn niersteen mij vriendelijker en mijn vrienden wensten mij al geluk, alsof ik ervan verlost was. Maar afgelopen juli ontstond er plotseling een heftige urinestroom, waarbij de urinewegen beschadigd raakten. Aanvankelijk had ik geen pijn, maar na een of twee dagen kreeg ik er veel last van, alsof de steen in de blaas bleef steken omdat hij niet uitgescheiden kon worden. Intussen stroomde er een wonderlijke hoeveelheid gipsachtige urine uit als een soort etter. Bang geworden raadpleegde ik de artsen die wij hier hebben; zij passen bij de bevolking hier, die niet erg gezond leeft en niet met mate drinkt. Ze gaven mij geen enkele hoop. De een raadde de thermen in Baden[1.] aan, de ander adviseerde wat anders. Daarom heb ik de artsen weggestuurd en mijzelf aan de Heer toevertrouwd. De pijn is nu minder hevig en de hoeveelheid stof is aanzienlijk afgenomen. Het blijkt een abces of een ontsteking van het urinesysteem te zijn. Men zegt dat Thomas Linacre[2.] aan deze kwaal is overleden. Omdat ik door mijn ziekte en oorlogsdreigingen je niet kan bezoeken, vraag ik je dringend mij schriftelijk te willen helpen.

Monniken en enkele theologen die op monniken lijken, hebben naar het schijnt met toewijding een complot gesmeed om de mensen de boeken van Erasmus uit handen te slaan met de bedoeling dat wij daarna boeken van Béda, Cousturier en hun soortgenoten lezen. Naar men vermoedt, verleent Lee bij jullie en als onbetrouwbare gezant in Spanje volop medewerking aan deze waanzin. Ook je vriend Aleandro weet van geen ophouden, tenzij veel mensen mij de waarheid niet vertellen. Wat de afloop van al dit tumult zal zijn, weet ik niet. Ik kan niet in mijn eentje tegen zoveel monsters vechten, als de vorsten hun gezag niet laten gelden. De paus had de Leuvense kletsmeiers het zwijgen opgelegd.[3.] In het geheim kregen zij van de datarius[4.] toestemming hun taak uit te voeren op voorwaarde dat ik er geen schade van zou ondervinden. De keizer had een bijzonder streng edict uitgevaardigd. Toen dit was afgekondigd, snelden zij naar Mechelen en kregen van het hof een uitleg van het edict die wat de keizer had geschreven, volledig ongedaan maakte.[5.]

1. Waarschijnlijk Baden in het Zwitserse Aargau.
2. Thomas Linacre overleed op 20 oktober 1524.
3. Zie brieven 1589 en 1717.
4. Gian Matteo Giberti; zie brief 1716, noot 1.
5. Zie brieven 1690 en 1717.

Papillon en Du Moulin zijn overleden.[6.] Berquin[7.] voert in zijn kerker een dispuut met theologen. De koning heeft het druk met zijn eigen zaken;[8.] ik bid God dat hij alles een voorspoedige afloop bezorgt.

De bezorger van deze brief[9.] wilde graag bij je aanbevolen worden. Waar hij zich mee bezighoudt, kun je beter van hemzelf horen; want hij is een koopman en een grote opschepper. Je moet hem wel aanhoren, maar niet vertrouwen. Ik zal je dankbaar zijn als je mij een geneesmiddel stuurt en mij bericht, als er aan het hof iets is dat voor mij belangrijk is te weten. Ik wens jou, je echtgenote en kinderen het beste toe.

Bazel, 27 augustus 1526.

1736 *Aan Germain de Brie*
Bazel [ca. 27 augustus 1526]

Erasmus van Rotterdam groet Germain de Brie

Met de vertaling van Chrysostomus[1.] heb je, naar ik meen, laten zien dat je een buitengewone vakman bent, en zijn bloemrijke stijl met die van jou overtroffen. Zelfs als ik, mijn beste Brie, weinig om jouw roem zou geven (wat ik in grote mate wel doe zoals je verdient), dan zou ik in elk geval mijn sympathie voor de schrijver Chrysostomus of voor dit heilzame werk opbrengen. Tegelijk met je brief kreeg ik twee exemplaren bezorgd. In de dagboeken van drukkers neemt winst de eerste bladzijde in beslag. Wat jij vertaald hebt, was al eerder gebeurd[2.] - de kwaliteit verder daargelaten; ik denk niet dat dit je onbekend is. Bovendien is de volledige Chrysostomus hier onlangs in een prachtige uitgave van de pers gekomen.[3.] En om eerlijk te zijn leek mij deze gelegenheid niet erg geschikt om je naam roem te bezorgen, hoewel jij, zeergeleerde vriend, het niet alleen in je hebt jouw bekendheid te vergroten (want die heb je al gekregen), maar ook anderen die onbe-

6. Papilllon overleed in 1525; van Du Moulin is de datum van overlijden niet bekend.
7. Zie brief 1692.
8. Vgl. Terentius, *Heautontimorumenos* 225.
9. Niet geïdentificeerd persoon.
1. Chrysostomus' *De sacerdotio*; zie brief 1733.
2. Door Anianus van Celeda, die rond 415 leefde.
3. De Bazelse drukker Cratander publiceerde in 1522 een Latijnse uitgave in vijf delen; een zesde deel verscheen in 1525.

kend zijn, beroemd te maken. Ik zal er zeker voor zorgen dat je merkt dat ik deze gelegenheid niet voorbij heb laten gaan.

Dat zal, als het jou goeddunkt, gebeuren wanneer ik met mijn annotaties[4.] klaar ben; telkens weer beweeg ik mij nu in deze tredmolen. Met de hulp van Christus ga ik enkele geschriften van Chrysostomus[5.] vertalen, die nog niet door iemand zijn uitgegeven of vertaald. Wat jij me hebt opgestuurd zal ik hieraan toevoegen, met vermelding van je loffelijke verdiensten. Daarna zal de gelegenheid zich aandienen om de volledige Chrysostomus bij Froben in een prachtige uitgave te laten verschijnen.[6.] Hier kan men ervoor zorgen dat je werk nooit verloren gaat. Het werk waar ik hierboven over sprak, zal met Pasen gereed zijn, als ik blijf leven. Met het andere werk kun je zowel Froben als mij helpen. Veel geschriften zijn door anderen wat ongelukkig vertaald. Veel werken zijn nog niet verschenen. Ik heb een commentaar op de Handelingen bemachtigd dat beslist onecht is, verder een commentaar op de brief aan de Romeinen (echt) en op de brief aan de Hebreeën (onecht en vertaald). Eveneens twee homilieën op de brief aan de Filippenzen, maar deze zijn als ik mij niet vergis onecht en door mij al in een Latijnse vertaling uitgegeven.[7.] Bovendien een werk *Contra Iudaeos*, ongeveer twaalf homilieën waar nog niemand zich mee bezig heeft gehouden en ten slotte een commentaar op tweede brief aan de Corinthiërs. Als jij daarnaast in het bezit kunt komen van een werk dat nog niet is vertaald, moet je het vertalen of, als het vertaald is, controleren en in noten de fouten van de vertaler of uitgevers aangeven. Op deze manier zal het werk beter te verkopen zijn.

Dit is mijn plan; als jij iets beters hebt, volg ik je. Laat mij daarom je bedoeling zo snel mogelijk weten. Ik houd niet op mij voor de humaniora in te zetten, hoewel ik zie dat deze wereld in een zekere barbaarsheid van Scythen vervalt, zo zelfs dat hij in geen enkel opzicht gezond is. Ik wens de illustere Johannes Lascaris allereerst van harte geluk met zijn goede gezondheid en vervolgens met zijn verblijf bij jou, zelfs als ik jou hiermee nog meer feliciteer. Als je niets schrijft, zal ik toch doen wat ik heb aangekondigd, wanneer de Heer mij gunstig gezind is. Ik denk dat het beter is je klacht over de drukkers achter te houden, hoewel hij terecht is; maar hij komt al lang voor en veel mensen delen hem met je. Was het maar mogelijk elkaar eens voor een gesprek te ontmoeten, mijn beste De Brie. Jou en je dierbare kameraad[8.] wens

4. Bedoeld voor de vierde editie van Erasmus' *Novum Instrumentum*, die in maart 1527 verscheen.
5. Zie brief 1800.
6. De Latijnse uitgave verscheen in vijf delen in 1530 bij Froben.
7. Zie brief 1734.
8. Waarschijnlijk Girolamo Fondulo.

ik het beste toe. Ik vraag mij af of onze vriend[9.] vanuit zijn hol nog discussieert. Vaarwel.

Bazel, [1525]

1737 *Aan Conradus Pellicanus*
[Bazel, circa 27 augustus 1526]

Hartelijk gegroet. Tot nu toe had ik geen tijd de brief en het werk van Leo[1.] te lezen; ik raak onder zoveel werkzaamheden bedolven en mijn gezondheid is zwaar aangetast. Want op mijn niersteen volgde een kwaal die ernstiger en niet te genezen is.

Veel schrijf je mij over onze vriendschap,[2.] maar intussen doe je dingen die zelfs mijn vijanden niet zouden doen. In een brief die is onderschept[3.] komt Capito ervoor uit, dat dit werk[4.] door jou is geschreven, wat jij in je brief[5.] ontkent. Hier doe ik niet alleen een beroep op je betrouwbaarheid en beleefdheid, maar ook op je bedachtzaamheid. Gesteld dat ik jouw vader had vermoord, kon jij dan iets vijandigers doen dan zo'n tragedie tegen mij te ontketenen? Jij bent in elk geval hier de aanstichter van, omdat ik noch bij jou noch bij een andere sterveling de opvatting heb verkondigd die jij nu huldigt. En in zo'n gevaarlijke zaak verbeeld jij je dat je een komedie opvoert.

Maar met welke bedoeling doe je dit uiteindelijk? Om mij ervan te overtuigen dat ik het met jullie eens ben? Stel dat dit was gebeurd. Zouden jullie dan terstond de overwinning kunnen vieren? In zijn onderschepte brief schrijft Capito dat ik, of ik nu wil of niet, jullie mening zal huldigen. Maar zelfs geen duizend Capito's zullen gedaan krijgen dat ik iets verkondig waar ik nog niet van overtuigd ben. Mijn einde is nabij en ik zal Christus tenminste een zuiver geweten aanbieden. Als jullie op je geest vertrouwen, laat dat

9. Wellicht Andrea Torresani, als ‘Antronius’ in Erasmus' colloquium *Opulentia sordida* om zijn gierigheid te kijk gezet.
1. Leo Jud; de brief is verloren gegaan; het werk, *Uf entdeckung Doctor Erasmi von Roterdam der dückischen arglisten eynes tütschen büchlins, antwurt und entschuldigung* ([Zürich] 1526) is een antwoord op de Duitse vertaling van Erasmus' *Detectio praestigiarum.*
2. Zie het begin van brief 1638.
3. De brief is niet bewaard gebleven.
4. *Maynung vom Nachtmal*; zie brief 1708, noot 1.
5. Ook deze brief is niet bewaard gebleven.

dan juist door daden zien. Al die slimmigheden en twisten ontnemen mij iedere hoop op een gunstig succes. Jij lijkt mij compleet veranderd, - was het maar ten goede. Ik ben in elk geval bezorgd om het heil van je ziel; ik weet niet wat die ten overstaan van Christus zegt. Jullie dienen andere vruchten te tonen, als jullie mij naar je partij wilt lokken. Met alle theologen die tegen mij samenzweren voer ik een allesvernietigende oorlog. Toch zal ik mij eerder in stukken laten snijden dan dat ik iets verkondig dat in strijd is met mijn geweten. Ik laat het voor jullie een zaak van jullie geweten zijn; het is eerlijk dat jullie dat ook bij mij doen. Als jij wilt dat onze vriendschap blijft bestaan, moet je daarom met die grappen ophouden en een ander onderwerp zoeken. Het ga je goed.

Je herkent de hand van degene die, als je wilt, je vriend is.

Aan de heer Conradus Pellicanus, in Zürich

1738 *Aan Bernhard von Cles*
Bazel, 27 augustus 1526

De brief vormt het voorwoord van Erasmus' editie van *Adversus haereses* van Irenaeus.[1.]

Erasmus van Rotterdam groet de hoogeerwaarde vader in Christus en geleerde heer Bernhard von Cles, bisschop van Trente

Onder uw bescherming, zeer geachte bisschop, laat ik een uitgave van Irenaeus verschijnen, de beroemde verdediger van de kerk en overeenkomstig de voorspelling van zijn naam de beschermer van de vrede van de kerk. Want *eirènè* betekent in het Grieks vrede en in het evangelie[2.] noemt de Heer de zaligen *eirènopoioi*, wat vredestichters betekent, 'omdat,' zegt hij, 'zij zonen van God genoemd zullen worden.' Want God is geen schepper van onenigheid, maar van vrede; door zijn Zoon heeft hij vrede gebracht voor wat in de hemel en op aarde is. Daarentegen zijn zij die door hun meningsverschillen onrust in de wereld veroorzaken, een weerspiegeling van hun voorvader, die als eerste tussen God en de mens onenigheid zaaide en de heilbrengende oogst van de leer van het evangelie bedierf door er ongemerkt onkruid tus-

1. Het betreft de Latijnse vertaling van het werk dat door Irenaeus van Lyon in het Grieks was geschreven; de editie verscheen dezelfde maand bij Froben.
2. Mattheus 5:9.

sen te zaaien - een werk dat in de nacht plaatsvond en paste bij de vorst van de duisternis. Bij alle huidige troebelen in de kerk - in de geschiedwerken lees ik niet dat er ooit heftiger beroeringen zijn ontstaan of over een groter gebied verspreid dan de beroeringen die we nu meemaken, hoewel de ketterij van de arianen een heel groot verspreidingsgebied kende - zou ik wensen dat er enkele mensen als Irenaeus verschijnen die met de geest van het evangelie de eendracht in de wereld terugbrengen. Want de boeken die nu bij beide partijen uitzwermen, veroorzaken haast eerder een nieuwe brand dan dat zij de oude blussen. Maar dit laatste zal de Heer pas door christelijke vorsten laten gebeuren, wanneer wij onze handelwijze hebben verbeterd en hij ons na zijn gramschap genadig zal zijn.

Ik keer tot mijn Irenaeus terug. Want waarom zou ik hem niet van mij noemen? Ik heb hem, terwijl hij bijna begraven was, voor zover mogelijk van verwaarlozing ontdaan en tevoorschijn laten komen, omdat hij het werkelijk niet verdiende voorgoed in vergetelheid te raken. Zijn geschriften ademen immers de oude kracht van het evangelie en zijn stijl getuigt van een inborst die tot het martelaarschap bereid is. Martelaren hebben een bepaald eigen woordgebruik, dat ernstig, krachtig en mannelijk is. Hij leefde dicht bij de tijden van de apostelen, toen de kerk nog dankzij de triomfen van de martelaren bloeide. Want als kind luisterde hij in Klein-Azië naar Polycarpus (Polycarpus was een leerling van de evangelist Johannes, door wie hij tot bisschop van Smyrna was gemaakt. Hij was ook bekend met andere apostelen en leerlingen, die de Heer hadden gezien en gehoord. Op grond van hun verhalen placht hij veel feiten te vermelden die niet schriftelijk zijn overgeleverd). Als kind nam Irenaeus de preken van deze man over Christus en diens leerlingen met gretige oren tot zich en schreef ze zo diep in zijn hart op, dat hij zelfs op hoge leeftijd aan dit alles een levendige en persoonlijke herinnering bewaarde. Uitvoerig getuigt hij zelf hiervan in een brief die hij aan Florinus schreef. Deze komt in de *Historia Ecclesiastica*[3.] in boek 5, hoofdstuk 20, ter sprake. In die eeuw bestonden er nog duidelijke sporen van de oude hemelse gaven van de kerk, omdat Irenaeus in het vijfde boek bericht dat hij veel broeders in de kerk heeft gehoord die de gave van de profetie bezaten.[4.] Zij legden de mysteries van God uit, spraken in alle talen en onthulden geheimen van mensen - en dat niet om indruk te maken, maar voor het algemeen welzijn. Op een andere plaats[5.] vertelt hij dat er mensen waren die door de naam van Jezus aan te roepen ziekten en duivels verjoegen.

Ziehier een aanbeveling van Irenaeus uit de vroege tijd. Nu krijgt u be-

3. Van Eusebius.
4. *Adversus haereses* V, 6, 1; vgl. I Corinthiërs 12:4-11.
5. *Adversus haereses* II, 32, 4.

wijzen van zijn godsdienstigheid en integere karakter, die des te indrukwekkender zijn, omdat hij ze in een eeuw heeft verdiend waarin men deze roem gewoonlijk met folteringen en de dood moest verwerven. Tegenwoordig is het belijden van de naam Christus iets aantrekkelijks, omdat mensen voor hun lichaam en bezittingen geen enkel gevaar van een vervolger te duchten hebben. Irenaeus nu, priester van de kerk in Lyon, werd om een meningsverschil in de kerk op te lossen naar Rome gestuurd, waar toen Eleutherus aan het hoofd stond. Men stuurde hem, omdat hij in brieven van martelaren sterk was aanbevolen, door zijn ijver voor het evangelie uitmuntte en door zijn onberispelijke handelwijze aan de waardigheid van het priesterschap beantwoordde. Zodoende vond men dat hij in aanmerking kwam Photinus of Pothinus (de handschriften geven verschillende namen), bisschop van Lyon die ongeveer negentig jaar oud de marteldood stierf, op te volgen. Toen de Romeinse paus Victor veel kerken in de ban deed, omdat zij bij de viering van de paasdag en het naleven van de Vasten een traditie hadden die afweek van de Romeinse gewoonte, beijverde hij zich zo voor de eendracht in de kerk, dat hij met grote vrijmoedigheid op Victor kritiek leverde; deze was immers anders dan zijn voorgangers zo graag bereid kerken in de ban te doen, wanneer ze niet over het geloof maar over bepaalde riten van mening verschilden. Het vijfde boek van de *Historia Ecclesiastica*, hoofdstuk 23,[6.] brengt dit tamelijk uitvoerig ter sprake. Dat was Irenaeus, terwijl nu enkele Ptolemaeën[7.] op grond van wat voor onbenullige dwaasheden dan ook met valse beschuldigingen van ketterijen en schisma's komen aanzetten. Maar waar zou ik een sterker bewijs van Irenaeus' godsdienstigheid kunnen vinden dan in zijn eigen geschriften, die een evangelisch hart ademen en om zo te zeggen een kandidaat voor het martelaarschap laten zien?

Ik kom nu met een paar woorden over zijn scholing te spreken. In het voorwoord bij het eerste boek zegt hij zelf eerlijk, dat hij zich niet toelegt op welsprekendheid en daarin ook niet bedreven is. Ik kan zonder meer aannemen dat dit niet zijn streven was. Dat ik niet geloof dat hij daarmee onbekend was, blijkt juist uit de gang van zijn taal, die bij zulke netelige, ingewikkelde en zelfs langdradige onderwerpen helder, ordelijk en samenhangend is. Maar het is mij nog niet helemaal duidelijk of hij in het Grieks of in het Latijn heeft geschreven, ook al ben ik eerder van mening dat hij het in het Latijn deed, hoewel hij in het Grieks meer ervaren was. Daarom gebruikt hij als hij Latijn spreekt, als het ware rechtmatig Griekse uitdrukkingen, bij-

6. v, 24, 9-18.
7. Woordspeling van Erasmus; zoals volgens hem het woord Irenaeus is afgeleid van *eirènè* (‘vrede’), zo brengt hij de Ptolemaeën in verband met *ptolemos* (‘oorlog’).

voorbeeld *noceri* in plaats van *laedi* (‘geschaad worden’), zoals de Grieken *blaptesthai* zeggen, en *echontes*, dat wil zeggen *habentes* (‘hebbend’) in plaats van *valentes* (‘in staat zijnde’).[8.] Heel wat van dergelijke uitdrukkingen heb ik in de marges aangeduid om te voorkomen dat de lezer hier aanstoot aan neemt. Dat hij in alle vrije kunsten uitermate bekwaam was, staat zonder meer vast. Want Tertullianus[9.] zegt in het boek dat hij tegen de volgelingen van Valentinus schreef, als hij aangeeft wie hij in dat werk heeft gevolgd, het volgende: ‘Zoals de filosoof en martelaar Justinus, de filosoof van de kerken Miltiades en Irenaeus, de meest nauwkeurige onderzoeker van alle wetenschappen’. Zelfs Eusebius van Caesarea[10.] zegt in zijn catalogus van beroemde schrijvers die rond de tijd van Soter[11.] de kerk van God met hun leven en geschriften luister hebben verleend, als hij bij Irenaeus is gekomen, het volgende: ‘Irenaeus was de belangrijkste van allen die ons uitmuntende werken over het apostolische geloof en een gezonde leer hebben nagelaten’. Zijn bloeiperiode was hoofdzakelijk ten tijde van Commodus.[12.]

Maar nu het moment gekomen is iets over de geschriften van zo'n voortreffelijke man te zeggen, komt een zekere droefheid bij me op, omdat van zoveel geroemde geschriften alleen dit werk, naar het schijnt, volledig bewaard is gebleven. Want hij schreef een werk aan Blastus, *De schismate*,[13.] een ander aan Florinus, een afvallige priester, namelijk *De monarchia* of *Quod Deus non sit conditor malorum.*[14.] Want Blastus leek door dezelfde dwaling gevangen als Florinus; eerst was hij een leerling van Polycarpus en later verviel hij tot de ketterij van Valentinus.[15.] Hij schreef ook een werk *De ogdoade*,[16.] dat de heilige Hieronymus[17.] bijzonder waardeert. Dit is het werk waarbij Irenaeus zijn *Obtestatio ad scribas* voegde en dat ik ook vooraan in mijn uitgave heb opgenomen. Eusebius had alleen deze werken gezien; Hieronymus voegde hier nog een kort geschrift *Contra gentes* aan toe en een ander werk *De disci-*

8. Anders dan bij het Griekse werkwoord *blaptein* zijn passieve vormen van *nocere* in het Latijn niet gebruikelijk; *echein* kan anders dan *habere* zowel ‘hebben’ als ‘kunnen’ betekenen.
9. *Adversus Valentinianos* 5, 1.
10. *Historia Ecclesiastica* IV, 21.
11. Paus van 168-177.
12. Keizer van 161-192.
13. Een brief aan een Romeinse ketter, alleen bekend door vermelding bij Eusebius, *Historia Ecclesiastica* V, 20, 1.
14. Alleen een fragment resteert, geciteerd bij Eusebius V, 20, 4-8.
15. Zie voor Valentinus Irenaeus, *Adversus haereses* I, 11, 1 en III, 4, 4.
16. Eusebius (V, 20, 2) citeert een passage uit het eind hiervan.
17. *De viris illustribus* 35 (*PL* XXIII, kol. 683).

plina, verder *De apostolica praedicatione*, gericht aan zijn broer Martinianus, en ten slotte een boek met verschillende traktaten.[18.]

Van de talrijke geschriften van deze man wilde alleen dit deel dat ik nu uitgeef, eeuwenlange afgunst trotseren. Kon ik het maar zo publiceren zoals het door hem was nagelaten! Het eerste en tweede boek hebben mij soms grote moeilijkheden bezorgd, omdat ze grotendeels door de behandeling van afschuwelijke woorden en opvattingen van ketters in beslag worden genomen. Alleen iemand met veel geduld kan deze boeken zonder weerzin doornemen. Drie handschriften heb ik gebruikt; één is in Rome gekopieerd en vandaar mij door Johannes Fabri,[19.] eminente beschermer van de wetenschap, toegezonden; twee handschriften hebben kloosters mij geleend. Op basis van Tertullianus heb ik maar enkele verbeteringen aangebracht, omdat bij hem ook meer fouten bij zijn woorden voorkwamen. Veel heb ik met conjecturen gewerkt, die ik alleen in de marges heb aangegeven, als ze mij onvoldoende zeker leken. Slechts met behulp van de Schrift streed Irenaeus tegen een menigte ketters, van wie de Samaritaan Simon de belangrijkste was.[20.] Deze was bedreven in de magie, hij durfde te verkondigen dat hij de hoogste god was en liet zijn aanhang geloven dat zijn maîtresse Selene[21.] de hoogste geest was. Deze bedrieger verdiende in Rome een standbeeld met als opschrift 'Voor Simon, de heilige god'.[22.] Zijn leerling Menander doopte niet in de naam van Jezus, maar die van hemzelf. Evenals Simon beweerde hij dat deze wereld niet door God, maar door de engelen is geschapen. Ze lijken die dwaling uit de filosofie van Plato te hebben geput. Na hem verkondigde Saturninus uit Antiochië dat deze wereld niet door de hoogste god, maar door zeven engelen was geschapen.

Als hun aanhanger verviel Basilides[23.] uit Alexandrië tot nog grotere dwaasheid. Naast andere monsterlijke leerstellingen introduceerde hij een hoogste god en gaf aan deze gefingeerde figuur een even gefingeerde naam, Abraxas. Aan Valentinus lijkt hij het zaad voor zijn dwaasheid te hebben gegeven, want wat bij hem *coeli* ('hemelen') heette, noemde Valentinus *aiones*.[24.] Daarna ontkende Nicolaas,[25.] verkondiger van een schandelijk leer, tegelijk met

18. Zie vorige noot.
19. Zie brief 1715.
20. Irenaeus, *Adversus haereses* I, 23, 1-4; vgl. Handelingen 8:9-13, 18-24.
21. Volgens Irenaeus, *Adversus haereses* I, 23, 2 heette zij Helena.
22. *Adversus haereses* I, 23, 1.
23. *Adversus haereses* I, 24, 3-7.
24. *Adversus haereses* I, 10, 3.
25. *Adversus haereses* I, 26, 3.

zijn voorgangers dat deze wereld door God is geschapen. Ook de Ophiten[26.] hebben enkele wonderlijke dromen over de eonen en hun leider Ialdaboth nagelaten. Zij werden opgevolgd door Carpocrates,[27.] de vader van de gnostici; deze bedreef openlijk magie en liep te koop met zijn helpende demonen, zoals we ook iets dergelijks over Socrates lezen.[28.] Na hen kwam Cerinthus,[29.] die ontkende dat de wereld door God was geschapen; hij verkondigde de leugen dat Christus uit het zaad van Jozef was geboren en dat de wet niet door God, maar door de engelen was bezorgd. Zijn tegenstander Ebion[30.] bouwde de wet zo uit, dat deze het evangelie ondermijnde. Op dergelijke gedrochten volgde Valentinus,[31.] de meest huiveringwekkende van allemaal, een aanhanger van de filosofie van Plato en een man overigens die even geleerd als welsprekend was. Hij streefde naar de waardigheid van bisschop, maar omdat hij verontwaardigd was dat aan een ander die bij martelingen de naam van de Heer had beleden, de voorkeur was gegeven, gebruikte hij zijn talent om verwarring in de kerk te stichten. De hele christelijke leer maakte hij ondergeschikt aan verzonnen woorden en ingewikkelde verhalen. Aan zijn goddeloze verzinsels voegden Ptolemaeus en Secundus[32.] een en ander toe door namelijk het aantal eonen uit te breiden, maar toch zo dat zij in enkele opzichten met hem van mening verschilden. Heracleon verkondigde hetzelfde als Valentinus, maar deed zijn best om met ongewoon taalgebruik de indruk te wekken dat hij tegengestelde opvattingen verspreidde. Na hem verzonnen Marcus en Colarbasus, die voor het overige Valentinus niet te schande maakten, iets buitengewoon belachelijks door alle mysteries van het geloof met het Griekse alfabet in verband te brengen.[33.]

Na hen kwam Cerdo,[34.] die een Lerna[35.] van ketterijen met zich meesleepte. Hij verzon dat er twee goden waren, een goede en een slechte, en dat de wereld door de slechte was geschapen. De wet wees hij volledig af, alleen het evangelie van Lucas aanvaardde hij en dat zelfs maar gedeeltelijk. De brieven van Paulus hadden niet allemaal en ook niet zijn volledige goedkeu-

26. *Adversus haereses* I, 30, 1-14.
27. *Adversus haereses* I, 25.
28. Plato, *Apologie* 31D, 40B.
29. *Adversus haereses* I, 26, 1.
30. *Adversus haereses* I, 26, 2.
31. Zie noot 15 en Tertullianus, *Adversus Valentinianos* 4, 1.
32. *Adversus haereses* I, 11, 2.
33. *Adversus haereses* I, 13 - 1, 21, 5.
34. *Adversus haereses* I, 27, 1.
35. Lerna is de naam van een meer, de verblijfplaats van de zevenkoppige Hydra, die door Heracles werd gedood; vgl. *Adagia* 227.

ring. Hij verwierp de Handelingen van de apostelen en de Openbaring als onecht en verkondigde dat Christus als zoon van de goede god slechts als een geestverschijning was gekomen, dat hij niet werkelijk had geleden en niet echt was geboren. De verrijzenis van de ziel aanvaardde hij, maar hij ontkende de verrijzenis van het vlees. Toen hij een keer een vergissing toegaf en opnieuw in het geheim en soms ook in het openbaar ketterse opvattingen verkondigde, werd hij ten slotte schuldig verklaard en als een verloren beschouwd lid uit de gemeenschap van zijn broeders verwijderd. Zijn opvolger als ketter was Marcion[36.] uit Pontus, een ijverige aanhanger van de filosofie van de Stoa en zoon van een bisschop. Hij was uit de kerk verwijderd omdat hij een meisje had verkracht,[37.] maar verbood desondanks later christenen in het huwelijk te treden. De godslasterlijke leer van Cerdo en Marcion werd door een zekere Lucanus[38.] overgenomen. Hij is onbekend omdat hij aan de leer van degenen die hij volgde, niets heeft vernieuwd. Maar Marcions leerling Apelles wees, om zichzelf tot stichter van een nieuwe sekte te maken, veel van de leerstellingen van zijn leraar af, maar zo dat hij er niets verstandigers voor in de plaats zette. Hij liet ons kennis maken met een meisje, Philumena genaamd, en verzon dat zij een profetische geest had. Maar Augustinus[39.] schreef dat een zekere Severus haar ten tonele had gebracht zonder dat ik weet waaraan hij dat ontleende, want Eusebius en Tertullianus vertellen hetzelfde verhaal als ik. Tussen deze vreemde wezens bleven Potitus en Basiliscus[40.] onopgemerkt; in navolging van Marcion verkondigden zij dat er twee grondbeginselen bestaan. Syrenus[41.] die nog waanzinniger was, kwam met drie grondbeginselen of naturen aanzetten. Als opvolger van al deze lieden herriep Tatianus, die van een leerling van Justinus ketter was geworden, de verderfelijke leerstellingen van Valentinus en Marcion. Als leerling had hij Calistio.

Over zo'n lange reeks strekte zich de afschuwelijke pest uit die met Simon de tovenaar begon, en het is verbazingwekkend hoe moeizaam er een eind aan kwam. Want de naam van Valentinus was al in vergetelheid geraakt, toen er toch nog aanhangers van Valentinus leefden. En er leek geen eind aan te zullen komen, als Montanus niet was verschenen. Hij ontnam alle anderen hun gezag en verkondigde dat hij de Heilige Geest was, door Christus beloofd om de mensen naar de hele waarheid te geleiden. Manichaeus lijkt trou-

36. *Adversus haereses* I, 27, 2-1, 28, 1.
37. (ps.) Tertullianus, *Adversus omnes haereses* 6, 2.
38. (ps.) Tertullianus, *Adversus omnes haereses* 6, 3.
39. *De haeresibus* 24.
40. Eusebius, *Historia Ecclesiastica* V, 13, 2-4.
41. Zie vorige noot.

wens enkele van zijn dwalingen aan Basilides ontleend te hebben. Hier gebeurde wat zich gewoonlijk bij een heel hardnekkige koorts afspeelt. Die is nu eens wat gezakt, dan weer wat heftiger, neemt verschillende vormen aan en kan pas ophouden, wanneer hij in krankzinnigheid of een andere nog ernstiger kwaal verandert. Tegen deze gedrochten schreven Justinus, die herhaaldelijk door Irenaeus[42.] wordt geciteerd, Miltiades, Proculus en Tertullianus. Laatstgenoemde schreef zeer geleerde werken tegen de Valentinianen en Marcion, en daarnaast over ketterijen en de voorschriften tegen ketters.[43.] Wie de moeite neemt deze te lezen, zal de werken van Irenaeus beter begrijpen.

Ik denk dat ik nu, zeer geachte bisschop, voor zover het de aard van dit werk betreft, ter inleiding voldoende heb gezegd en het is tijd het voorwoord te beëindigen. Dat zal ik doen, maar eerst zal ik met enkele woorden vertellen welke gedachte bij me opkwam, toen ik mij met dit onderwerp bezighield. Want ik kan mij niet genoeg verbazen over het ondoorgrondelijke plan van God, die op een wonderbaarlijke manier zijn bruid de kerk heeft beschermd, gezuiverd, onderwezen, verheven en verheerlijkt. Bij dit alles is er niets dat niet volledig verschilt van menselijke plannen, zoals hij zelf door Jesaja[44.] tot de mensen spreekt: ‘Mijn gedachten zijn immers niet uw gedachten en mijn wegen zijn niet uw wegen, zegt de Heer, want zoals de hemelen hoger zijn dan de aarde, zo zijn mijn wegen hoger dan uw wegen en mijn gedachten hoger dan uw gedachten.’ Zoals dus de Heer zelf door uit de hemelen neer te dalen de weg naar de hemelen opende en door de gedaante van een slaaf aan te nemen zich de heerschappij over alles wat er in de hemel en op aarde is verwierf, zoals hij door de grootste schande eeuwige roem verkreeg en zoals hij door zijn lijden de vijand overwon en door zijn dood onsterfelijkheid verdiende, zo helpt hij zijn zwakke en weerloze kudde vooruit met middelen die aan de denkwijze van de wereld volkomen vreemd zijn. Door middel van onervaren mensen weerlegde hij de wijsheid van de wereld, met weinigen onderwierp hij alle volkeren van de wereld, met de zwakken vernietigde hij de macht van tirannen, met de weerlozen veroverde hij iedere versterking die zich tegen God verhief, met onbekende en eenvoudige mensen verduisterde hij de hele glorie van de wereld, met schapen temde hij leeuwen en met duiven verjoeg hij slangen.

Wel heeft God toegestaan dat de duivel en deze wereld met al hun listen en krachten zijn schaapjes aanvallen, maar met zijn geheime plannen heeft

42. Vgl. *Adversus haereses* IV, 6, 2.
43. Het gaat om *Adversus Valentinianos, Adversus Marcion, Adversus omnes haereses*, dat Erasmus ten onrechte aan Tertullianus toeschreef en *De praescriptione haereticorum.*
44. Jesaja 55:8-9.

hij voor zijn uitverkorenen alle kwaad ten goede gekeerd. Want hij alleen, de koning der koningen, wist het goede te gebruiken en ook het kwade aan te wenden tot zijn glorie en tot heil van de kerk. De ijver van joden, de arrogantie van farizeeën, het gezag van priesters, de macht van koningen die met wetten en troepen was gewapend, de oplichterij van magiërs, de geleerdheid van filosofen en de opstandigheid van ketters keerden zich tegen de weinige en eenvoudige leerlingen van Jezus. Met zoveel kunstgrepen viel de duivel de schaapskooi van Christus aan. Maar omdat de Heer de inspanningen en handelingen van mensen stuurde, groeide de kerk door martelingen en terechtstellingen en kreeg zij meer kracht. Door scheldpartijen van goddeloze filosofen werd de filosofie van het Evangelie versterkt; de oplichterij van de magiërs bracht aan het licht dat de goddelijke deugd van Christus bij zijn leerlingen werkzaam was. De ondernemingen van scheuringmakers versterkten de eendracht onder de gelovigen en brachten hen zogezegd naar de slagorde terug. De goddeloze leerstellingen van ketters brachten hen ertoe de geheimen van de Schrift te onderzoeken. Zodoende weten wij met meer zekerheid dat, aangezien de joden door hun ijver voor de wet, maar niet op grond van kennis tegen de kerk strijden, de duisternis van de wet was verouderd, en de glorie van het evangelie kreeg glans. Verder is het ons bekend dat, wanneer een vervolger met beledigingen, martelingen en terechtstellingen het geloof in Christus trachtte uit te roeien, hij het geloof vergrootte, de naastenliefde aanwakkerde, de hoop versterkte en aan het uithoudingsvermogen van de gelovigen tijdens zijn kwellingen roem verleende. Ten slotte heeft de waarheid, toen zij door de spitsvondigheden van ketters werd aangevallen, geleerd het wapen van de Heilige Schrift beter te gebruiken en is zij door deze aanvallen versterkt.

Het eerste gevecht van de kerk was met de joden; ik zou wensen dat daar op dit moment geen restanten meer van waren. Hier betoonde de apostel Paulus zich een krachtige voorvechter van de vrijheid van het evangelie. Petrus bracht de leider van de magie[45.] ten val. Het tweede gevecht was met filosofen en ketters, die in de regel met de wapens van de filosofie tegen het evangelie oorlog voerden. Na de apostelen werden hun aanvallen opgevangen door mensen die in geleerdheid en welsprekendheid uitmuntten. Men moet een basale kennis van de filosofie niet veroordelen op grond van het feit dat bijna alle ketterijen uit filosofen zijn voortgekomen; want door filosofen zijn ze eveneens overwonnen. De filosoof Valentinus had de kerk aangevallen, maar de filosoof Justinus en de filosoof Irenaeus verdedigden haar. De filosoof Marcion bestookte de waarheid, maar de filosoof Tertullianus versloeg zijn vijand. De filosoof Celsus braakte blasfemieën tegen Christus

45. Simon; zie Handelingen van Petrus, 32.

uit, maar Origenes, een betere filosoof, liet door diens blasfemieën de glorie van Christus stralen. De sofist Libanius verdedigde afgoderij, maar Chrysostomus, welsprekender dan hij, stelde de ware verering van God veilig. De redenaar Symmachus deed hetzelfde als Libanius, maar Prudentius, een sterkere redenaar, stak hem neer. Daarom heb ik goede hoop dat de Heer met zijn ondoorgrondelijke plan de storm waarin de kerk nu verkeert, een goede afloop bezorgt en voor ons enkele mensen als Irenaeus laat opstaan om de meningsverschillen bij te leggen en de vrede voor de wereld te herstellen.

Wees intussen zo vriendelijk, zeer geachte bisschop, deze Irenaeus die onder de bescherming van uw naam verschijnt, als een gunstig voorteken met vreugde te aanvaarden. Om dit te doen ben ik niet alleen door uw bijzondere sympathie voor mij overgehaald, die even welgevallig als blijvend is, maar ook door uw integere levenswijze, die door allen wordt geroemd en met een bewonderenswaardige wijsheid en even grote vriendelijkheid gepaard gaat. Maar geen lof verdient een bisschop meer dan wanneer hij zich zoals u op de vrede en de eendracht onder de christenen toelegt. En deze voortreffelijke eigenschappen verdienen des te meer bewondering, omdat u in de bloei van uw leven om het zo te zeggen als een soort Nestor voor zowel de illustere vorst Ferdinand[46.] als de kerk van Christus optreedt. Ik zeg niets dat onbekend is en ik roem uw kwaliteiten niet, maar ik dank God en wens mijzelf geluk vanwege de gaven die u zijn verleend. Moge hij van wie als enige het ware geluk uitgaat, u in uw waardigheid met al wat goed is verrijken.

Bazel, 27 augustus 1526

1739 *Van Johannes Fabri*
Speyer, 28 augustus 1526

Ik groetje. Graag zou ik willen dat je nooit aan mijn al zo vaak betoonde trouw hoeft te twijfelen. Ik heb je leven en je geleerdheid eenmaal zo in mijn hart gesloten, dat ik het afschuwelijk zou vinden, dat je je tot een andere richting laat overreden dan die je verdient. Je zult merken dat Fabri altijd een eerlijke en betrouwbare vriend van je is, die ver af staat van het gedrag van degenen die tegenwoordig hun best doen bij je in het gevlij te komen.

Wellicht had je Irenaeus liever aan een ander opgedragen, omdat je van de geest en voortreffelijkheid van die man[1.] nog geen juist beeld hebt. Maar ga door, zoals je met mijn advies bent begonnen, namelijk met iets te doen waar-

46. Ferdinand van Oostenrijk.
1. Bernhard von Cles, bisschop van Trente.

van men aan beide kanten nooit spijt kan hebben. Want omdat de bisschop van Trente door jouw geschriften bij het nageslacht in herinnering blijft, is hij zo verheugd dat je hiervoor niet alleen van hem een prachtig en kostbaar geschenk zult ontvangen, maar ook een geschenk van onze illustere vorst,[2] dat zowel bij de verhevenheid van de vorst als bij de onvergelijkbare geleerdheid van en de achting voor Erasmus uitstekend past. Stuur daarom zo snel mogelijk een exemplaar naar Trente, wanneer het werk is voltooid. Je zult weldra merken dat je vermoedens ongegrond waren, wanneer je zijn vrijgevigheid hebt ondervonden.

Verder heeft de vergadering[3] die op het eerste gezicht onze godsdienst en overige zaken meedogenloos met de ondergang bedreigde, een tamelijk succesvol en voor ieders zaken gunstig einde gekregen. Wat alle andere zaken betreft moet je naar eigen goeddunken weloverwogen handelen.

Het ga je goed. Speyer, 28 augustus 1526

Je vriend Fabri

Aan de hooggeachte zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam, zijn dierbare vriend

1739a *Van Matthias Pistor*
[Speyer? 1526?]

Ik groet u. Vanwege mijn ballingschap ontving u, zeergeleerde Erasmus, van mij de afgelopen tijd twee bedelbrieven omdat ik in armoede verkeer, en dit is de derde. Omdat het niet is toegestaan iedereen te benaderen, wend ik mij met een open en gezegelde brief tot u, omdat u een voortreffelijk iemand bent. Ik stuur ook getuigschriften (uit mijn geboortestreek) mee, die iets vertellen over de omstandigheden van mijzelf en van mijn ouders.

Ik ben uit Worms vertrokken en in Speyer aangekomen, waar ik ten tijde van de keizerlijke Rijksdag[1] (om ontslag te nemen) op de komst wachtte van mijn illustere, hoogeerwaarde heer Hendrik, paltsgraaf van de Rijn, hertog van Beieren, bisschop van Utrecht en nieuw gekozen bisschop van Worms. Met beide brieven bereikte ik uiteindelijk geen enkel resultaat; als u deze wilt lezen, zal ik ze u laten zien.

2. Ferdinand van Oostenrijk; uit brief 1505 blijkt dat Erasmus had beloofd de uitgave aan hem op te dragen.
3. De Rijksdag in Speyer, die op 27 augustus 1526 werd afgesloten.
1. De Rijksdag in Speyer.

Intusen leed ik in Speyer ongeveer een maand lang dagelijks aan een zeer hoge koorts, maar ik ben nu hersteld door de koestering van Gods liefde en zijn verreikende genade. Met een aanbevelingsbrief van doctor Johannes Fabri voor de uitmuntende leraar in de heilige theologie Johann Schlupf, parochiepriester in Überlingen, ben ik van plan daarheen te gaan. Voor mijn levensonderhoud en ondersteuning van de reis zoek ik steun bij mijn huidige problemen en zwerf ik zonder vaste stek rond, terwijl ik werkelijk in nood verkeer. Ik denk dat capabele mensen op zaken zijn gesteld die met ware deugdzaamheid in verband staan. Bezield door dit vertrouwen en met mijn verstand als leidsman vraag ik smekend om een voorspoedige gezondheid en verzoek u dringend zo vriendelijk te zijn mij zonder honger met steun van uw menslievendheid en het onschatbare genoegen van uw naastenliefde naar Konstanz of een andere bestemming te laten reizen. Ik twijfel er hierbij niet aan dat de almachtige God op zijn beurt dit met de grootste beloning honoreert. Met een paar woorden smeek ik voor mijn gezondheid.

Door mij persoonlijk getekend

Mathias Pistor, magister artium uit Leiningen

Opsteller en schrijver van deze brief

Deze brief dient bezorgd te worden aan de heer doctor Erasmus van Rotterdam in zijn huis of zijn gebruikelijke verblijfplaats

1740 *Aan Pieter Gillis*
Bazel, 29 augustus 1526

Erasmus van Rotterdam groet Pieter Gillis

De jongeman[1.] die jouw brief aan mij bezorgde, berichtte als een vaststaand feit dat je echtgenote Cornelia[2.] is overleden. Ik wilde zo'n triest bericht bericht van hem niet geloven, hoe stellig hij het ook verkondigde. Als het waar is, twijfel ik er niet aan dat je opnieuw gaat trouwen, en ik kan het je aanraden. Toch vraag ik je, als je Erasmus deze vrijheid toestaat, om je in de tussenliggende periode van alle dwaasheden van de jeugd verre te houden. Ik ken je karakter, je bent jong, dat geef ik toe. Zulke dingen ontsieren je leeftijd nog niet ernstig, hoewel je niet zo ver van je veertigste levensjaar af bent.[3.] Maar vergeet niet van hoeveel kinderen jij al vader bent en wat voor gedrag het

1. Wellicht Quirinus Talesius.
2. Cornelia Sandrien.
3. Pieter Gillis was in 1486 geboren.

aanzien van je openbare functie[4.] vereist, vooral omdat God, als ik mij niet vergis, jou voor belangrijkere taken heeft bestemd. Om eerlijk te zijn kom ik hier ook voor mijn belang op. Ik zou liever de helft van mijn bezittingen verliezen dan zo'n vriend. En ik zie wat er zou kunnen gebeuren. Toen N.[5.] na zijn huwelijk aan een leven als vrijgezel begon is hij zo veranderd, dat je je niet kunt voorstellen dat het dezelfde man is; hij is zijn oude vriendschap en interesses vergeten.

Ik neem aan dat jij ervoor hebt gezorgd dat de werken van Hieronymus[6.] zijn gebonden en naar de aartsbisschop van Canterbury[7.] verstuurd. Van het linnen dat Van der Dilft verzendt en jij hebt gekocht, is hier nog niets aangekomen. Ik verwacht nu dat je broer[8.] het tegelijk met Prudentius, Seneca[9.] en het restant van mijn rekening bezorgt. De bezorger van deze brief is degene die mij heeft geschilderd.[10.] Ik zal je niet lastigvallen met hem aan te bevelen, hoewel hij een beroemde kunstenaar is. Als hij Quinten[11.] wenst te bezoeken en jij geen tijd hebt de man naar hem toe te brengen, kun je een dienaar van je zijn huis laten aanwijzen. Hier is geen belangstelling voor de kunsten; hij gaat naar Engeland om enkele angelots[12.] te vergaren. Via hem kun je je brieven laten bezorgen.

Het ga je goed. Bazel, 29 augustus 1526

Breng de groeten aan de zanger[13.] over

4. Stadssecretaris van Antwerpen.
5. Wellicht doelt Erasmus op William Mountjoy, van wie hij lang niets meer had gehoord.
6. De laatste delen van Erasmus' nieuwe uitgave van Hieronymus.
7. William Warham, die de boeken pas na mei 1527 ontving; zie brieven 1828 en 1831.
8. Frans Gillis.
9. Waarschijnlijk handschriften van beide auteurs.
10. Hans Holbein de Jonge.
11. Quinten Metsys.
12. Zie brief 1704, noot 1.
13. Niet bekend wie Erasmus bedoelt.

1741 *Van Ludwig Baer*
[Bazel, circa augustus 1526]

Je vriend Zoilus[1] uit Zürich zegt op de derde pagina van het werkje[2] dat hij jou, uitmuntend als je bent, heeft toegezonden, als hij het over zijn eerdere werk[3] heeft, dat hij de vertaler en commentator ervan is geweest. Uit de Latijnse brief[4] valt eenvoudig af te leiden dat men dat inderdaad niet moet betrekken op het hele boek, maar slechts op uittreksels uit jouw werken en die van Luther. In de brief schrijft hij het eerstgenoemde boek alleen aan zichzelf toe, wanneer hij beweert dat op één iemand na niemand ervan op de hoogte was. Het ga je goed.

Je vriend Ludwig Baer

Aan de eerwaarde heer Erasmus van Rotterdam

1742 *Van Juan Maldonato*
Burgos, 1 september 1526

Juan Maldonato groet Erasmus van Rotterdam hartelijk

Ik weet dat jij, zeergeleerde Erasmus, heel vaak wordt belaagd door brieven van iedereen in de hele wereld die Latijn kent of meent het te kennen, en dat je in je serieuze werkzaamheden dikwijls hinderlijker dan gepast is, wordt gestoord. Sommigen denken dat zij onmiddellijk voor belangrijke personen worden aangezien, als zij berichten dat ze met Erasmus in contact hebben durven komen; anderen branden van verlangen in je geschriften een vermelding te krijgen of met ongeacht welk antwoord te worden geëerd. Beide groepen weten in elk geval dat ze, als ze door jou alleen maar met hun naam worden genoemd, het vluchtige leven zullen compenseren met een blijvende roem, die, om niet te spreken over je serieuze geschriften, je scherts en grappen beloven. Enigszins jaloers ben ik op degenen die van nabij met jou over zaken van de letteren strijden of door alleen al een brief te sturen je tot een gevecht uitdagen, waarbij ze denken dat het leveren van een strijd met jou hun zelfs na een nederlaag de grootste roem zal bezorgen. Desondanks zeg ik eerlijk dat ik een heel andere reden had je te schrijven.

Want ik wilde je laten weten hoe groot de interessse van mijn Spanjaarden voor jou en je verbazingwekekende geleerdheid is, en hoe vriendelijk

1. Zoilus was een Cynische filosoof uit de vierde eeuw v. Chr.; Baer bedoelt hier Leo Jud.
2. *Antwurt und entschuldigung*; zie verder brief 1737, noot 1.
3. *Maynung vom Nachtmal*; zie verder brief 1708, noot 1.
4. De brief van Leo Jud is niet bewaard gebleven.

alle standen, mannen en vrouwen, je tegemoet treden, omdat je de humaniora en de Heilige Schrift opnieuw in het licht hebt gezet. Ik wil niet dat je gaat denken dat je alle Spanjaarden aan de hand van een of twee personen[1] dient te beoordelen. Groot is bij ons de roem van je naam, de bewondering voor je geleerdheid is reusachtig en sommigen denken zelfs dat je iets goddelijks hebt. Er zijn vier groepen mensen die over jou en je eerbiedwaardige geschriften hun mening geven. Eén groep vormen degenen die de humaniora zijn toegedaan en de heilige Muzen vereren. Vurig verlangen zij de eerbiedwaardige Oudheid te laten terugkeren, hun dorst met haar heldere bronnen te lessen en zich zowel door de luister van het spreken als de verhevenheid van de zinswendingen te laten verleiden. Allemaal staan zij aan jouw kant, aan jou hebben zij het te danken dat de humaniora zich hebben hersteld, dat zelfs bij slappelingen het verlangen is gewekt iets te leren, dat de weg waarlangs men de top kan bereiken openstaat, dat juist trage lieden voor studie enthousiast zijn gemaakt, dat er voor slechtzienden licht is ontstaan, dat de welsprekendheid na zoveel eeuwen opnieuw met de ware wijsheid is verbonden en dat bedriegers, die overal heersen, na de ontmaskering van hun kunstgrepen verjaagd, tot honger gedwongen en tot de strop veroordeeld zijn.

Daarom wens ik, Erasmus, dat je gelukkig bent en dat de hemelbewoners je gunstig gezind zijn. Want je hebt onze eeuw zoveel goeds bezorgd en je voor het christendom zo verdienstelijk gemaakt dat alle ware wijzen overal ter wereld jou als het enige streefpunt beschouwen, je als leider erkennen en, hoever ook van je verwijderd, niets liever verlangen dan jou in levenden lijve te aanhoren. Er zal in elk geval nergens meer een theoloog te vinden zijn - om over grammatici en retoren maar te zwijgen - die Erasmus niet op zijn lippen heeft, Erasmus niet vaak citeert, die niet verkondigt en openlijk toegeeft dat Erasmus leider en voorvechter van de theologen is, als dezelfde theoloog tenminste Latijn kent, als hij de geschriften van belangrijke personen op wie bij voorkeur de kerk steunt, heeft begrepen en als hij eerder als een nuttig iemand dan als een opschepper wil gelden. Jij, Rotterdammer, regeert in ieder geval in onze scholen en jij regeert zo over alle welwillende mensen en vooral over hen die terzake beslissingsbevoegdheid hebben, dat je de meeste voorgangers in de schaduw hebt gesteld.

De tweede groep mensen steunt uitsluitend op schijnredeneringen en spitsvondige onbeduidendheden. Zij lijken met hun onafgebroken inspanningen niets anders te willen bereiken dan een bepaalde nietszeggende dikdoenerij. Over zaken van niets zijn ze uitermate spraakzaam en als het op voortgang en een serieus onderwerp aankomt, gedragen zij zich volkomen als

1. Waarschijnlijk zijn critici als Zúñiga en Carranza bedoeld.

kinderen. Zij zijn degenen die je opvallend haten en die in het openbaar tegen jouw persoon onophoudelijk tekeergaan. Zij beramen alle mogelijke kwaad tegen je, omdat ze menen - en niet ten onrechte - dat jij voor hun ondergang bent geboren. Want door het uitgeven van zoveel uitmuntende boeken, die iedereen vanwege hun buitengewoon verzorgd taalgebruik en bijzondere geleerdheid verlangt te lezen, probeer je degenen die met het onderricht aan het volk en het verkondigen van het evangelie van nut willen zijn, ervan te overtuigen dat ze een andere weg moeten bewandelen, die sterk afwijkt van die drogredenen. Degenen die met onbeduidende kwesties en nietszeggende praatjes het volk in onwetendheid laten, maken iedereen die ze maar als toeschouwers en luisteraars konden krijgen, veel onzekerder of eerder aarzelender over het onderwerp waarvoor deze als leerlingen waren gekomen dan voordat zij hun praatje hadden gehoord. Zodoende ben je terecht van oordeel dat die lieden een verbanning uit de maatschappij verdienen. Daarom denk ik dat je heel goed weet dat deze lieden jouw ergste vijanden zijn. Voorzover zij met hun verstand daartoe in staat zijn, nemen zij jouw geschriften in alle details door en in hun overmoed verkondigen zij, dat jij schuldig bent aan godslastering en je bij de vijanden van het orthodoxe geloof hebt aangesloten.

Er is een derde groep mensen, namelijk een ongeschoolde volksmassa, mannen en vrouwen die helemaal geen deel hebben aan de letteren. Hoewel ze je absoluut niet kennen, nemen ze jouw naam vaak in de mond. Ze verkondigen grote dingen over je en hun verwachtingen over jou zijn nog groter. Waarom zou één man over wie iedere dag onder geleerden of hen die zich dat inbeelden zo'n heftige strijd ontbrandt, niet worden bewonderd door de hoogste en de laagste klassen en hen welhaast tot voorbeeld dienen? Over wie zijn vrienden en geleerden zoveel lof verkondigen en zijn vijanden en vervelende amateurs zulke zware verwensingen uitstorten? Die het enige belangrijke gespreksonderwerp is bij jongens die de Latijnse school bezoeken? Met wie naar men zegt mensen die als geleerden gelden, graag willen wedijveren? Wiens geschriften naar verluidt zijn grootste vijanden 's nachts in het diepste geheim doornemen en wat zij daarin vervolgens aan goeds aantreffen, in het geheim stelen?

Uit deze drie groepen is een vierde groep mensen samengesteld, als men hen mensen mag noemen. Ze willen in geen enkel opzicht als mensen overkomen en doen op een wonderlijke manier hun best te verhinderen dat wat aan de buitenkant bij hen wordt gezien, bewijst dat ze mensen zijn - namelijk de monniken. Zij hebben met alle middelen geprobeerd je persoonlijk te vernietigen; tot nu toe zijn zij daar toch niets mee opgeschoten omdat goede mensen je steunden, en wat die lieden aan slechts tegen je beraamden, op

hun eigen hoofden lieten terugkomen. Toch zijn er monniken die in ieder geval werkelijk vanwege hun buitengewone geleerdheid aanbeveling verdienen. Hun leven is beslist prijzenswaardig, omdat zij echt nakomen wat ze met hun gezicht en hun pij aankondigen. Gesteld dat je hen een voor een ondervraagt, dan kennen zij Erasmus alle lof toe en overladen hem ermee. Ze prijzen zijn genie, ze complimenteren hem om zijn bewonderenswaardige ijver, ze roemen zijn onvergelijkbare stijl en noemen hem tenslotte een Cicero, die zich niet meer bezorgd maakt over de aard van de goden,[2.] maar die de waarheid waarnaar hij met veel moeite heeft gezocht, met zijn hand grijpt en vasthoudt en met de meest verfijnde taal als het ware uittekent. Ze bewonderen en vereren hem bijna om zijn uitgebreide en veelzijdige geleerdheid en om zijn onafgebroken werken. Maar wanneer ze onder elkaar zijn en men hen van nabij erop wijst dat ze pijen dragen, nemen ze onvermijdelijk een tegengestelde rol aan en laten zich gemakkelijk van het rechte pad afbrengen. Omdat jij je overal voor de verdediging van de waarheid inspant, zien zij dat jij tegelijk aan hun levenswijze zeer veel afbreuk doet, zelfs hun hele vermogen laat verdwijnen en hen van hun inkomsten berooft. Daarom verzamelen ook de meest geleerde monniken zich met andere medestrijders tegen je en verklaren jou en al wat je dierbaar is openlijk de oorlog.

Toch zou het gemakkelijk zijn over hen te zegevieren of hen tot overlopen te verleiden; zij hebben onder dwang de wapens opgenomen en zijn niet in staat datgene te haten wat henzelf bijzonder bevalt en waarmee zij naar hun mening moeten instemmen. Dit is mogelijk, als je je strengheid enigszins zou verminderen en na een lofprijzing van hun levenswijze en orde (zo noemen zij het) de welsprekende en uitmuntende geleerden van de ruziemakers zou scheiden, zodat de stichters van de kloosters de hun toekomende eer werd verleend. Maar degenen die als *magister* aangeduid willen worden, die beweren dat de ware wijsheid alleen met syllogismen in stand wordt gehouden, en een bepaalde lastige leer verkondigen, heersen het liefst over hun collegae en voeren in de kloosters een waar schrikbewind. Erbuiten laten zij niets onbeproefd en onaangeroerd om als enigen voor wijzen te worden aangezien en zich met ieders zaken te bemoeien. Bekende en juist adellijke vrouwen palmen ze met heiligheid als voorwendsel in, en ze overtuigen hen ervan dat hun geweten onvoldoende wordt ontlast en de last van hun zonden niet wordt weggenomen, als ze voor een waanwijze monnik niet op hun knieën vallen. Daarbij beweren ze dat niemand anders het onderscheid tussen de zonden en de eigenschappen ervan kent dan zij die met hun syllogismen een medebroeder kunnen vangen.

Waarom blijf ik bij zo'n voor de hand liggende kwestie stilstaan? Niemand

2. Verwijzing naar Cicero's *De natura deorum.*

van een eenvoudige handwerksman tot aan de keizer geldt bij hen als geschikte christen, als hij niet een of andere monnik als zijn geestelijke vader, zoals ze dat noemen, erkent, hoewel die arme vrouwen afschuwelijke handelingen ter sprake brengen die door die zogenaamde filosofen zonder enige schaamte zijn bedreven. Daarom moet je niet verbaasd staan als dergelijke monsters je haten, omdat jij als het ware hun gemaskerde toneelstuk ontmaskerd, ongedaan gemaakt, in de war gebracht en met zeilen en riemen[3.] achtervolgd hebt. Want je legt overal uit hoeveel ellende zij met hun onzin in de wereld hebben veroorzaakt, hoeveel vertraging zij met hun onsterfelijke twisten degenen die zich op de ware filosofie toeleggen, hebben bezorgd, en hoe zij de heldere en eenvoudige leer van het evangelie ingewikkeld en onontwarbaar hebben gemaakt. Het valt nauwelijks te zeggen met wat voor vijandigheid zij jou vreselijke dingen toewensen, hoe vaak zij jouw persoon vervloeken en met hoeveel werk, hoeveel zorg en hoeveel inspanningen zij machthebbers en de belangrijkste bestuurders en zelfs bisschoppen oproepen te verhinderen dat jouw werken door boekhandelaren worden verspreid.

Ze dachten dat ze nu al aardig waren gevorderd, toen de hoogste rechters die de bescherming van het geloof als taak hadden gekregen, kwaadsprekerij over Erasmus verboden en dreigementen richtten tot degenen die de geschriften van Erasmus als onvoldoende orthodox hadden afgekeurd, als zij niet in het openbaar hun fouten zouden herroepen.[4.] De Erasmusgeselaars waren door deze verordening weliswaar uit het veld geslagen, maar om te verhinderen dat hun grote en wijd verbreide macht hun volledig werd ontnomen, probeerden zij adellijke dames, die niets zonder hun advies deden, en ook gemeenschappen van zusters en kloosters die in Spanje heel talrijk en erg rijk zijn, nog als enigen vast te houden. Uit alle macht zorgen zij ervoor dat de reputatie van je naam en je geleerdheid niet tot hen doordrong. Want de geleerden met hun pij weten heel goed dat jouw aansporingen diametraal tegenover hun huichelarij staan, en dat jouw werken een heel gemakkelijke weg bieden om zaligheid te bereiken en de leer van Christus te begrijpen. Ze wisten dat ze zelfs het gezag bij de vrouwen, dat ze gaandeweg met hun verleidelijke taal, gezicht en pij hadden verworven, niet konden behouden, tenzij ze jouw geschriften achterhielden en je naam lieten verdwijnen. Daarom deden zij hun best de vrouwen ervan te overtuigen niemand bij hun bijeenkomst toe te laten, die de naam van de dogmaticus Erasmus (om maar een

3. Vgl. *Adagia* 318.
4. Waarschijnlijk een verwijzing naar het onderzoek van de Spaanse vertaling van Erasmus' *Enchiridion* (*Enquiridio o manual del cavallero christiano*, Alcalá, 1526).

mildere term te gebruiken) zou noemen, laat staan dat deze zijn opvattingen zou uitdragen.

Maar, zoals het in de aard van mensen ligt, toen de verstandigste vrouwen hoorden dat hun iets werd verboden, vermoedden ze direct dat jij iets belangrijks had te melden wat bij de monniken verkeerd viel. Daarom zochten zij vol verlangen iemand om in het geheim Erasmus te vertalen en de verontwaardiging van de monniken te verklaren. Zo komt het dat de monniken, terwijl ze plannen beraamden om je ten val te brengen en je geschriften te vernietigen, jou bij iedereen grote bekendheid hebben bezorgd; en dat niet alleen degenen die zelfs maar een beetje Latijn kennen en je beroemde werken in hun hart sluiten en kopen, maar ook de ongeletterde massa die alleen maar haar eigen taal kent en als grootste wens heeft iets over je te horen en met je geschriften kennis te maken. Niet alleen mannen, die vooral door hun mannelijkheid worden geprikkeld, maar ook zwakke vrouwen zonder scholing branden van verlangen te horen wat Erasmus verkondigt, omdat hij door lofprijzingen van geleerden zo sterk wordt aanbevolen. Niet alleen vrouwen die in de wereld en midden in het licht staan, maar ook vrouwen die achter tralies en tussen muren zitten opgesloten en alleen mogen spreken als iemand aanwezig is, verlangen dringend dat de geschriften van Erasmus voor hen beschikbaar komen. En wanneer monniken het hun onmogelijk maken dat het in het openbaar gebeurt, bereiken zij dat in het geheim door hun bewakers te bedriegen of tot hun zienswijze te verleiden.

Ziehier hoe het nu met je zaak staat. Omwille van die vrouwen en iedereen die geen Latijn kent, zijn veel geleerden bezig met het vertalen van jouw werken in onze taal. Het *Enchiridion* is al in het Spaans uitgekomen.[5] De drukkers kunnen, hoewel ze al duizenden exemplaren hebben vervaardigd, niet aan de vraag van de menigte kopers voldoen. Verscheidene dialogen uit de *Colloquia*[6] die in het Spaans zijn vertaald, gaan in de handen van mannen en vrouwen rond.

Ik heb dit in het kort aangeroerd om je te laten zien dat mijn Spanjaarden je niet slecht gezind zijn, als je een of twee lieden wilt uitzonderen die je met je pen hebt bestreden, en als je de schare pijdragers, die jou tot hun eigen grote schande en jouw niet geringe roem overal achtervolgen, van geen belang acht en daar niets mee te maken wil hebben. Om eerlijk voor mijn gevoelens uit te komen: mijn grootste wens is dat jij je met de monniken verzoent, dat jij je pen weer ter hand neemt en wat je bedoeling is geweest, zo uitlegt dat diegenen onder hen die door hun gedrag en geleerdheid uitmun-

5. De vertaling van Alonso Fernández de Madrid verscheen in 1526 in Alcalá.
6. De Toronto-vertaling geeft onder noot 9 een uitvoerig overzicht.

ten - in ieder geval verdienen de meesten van hen het dat de overigen door hun toedoen hun goede naam terugkrijgen - begrijpen dat je door je verlangen tot doceren en niet door een neiging tot kwaadsprekerij bent gedreven. Want je pleegt bij iedere orde kritiek te leveren op het feit dat de meesten het pad van hun voorgangers hebben verlaten en zich halsoverkop op lichamelijke genoegens storten; daarbij denken ze dat ze voor de orde waaraan ze zijn onderworpen, voldoende hebben gedaan als zij dezelfde kleding dragen als hun superieuren. Toch zul jij aan je mening vasthouden, want je weegt alles nauwkeurig af, zodat je je niet door de vijandigheid van enkele lieden laat leiden, tenzij je denkt dat je je mening moet herzien. Want juist de tijd, meer dan wat ook, zal hun vijandigheid aan het licht brengen en laten verdwijnen. Die zal duidelijk maken dat er niets verhevens of beroemds bestaat waar jaloezie niet op af komt en wat jaloerse lieden niet proberen te vernietigen.

Maar vergeef me, vraag ik je, zo'n grote brutaliteit, omdat ik de euvele moed heb jou bij het schrijven van ernstige en goddelijke zaken te storen en mijn gebrek aan welsprekendheid en gestamel te onthullen. Want van de goddelijke zaken waarmee je ingespannen bezig bent, roep ik je weg, en ik dwing je je werk te onderbreken. Mijn sympathie voor jou en je onvergelijkbare geleerdheid verplichten me met de woorden die ik kan vinden, je te waarschuwen en je aan te sporen geen acht te slaan op je vijanden, die door hun kritiek jouw zaak veel meer tegenwerken dan ik met mijn loftuitingen als vriend kan bevorderen. Door hun toedoen heeft je naam in Spanje beslist meer bekendheid gekregen dan in Rotterdam.

Het ga je goed; sluit je vrienden in je hart die bijzonder op je zijn gesteld, ook al ken je ze niet. Mijn Burgos telt veel bewonderaars die jou evenzeer van harte steunen als - voor zover hun de mogelijkheid wordt geboden - voor hun eigen welzijn opkomen. Opnieuw zeg ik je vaarwel.

Burgos, 1 september 1526

Aan Desiderius Erasmus van Rotterdam, raadsheer van de keizer

1743 *Aan Georg van Saksen*
Bazel, 2 september 1526

Ik groet u eerbiedig, zeer illustere vorst. Toen ik dit antwoord voorbereidde, wilde de brief[1] van uwe hoogheid, waar ik lang en intensief naar had gezocht, niet tevoorschijn komen. Doorgaans gebeurt het zo dat wat het meest wordt

1. Brief 1691.

gezocht, ook het meest verborgen is, en door iets ijverig opzij te leggen raken we intussen kwijt wat we bij uitstek bij de hand wilden hebben. Daarom dien ik op basis van wat ik mij herinner mijn antwoord op te stellen.

Een paar dagen geleden had ik u geschreven,[2] omdat ik uw brief had ontvangen zonder de beker. Maar kort daarop werd hij me bezorgd door een burger uit Bazel, in opdracht van een of andere koopman uit Augsburg,[3] hetgeen ik met mijn handtekening heb bevestigd. Het was ontegenzeggelijk een prachtig en verfijnd geschenk, maar ik was niet zozeer hiermee verblijd als wel met de bijzondere blijk van uw waarlijk welwillende houding tegenover mij, die nu van elke argwaan is ontdaan. Te midden van de noodlottige woelingen van dit moment bood de brief van uwe hoogheid mij een niet geringe troost; hij was zo vriendelijk, zo opgewekt en zo openhartig. Meer dan eens las ik de bijzonder vriendelijke, eerlijke en scherpzinnige brief waarmee u op de uitdagingen van Luther reageert.[4] Uw brief toont voldoende strengheid, maar nog veel meer mildheid, zoals een christelijke vorst betaamt. Ik zou willen dat de Heer de geest van Luther verandert, zodat hij aan de heilzame aansporing waarmee u de brief afsluit, gevolg geeft! Ik heb in elk geval nooit grote bewondering voor de geest en het karakter van die man kunnen hebben. Als hij door een slechte en verkeerde geest wordt geleid, is er dan ooit iets verderfelijkers voor de katholieke kerk ontstaan? Als het een goede geest is, mis ik bij veel van zijn daden de vruchten van de geest van het evangelie,[5] om niet te zeggen bij alle. Maar als het een gemengde geest is, hoe kan dan de kracht van twee geesten in dezelfde borst zo groot zijn?

In het leven van de christenen zijn veel ondeugden binnengeslopen die niet langer te verdragen zijn; sommige zijn zo tot een gewoonte verworden dat ze als deugden worden beschouwd. Daarom is er veel wat vrome mensen niet bevalt; zij zouden dat veranderd willen hebben, als dit zonder onrust in de wereld kon gebeuren. Ik weet dat ook de keizer deze opvatting huldigt. Maar Luther is met niets tevreden. Ook als niemand die partij met zijn geschriften aanvalt en ook als de keizer en de paus hun ogen voor haar sluiten, zal zij vanzelf uiteenvallen; zo groot is hun onderlinge onenigheid, om het maar niet te hebben over het gedrag van dit volk dat dit evangelie ons bezorgt, - allerminst evangelische mensen. Wat overblijft is dat gezaghebbende vorsten met hun invloedrijke wijsheid tegen de opstandige en losbandige aanhangers van Luther optreden, om te voorkomen dat er aan de andere kant een nog gevaarlijker brand uitbreekt. Ik heb het over slechte monniken

2. Brief 1728.
3. Beide personen zijn niet bekend.
4. Zie brief 1693, noot 2.
5. Vgl. Galaten 5:22.

en enkele theologen van hetzelfde slag. Wat voor lieden het bij u zijn weet ik niet, maar in Spanje, Hongarije, Polen, Engeland, Brabant en vooral Frankrijk zijn zij als samenzweerders begonnen een wonderlijk treurspel tegen de humaniora en tegen mij op te voeren. Want ze denken dat ik deze studies heb gestimuleerd en geholpen. Met hun geschreeuw en hun bedrieglijke boeken - want dit zijn de middelen waar ze op vertrouwen - hadden ze gewonnen, als het gezag van vorsten en bisschoppen aan hun onbeheerste centaurachtige bewegingen geen paal en perk gesteld zou hebben. De meest christelijke koning deed enkele dagen geleden in Frankrijk hetzelfde.[6.] Als uwe hoogheid een deel van dat verhaal wil horen, kan dat met de brief[7.] die ik naar Hieronymus Emser, uw beschermeling, heb gestuurd. Want ik durfde uwe zeer illustere hoogheid die door staatszaken volledig in beslag wordt genomen, niet met zulke onbenullige verhalen lastig te vallen.

Ik weet niet hoe goed ik tegen Luther ben gewapend of wat ik met mijn geschriften zal bereiken, want wat heeft mijn *Diatribe*[8.] anders bereikt dan dat hij zijn leer zelfs beter onderbouwde? Ik zal in ieder geval met mijn krachten, hoe gering die ook zijn, alles doen voor de katholieke eendracht, waar ik ook mijn leven aan te danken heb. Het tweede deel van de *Hyperaspistes*[9.] zou al lang zijn uitgekomen, maar er ontstond, verspreid over alle delen van de wereld, een samenzwering van enkele lieden over wie ik zojuist sprak. Daardoor werd ik gedwongen, wat ik onder handen had te laten liggen en met boeken en brieven het kwaad van dit moment tegemoet te treden. Want deze zomer stuurde iemand mij uit Parijs vijf werken die tegen mij waren geschreven, vol nietsontziende laster.[10.] Ook in andere gebieden deed men hetzelfde. Toch zou ik beide taken hebben voltooid, als in de maand juni niet zo'n zware ziekte[11.] mijn sowieso zwakke lichaam had overvallen, dat de artsen óf geen hulp verleenden óf geen hoop durfden te beloven. Daarom leef ik uitsluitend door op Gods bescherming te vertrouwen en zal ik blijven leven zolang het hem goeddunkt. Het werk waarmee ik was begonnen, neem ik nu weer ter hand en als de Heer mij enige kracht geeft, zal ik het binnenkort voltooien.

Een kopie van de brief van Luther aan uwe hoogheid en van de brief van uwe hoogheid aan Luther heb ik naar het Engelse hof gestuurd.[12.] Ik heb de

6. Frans I; zie brieven 1692 en 1717.
7. De brief is verloren gegaan; brief 1773 is het antwoord hierop.
8. *De libero arbitrio diatribe*; zie brieven 1419 en 1481.
9. Dit deel verscheen pas in september 1527; zie brieven 1667 en 1853.
10. Waarschijnlijk werken van Béda en Cousturier en de *Colloquia*-uitgave van Campester.
11. Zie brief 1729.
12. Zie brief 1693, noot 2.

hele kwestie over de professor[13.] die ik naar u had gezonden, in een brief aan Emser verteld. Dat u in uw welwillendheid met veel sympathie de talen en de literatuur bevordert, is mij buitengewoon aangenaam. Ik vraag u nadrukkelijk om dat onafgebroken te blijven doen. Moge de almachtige Heer u in goede gezondheid laten leven, u in alles voorspoed bezorgen, en moge hij zo goed zijn om wanneer u deze onlusten hebt bedwongen, de vrede en rust voor zijn kerk te herstellen.

Bazel, 2 september 1526

Erasmus van Rotterdam, dienaar van uwe zeer illustere hoogheid

Aan de zeer illustere vorst Georg, hertog van Saksen, landgraaf van Thüringen en markgraaf van Meissen

1744 *Aan Simon Pistoris*
Bazel, [circa 2 september] 1526

Erasmus van Rotterdam groet Simon Pistoris

Deze zwaar verziekte eeuw bezorgt mij van alle kanten zoveel verdenkingen en klachten, dat ik geen tijd en zin heb mij voor iedereen te rechtvaardigen. Desondanks zou ik graag aan zo'n vrome en verstandige vorst[1.] in alles gehoor willen geven. Daarom zal ik, hoewel ik onder mijn werkzaamheden ben bedolven, op je brief[2.] kort antwoorden. Wat er ontbreekt, kun jij met je oprechtheid en je welsprekendheid aanvullen.

De brief[3.] die ik naar Baden had gestuurd, viel bij alle vrome mensen in goede aarde, maar kwetste Leo Jud uit Zürich diep. In een werk[4.] dat in het Duits is geschreven en door drukkers is verspreid, verkondigt hij dat hij de auteur is van een geschrift[5.] waarover ik in mijn brief mijn afkeur uitspreek. Hij voegde er een eigenhandig aan mij gerichte brief[6.] bij die nog veel kwaadaardiger was en waarin hij mij tot een gladiatorengevecht uitdaagt. Maar ik heb het zwijgen bewaard.

Verder begrijp ik helemaal niet, mijn beste Pistoris, wat je bedoelt met je

13. Jacob Teyng; zie brief 1683.
1. Georg van Saksen.
2. Brief 1693.
3. Brief 1708.
4. Zie brief 1737, noot 1.
5. Zie brief 1708, noot 1.
6. De brief is verloren gegaan.

opmerking dat je, toen je mijn zaak bij de vorst bepleitte, zei dat ik nooit vrijwillig van de voorschriften van de kerk was afgeweken. Want ik heb mij nooit vrijwillig of tegen mijn zin van de besluiten van de kerk afgewend. Maar men dient onderscheid te maken tussen de bepalingen van de kerk: sommige komen van algemene concilies, sommige uit beschikkingen, sommige zijn bijzondere bepalingen van bisschoppen, andere van de paus van Rome, maar ze lijken op decreten zoals de verordeningen van de Camera[7] zijn. Bovendien gelden sommige besluiten van synodes voor eeuwig en zijn andere van tijdelijke duur. Ook zijn sommige onschendbaar zoals bijvoorbeeld de besluiten die op de Heilige Schrift zijn gebaseerd, andere kan men afhankelijk van de omstandigheden van het moment wijzigen. Maar telkens als ik aandring op het veranderen van voorschriften, bedoel ik de voorschriften die zonder verlies voor de godsdienst te wijzigen zijn. Toch adviseer ik dat nooit anders dan op gezag van de leiders te doen. Om eerlijk te zeggen hoe het zit: toen dit noodlottige conflict verergerde, verkeerde ik in de stellige mening dat door het wijzigen van enkele voorschriften die storm weer wat zou bedaren. Laat ik intussen niets zeggen over de ondeugden die met de godsdienst als dekmantel de kerk zijn binnengeslopen en zoveel invloed hebben gekregen dat ze de vonk van de kracht van het evangelie bijna hebben uitgedoofd.

Wat dit is, begrijpt niet iedereen. De vorsten handelen op juiste wijze, doordat zij ervoor zorgen dat het organisme van de overheid niet uit elkaar valt. Maar hier gaat het om een gewetenskwestie. Sinds ik zie dat geen van de partijen voor de ander begrip wil tonen, bid ik nu de Heer om niets anders dan dat hij een gunstige afloop bezorgt, want ik zie niet wie dat anders kan doen. Veel mensen denken dat men dit kwaad met straffen en wetten kan laten inslapen, en het zal misschien inslapen, maar pas na verloop van tijd. Ook als dit voorgoed mogelijk is, zullen het stille gemompel en het oordeel van ieders geweten toch niet verdwijnen. Het gezag van de kerk zou niet wankelen, als de leiders van de kerk enkele zaken om zwaarwegende redenen zouden veranderen; de voorvaderen hebben dat al zo vaak gedaan.

Nu kom ik bij het plan[8] dat ik aan de magistraten van mijn stad heb gegeven. Ik stuur je een kopie van het origineel voor het geval dat degenen die het stuk hebben verspreid, eventueel er zelf iets aan hebben toegevoegd. Tegelijk stuur ik je ook een brief[9] die ik hierover aan Glareanus heb geschreven om via hem de raad mijn verontschuldigingen aan te bieden voordat de

7. De Camera Apostolica is een bureau van de Romeinse curie, dat de tijdelijke goederen en rechten van de paus beheert in de periode dat er geen paus is.
8. Brief 1539.
9. De brief is niet bewaard gebleven.

magistraten mij zouden benaderen. Ik heb er niets mee bereikt. Ik vermoed dat enkele volgelingen van Luther in het geheim hebben geregeld dat, als ik adviseerde wat hun van pas kwam, zij mij als hun aanhanger beschouwden en dat ik mij anders een diepe haat van deze stad op de hals zou halen. Want sommigen deden toen hun uiterste best dat alles wat we in Zürich hebben zien gebeuren, hier zou plaatsvinden. Mij is een eeuwigdurend zwijgen als garantie beloofd. In overeenstemming met de huidige toestand in de stad heb ik mijn plan zo gematigd - want het gold maar voor één stad -, dat ik hier geen tragedie veroorzaakte die niet alleen voor mij gevaarlijk zou zijn, en dat ik het gezag van de kerk niet overliet aan het goeddunken van willekeurige lieden. Toch beviel dit plan, hoe gematigd het ook was, een magistraat[10.] zo goed, dat hij het drie maanden tegenhield. Hij zou het niet openbaar hebben gemaakt, als enkele leden van de kerkelijke partij dat niet hadden geëist. Er is in elk geval door mijn plan niets veranderd, behalve dat alles rustiger is verlopen dan het was begonnen.

Wat Ludwig Baer betreft, heb jij je duidelijk in zijn naam vergist. Die man is immers vroom en geleerd; hij verschilt over alle leerstellingen met die lieden van mening, het meest over de eucharistie. Hij was namens de partij van de kerk voorzitter van de vergadering in Baden. Je wilde, denk ik, Capito zeggen, die in die brief[11.] geen lof krijgt. Wanneer ik schrijf dat geen van beide partijen op mij verstandig overkwam, val ik de kerk niet aan, maar enkele lieden die ons meer opdringen dan noodzakelijk is te geloven. Ik heb dat tegen enkele theologen en monniken gezegd, niet tegen de kerk. De mensen aan de overzijde van de Alpen willen bijvoorbeeld dat wij aanvaarden dat de paus van Rome alleen meer macht heeft dan alle kerken en het volk van Christus. Ook de mensen aan deze kant van de Alpen hebben bepaalde geloofsartikelen waarvan ik er enkele niet zou willen verdedigen. Toch zouden zij hun stem verheffen, als ik dat niet deed. Daarom heb ik niet gezegd dat ik tot geen enkele partij behoorde, maar dat ik mij aan geen van beide slaafs had onderworpen. Want slaafs onderworpen is degene die in alles onderdanig is. Men zou dan niet alleen hun meningen moeten gehoorzamen, maar ook hun gedrag en hun karakters moeten volgen. Bij sommige lieden die onder luid geschreeuw de indruk willen wekken dat zij voor het belang van de kerk opkomen, zijn deze, zoals ik vaststel, zeer verderfelijk.

Een niet volledig verbod op de boeken van Luther leek mij op dat moment met het oog op de toestand in de stad hier voldoende. Als de kerk de praktijk van het sacrament onder twee gedaanten zou toestaan, zie ik dat zelfs niet als een klein nadeel. Want de kerk had hiervoor ooit aan de Bohemers toe-

10. Adelbert Meyer.
11. Brief 1539.

stemming verleend. Toch keur ik het af dat iemand hierom bij het volk van Christus verwarring veroorzaakt. Ik geef priesters geen toestemming te trouwen en ontsla monniken niet van hun geloften, tenzij het gebeurt op gezag van de bisschoppen met als doel de kerk op te bouwen en niet af te breken. Ik vind het onmenselijk jongens en meisjes daartoe te verleiden en acht het een heilige plicht hen te bevrijden, omdat ze door bedrog zijn gevangen. Men zou vooral moeten wensen dat priesters en monniken kuisheid en een hemels leven omarmden. Misschien moesten we nu een voor lichter kwaad kiezen, omdat de situatie zo verslechterd is. Als mijn mening de leiders van de kerk niet aanstaat, laat zij dan als een droom gelden.

Je schrijft in je brief over de goddeloze losbandigheid van enkele lieden; maar ik heb niemand tot dergelijke praktijken aangemoedigd, integendeel, ik heb nogal wat mensen tegengehouden. Jij bent bang voor het heidendom, ik zie dat het jodendom bijna overal is binnengedrongen. Indien wij, geestelijken en leken, machtigen en onaanzienlijken, ons met een oprecht hart tot Christus, de leider van ons geloof, wendden en ieder in het besef van zijn zonden eensgezind met gebeden zijn barmhartigheid aanriepen, zouden wij spoedig een gelukkige afloop van deze woelingen zien. Doordat de meeste mensen op hun persoonlijke belangen zijn gericht, wordt er voor het algemeen belang niet goed gezorgd.

Dat je een slecht oordeel over de Griekse literatuur lijkt te hebben, omdat je een of twee mensen op een fout hebt betrapt, past helemaal niet bij je wijsheid en je oprechte karakter. Alle goede literatuur moet men met dezelfde inspanning beoordelen. Dat onder haar beoefenaren aanvankelijk tamelijk veel mensen Luther niet vijandig gezind waren, kwam gedeeltelijk door enkele schaamteloze lieden die jarenlang te land en ter zee tegen dit soort studies, dat bij ons weer tot bloei komt, een onverzoenlijke oorlog voerden. Het is een lang verhaal. Jij maakt melding van Reuchlin.[12.] Ik heb meer gezien. Wat onze vriend betreft[13.] vraag ik mij verbaasd af wat die man bezield heeft; nog nooit heb ik zulk onverwacht nieuws ontvangen. Maar wat heeft dat met het Grieks te maken? Zonder Grieks is alle geleerdheid blind.

Ik neem aan dat de brieven die ik bij de afgelopen jaarmarkt heb verzonden, zijn aangekomen. Want ik had aan de zeer illustere vorst, Emser[14.] en jou geschreven. Met de beker[15.] was ik bijzonder ingenomen; toch heb ik mij

12. Pistoris had Reuchlin blijkbaar van sympathie met Luther beschuldigd.
13. Jacob Teyng had zijn functie als hoogleraar in Leipzig neergelegd.
14. Brief 1683; de andere brieven zijn niet bewaard gebleven.
15. Zie brief 1691.

meer verheugd over het feit dat de hooggeprezen vorst mij waardeerde. Jij wenst mij een lang leven toe, mijn beste Pistoris, maar wat jij wenst bezit ik al. Ik heb lang geleefd, als het tenminste leven was. De artsen beloofden mij geen hulp en als zij het hadden beloofd, zou ik hen niet erg vertrouwen. Daarom heb ik hen achter me gelaten en mij aan Christus toevertrouwd. Als hij wil dat wat er aan leven overblijft lang of kort is, keur ik dit goed en ben er tevreden mee. Ook als de stellige verwachting bestond dat men Luther in bedwang kon houden, en als ik tegen die taak volledig was opgewassen en ik er evenveel genoegen aan beleefde als er tijd voor had, zou dit vanwege samenzweringen van enkele lieden, zoals ik zie, toch niet mogelijk zijn.

Parijs stuurde mij dit jaar vier gewoonweg beledigende en beslist waanzinnige boeken.[16.] Naar men vermoedt, wordt met instemming van de theologische faculteit de strijd geleverd, niet omdat iedereen dat goedkeurt, maar omdat, zoals meestal gebeurt, de slechtste partij het van de beste wint. Om dit toneelstuk op te voeren instrueren zij in het geheim enkele lieden die op roem zijn belust en duidelijk een gezond verstand missen, vooral de kartuizer Cousturier en Béda. Iemand die als gezant bij de keizer optreedt en dit onbetrouwbaar doet, schreef een bijzonder giftig boek tegen mij en heeft het, als ik mij niet vergis, al uitgegeven,[17.] hoewel hij in Engeland nooit liet weten dat hij van plan was tegen mij te schrijven. Ook de monniken van Salamanca hadden daar een tumult veroorzaakt.[18.] In Rome zijn er naast mensen als Zúñiga eveneens lieden die tegen mij schrijven. Alberto Pio stuurde mij een boek dat hij zelf had geschreven,[19.] een ander en anoniem werk[20.] kreeg ik via vrienden. Het is nog niet in druk verschenen, maar gaat aan het hof van de paus van hand tot hand. Zelfs Orestes zou, toen hij door de Furiën werd opgejaagd, zoiets waanzinnigs niet schrijven; het is mij niet onbekend wie de auteur is. Zijn taal stemt met zijn karakter overeen, want ik ken hem persoonlijk. Spanje kent ook andere Zúñiga's, om over Leuven maar te zwijgen. Allen zijn ze welbespraakt, als het op schelden en beledigen aankomt.

Kort voor de laatste jaarmarkt begon ik aan een taak die te zwaar was voor mijn gezondheid. Ik liet onder meer een herdruk van mijn Nieuwe Testament verschijnen en voorzag de *Annotationes* van belangrijke toevoegingen. Want ik meen dat ik aan Hieronymus, de *Adagia* en het Nieuwe Testament nagenoeg de juiste zorg heb besteed. Toch zal ik, als mijn zwakke lichaam

16. Zie brief 1743, waar Erasmus over vijf boeken spreekt.
17. Edward Lee; het werk is nooit gepubliceerd.
18. In 1527 zou de kritiek op de conferentie van Valladolid aan de orde komen; zie brief 1791.
19. *Responsio paraenetica*; zie brief 1634.
20. *Racha* van Girolamo Aleandro.

voldoende kracht heeft, mijn geschrift tegen Luther, waarmee ik ben begonnen,[21] afmaken, zelfs als ik niets zo onberispelijk en voorzichtig kan schrijven dat sommigen er geen kritiek op hebben. Met veel toewijding trachten deze lieden te voorkomen dat de lezer enig profijt van mijn boeken heeft, en beogen zij niets anders dan dat ik, door beledigingen overwonnen, naar het kamp van Luthers aanhangers uitwijk. Zij zullen dat nooit gedaan krijgen, zolang de Heer in zijn goedertierenheid toelaat dat ik mijn huidige geestkracht behoud.

Je moet, mijn beste Pistoris, zonder angst je vorst verzekeren dat ik, wat ik aan het begin ook al zei, mij nooit vrijwillig of tegen mijn zin bij enige veroordeelde sekte heb aangesloten of zal aansluiten. In mijn werken had ik geen ander doel dan de talen en de literatuur met belangrijkere vakken te verbinden en de scholastiek, die bij velen in spitsvondige discussies was ontaard, naar de bronnen van de Heilige Schrift terug te roepen. Ik probeerde daarmee te bereiken dat er in het gedrag van de mensen minder ceremonies en in hun geest meer vroomheid voorkwamen, dat bisschoppen en priesters zich van hun plicht bewust waren, dat monniken werkelijk waren wat ze geacht worden te zijn, en dat ten slotte de meest onzinnige opvattingen over de meeste zaken, waarover de wereld al versteld stond, uit de geest van de mensen zouden verdwijnen. Wie bedachtzaam en eerlijk mijn werken leest, zal inzien dat ik dit beoogde. Als overigens die lieden de geschriften van Chrysostomus en Hieronymus met dezelfde bedoeling lazen als mijn werken, troffen ze daar meer aan wat ze zouden afkeuren dan wat ze bij mij vinden. Het ga je goed.

Bazel, 1526

1745 *Aan Stephen Gardiner*
Bazel, 3 september 1526

Erasmus van Rotterdam groet Stephen Gardiner

Buitengewoon aangenaam was het, mijn beste Stephen, dat door je brief[1] mijn herinnering aan je werd hernieuwd. Zoveel bewijzen waren niet nodig. Het beeld van je dat ik in Parijs had gevormd, had ik zo goed in mijn geest opgeslagen, dat ik het nu bijna in kleur kan weergeven. Ik herken nu in de

21. Het tweede deel van de *Hyperaspistes*, dat pas in september 1527 verscheen; zie brief 1853.
1. Brief 1669.

manier waarop je je brief schrijft en ook lastigere zaken onderneemt, dezelfde vaardigheid die je in Parijs in huishoudelijke zaken toonde. De brief die je hebt geschreven, is mijn geest even goed bekomen als destijds de vakkundig bereide salade mijn gehemelte streelde. Het verheugt mij dat we een gemeenschappelijke beschermheer[2.] hebben, en des te meer wens ik zowel jou als mijzelf geluk, omdat ik begrijp dat vooral jij bij hem aanzien geniet.

Ik moest nu brieven schrijven voor koeriers die naar Saksen,[3.] Polen,[4.] Hongarije,[5.] Italië,[6.] Spanje,[7.] Brabant[8.] en Engeland[9.] gingen. Daarom moest mijn antwoord aan jou kort zijn. Maar omdat ik met moeite een korte brief kon schrijven, belast ik je met de taak iedereen te groeten, de arts Francis, Toneys, Burbank, Pietro Vannes en anderen die het beste met mij voorhebben. Het ga je goed; en doe je best om onder de bescherming van je naam de kroon[10.] van een eeuwige beloning te verdienen.

Bazel, 3 september 1526

1746 *Aan Gianfrancesco Torresani*
Bazel, 3 september 1526

Erasmus van Rotterdam groet Francesco Torresani

Lange tijd is mij, mijn beste Francesco, niets aangenamers overkomen dan dat de volledige Galenus[1.] door jouw vrijgevigheid mij bereikte. Op zich is het al een auteur die aanzien geniet, maar bij mij is hij door mijn bijzonder gevoel of kritisch oordeel zeer geliefd. En het is volstrekt juist wat de beroemde filosoof[2.] zei, namelijk dat iets ontvangen het meest aangenaam is.

2. Thomas Wolsey.
3. Brieven 1743-1744.
4. Brieven 1751-1753.
5. Brief 1754.
6. Brief 1746.
7. Brieven 1747 en 1748.
8. Brief 1740.
9. Brief 1745.
10. Woordspeling van Erasmus; het Griekse woord *stephanos* betekent ‘krans’.
1. De *editio princeps* van de Griekse tekst van Galenus was in 1525 in vijf delen in Venetië verschenen.
2. Thales; zie *Apophthegmata* VII, 10 (*LB* IV, kol. 323 A).

Toch bezorgde jouw genegenheid die zich ook nu nog onze vriendschap herinnert, mij meer genoegen dan het geschenk zelf of de aantrekkelijkheid van de auteur. Als mijn voorgevoel me niet bedriegt, zal deze uitgave je niet weinig roem en winst bezorgen. Er is geen reden bang te zijn voor concurrenten. Ook al is er iemand die het zou willen, hij is niet degene die daartoe in staat is. Ach, werd mij maar een gelegenheid geboden om mijn erkentelijkheid te laten blijken, want ik zou liever iets willen terugdoen dan je te bedanken. Intussen blijf ik mij ervoor inzetten dat al wat bij je drukkerij verschijnt gunstig wordt ontvangen, ook al krijgt bij geleerden alles een gunstige ontvangst. Gelukkig is de jeugd die in deze eeuw geboren is. De wens opnieuw jong te worden zou voor mij geen zin hebben.

Je kunt ervoor zorgen dat mijn naam in jouw stad beter in de markt ligt, als je vindt dat mijn werken, vooral enkele godsdienstige, het waard zijn bij jou te worden gedrukt. Bijvoorbeeld *De misericordia Domini*, *De modo orandi*, *Commentarioli in Psalmos* en de *Paraphrases in Novum Testamentum.* Wel zou ik willen dat je de *Paraphrases* pas onder handen neemt, wanneer ik je enkele verbeterde passages heb gestuurd. Ik stuur ze je toe, zodra ik je wens heb vernomen. Breng de hartelijke groeten over aan je vader, je broer[3.] en de rest van de familie. Het ga je goed.

Bazel, 3 september 1526

1747 *Aan Mercurino Gattinara*
Bazel, 3 september 1526

Ik groet u vriendelijk. Het bewonderenswaardige en onophoudelijke geluk van de waarlijk onoverwinnelijke keizer, zeer geachte heer, dat hem naar mijn mening niet zonder goddelijke gunst ten deel valt, geeft mij goede hoop dat God hem als middel gebruikt om de zaken van de stervelingen, die er steeds slechter voorstaan, een belangrijke steun te bieden. Moge God aan al de successsen van de keizer ook dit succes toevoegen, en wel op tijd, namelijk dat hij de storm over de wereld in de gewenste rust verandert. Niet alleen veroorzaakt deze storm ongelukkigerwijs al lang verwarring en onrust in de staten en de wetenschap, maar hij werpt ook de burcht van het christelijk geloof bijna van zijn fundamenten. Ik zou met een geruster hart deze wereld verlaten, als ik kon zien dat de keizer succesvol was.

Door het verbod dat tegen de brutaliteit van enkele Leuvense theologen is uitgevaardigd, ben ik u vanwege uw sympathie voor mij en de keizer om

3. Frederico Torresani.

zijn welwillendheid buitengewoon dankbaar. Maar daar zijn de schaamteloosheid en spitsvondigheid van bepaalde personen sterker dan het gezag van de keizer. De karmeliet Nicolaas van Egmond[1.] wordt door jongens uitgelachen, omdat hij niet goed bij zijn verstand is. Latomus, afkomstig uit Frankrijk, heeft aan die universiteit voortdurend menigsverschillen veroorzaakt. Nicolaas Coppin - want juist hem was de taak van inquisiteur toegewezen - is met een bijzondere scherpzinnigheid uitgerust. De onverzoenlijke haat die beiden tegen de humaniora en daardoor tegen mij koesteren, kunnen zij, hoewel ze hun best doen, in ieder geval niet verbergen. Zelfs tegen hun zin komt hij tevoorschijn. En deze twee maken misbruik van de schaamteloosheid en dwaasheid van de man uit Egmond.

Zodra het edict[2.] van de keizer was afgekondigd, snelden Coppin en Latomus naar Mechelen en dreigden de opdracht die ze hadden aanvaard neer te leggen, indien aan hun gezag door dergelijke verordeningen afbreuk werd gedaan. De hoogeerwaarde aartsbisschop van Palermo[3.] stond aan mijn kant. Joost,[4.] de voorzitter van de Raad in Mechelen, leek mij altijd een rechtschapen iemand en goed onderlegd op zijn vakgebied, maar, zoals u weet, is hij een verklaarde vijand van de humaniora en steunde hij de tegenpartij. Wat kan ik er verder over zeggen? Met zijn medewerking verkreeg men een uitleg van het keizerlijk edict, die hen zelfs tot roekeloos gedrag aanmoedigde.

Met dezelfde handigheid ontweken zij tweemaal het edict van de paus van Rome.[5.] Beide keren hebben zij het verborgen gehouden en in het geheim schreven zij de datarius[6.] met het verzoek hun daad goed te keuren, want het was in het belang van het katholieke geloof dat geen enkele kwestie hun gezag bij het volk verminderde, en ze zouden Erasmus niet beledigen. Hij hoefde dit alleen maar geheim te houden en de geest van Clemens gunstig te stemmen. Ik vertel u geen droom, zeer geachte heer. Ik heb een schrijven van de datarius, dat hij eigenhandig aan de brief die door zijn secretaris was opgesteld, toevoegde. Een vriend van mij stuurde het toe na het uit de brief van de datarius gekopieerd te hebben.

Maar ik keer terug naar het edict van de keizer. Met de uitleg keerden ze naar Leuven terug en eerder verbitterd dan in toom gehouden verspreidden ze giftiger verhalen over mij dan tevoren. Baechem trok zich zo weinig van

1. Nicolaas Baechem.
2. Zie brief 1690, noot 14.
3. Jean de Carondelet.
4. Joost Lauwereyns.
5. Zie brief 1717, noot 4.
6. Gian Matteo Giberti; zie brief 1716, noot 1.

het edict aan, dat hij in den Den Bosch, waarheen hij als afgevaardigde van de deken[7.] was gestuurd, in het openbaar mijn Nieuwe Testament verbrandde. Toen iemand de deken vroeg op wiens gezag Baechem dit tegen het edict van de keizer en de paus durfde te doen, antwoordde de sluwe man dat dit niet tot zijn opdrachten had behoord. Maar toen iemand anders hem nadrukkelijker over dezelfde kwestie aansprak, spuugde hij het gif uit dat hij in zijn hart droeg. Latomus las drie publicaties tegen mij[8.] in het openbaar voor en liet ze daarna verschijnen. Hij maakte een vierde[9.] geschrift gereed en zou het uitgeven, als intussen het edict van de keizer niet was verschenen. Want hij was vastbesloten mij met zijn nieuwe geschriften herhaaldelijk belachelijk te maken. Nu heeft hij de Parijzenaars van zijn wapens voorzien. Want als kuiken was hij uit het nest van Montaigu naar ons toe gekropen. Pierre Cousturier, een theoloog aan de Sorbonne en tevens kartuizer monnik, en voorts zijn vriend Noël Béda hebben drie boeken[10.] tegen mij gepubliceerd, die overal wemelen van aperte leugens, onmiskenbare laster en meer dan schunnige beledigingen. Ze zijn immers voor mij des te grotere vijanden, omdat ik aan de kant van de keizer sta. De schaamteloosheid van enkele samenzwerende theologen en monniken was zo ver gekomen, dat de koning en het parlement werden gedwongen een verbod af te kondigen dergelijke werken tegen mij te schrijven en werken die al waren geschreven, te verkopen. Geen enkel boek, hoe smakeloos of beledigend ook, wordt zelfs met gefingeerde namen tegen mij geschreven, of Latomus en de decaan betuigen hun instemming daarmee; op deze manier zetten zij schaamteloze dwazen tot een misdaad aan.

Met deze kunstgrepen ontwijken zij de edicten van de keizer en de paus, en zij vinden zichzelf slim. Het is geen nieuw plan van bepaalde monniken en theologen van hetzelfde slag om de mensen al mijn boeken uit handen te rukken, want ze denken dat de humaniora niet op een andere manier te vernietigen zijn. Maar wat ze al lang van plan waren, besloten ze na de nederlaag van de boeren met alle middelen in Engeland, Hongarije, Polen en Spanje uit te voeren - want in Duitsland hadden zij niet zoveel macht. Maar het gezag van vorsten en bischoppen stond hun ongeordende opstand in de weg. Daarom ben ik allereerst u vanwege uw welwillendheid en verder de aartsbisschop van Toledo[11.] en anderen zeer veel dank verschuldigd. Mijn vrienden schreven me over hun namen en sympathie voor mij. Uit hun brieven

7. Nicolaas Coppin, deken van de Pieterskerk in Leuven.
8. Zie brief 1674, noot 12.
9. Het is niet duidelijk waar Erasmus op doelt.
10. Cousturiers *De tralatione Bibliae* en *Antapologia* en Béda's *Annotationes*.
11. Alonso de Fonseca.

kwam ik te weten dat Edward Lee, die bij u als gezant van de koning optreedt, de uitgave van een uiterst beledigend boek tegen mij voorbereidt of al heeft uitgegeven.[12.] Als dit waar is, zou hij wat hij in Spanje durft te doen, in Engeland niet aandurven. Want de koning, de kardinaal,[13.] de koningin, de aartsbisschop van Canterbury,[14.] en kortgezegd bijna alle bisschoppen zijn mij bijzonder goedgezind.

U zult zich in uw wijsheid afvragen, waar het rumoer van die lieden tegen u vandaan komt. Er zijn drie oorzaken. Ze denken dat hun heerschappij en aanzien zullen instorten, als zij de talen en de literatuur niet vernietigen. Maar als zij deze studies die overal tot bloei komen, vriendelijk zouden omarmen, zou hun dat toch enig aanzien en niet weinig voordeel opleveren. Doordat zij onophoudelijk tegen de humaniora oorlog voeren, roepen zij nu een diepe haat tegen henzelf op. Dit rekenen ze mij volledig aan, omdat ik voor de bevordering van deze studies met mijn ijver enige hulp geboden lijk te hebben.

U weet nu één reden van hun haat. De tweede is dat ik in mijn werken soms kritiek lever op bepaalde theologen, die zich aan de Heilige Schrift en de werken van de oude commentatoren niets gelegen laten liggen en met hun waanwijze spitsvondigheden aan aanzien verliezen. Als gevolg van mijn aansporingen wenden de meeste theologen zich tot de bronnen, en door de humaniora hiermee te verbinden gaan zij met de mysteriën van de goddelijke wijsheid verstandiger om. En dat nemen ze mij met hun gemor kwalijk.

De derde reden lijkt hierop, namelijk dat ik in mijn geschriften soms met Scotus, Thomas, Lyra en Hugo[15.] van mening verschil; en verder dat ik herhaaldelijk aangeef in welke zaken de ware godsdienst is gelegen. Dit ergert de monniken, omdat ze zien dat hun auteurs worden verwaarloosd. Toch wijs ik hen nergens volledig af, maar geef ik de voorkeur aan betere auteurs. Verder roepen ze dat jongemensen zich van het kloosterleven afkeren. Maar het was eerder in het belang van jonge mensen te weten wat ware godsdienst is en hoeveel deze van bijgeloof verschilt, om te voorkomen dat zij, door een valse schijn van vroomheid bedrogen, zich overhaast in een levenswijze storten en daarna tevergeefs naar een bevrijding hiervan verlangen. Op deze manier zouden we wellicht minder, maar wel meer oprechte monniken hebben. Nu kan ik het woord van de profeet[16.] citeren: ‘Gij hebt het volk vermeerderd, maar de vreugde niet vergroot.’

12. Zie brief 1744, noot 17.
13. Thomas Wolsey.
14. William Warham.
15. Vier belangrijke vertegenwoordigers van de scholastiek, Duns Scotus, Thomas van Aquino, Nicolaas van Lyra en Hugo van Saint-Cher.
16. Jesaja 9:3.

U kent nu de bron van alle woelingen; toch zullen ze onmiddellijk afnemen, als het gezag van vorsten en van mensen zoals u aan de aanvallen van die lieden een eind maakt. Als dit niet gebeurt, bestaat het gevaar dat zij een zwaardere storm laten losbarsten dan de aanhang van Luther heeft gedaan. Want wat kan er uit dergelijke samenzweringen, protesten, afgunst, smaadschriften en kwaadwillige laster anders voortkomen dan een wereldwijde onenigheid? Met edicten boekt men geen enkel resulataat. Het zou meer helpen als zijne majesteit de keizer met een duidelijk bewijs laat blijken dat hij de humaniora gunstig gezind is. Dat zal gebeuren, als hij de hoogleraren in de talen in Spanje, Leuven en Doornik met zijn welwillendheid, privileges of een andere blijk van waardering eert. En verder, voor zover het mij betreft, als uwe hoogheid namens de keizer of iemand namens de keizer of namens u (bijvoorbeeld Jean Lalemand of Cornelis de Schepper) persoonlijk aan de heer Nicolaas Coppin, kanselier van de Leuvense universiteit, en aan andere theologen als volgt schrijft (of met een andere formulering als dat u in uw wijsheid beter lijkt):[17.] dat zij met hun voorbeelden anderen niet moeten leren de edicten van de keizer te ontwijken, maar in alle ernst zich met hun brutale monden en geschriften moeten beheersen, omdat dit behalve meningsverschillen niets oplevert. Dat er nu in de wereld meer dan genoeg meningsverschillen bestaan, ook als er geen nieuwe onlusten bij worden gehaald. Dat er meer dan voldoende mensen zijn die openlijk de leer van Luther steunen, zelfs als degenen die deel willen uitmaken van de katholieke kerk en daarin tot nu toe hebben volhard (en ze hebben niet alleen volhard, maar strijden ook voorzover hun krachten het toelaten tegen de vijanden van de kerk), niet door valse beschuldigingen naar diens partij worden geduwd. Dat het oneerlijk is dat degene die aan het front strijdt en met Luther slaags raakt, door mensen voor wie hij vecht in de rug wordt aangevallen. Dat hij al lang genoeg door pamfletten van Luthers aanhang, die in het Latijn en Duits zijn geschreven, onafgebroken is gestenigd. Dat we er eerder voor moeten zorgen overlopers naar het kamp van de kerk terug te roepen dan vrienden daaruit te verwijderen. Dat, zelfs als er iets in de boeken van Erasmus voorkwam dat hij wat onzorgvuldig had geschreven, hetgeen tot nu toe geen auteur heeft kunnen vermijden, het toch niet nodig is dit juist in deze gevaarlijke tijd en bij dergelijke onlusten te bespreken, vooral niet omdat hij zelf laat zien dat zijn geest naar vroomheid streeft, hij zijn geschriften altijd aan het gezag van de kerk heeft onderworpen en zich altijd bereid heeft verklaard iets te verbeteren of uit te leggen, als goede en rechtschapen mensen terecht aan iets aanstoot nemen. Want mensen die door haat zijn bevangen, zijn nooit met iets tevreden. Oordelen uit liefde zijn blind, maar oordelen

17. In brief 1784a neemt Gattinara deze tekst bijna woordelijk over.

uit haat zijn het nog meer. Dan moet men ook enige waarde toekennen aan zoveel uren nachtelijke arbeid, waarmee hij de humaniora en de theologie heeft bevorderd en dat van dag tot dag nog steeds doet.

Maar het is onverstandig van mij dat ik u met al uw wijsheid de inhoud van de brief voorschrijf. In elk geval is alles wat ik hier schrijf, absoluut waar. Als u een andere manier bevalt waarop men naar uw mening de onlusten van die lieden beter kan bedwingen, vraag ik u de goede studies, Erasmus en alle oprechte personen te helpen. Moge de heer Jezus uwe hoogheid in voorspoed laten leven.

Bazel, 3 september 1526

Uwe illustere hoogheid zeer toegenegen dienaar Erasmus van Rotterdam, eigenhandig ondertekend

Aan de hooggeachte heer Mercurino Gattinara, kanselier van zijne keizerlijke majesteit in Spanje

1748 *Aan Alonso de Fonseca*
Bazel, 3 september, 1526

Hartelijk gegroet, zeer eerwaarde bisschop. Door brieven van mijn vrienden[1] ben ik te weten gekomen wat enkele onheilspellende figuren in jouw land tegen de schone letteren en mijn werken hebben ondernomen, en hoe jij, eerwaarde, je niet alleen voor mij, maar ook voor de humaniora uitstekend hebt ingezet. Deze bloeien overal ter wereld in grote voorspoed, maar nergens zo voorspoedig als in Spanje, eens de meest geprezen bakermat van de wetenschap, die met zijn geleerden ook Italië roem heeft verleend. Ik had nu geen tijd je uitvoeriger te schrijven en om te zorgen dat je beter weet wat er aan de hand is, heb ik een kopie van de brief[2] bijgesloten die ik aan de heer Mercurino Gattinara, kanselier van zijne majesteit de keizer, heb verzonden. Bij een andere gelegenheid zal ik je laten zien dat jij je dienst niet aan een ondankbaar en vergeetachtig iemand hebt bewezen. Moge Christus jou, hoogeerwaarde, in goede gezondheid laten leven.

Bazel, 3 september 1526

Je, eerwaarde heer, zeer toegewijde dienaar Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven

1. Juan de Vergara was ongetwijfeld een van hen; andere zijn niet te identificeren.
2. Brief 1747.

1749 *Aan Ferry de Carondelet*
Bazel, 7 september 1526

Erasmus van Rotterdam groet Ferry de Carondelet

Zeer geachte heer. Hoe gunstig gezind de eerwaarde aartsbisschop van Palermo, jouw broer,[1] mij is, heb ik uit brieven van verscheidene vrienden vernomen. Maar de achterbakse schaamteloosheid van bepaalde lieden heeft daar meer invloed dan de eerlijkheid van een paar mensen. Uit je bijzonder hartelijke brief[2] heb ik veel troost geput. Maar mijn gezondheid hindert mij in mijn omgang met mensen en ik schaam me dat ik door mijn ziekte jouw huis[3] zoveel overlast heb bezorgd. De niersteen veranderde in een andere kwaal, die nog moeilijker te genezen was.[4] Bekende kwalen zijn gemakkelijker te verdragen; deze kwaal is vervelender, omdat hij onbekend is. Verder zit ik aan de tredmolen van de drukkerij zo vastgebonden, dat ik daar geen stap vandaan kan zetten.

Froben is opnieuw met het Nieuwe Testament begonnen.[5] Als je bibliotheek oude handschriften heeft, vooral van de evangeliën en de brieven van de apostelen, zou je me een grote dienst bewijzen door ze me toe te zenden. Op deze manier wordt mij de gelegenheid geboden jouw kapittel en jou persoonlijk bekendheid te verlenen.

Nu vraag ik je het volgende voor mij te doen. Ik had drie vaten Bourgondische wijn en dacht dat die voor deze winter voldoende zouden zijn. Het ene vat waaruit ik nu drink, heeft de neiging te verschalen; wanneer ik een ander open, stel ik vast dat de wijn volledig is bedorven. Je zult je vriend Erasmus redden, als je zelfs maar een klein vaatje lichtrode wijn hierheen stuurt, die niet zwaar, maar mild en toch oud is. Ik heb opdracht hiervoor aan mijn vriend Biétry gegeven, die de wijn op mijn kosten hierheen zal laten brengen. Als er iets is waarmee ik op mijn beurt jou een dienst kan bewijzen, zal ik niets weigeren. Moge God je in gezondheid laten leven.

Bazel, daags voor de geboortedag van de Maagd-Moeder, 1526

1. Jean de Carondelet.
2. De brief is niet bewaard gebleven.
3. Erasmus bezocht hem in april 1524; zie brief 1610.
4. Zie brieven 1729 en 1735.
5. De vierde editie, die in maart 1527 verscheen; zie ook brief 1571.

1750 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 8 september 1526

Hartelijk gegroet. Ik schreef[1] je de laatste keer wat ik namens jou aan geld van de bisschop van Londen[2] had ontvangen, namelijk 120 kronen, die in gangbare munt de som van 252 gulden opleveren. Daarna heeft na lange vertraging Pieter Gillis het geld aangevuld en met mij een overzicht[3] van je financiën opgesteld, waarvan ik je een kopie meestuur die bij deze brief is ingesloten. Alles is naar behoren en correct berekend en zoals je zelf aan de rekening kunt zien, nemen de ontvangsten toe, omdat een som van 445 gulden en 12 stuivers in gangbare munt beschikbaar is. Alle inkomsten en uitgaven zijn op gelijke wijze met de waarde hiervan weergegeven. Precies deze som betaalde Pieter Gillis persoonlijk aan mij uit.

Op grond hiervan heb ik nu als jouw geld een bedrag van 697 gulden en 12 stuivers in gangbare munt. Omgewisseld in goudguldens bedraagt het totaal 436. Ik heb opdracht gegeven dit bij de komende jaarmarkt aan Froben ten behoeve van jou te overhandigen. Ik hoop dat het zo zal gebeuren en dat jij het bedrag ontvangt. Bericht mij, vraag ik je, als je het geld binnen hebt.

Vanuit Spanje heeft men mij geschreven dat dit pakket brieven[4] met de grootste zorg bij je moest worden afgeleverd. Ik stuur het naar Frankfurt, Froben moet het verder naar jou in Bazel meenemen. Ik heb geen koerier gevonden die betrouwbaarder is. Ze schrijven dat ik moet zorgen dat ik van jou een bevestiging van de ontvangst krijg. Ik vraag je aan het verzoek van je vriend te voldoen en het mij zo spoedig mogelijk toe te sturen.

Oprecht wens ik je alle goeds toe, mijn beste Erasmus en vergeet niet, vraag ik je, de Portugezen[5] te schrijven.

Antwerpen, 8 september 1526

Je toegewijde vriend Erasmus Schets

Aan de zeergeleerde en beroemde heer Erasmus van Rotterdam. In Bazel

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Cutberth Tunstall; zie brief 1726.
3. Zie brief 1696.
4. Het pakket bevatte onder meer brief 1731.
5. Schets had Erasmus gevraagd een werk aan de koning van Portugal op te dragen; zie brieven 1681 en 1682.

1751 *Aan Hieronim Łaski*
Bazel, 9 september 1526

Zeer geachte heer, ik stuur het *Matrimonium christianum*,[1.] het laatste voortbrengsel van mijn povere geest, niet aan je broer[2.] die het celibaat heeft omarmd, maar aan jou, die je best doet dat het mensengeslacht niet verdwijnt. Ik stuur het je niet om je uiteen te zetten hoe je met het huwelijk moet omgaan - want het lijdt voor mij geen twijfel dat jij je daarin heel voorbeeldig gedraagt - maar eerder met het verzoek mij er op te attenderen als daar iets achterwege is gelaten of anders behandeld dan eigenlijk zou moeten. Want omdat ik voorschriften voor het huwelijk geef, zal ik wellicht op jou even dwaas overkomen als die beroemde filosoof[3.] op Hannibal, die over een oorlog sprak, ook al had hij nog nooit een oorlog meegemaakt. Ik wacht daarom je oordeel af voordat ik een tweede druk[4.] gereed maak. Hoewel ik langer met je zou willen keuvelen, roepen mijn verplichtingen mij terug. Ik wens jou en je familieleden onophoudelijke voorspoed toe.

Bazel, daags na de geboortedag van de Maagd Maria, 1526

1752 *Aan Krzysztof Szydłowiecki*
Bazel, 9 september 1526

Erasmus van Rotterdam groet Krzysztof Szydłowiecki, kanselier van de koning van Polen

Pas nu begint mijn *Lingua*[1.] mij minder tegen te staan, sinds ik merk dat u er zoveel genoegen aan hebt beleefd. Als u, iemand die in elk soort deugd en talent uitmunt, dat alleen maar met een brief had laten blijken, was u al voldoende aan mijn wensen tegemoetgekomen. Nu was u in uw buitengewone vriendelijkheid hiermee niet tevreden; het bewijs van uw brief versterkte u met het bewijs van bijzondere geschenken.[2.] Want ik ontving in goede orde

1. Zie brief 1727.
2. Jan Łaski.
3. Phormio; zie Cicero, *De oratore* II, 75-76.
4. Een tweede druk is nooit verschenen.
1. Zie brief 1593.
2. In brief 1660 waren de geschenken al aangekondigd; ze worden ook vermeld in de goederenlijst van Erasmus, die in 1534 werd opgesteld.

een gouden zandloper, een gouden lepel en een gouden vork. Ik kwam in aanmerking voor geschenken die niets waard zijn, maar deze pasten bij uw waarlijk gouden hart en oprechte karakter. Nu heb ik iets waarmee ik voor de dag kan komen, want wellicht zullen er lieden zijn die beweren dat iemand in een brief verheerlijken niets bijzonders is. Maar het sturen van dergelijke geschenken is dat bepaald wel. Hoewel ik u daarvoor, zeer illustere heer, zoals het betaamt, buitengewoon dankbaar ben, ben ik u toch nog meer dank verschuldigd, omdat u met uw gezag mijn naam tegen de laster van enkele niet welbespraakte lieden hebt verdedigd. Met deze dienst hebt u niet alleen mij aan u verplicht, maar ook iedereen die zich op de humaniora toelegt. Lieden die Erasmus slecht gezind zijn, voeren hier oorlog tegen.

Door uw beschermheerschap verliep het met mijn *Lingua* voorspoedig; Froben was met de verkoop heel succesvol, omdat hij al drie oplages heeft uitgebracht.[3.] Intussen hebben veel anderen het gedrukt. Dat zou niet gebeurd zijn, als het niet bij veel mensen in de smaak was gevallen. Het ga u goed.

Bazel, daags na de geboortedag van de Maagd-Moeder, 1526

1753 *Aan Andrzej Krzycki*
Bazel, 9 september 1526

Erasmus van Rotterdam groet Andrzej Krzycki, bisschop van Płock

Zeer geachte bisschop, toen zich hier heel toevallig een koerier aandiende, heb ik je uitvoerige eigenhandig geschreven brief[1.] opnieuw gelezen, niet zozeer om hem te beantwoorden - want daarvoor werd mij geen tijd gegund -, maar om het genoegen weer te beleven dat ik de eerste keer bij het lezen ervan had gesmaakt. Hij vormde tegelijkertijd een troost voor mijn slechte gezondheid, mijn zware arbeid en de storm die over de wereld raast. Want je brief is geleerd, opgewekt en hartelijk. Je kunt eruit aflezen dat daar alle Muzen met de Gratiën verbonden zijn. Zelfs Cicero is het niet gelukt zowel om zijn poëzie als om zijn proza geprezen te worden. Je schrijft een gedicht zo alsof je niets anders doet; je stelt je proza zo samen dat, hoewel je tot het verheven taalgebruik van een historicus opstijgt, toch niets de vrijheid van een dichter je in de weg staat. Hoe meer jij het betreurt dat je van de literatuur, waarvoor je lijkt geboren, naar het bisschopsambt en publieke functies bent gesleept, des te meer wens ik de christelijke wereld geluk; nie-

3. De derde druk was in juli 1526 verschenen.
1. Brief 1652.

mand is hiervoor nuttiger dan degenen die met tegenzin van de hoogst aangename studie van de filosfie worden weggeroepen om voor het vaderland te zorgen. Tussen die golven van werkzaamheden zul je soms toch wel enige vrije tijd voor je Muzen kunnen reserveren.

Op de lof die jij, vriendelijk als je bent, mij royaal toezwaait, kan ik niets anders antwoorden dan dat ik je des te meer voor jouw sympathie voor mij erkentelijk ben naarmate ik mij minder in die loftuitingen herken. Ik heb mij ingespannen om mijn Bataafse achtergrond door contact met de humaniora beschaafd te maken, en dit niet alleen; veel krachtiger heb ik mij ervoor ingezet dat de humaniora, die zoals je weet tot nog toe in Italië nagenoeg heidens waren, aan het spreken over Christus gewend zouden raken. Hoewel deze onderneming mij een heftige vijandschap bezorgde, zou ze voor mij toch voldoende succes hebben opgeleverd, als deze noodlottige storm,[2.] die de christelijke wereld nu heftig beroert, niet was opgestoken.

Ik had mijn *Diatribe*[3.] gepubliceerd, omdat ik besefte dat dit de enige manier was om mij te kunnen bevrijden van een zeer hardnekkige verdenking, die mijn vijanden in het hoofd van de vorsten hadden ingeprent. Maar ik heb alleen de kwestie uiteengezet. Luther antwoordde[4.] giftiger dan hij ooit bij iemand had gedaan. Na de verschijning van het boek zwoer deze vriendelijke man per brief dat hij mij buitengewoon welgezind was.[5.] Hij eiste bijna dat ik hem bedankte, omdat hij mij zo vriendelijk had behandeld; als hij met een vijand van doen had, zou hij heel anders schrijven. Toen ik met zo'n gladiator in gevecht was geraakt, vielen bepaalde theologen, hoofdzakelijk monniken, mij in dichte slagordes en met zoveel toewijding aan dat ze Luther begonnen te steunen, omdat hij tegen mij zo heftig was uitgevaren. Je moet weten dat dit volgens plan gebeurde, aangezien ze op hetzelfde moment met hun toneelspel in Spanje, Italië, Engeland, Brabant, Frankrijk, Hongarije en Polen begonnen. In Parijs zijn vier boeken[6.] tegen mij verschenen, die beslist zware kritiek bevatten en die - om niets ergers te zeggen - de koning nauwelijks kan tegenhouden. Zij leggen de edicten van de keizer naast zich neer en trekken zich van de verordeningen van de koning en het parlement niets aan. Er is geen enkele reden om zich te schamen en zich aan de wet te houden; al wat hun belieft is heilig. Als het gezag van de vorsten hun onstuimigheid niet aan banden legt, zullen zij een zwaardere brand in de wereld stichten dan Luther ooit heeft gedaan.

2. De Reformatie.
3. *De libero arbitrio diatribe*; zie brieven 1419 en 1489.
4. *De servo arbitrio*; zie brief 1667.
5. Zie brief 1688.
6. Zie brief 1743, noot 10; Erasmus noemt hier vijf boeken.

Vriendelijk is je uitnodiging om van deze golven in Duitsland naar jou als naar een rustige haven te komen. Ook al zou dat op grond van mijn gezondheid en van de wetten van de arena, waarin ik nu als nieuwe gladiator verkeer, mogelijk zijn, ik vrees toch dat ik bij jou niet alles zo rustig aantref als ik graag ook in jouw belang zou willen. Wel zeg ik eerlijk dat ik aan de uitmuntende koning[7.] en koningin,[8.] wier steun aan mij ik ook uit brieven van andere vrienden heb vernomen, evenveel te danken heb als wanneer ik van alle diensten die zij aanbieden, gebruik had gemaakt. Intussen is het heel vervelend dat ook onze vriendschappelijke omgang per brief voor een deel wordt belemmerd door de afstand die ons scheidt en voor een deel door mijn werkzaamheden, die zelfs een Milo[9.] zouden kunnen vermoeien. Daarom vraag ik je, voortreffelijke vriend, mijn gevoelens voor jou niet aan de hand van deze rommelige en afstandelijke brief te willen beoordelen. Wellicht zal ik een andere keer de gelegenheid krijgen deze te verduidelijken. Intussen wens ik mijzelf met zo'n vriend en beschermheer geluk; jouw brieven bewaar ik als een onderpand van je nooit aflatende sympathie tussen mijn kostbaarste spullen. Moge de Heer Jezus jou met je waardigheid in goede gezondheid laten leven en je steeds leiden naar wat groter en beter is.

Bazel, daags na de geboortedag van de heilige Maria, 1526

1754 *Aan Jacobus Piso*
Bazel, 9 september 1526

Erasmus van Rotterdam groet Jacobus Piso, proost etc. in Hongarije

Je houdt, zeergeleerde Piso, werkelijk een oude gewoonte in stand omdat je hartelijk bent voor een vriend - of wil je liever medelevend worden genoemd? Ik heb twee brieven[1.] van je ontvangen met twee munten, een gouden met een afbeelding van keizer Gratianus en een zilveren met daarop Hercules. Zij zijn een welkom bewijs van je gevoelens voor mij, maar niets is mij zo weldadig, aangenaam en lieflijk als je brieven. Telkens als ik ongenoegen uit mijn geest wil verdrijven, lees ik ze vaak weer bij mijn vrienden en wanneer ik alleen ben; door zoveel werkzaamheden en zo'n grote onrust in de wereld is het onvermijdelijk dat mij zo'n ongenoegen soms bekruipt,

7. Sigismund I.
8. Bona Sforza.
9. Atleet uit de zesde eeuw voor Chr. met een legendarische kracht.
1. Brieven 1297 en 1662.

vooral als mijn gezondheid mij tegenzit (om de ouderdom maar niet de schuld te geven). Aan je sympathie voor mij twijfelde ik absoluut niet, ook al schreef je niets, want Piso kan zich alleen maar als Piso gedragen. Toch verheugt het mij uit je brieven af te leiden om hoeveel en om wat voor belangrijke redenen ik jou dank verschuldigd ben, wat ik graag doe.

Velius verwijt mij in zijn brieven herhaaldelijk dat ik aarzel iets aan de bisschop van Olomouc[2.] op te dragen; nadat ik Plinius[3.] aan hem heb opgedragen verlangt hij een werkje dat ik zelf[4.] heb geschreven. De *Institutio matrimonii*[5.] heb ik nu uitgegeven, maar dit onderwerp had de koningin van Engeland bij mij een jaar geleden bedongen. Ik ben van plan in de toekomst mij met dergelijke onderwerpen helemaal niet meer bezig te houden. Wellicht zou een profaan onderwerp bij zo'n godsdienstige bisschop niet passen. Ik heb enkele Griekse werken van Chrysostomus gekregen. Wanneer ik er een paar heb vertaald, zal ik ze aan hem opdragen, als Velius daarmee instemt. Ik heb een uitgave van Irenaeus[6.] verzorgd, maar vanwege Johannes Fabri, die mij het handschrift had geleverd,[7.] kon ik het aan niemand anders dan de bisschop van Trente[8.] opdragen. Daarom moet je Velius aansporen mij te laten weten wat naar zijn mening voor de bisschop het meest aangenaam zal zijn. Zodoende kan ik hem tegelijk een dienst bewijzen, omdat hij er zo vaak om vraagt, en aan de herinnering aan zijn voortreffelijke broer[9.] bijdragen. Ik wil dit in ieder geval graag doen. Indien hij met werkjes als *De modo orandi*[10.] of *De misericordiis Domini*[11.] tevreden is, zal ik een onderwerp kiezen dat zo weinig mogelijk vijandigheid veroorzaakt. Als hij aan Griekse werken de voorkeur geeft, krijgt hij een boek van een gemiddelde omvang.

Ik betreur het dat de situatie bij jullie onrustig is[12.] en daarom maak ik mijn brief niet langer. Op de rest van je brieven zal ik antwoorden, zodra ik

2. Stanislas Thurzo.
3. Zie brief 1544.
4. De Latijnse tekst heeft ‘meo Marte’; vlg. *Adagia* 519. Pas met de *Enarratio psalmi tricesimi octavi* (Bazel, Froben, maart 1532) voldeed Erasmus aan het verzoek; zie brieven 2608 en 2699.
5. Zie brief 1727.
6. Zie brief 1738.
7. Zie brief 1715.
8. Bernhard von Cles.
9. Johannes Thurzo, in 1520 overleden.
10. Zie brief 1502.
11. Zie brief 1474.
12. Op 29 augustus hadden de Turken de Hongaren bij Mohacs verslagen, waarbij koning Lodewijk II de dood vond.

weet waar jij verblijft en zich een betrouwbare koerier aandient. Breng aan je vriend Velius die veel met je gemeen heeft, mijn hartelijke groeten over. Misschien zal de komende markt in Frankfurt mij een brief van jou opleveren. Het ga je goed.

Bazel, 9 september 1526

1755 *Aan Bernhard von Cles*
Bazel, 26 september 1526

Erasmus van Rotterdam aan Bernhard, bisschop van Trente

Eerwaarde bisschop, uit de vroegere diensten die je mij met al je aanzien hebt verleend, heb ik de bijzondere goedheid van je karakter grondig leren kennen. In de laatste brief[1] waarin je me zo vriendelijk troost, herkende ik ook je diepe genegenheid voor mij. Waren jouw gaven en mijn inspanningen maar in een gelukkiger eeuw terechtgekomen!

Ik zou mijn Irenaeus niet aan je hebben durven opdragen, ook al is hij een bekende auteur - want zo'n plichtpleging is niet iedereen even welgevallig en ik wil vooral aan de reputatie van een graaier ontkomen - als de oordeelkundigheid en het gezag van Johannes Fabri bij mij niet zoveel waarde zouden hebben. Via hem stuur ik nu het boek, maar niet in de gewenste vorm. Want het is zo recent dat het nog niet gebonden kon worden. Als wat ik gedaan heb, jouw goedkeuring heeft, is dat een reden mijzelf geluk te wensen. Zo niet, dan moet je het in ieder geval mij maar minder kwalijk nemen, dat ik aan de wens van zo'n bijzondere vriend tegemoet heb willen komen. Ik wens je onafgebroken voorspoed toe, hooggeachte bisschop.

De enorm zware lasten van mijn studies leren mij kort te zijn, want nu bewerk ik voor de vierde keer de *Annotationes in Novum Testamentum.*[2]

Bazel, woensdag voor Michael[3] 1526

1. Brief 1730.
2. De vierde editie verscheen in maart 1527 bij Froben.
3. De feestdag van Michael is 29 september.

1756 *Aan Nicolas Wary*
Bazel, 26 september 1526

Erasmus van Rotterdam groet Nicolas Wary van Marville

Ons Africa[1.] hier veroorzaakt iedere dag veel onverwachte gebeurtenissen, mijn beste Nicolas. Maar sommige zijn zo ingrijpend dat het naar mijn mening voor jou niet aangenaam is ze te lezen en voor mij niet veilig erover te schrijven. Hoor eens wat onlangs is voorgevallen. Op 20 september[2.] had ik, door het behaaglijke weer naar buiten gelokt, mij teruggetrokken in de grote en sierlijke tuin die Johann Froben op mijn aansporing heeft gekocht. Want als aangenaam weer mij uitnodigt, pleeg ik daar enkele uren van de middag de slaap die mij bekruipt, af te weren of aan de afkeer van mijn voortdurende werk te ontkomen. Na een wandelingetje was ik naar het tuinhuisje geklommen en al begonnen iets van Chrysostomus te vertalen, toen plotseling een bliksem tegen de glazen vensters sloeg, maar zonder geluid en heel licht. Eerst vermoedde ik dat het een vergissing van mijn ogen was. Maar toen opnieuw een bliksemflits een- of tweemaal zichtbaar was, verbaasde ik mij en keek rond om te zien of een weersverandering was opgetreden en er uit dichte wolken regen en storm dreigden. Toen ik geen gevaar zag, keerde ik naar mijn boek terug. Daarna hoorde ik een geluid, maar het was tamelijk dof. Dichters vertellen dat op die manier Jupiter grappig wil zijn, als hij een keer wat opgewekter is, want de bliksem waarmee hij de bouwwerken van de Giganten[3.] vernietigde en Salmoneus en Ixion de onderwereld in stuurde, was van een heel andere soort. Kort daarop zag ik een grotere bliksemflits en hoorde ik een huiveringwekkend gekraak, zoals men doorgaans het lawaai hoort als de bliksem bij iets massiefs met geweld inslaat.

Toen ik in Florence verbleef op het moment dat paus Julius,[4.] de aardse Jupiter, het tegen Bologna liet donderen en bliksemen, donderde en bliksemde het een groot deel van de dag hevig en viel er een grote massa regen. Ik had mij teruggetrokken om mijn behoefte te doen, toen er een huiveringwekkend gekraak weerklonk. Bang geworden keerde ik snel naar de anderen terug. ‘Als ik mij niet sterk vergis,’ zei ik ‘zullen jullie na dit lawaai een weinig vrolijk bericht te horen krijgen.’ En zie, kort daarop kwam er een chirurgijn met het bericht dat drie nonnen in een klooster waren getroffen. Een

1. Africa gold als een plaats van wonderen en verrassingen; vgl. *Adagia* 2610. Erasmus verwijst naar de godsdienstige en sociale onrust in Bazel en omgeving.
2. Erasmus vergist zich in de datum: de gebeurtenis vond op 19 september plaats.
3. De Giganten probeerden de hemel aan te vallen door de berg Pelion op de Ossa te plaatsen.
4. Julius II veroverde in november 1506 Bologna; zie brieven 200 en 203.

van hen was snel overleden, de tweede lag op sterven en de derde was zo getroffen, dat hij zei dat er geen hoop was dat ze in leven zou blijven.

Daarom stond ik bij een soortgelijk geluid op en keek hoe de hemel eruit zag. Links was het helder, maar rechts ontwaarde ik een ongewone vorm van een wolk, die als het ware vanaf de grond de hoogte in ging; hij had bijna een kleur van as en het bovenste gedeelte ging met een boog naar beneden. Je zou zeggen dat het een rots was die met zijn top in zee viel. Maar hoe aandachtiger ik het bekeek, des te minder vond ik het op een wolk lijken. Terwijl ik stomverbaasd was over dit schouwspel, kwam een van mijn dienaren die ik thuis had achtergelaten, hijgend naar mij toegesneld en zei dat ik direct naar huis terug moest gaan, dat iedereen in de stad was gewapend en dat er verwarring heerste. Want hier in de stad bestaat de gewoonte dat, zodra er brand uitbreekt, mensen gewapend uitrukken om de poorten en de muren te verdedigen. Het is niet zonder gevaar op deze gewapende lieden af te stormen, want ijzer maakt de gemoederen strijdlustig, vooral wanneer er geen gevaar is. De tuin waarin ik werkte lag achter de muren. Ik rende terug naar huis en kwam veel mensen met wapens tegen. Een tijdje later raakte ik van het hele voorval op de hoogte. Het volgende was gebeurd.

Een paar dagen eerder waren er naar een van de torens die op vaste tussenafstanden de muren versterken, enkele tonnen buskruit overgebracht. Hoewel de magistraat had bevolen deze in de bovenkamer van de toren te plaatsen, zijn ze door onachtzaamheid van enkele lieden helemaal onder in de toren neergezet. Als de partij kruit zich bovenin had bevonden, was alleen het dak de lucht in getild en de rest onbeschadigd gebleven. Door een wonderlijk toeval trof de neergekomen bliksem via de kijkgaten het kruit en weldra stonden alle tonnen in brand. Eerst probeerde de onstuimige brand of hij sterk genoeg was de last omhoog te heffen en in staat het hele gevaarte op te tillen. Dit verzekeren degenen die zagen dat de toren aan de onderkant een of twee keer een opening liet zien, maar weer op zijn plaats terugkwam. Toen het enorme vuur merkte dat het gevaarte te zwaar was om het in zijn geheel op te kunnen tillen, staakte het deze poging en splitste met geweldig kabaal de hele toren in vier delen, maar zo gelijkmatig dat men de indruk kon krijgen dat het met de meetlat van een landmeter was gedaan. Daarna werden de delen naar verschillende kanten door de lucht verspreid. Het kruit dat had vlamgevat ging vanzelf de hoogte in en vertoonde, toen het door het vuur was verteerd, de vorm van een aswolk. Je kon enorme brokstukken van de toren als vogels door de lucht zien vliegen. Waar in de lucht vrije ruimte werd geboden, werden enkele stukken tweehonderd passen meegevoerd; andere vernietigden over een lange baan huizen van burgers.

Niet ver van de toren had de magistraat huisjes laten bouwen, waarin vrouwtjes konden wonen die liever met hun lichaam de kost willen verdienen dan met spinnen of weven. Zij vingen de aanstormende resten aan een kant op. Het lawaai was zo groot en kwam zo plotseling dat degenen die in de buurt waren, dachten dat de hemel was gebarsten en de wereld in een chaos zou veranderen. En de zegswijze 'Wat, als de hemel instort?'[5] werd niet als belachelijk beschouwd. Op de landerijen raakten veel mensen onder puin bedolven, veel mensen verloren ledematen of waren zo gewond, dat zij anderen die hun tegemoet kwamen een deerniswekkend schouwspel boden. Men zegt dat twaalf van hen zijn omgekomen en veertien zwaar gewond. Sommigen geloven dat door dit voorteken iets voor de toekomst wordt voorspeld. Ik ben iemand die eerder achteraf verklaart dan voorspelt[6] en denk dat hiermee niets anders wordt aangegeven dan de onachtzaamheid van lieden die tegen dit ongeval, dat niet zo zeldzaam is, geen voorzorgsmaatregelen hadden genomen. Het is geen wonder dat het vederlichte kruit het stenen gebouw liet exploderen; zelfs als een muur van tweehonderd voet de toren aan alle kanten had omgeven, zou dat plotselinge en onstuimige vuur door alle obstakels te verwijderen zich een weg hebben gebaand. Maar wat is er vriendelijker dan de wind? Laat Boreas, opgesloten in de holten van de aarde, desondanks niet complete bergen schudden, de aarde splijten en soms uitgestrekte vlakten in een heuvel veranderen?

Wie heeft dit soort middelen bedacht? Vroeger kende de oudheid aan goden de ontdekking toe van kunsten die een mensenleven van pas komen, zoals de geneeskunde aan Apollo, de landbouw aan Ceres, de wijnbouw aan Bacchus en de kunst van het stelen aan Mercurius. Ik denk dat niemand anders de lof voor deze uitvinding verdient dan een even vindingrijke als misdadige boze geest. Als iemand als Salmoneus iets dergelijks had kunnen bedenken, had hij zelfs Jupiter zijn middelvinger[7] kunnen laten zien. Toch is dit iets waar christenen en zelfs kinderen mee spelen. Zo sterk is onze beschaving achteruitgegaan en de gruwelijkheid toegenomen.

Vroeger dreven de Corybanten met het lawaai van hun tamboerijnen en fluiten de mensen tot waanzin. Want dat geluid bezit de wondelijke kracht de geesten in vervoering te brengen. Onze tamboerijnen maken een huiveringwekkender geluid en laten nu eens op de maat van anapesten, dan weer

5. *Adagia* 464.
6. Erasmus gebruikt hier naast *prophètès* het zelfbedachte woord *epiphètès*, waarmee hij het tegendeel van een voorspeller bedoelt.
7. Juvenalis, *Satiren* 10, 53; vgl. *Adagia* 1368.

van pyrrichiën[8.] veel lawaai horen. Wij christenen gebruiken ze thans in een oorlog in plaats van trompetten, alsof dapperheid daar niet voldoende is en men buiten zichzelf dient te zijn. Maar waarom spreek ik daar over een oorlog? We gebruiken ze bij bruiloften, op feestdagen en in kerken. Bij dat doldrieste geluid rennen meisjes de straat op, gaat een pasgetrouwde vrouw dansen en vindt de viering van een feestdag plaats, die vooral dan geslaagd is, als de hele dag door de stad een tumult rondgaat dat erger is dan dat van de Corybanten. Ik denk dat in de hel feestdagen niet met een ander instrument worden gevierd, als ze tenminste daar bestaan. Plato[9.] denkt dat het van groot belang is welk soort muziek door de staat gebruikt wordt; wat zou hij zeggen als hij deze muziek bij de christenen hoorde? Dit soort muziek dat tegelijk door blazers en slagwerkers wordt uitgevoerd en in kerken voor de eredienst gebruikt, bevalt sommige mensen alleen maar als het veel harder klinkt dan een oorlogstrompet. Ook nonnen horen het afschuwelijke geluid, terwijl de mis wordt opgedragen. En dat is nog niet genoeg: een priester laat zijn stem op het lawaai van de donder lijken en priesters die dat niet doen, vallen bij heel wat Duitse vorsten minder in de smaak. Niets is dermate aangenaam voor onze geesten, als het niet de smaak van oorlog heeft. Maar ik houd met deze scherts op. Het ga je goed.

Bazel, 26 september 1526

1757 *Van Mercurino Gattinara*
Granada, 1 oktober 1526

Ik groet u hartelijk, zeer geachte heer. Ik kan niet anders dan u heel hartelijk danken dat u, hoewel u door zulke lastige, want goddelijke zaken in beslag wordt genomen, mij hebt willen schrijven.[1.] Kon ik mijn dankbaarheid niet alleen met woorden, maar ook met daden maar laten blijken. U had beslist kunnen zien wat mijn gevoelens voor u zijn, zeker die gevoelens die u door uw vroomheid en goddelijke geleerdheid verdient. U hebt mij daarmee zo voor u ingenomen dat het mij bijzonder aangenaam is mij met uw pennenvruchten bezig te houden, als het mij ooit eens vergund is mijn aandacht af te wenden van de zware last van mijn aardse verplichtingen. Ik weet in ieder geval zeker, dat u mensen van beide partijen als tegenstander hebt.

8. Een anapest is een versvoet met twee korte en een lange lettergreep, een pyrrichius telt twee korte lettergrepen.
9. *Politeia* III, 400-412B; IV, 424B.
1. Zie brief 1700.

Toch verbaast het mij dat zo'n groot iemand als u zoveel waarde hecht aan de beschimpingen van dergelijke lieden, omdat tenminste naar mijn mening de christelijke gemeenschap in deze tijd in drie groepen verdeeld moet worden. De ene is, met dichtgestopte oren en geestelijk verblind, een fervent aanhanger van de paus van Rome, ongeacht of deze iets goeds of iets slechts beveelt of besluit. De tweede groep steunt door dik en dun de partij van Luther. Aangezien mensen van beide partijen hun eigen belang op het oog hebben, zijn ze niet in staat iets op juiste wijze te beoordelen en te aanvaarden dat iemand met hen van mening verschilt. Omdat de lof die zij toekennen, in werkelijkheid een belediging is, zo dient ook hun laster door mensen die een juiste opvatting hebben als ware lof opgevat te worden.

Laat ik hieraan een derde groep toevoegen, die volledig het tegendeel is van de andere twee, namelijk van degenen die niets anders zoeken dan de glorie van God en het welzijn van de staat. Zodoende willen zij niets anders dan wat schandelijk is afkeuren, de deugd prijzen en zich aan geen enkele partij zogezegd met handen en voeten[2.] binden. Daardoor is het voor hen nauwelijks mogelijk aan de scherpe tongen van hun critici te ontkomen, wanneer zij zich voornemen de waarheid te spreken. Als u dus beide partijen als tegenstander hebt, valt dat in ieder geval van staatswege te betreuren. Maar u verdient gelukwensen, omdat de derde groep helemaal die van u is; hij prijst altijd uw loffelijke verdiensten en van hem lof te ontvangen betekent ware roem. Het is altijd mijn wens geweest dat men de partij van Luthers aanhangers zo in het nauw bracht dat zij volledig werd uitgeroeid en andere misstanden werden aangepakt. Ik hoop dat dit onder auspiciën van onze keizer zal gebeuren.

Tot op heden is er voor uw jaargeld niets gedaan. Toch zal er, geloof ik, wat worden ondernomen en beter dan u misschien had durven hopen. Inmiddels ben ik van mening dat u moet blijven waar u nu bent, totdat de woelingen van dit moment tot rust zijn gekomen. Wil mij met mijn nieuwe sympathiebetuiging tot uw vrienden rekenen. Het ga u goed.

Granada, 1 oktober 1526

Uw goede en zeer toegenegen vriend Mercurino Gattinara

2. De tekst ‘toto pede’ is een variant van *Adagia* 323 (‘toto corpore’) en 315 (‘pedibus manibusque’).

1758 *Aan Erasmus Schets*
[Bazel, 2 oktober 1526]

Hartelijk gegroet. Via Hieronymus Froben ontving ik, mijn beste Schets, 436 goudguldens. Ik ben je erkentelijk omdat je Pieter Gillis en mij van de lastige taak hebt verlost, namelijk het opstellen van een rekening. Ik stuur je een ontvangstbewijs waarmee je in Engeland kwijting verleend kan worden. Aan de koning van Portugal[1.] zal ik denken, zodra ik daartoe gelegenheid krijg. De bisschop van Lincoln[2.] belooft mij zestien angelots[3.] per jaar. Ik zal hem schrijven dat hij het geld aan Juan de Castro,[4.] de broer van Alvaro, moet overhandigen. Breng mijn groeten over aan Pieter Gillis en vraag hem om indien mogelijk de beloofde tekst van Seneca[5.] naar de jaarmarkt in Bazel[6.] te sturen. Ook Augustinus' *De civitate Dei*[7.] in Lombardisch schrift, als hij dat toevallig heeft. En laat hij mij berichten wat er met de zeven exemplaren van Tertullianus[8.] die voor mij bestemd waren, is gebeurd. Ik wens jou en degenen die je het meest dierbaar zijn alle goeds toe.

Aan de weledele heer Erasmus Schets te Antwerpen

1759 *Aan John Francis*
[Bazel, oktober 1526]

Erasmus van Rotterdam groet de arts Francis

Wat een priester voor onze zielen is, is een arts voor zwakke lichamen. Wie een middel verwacht, moet zijn kwaal niet verbergen. Ik twijfel er niet aan dat je, verstandig als je bent, de belofte om te zwijgen, die Hippocrates met grote zorgvuldigheid van de beoefenaren van dat vak eist, pleegt na te komen.

Al enkele jaren hebben nierstenen mij wreed behandeld en er kwam geen einde aan de conceptie, de barensnood en de bevalling. Zodoende verbaast

1. Zie voor het herhaald verzoek van Schets brieven 1681, 1682, 1750 en 1800.
2. John Longland.
3. Zie brief 1704, noot 1.
4. Een vergissing in de voornaam; Erasmus bedoelde Luis de Castro; zie brief 1764.
5. Zie brief 1740.
6. Ongetwijfeld bedoelde Erasmus Frankfurt.
7. Waarschijnlijk het handschrift uit Keulen, dat Erasmus voor Vives in 1521-1522 had geleend; zie brief 1778.
8. De editie van Beatus Rhenanus, die in 1521 in Bazel bij Froben verscheen; zie brieven 1507 en 1696.

het mij dat mijn arme lichaam tegen zoveel kwellingen was opgewassen. Door deze kwelling moest ik vaak overgeven. Daarna kon mijn maag zestien dagen lang behalve wat slokjes vocht geen enkel voedsel verdragen. De kwaal werd iedere dag erger en uiteindelijk zo hevig dat ik de moed opgaf; zo pijnlijk waren de barensweeën. Vervolgens veranderde ik van wijn; ik begon, en dat met mate, lichte wijn te drinken, lichter dan de lokale wijnen hier, en die verdunde ik met water dat met zoethout was gekookt.[1.] Daardoor bleef ik enkele maanden van die kwelling verschoond.

Ten slotte voelde ik aan de bovenkant van mijn penis wat wij meestal als kind voelen wanneer een sterke wind over ons heen is gekomen; men noemt het over het algemeen koude urine. Ik vermoedde dat dit mij was overkomen, omdat ik nogal lang na zonsondergang in de open lucht had zitten praten. Ik smeerde mijn buik onder mijn navel met kamilleolie in - want dit helpt gewoonlijk - en voelde mij bovendien helemaal niet beroerd. Vervolgens heb ik opgewekt met vrienden gedineerd en dronk tegen mijn gewoonte in een halve beker Bourgondische wijn, verdund met water waar ik over sprak. Die wijn was nog niet helemaal bezonken, zoals later is vastgesteld. Na mijn eerste slaap urineerde ik met een opvallende aandrang, de urinewegen waren flink opgezwollen en het ging met een heftige pijn gepaard. Toch zat dit gevoel niet in de ingewanden, waar het meestal het heftigst is, maar in de blaas en de spieren van mijn penis. Ik voelde dat een grote hoeveelheid stenen, grof en fijn, met de urine naar buiten kwam, waarbij de urinewegen beschadigd raakten. Dat gebeurde die nacht tien maal, weliswaar zonder pijn aan mijn maag. Die urine heb ik niet bewaard, wat me spijt. Ik heb dat wel met de ochtendurine gedaan, die op melk leek, vermengd met stukjes steen. Het materiaal was gipsachtig. Intussen had ik een heel onaangenaam gevoel in mijn blaas.

Ik liet een arts komen en na deze een tweede en een derde zoals wij ze hier hebben. Ze wisten zich geen raad. Ik was bang dat het materiaal in mijn blaas hard zou worden. Want de pijn duurde een paar dagen. Eindelijk begon hij wat af te nemen, niet dat hij verdween, maar hij was te verdragen. Daarom stuurde ik de artsen weg en nam mijn toevlucht tot een meer gematigde levenswijze; ik drink Bourgondische wijnen, maar oude wijn en met mate; de ouderdom hiervan breng ik met veel suiker en een aftreksel van zoethout terug. Intussen gaat het beter met mijn maag en met mijn hersenen die door het vele braken zwaar vermoeid waren. Maar tot nu toe blijft mijn urine als het ware door gips troebel en er zitten stenen in, maar die zijn niet zoals meestal een kwelling. Dit voortdurende ongemak heb ik liever dan heftige pijnen die met onderbrekingen komen, maar ondraaglijk zijn. Als de aard

1. Hetzelfde recept wordt in brief 1603 genoemd.

van de ziekte immers niet veranderd was, zou Erasmus al lang zijn begraven. Soms is het ongemak wat kleiner, dan weer wat groter. Bij bewolkt weer voel ik mij wat minder; van mijn gematigde levenswijze mag ik niet afwijken, anders word ik terstond gestraft. Ik heb mij tot gewoonte gemaakt vaak te urineren uit angst dat de urine in de blaas hard wordt. Mijn eerste slaap is normaal en kalm, maar de tweede wordt onderbroken en is door slapeloosheid vaak onrustig hoewel ik daar geen last van heb. Ik heb geen gonorroe, geen hersenbloeding en geen aandoening in mijn ruggenmerg;[2] want die zouden mij zwakker maken terwijl ik mij nu sterker voel.

Ik vermoed wat de oorzaak van de ziekte is. Al meer dan twintig jaar heb ik de gewoonte staande te schrijven en bijna nooit te zitten behalve bij de lunch of het diner of wanneer ik na de lunch een dutje doe; soms pleeg ik dat te doen, vooral wanneer ik door mijn werkzaamheden vermoeid ben. Van tijd tot tijd krijg ik het benauwd van drukpersen en vooral van brieven die ik noodgedwongen in ontelbare hoeveelheden dien te schrijven, zodat ik mij direct na het middagmaal op het schrijven moet storten. Want na het avondmaal word ik gedwongen met ingespannen arbeid op te houden: óf ik converseer ontspannen óf luister al wandelend naar een dienaar die iets voorleest wat mij van pas kan komen. Toen ik erg druk bezet was, kwam op een bepaald moment een bode van een vriend[3] wiens leven gevaar liep. Om hem te helpen schreef ik heel veel brieven zonder met mijn gezondheid rekening te houden, iets wat ik vroeger ook vaak had gedaan. Dezelfde man stuurde na een paar dagen weer een andere bode. Terwijl ik hem een dienst wilde bewijzen,[4] ontstond de kwaal die ik heb beschreven. Omdat het onvermijdelijk is dat bij iemand die staande schrijft de maag enigszins gebogen is, vermoed ik dat de maag halfverteerd voedsel begon uit te stoten, waarbij de luchtstromen naar elders zijn geroepen.[5] Dat verklaart waarom de niersteen niet in omvang toeneemt. Wellicht maakt de natuur ook andere wegen open, zodat de doorgang van de steen gemakkelijker wordt.

Dat is de ziekte; alleen de Heer weet wat de afloop zal zijn. Ik ben bang dat als ik opgewonden raak of mij iets dergelijks overkomt, dit een ontsteking van mijn blaas tot gevolg heeft, de pijnlijkste kwaal die er is. Men zegt dat Thomas Linacre[6] aan deze pijnlijke kwaal is overleden. Dit is het hele ver-

2. Volgens de geneeskunde van Hippocrates stroomde sperma vanuit de hersenen via het ruggenmerg en de nieren naar de testikels en de penis.
3. Onmiskenbaar Louis Berquin.
4. Door het schrijven van brieven 1721-1723 en wellicht ook andere.
5. Waarschijnlijk dacht Erasmus dat slechte spijsvertering inwendige gassen veroorzaakte.
6. Zie brief 1735, noot 2.

haal. Als jij, vakkundig als je bent, iets hebt waarmee deze pijn verminderd kan worden - want ik denk niet dat het mogelijk is hem weg te nemen - past het bij je menslievendheid mij dat te laten weten. Want aan het feit dat je mij uit eigen beweging een middel hebt toegestuurd, herken ik je oude plichtsgevoel voor mij. Het ontroert mij des te meer, omdat ik je nooit zelfs maar een eenvoudige dienst heb bewezen. Ik wou dat ik iets had waarmee ik duidelijk kan maken dat mijn hart jou voor je weldaden erkentelijk is en dat het mijn wens is daarvoor iets terug te doen. Het ga je goed.

1760 *Van Thiébaut Biétry*
Porrentruy, 11 oktober 1526

Hartelijke gegroet. Ik merk, illustere beschermheer, dat ik je zeer dierbaar ben, omdat jij me met zo'n grote genegenheid tegemoet treedt en bereid bent mijn wensen te vervullen. Ik ben je veel dank verschuldigd, maar heb niet de mogelijkheid mijn dankbaarheid te tonen. Bijzonder welkom is mij in ieder geval het onsterfelijke onderwerp,[1] omdat het ook op school gelezen kan worden. Mijn advies is niet nodig, omdat je over alle mogelijkheden beschikt, zoals mijn vriend Iussellus[2] zegt. Doe daarom wat je wilt; maar als het vóór de komende jaarmarkt in Bazel gedrukt kon worden, zou mij dat nog meer verheugen.

Ik heb je brief naar de aartsdiaken gestuurd[3] en terstond een brief aan onze vriend Iusellus geschreven. Je bent te vrijgevig voor koetsiers en koeriers. Daarom hebben ze een grote waardering voor je. Ik verbaas mij over de dwaasheid van rabbijnen en joden. Wat ze ook aandragen, jij zult met de kerk (waarmee je niet van mening verschilt) zonder moeite als overwinnaar tevoorschijn komen. Ik ben van mening dat God vanwege dergelijke misdadige personen het lutheranisme heeft toegelaten.

Ten slotte aarzel ik enigszins en voel ik een zekere weerzin om jou met mijn talrijke brieven voor het hoofd te stoten. Maar ik heb dit met een eerlijke en goede bedoeling gedaan en onze vriendschap dwingt mij om jou bij je onrustbarende ziekte met liefdevolle troost te bemoedigen, in de hoop

1. Eerder had Erasmus *Virginis matris apud Lauretum cultae liturgia* (brieven 1391 en 1573) aan hem opgedragen; blijkbaar had Biétry om een nieuw werk gevraagd.
2. Niet geïdentificeerd; de naam komt ook voor in brief 1354. Mogelijk is het is Hugue Jussez, pastoor in Porrentruy.
3. Brief 1749 aan Ferry de Carondelet.

dat je opgewekte stemming en gezondheid van dag tot dag vooruitgaan en jij mijn wensen vervult. Moge God, de bestuurder van alles, je hierbij goed gezind zijn en jou, Froben en de rest van je vrienden in goede gezondheid laten verkeren.

Porrentruy, 11 oktober 1526

Je herkent de hand van je vriend Biétry.

Aan de zeer welsprekende leraar in de Latijnse taal Erasmus van Rotterdam, zijn waarlijk achtenswaardige vriend. In Bazel

1761 *Van Johann von Botzheim*
Konstanz, 22 oktober 1526

Gegroet. De Engelsman Thomas Lupset, een oprechte vriend van ons beiden, is bij zijn terugkeer uit Italië via Konstanz gereisd. Hij verkeerde in het gezelschap van je illustere vriend Pole en vond het gepast hem naar mijn huis te brengen om mij een gunst te bewijzen en mijn vriendental uit te breiden. Desondanks ging Pole zo bij mij weg, dat hij niet in de gaten had dat ik wist wie hij was. Want hij deed zijn uiterste best dat niemand erachter kwam wie hij was. Terwijl ik deed alsof ik van niets wist, heb ik hem weg laten gaan. Hij was voor mij een heel aangename gast, die mij in zeker opzicht deed denken aan onze Poolse vriend en onvolprezen beschermheer Jan Łaski.

Ik liet Pole en Thomas het handschrift met de evangeliën zien en vooral de passage aan het einde van Johannes.[1] Toen ze dat gezien hadden, waren ze zeer verheugd. Zij kunnen verklaren dat er met duidelijke zichtbare letters op beide plaatsen *si eum volo manere*[2] staat geschreven. Ik heb twee handschriften van brieven van de apostelen naar je toegestuurd; een oude man die ik hiervoor heb gehuurd, bezorgt ze, hoewel hij toestemming vroeg verder te reizen[3] wanneer hij de handschriften had afgeleverd.

Over je *Matrimonium christianum*[4] ben ik zeer te spreken. Er zijn enkele volgelingen van Luther bij wie niets van Erasmus in de smaak valt, wanneer dat in bepaald opzicht met hen van mening lijkt te verschillen en op hun dwaze onbezonnenheid kritiek lijkt te leveren. Bij ons worden voorbereidin-

1. Johannes 21:22-23.
2. De tekst van de Vulgaat heeft *sic* in plaats van *si*.
3. Het was gebruikelijk dat een koerier voor de heen- en terugreis werd ingehuurd.
4. Zie brief 1727.

gen getroffen om soldaten naar Italië te sturen.[5.] Over de Turken voert men overleg.[6.]

Als jij me iets wil schrijven, kun je dat vrijuit doen via Benoît,[7.] die enkele ladingen boeken uit Bazel naar Konstanz zal laten transporteren. Leodegarius is nergens verschenen en ook niemand anders in zijn naam. Wil mij daarom verontschuldigen; ik zal je vrienden voor zover ik kan nooit in de steek laten. Het ga je goed. Konstanz, 22 oktober 1526

Je zeer toegewijde vriend Johann von Botzheim

Aan de meest geleerde heer van iedereen, Erasmus van Rotterdam, van harte zijn meest dierbare leermeester

1762 *Van Justus Diemus*
Speyer, 22 oktober 1526

Gegroet. Ik zou de bezorger van de bijgesloten brief zijn, als mijn reis me naar Bazel had gevoerd. Omdat de tocht anders verliep, is deze gelegenheid voorbijgegaan. Bij Verona hebben Venetianen mij gefouilleerd en al mijn brieven opengemaakt. Het zal je daarom niet verbazen dat de brief van Hovius die ik je doorstuur, is geopend. Ik ben uit Rome weggetrokken, omdat ik het klimaat in de stad niet verdroeg. Binnenkort zal doctor Johann Fabri bij ons zijn; met hem ben ik van plan naar Spanje te gaan. Hovius heeft erg te lijden van nierstenen. Hij zou graag met mij naar Duitsland zijn gekomen, maar er was geen mogelijkheid om te vertrekken.

De Turken vallen uit alle macht Hongarije lastig en maken zich van alles naar believen meester.[1.] De zuster van zijne majesteit de keizer[2.] heeft met moeite de aartshertog[3.] bereikt. De Turken voeren hun troepen naar Stiermarken. Ze hebben bijna heel Kroatië veroverd.

Men zegt dat de paus in de Engelenburcht door de hoogeerwaarde kardinaal Colonna wordt belegerd.[4.] De paus had hem voor een persoonlijke ontmoeting uitgenodigd. De kardinaal, die niet arrogant wilde zijn, verscheen na verloop van tijd. Hij plunderde het paleis van de paus. Maar dit nieuws is

5. Waarschijnlijk ter versterking van de Zwitserse Garde.
6. Na de Turkse overwinning bij Mohács (27 augustus 1526).
7. Benoît Vaugris, boekhandelaar in Konstanz.
1. Zie brief 1761, noot 6.
2. Maria van Hongarije.
3. Ferdinand van Oostenrijk.
4. Het gerucht is niet juist; wel streed paus Clemens VII met Pompeo Colonna om de macht over Rome.

nog niet bevestigd. Wellicht weet men bij jullie beter wat zich in Italië afspeelt dan bij ons. Als er intussen iets gebeurt waarvan ik denk dat het voor jou de moeite van het horen waard is, zal ik je op tijd schrijven. Ik hoop dat je mij ter wille blijft en bedenkt, dat ik jou tot aan de altaren[5.] ten dienste sta, als je dat zou wensen.

In haast te Speyer, 22 oktober in het jaar 1526 na de bevalling van de Maagd.

Dat ik deze brief zo laat stuur heeft als reden dat ik hier niemand had aan wie ik hem kon toevertrouwen; onderweg ben ik op veel plaatsen tegengehouden.

Je zeer toegenegen Justus Diemus uit Bruchsal

Aan de illustere Desiderius Erasmus van Rotterdam, zijn zeer achtenswaardige meester en beschermheer, te Bazel

1763 *Van Lieven van den Zande aan Jean Molinier*
Sint-Maartens-Bos, 6 november 1526

Lieven van den Zande aan Jean Molinier, hartelijk gegroet

Wil jij, familielid van me, iets lachwekkends horen? Niet zo lang geleden heeft onze vriend Erasmus in Parijs een triomf behaald en dat - wat meer verbazing wekt - terwijl hij afwezig was. Over welke triomf heb je het dan, zul je zeggen. Ik weet dat jij vanwege je sympathie voor Erasmus met zo'n schitterende triomf ingenomen zult zijn. Béda stond op het punt zijn kritieken die hij in zijn waanzin tegen de schitterende werken van Erasmus had geschreven, te publiceren. Als een spin verzamelde hij vergif uit de meest welriekende bloemen, niet het vergif dat hij daar vond maar dat hij met zijn karakter meebracht, of liever gezegd, het zoete en geurige sap dat hij met zijn vergiftigde geest in vergif veranderde. Toen hij dus, zoals ik begonnen was te vertellen, voldoende gif (zoals hij althans meende) had verzameld en al op het punt stond dit uit te geven, stuurde Erasmus, zodra hij dit merkte, onmiddellijk een brief naar de meest christelijke koning van Frankrijk, naar de senaat in Parijs (bij hen heet dit het parlement) en tenslotte zonder enige angst naar de theologische faculteit.[1.] Daarin deed hij het dringend verzoek niet toe te staan dat die schurk zijn onzin onder het volk verspreidde, of als

5. Vgl. *Adagia* 2110.
1. Brieven 1721-1723.

het niet meer tegen te houden was omdat Béda met de uitgave hem te snel was afgeweest, tenminste toestemming te verlenen dat zijn eigen tegengif tegelijk in de openbaarheid kwam.

Hier wordt een voorbeeld geboden, waarde verwant, en ziet men een strijd, om de dichter[2.] te citeren, wie van beiden zegeviert en de overwinning behaalt: Erasmus, naar de eensluidende mening van alle christenen de meest eerlijke theoloog, die als eerste het ijs heeft gebroken en daarmee allen die zich op de theologie toeleggen, als het ware met een trompet opriep de troebele poelen achter zich te laten en naar de meest heldere bronnen te komen; of Béda, een nieuweling en voordien buiten de drempel van zijn huis nauwelijks bekend, die wist dat hij alleen maar bekendheid kon krijgen (anders zou hij voorgoed onbekend blijven) door andermans werken te bekritiseren. Maar, de hemel zij dank, de waarheid heeft gezegevierd. Wat zou zij niet kunnen overwinnen? Zij kan wel in het nauw gedreven maar beslist niet overwonnen worden. Het parlement heeft na de ontvangst van Erasmus' brief en, naar men mag aannemen, op aandringen van de koning het onderzoek van de hele zaak op zich genomen. Toen daar alles ijverig, nauwkeurig en met de grootste zorgvuldigheid was afgewogen, heeft men besloten en zogezegd op de derde marktdag[3.] afgekondigd, dat de inhoudloze werken en de goddeloze kritieken van Béda zouden worden verboden. Is dat soms niet een heel roemvolle triomf?

Maar dit is nog niet het einde. ‘Gaat het nog verder?’ zul je zeggen. Wacht nog even en aanhoor het vervolg van dit verhaal. We zijn nog niet bij het hoogtepunt aangekomen, er is nog niets gezegd dat Crassus[4.] aan het lachen brengt. Toch is het onvermijdelijk dat hij lacht, als hij zich niet te veel op zijn bijnaam Agelastos[5.] laat voorstaan. Want als hij slechts één keer in zijn leven heeft gelachen (zoals Cicero[6.] op gezag van Lucilius zegt en de heilige Hieronymus[7.] in een brief aan Chromatius schrijft), en dat om één grappig spreekwoord over een ezel die distels eet: ‘Lippen hebben dezelfde sla’,[8.] hoe harder zou hij dan lachen en zelfs schateren, als hij zag dat deze ezel geen distels verslond, maar zijn eigen eerstgeboren en enige spruit die hij dodelijk ver-

2. Plautus, *Casina* 516; *Bacchides* 399.
3. Volgens Macrobius, *Saturnaliën* I, 16, 35 werden bij de Romeinen wetten op de derde marktdag afgekondigd.
4. Vgl. *Adagia* 971.
5. Het Griekse woord *agelastos* betekent ‘hij die niet lacht’.
6. *De finibus* V, 92; *Tusculanae disputationes* III, 31.
7. *Epistolae* VII, 5.
8. Vgl. *Adagia* 971.

liefd omarmde? Terecht kan men zodoende zeggen: ‘De ene ezel slokt de andere op.’[9.]

Maar luister, vraag ik je, naar de rest van het verhaal. Toen het parlement had besloten het werk te verbieden, kreeg Béda een begeleider om te voorkomen dat onze meester zich zonder gezelschap zou verplaatsen. Als hem dat overkwam, zou dat in ieder geval zijn waardigheid aantasten. Deze begeleider werd gekozen uit de volgelingen van de koning (ze heten *clientes*). Namens de koning werd er de opdracht aan toegevoegd dat Béda zelf, de grote criticus van Erasmus, met zijn begeleider naar alle boekwinkels diende te gaan. Zoals je weet zijn er veel in Parijs. Daar moest hij persoonlijk en namens de koning bekendmaken, dat voortaan niemand de veroordeelde kritieken mocht verkopen. Iedereen diende te weten dat het niemand was toegestaan zulke laaghartige laster die tegen Erasmus onterecht was ingebracht, een ander op te dringen. Denk je, mijn verwant, dat Béda dit erg van harte heeft gedaan? Is dat niet een buitengewone triomf, die het ten volle verdient door alle geleerden in hun brieven aan hun nakomelingen doorgegeven te worden?

Toen Béda hiermee bezig was, kwam Merlin hem heel toevallig tegemoet, een man met een fijne neus,[10.] die ook zelf de titel van theoloog bezat en een deskundigheid die groter was dan die van tien Béda's. Toen hij Béda met zijn bezigheid aantrof en zag dat hij zo opgewekt was als je gemakkelijk kunt raden, zei hij geërgerd: ‘Zie toch eens, dwaze Béda, hier pluk je de verdiende vruchten van je kritieken, omdat je het aandurfde tegen Erasmus te schrijven! Kijk, de dwaze laster die je over Erasmus hebt uitgestort, is veroordeeld! Dat gebeurde zowel vanwege je onbeschaafd gedrag als om de ketterijen die je in je eigen boek niet hebt gezien, doordat je te veel naar het werk van een ander kijkt en dingen ziet die er niet staan.’ De man zei nog enkele dingen, die hem, heel welbespraakt als hij is, voor de mond kwamen.

Toen vergat Béda, ongetwijfeld een sterke persoonlijkheid en de enige verdediger van de waarheid (althans naar zijn eigen mening), absoluut niet wie hij was, zodat je hem zeker een krekel[11.] kon noemen die aan zijn vleugel wordt vastgepakt. Maar alsof hij toch vergeten was wat hij toen deed en welke taak hem was opgedragen en hij zich bovendien niet herinnerde of nog altijd niet wist wat het parlement over hem had besloten, viel hij op zijn beurt met talrijke beledigingen, die dergelijke schurken in de regel paraat hebben, zijn medestrijder aan. Ten slotte liep een heftige woede-uitbarsting aan beide

9. Variatie op het spreekwoord *asinus asinum fricat*; vgl. *Adagia* 699.
10. Vgl. *Adagia* 1759.
11. Vgl. *Adagia* 828; men dacht dat een gevangen krekel meer lawaai maakte.

kanten zo uit de hand, dat het bijna tot een handgemeen kwam. Maar Béda vreesde dat hij ook hier gedwongen werd gras aan de sterkste te geven[12.] en uiteindelijk zwaar gehavend het veld zou ruimen, en daarom daagde hij Merlin voor het gerecht. Daarbij stelde hij, denk ik, enige hoop in de syllogismen en de conclusies die hij hiervoor had opgesteld.

Merlin onttrok zich niet aan het proces. Men ging naar het parlement, waar toen rechtszaken werden behandeld. Beiden kregen de gelegenheid het woord te voeren. Béda begon met een zware klacht en noemde met zijn vingers een voor een alle verbale vuistslagen die hem door Merlin waren toegebracht en die hij voor de zaak van het geloof en omwille van de gekruisigde, zoals hij althans zei, had verdragen. Merlin verdedigde zich daarentegen heel handig omdat zijn zaak sterker was en hij meer kennis had; terwijl iedereen volledig zweeg herhaalde hij de eerder geuite beschuldigingen tegen Béda en noemde hem voor ieders ogen een barbaar en een ketter. Toen Béda zag dat niemand om zijn positie treurde en (zoals hij herhaaldelijk zei) de verdediging van de zaak van het geloof en de gekruisigde op zich wilde nemen, begon hij een sterkere hulp aan te roepen. Toevallig zag hij een afbeelding van de gekruisigde op de muur geschilderd. Hij wendde zich daarheen en zei met heldere stem, onbedekt hoofd en uitgestrekte handen: ‘O heilig kruis en u, gekruisigde, uw zaak staat hier op het spel, niet mijn zaak; ik roep u aan en bezweer u dat u de verdediging van uw eigen zaak op u neemt en niet toelaat dat de waarheid zo goddeloos en ongestraft ten onder gaat.’ Maar het kruis en de gekruisigde antwoordden Béda niets. Want lasteraars herkennen ze niet, omdat de duivel[13.] en allen die aan zijn kant staan vijanden van God zijn.

Toen dus niemand iets ter verdediging van Béda zei, verloor hij ook deze hoop en ondernam weer wat anders; als een wolf door honden omgeven zocht hij overal een mogelijkheid om te ontsnappen. Béda ging op de advocaat van de koning af, wiens naam Lizet is en die toevallig aanwezig was. Hij noemde deze man bij zijn naam en zei: ‘U bent hier aanwezig als advocaat voor de zaken van de koning. Maar het is eerder uw taak de zaak van Christus te behartigen, die zoals u ziet hier in groot gevaar verkeert. Welnu dan, neem deze zaak voortvarend op. Aarzel niet; van Godswege, dat beloof ik u, zult u hulp ontvangen. U moet nu deze edele zaak niet op zijn beloop laten.’ De advocaat moest tegelijk met alle parlementsleden en overige aanwezigen hartelijk lachen en verbaasde zich over de schaamteloze eigengereidheid van die man, die wat hij zelf niet gedaan had kunnen krijgen, aan een ander be-

12. Vgl. *Adagia* 878; door een krans van gras aan te bieden erkende men zijn nederlaag.
13. Het Griekse woord *diabolos* (‘duivel’) betekent eigenlijk lasteraar.

loofde. En zo werd hij onder het gefluit en met spottende opmerkingen[14] van iedereen het parlement uitgejaagd. Toen zei een van de advocaten: 'Wat zijn dat voor theologen, aan wie men het gezag en het oordeel toevertrouwt om geleerde en vrome personen te vernietigen en aan wie men met recht de verdediging van ons christelijk geloof over zou moeten laten? Dat zijn nu onze magisters!'

En dit was het einde van dat verhaal. Ik persoonlijk zou dat alle Erasmus-geselaars toewensen, die met dezelfde bedoeling zijn uitmuntende geschriften durven te onteren. Het doet me werkelijk genoegen dat deze zaak voor Erasmus zo'n mooi succes heeft gehad. Ik denk dat hij zo al bijna buiten het bereik van de afgunst is gekomen en dat God zelf ook voor Erasmus strijdt. De kameel[15] is al een tijd geleden in de diepte van de onderwereld terechtgekomen. Daarnaast is Vincentius[16] naar de duivel vertrokken, ook al wenst de christelijke vroomheid die zelfs voor vijanden vergevingsgezind is, hun een beter lot toe en bidt zij daarvoor. Zij tweeën waren de grootste aanstichters van de hetze tegen de schone letteren en de eerlijke theologie. Van Cousturier, die geschikter is om schoenen te repareren[17] dan boeken te schrijven, en van Béda is geen gevaar meer te duchten. Béda heeft zo'n schitterende overwinning behaald, maar alleen op zichzelf. En naar ik hoor is de mond van Cousturier dichtgenaaid en van zo'n sterke muilkorf voorzien, dat geen van beiden ooit zo'n lied zal laten klinken. Een haan die verslagen is, kraait trouwens van nature niet meer. Anderen, voor zover er tenminste nog enkele in leven zijn, hebben door hun voorbeeld een waarschuwing ontvangen en zullen weer bij zinnen komen, als ze niet alle hoop hebben opgeven. Of ze zullen in ieder geval eerder aarzelen met hun aanvallen, nu ze hebben gezien dat die lieden zo luisterrijk zijn ontvangen als zij verdienden. Het leek me goed je dit te schrijven, omdat ik weet dat je graag wil horen dat Erasmus iets goeds is overkomen.

Het ga je goed, mijn beste familielid, doe de groeten aan alle Béda's, Cousturiers en de andere schoenlappers. Wil mijn hartelijke groeten overbrengen, vraag ik je, aan ons beider vriend Jacob Teyng, en aan je bekenden.

Sint-Maartens-Bos, 6 november 1526

14. Vgl. Persius, *Satiren* 1, 62.
15. Scheldnaam voor de karmeliet Nicolaas Baechem, overleden op 23 of 24 augustus 1526.
16. Vincentius Theodorici overleed op 4 augustus 1526.
17. Toespeling op de Latijnse naam van Cousturier, Sutor.

1764 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 9 november 1526

Hartelijke gegroet, eerbiedwaardige heer Erasmus. Ik heb je brief gekregen die je mij op 2 oktober hebt geschreven met daarbij ook het ontvangstbewijs voor het geld dat ik je via Froben had toegestuurd. Ik stelde het op prijs dat je me op deze manier hierover berichtte.

Ik schreef aan de bisschop van Londen[1.] in Engeland, dat als het wellicht zijne eerwaarde zou behagen jou wat geld te sturen, hij dit namens mij aan Luis de Castro (want hij is de broer van Alvaro[2.]) moest geven. Ik zal ervoor zorgen dat al wat hij geeft, zonder aftrek van rente of althans met zo weinig mogelijk verlies voor je wordt gewisseld. Jouw brieven die je mij ter verzending naar dezelfde bestemming gaf, heb ik verzonden.

De brieven van je[3.] die ik na de jaarmarkt van Frankfurt ter verzending naar Spanje kreeg, heb ik op een schip afgeleverd dat voor vertrek klaar was. Kort daarop zijn ze na lichten van de ankers vertrokken en er is geen reden te betwijfelen dat ze niet aan land zijn gekomen.

Wat jij Pieter Gillis wilde meedelen, heb ik overgebracht. Hij antwoordde dat hij voor deze zaken zou zorgen en dat hij aan de wens van zijn vriend zou voldoen.

Zoals de hele wereld vindt dat jij gelukwensen verdient, zo wens ook ik jou geluk, mijn beste Erasmus, met je *Institutione christiani matrimonii*,[4.] een waarlijk goddelijk en heilig werk. Je hebt de richtsnoer om goed te leven en een zuiver huwelijk in stand te houden getoond en laten zien dat de heilige staat ervan, die van godswege was ingesteld en bijna tot heidense riten was teruggebracht, door erkenning van de katholieke kerk is gezuiverd.

Het ga je goed.

Antwerpen, 9 november 1526

Je zeer toegewijde Erasmus Schets

Aan de onvergelijkbare zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam, te Bazel

1. Cuthbert Tunstall.
2. Schets verbetert de fout van Erasmus in brief 1758.
3. Hiervan zijn alleen de brieven 1747 en 1748 over.
4. Zie brief 1727.

1765 *Van Conradus Goclenius*
Leuven, 12 november 1526

Hartelijk gegroet. Dat je op dit ogenblik alleen van mij een brief ontvangt is de schuld van degene die hem bij je heeft bezorgd. Toen deze op 12 november tegen zes uur in Leuven bij mij kwam, kon ik niet van hem gedaan krijgen dat hij beloofde ook maar tot de volgende dag te wachten. Want omdat zijn gezelschap haast had, zei hij dat hij gedwongen was zelfs voor zonsopgang te vertrekken. Als ik wat wilde schrijven, moest ik dus ervoor zorgen dat het dezelfde nacht gebeurde; anders zou mijn moeite vergeefs zijn. Pas na zeven uur werd mij dit meegedeeld, want omdat mijn plichten mij elders riepen was ik op dat moment niet thuis. Ik zou willen dat je in de eerste plaats weet dat ik van deze bode geen brief van je heb ontvangen. Verder heb ik de bundel brieven[1.] die de broer van Pieter Gillis[2.] heeft meegebracht, volgens je aanwijzingen verdeeld, hetgeen je in het vervolg uit de antwoorden van je vrienden zult kunnen afleiden.

Ik heb je uitvoerige brief[3.] gelezen en had bij het lezen gemengde gevoelens. Met veel pijn in het hart las ik dat je schreef, dat jij in je onschuld door zoveel samenzweringen van gewetenloze lieden op een misdadige wijze werd aangevallen. Maar wanneer ik overweeg hoe toegewijd en met Gods volledige steun jij je tot nog toe vanuit de waarheid tegen de leugen hebt verzet, heb ik toch hoop dat de gewetenloosheid van je vijanden jouw vroomheid luister verleent en dat je des te meer ware roem verwerft, naarmate zij heftiger de naam van Erasmus proberen te verduisteren. Bovendien was ik buitengewoon verheugd dat ook jij mijn besluit over een verblijf in Engeland en Denemarken goedkeurde; het oordeel van jou alleen is mij altijd meer waard geweest dan dat van alle anderen. Om dergelijke taken te verrichten is ooit al verkondigd dat je je langzaam moet haasten.[4.]

De maand augustus heeft hier de zaak van de theologen flink in het nauw gebracht, omdat hun een zware ramp overkwam, terwijl naar ik meen onze studies enige rust hebben gekregen, omdat de twee grootste vijanden van de humaniora, Vincentius[5.] en Baechem, zijn heengegaan. Vincentius overleed op 4 augustus door een soort waterzucht die de medici in het Grieks *tympanitès*[6.] noemen; Baechem op 23 augustus, het is onbekend door welke ziekte. Sommigen zeiden dat hij door de aanhangers van Luther in Den Bosch is vergiftigd. Toch heeft hij dit zelf, toen hij nog leefde, nooit willen geloven en gaf hij de schuld aan degenen die hem deze verdenking bezorgden. Zo-

1. Van deze bundel is niets bewaard gebleven.
2. Frans Gillis.
3. Misschien brief 1747, die voor circulatie bestemd leek te zijn.
4. Vgl. *Adagia* 1001.
5. Vincentius Theodorici.
6. Celsus, *De medicina* III, 21, 2.

doende schrokken de collega's van zijn college na zijn dood ervoor terug dit gerucht te verspreiden. Toch waren enkele monniken er al op uitgetrokken op zoek naar chirurgijnen die in zijn ingewanden het vergif moesten opsporen, naar ik meen om hem met sterker bewijs onder de goden op te nemen. Een verstandig iemand kwam hen onderweg tegen en informeerde naar de gezondheid van Baechem. Toen ze hem berichtten dat deze was overleden en zij, omdat ze vermoedden dat hij was vergiftigd, op zoek waren naar anatomen, zei hij: 'Hoe komen jullie aan het vermoeden dat hem monnikskap is gegeven of wat zijn uiteindelijk de bewijzen hiervoor?' 'Geen andere vaststaande,' zeiden ze, 'dan de haat die de aanhang van Luther tegen hem koesterde.' 'Als die reden voor een verdenking voldoende is,' zei hij, 'moeten jullie ervoor zorgen dat de verdenking van een vergiftiging niet op jullie valt. Want bij niemand was hij even gehaat als bij jullie en niemand kon hem gemakkelijker het gif toedienen dan degenen met wie hij voortdurend dagelijks omging. Wees daarom voorzichting dat jullie zelf door onverstandig optreden je niet deze ellende op de hals haalt.' Zij namen zijn advies ter harte en hielden er mee op.

Men kan overigens alleen maar gissen naar de wijze waarop hij is overleden. Om vier uur daags voor zijn overlijden nam hij op voorschrift van artsen een geneesmiddel in. Toen hij voelde dat dit in zijn maag geen uitwerking had omdat de ernst van de ziekte geen medicijn toeliet, liep hij enkele uren onafgebroken in zijn kamer heen en weer zoals hij dat gewoon was. Tegen het middaguur droeg hij de verpleegster die hem verzorgde op weg te gaan, naar zij beweerde omdat hij van plan was een deel van de getijden te lezen. Wat er verder gebeurd is, is onzeker. Maar toen de verpleegster terugkwam, trof ze hem gestikt in zijn braaksel aan; hij was overleden op een manier die hij zelf bij de dood van De Neve[7.] tot de meest ongelukkige uitriep. Dat is de afloop van het verhaal.

Zijn lichaam is naar Mechelen overgebracht en daar bij de karmelieten begraven. Godschalk[8.] kreeg gisteren opnieuw het heilig oliesel toegediend.

Over andere zaken zal ik je, als er iets vermeldenswaardigs voorvalt, een andere keer uitvoeriger schrijven, wanneer ik een koerier heb gevonden.

Het ga je goed, vanuit het Collegium Trilingue, 1526

Aan meester Erasmus van Rotterdam, te Bazel

7. Zie brief 1347.
8. Godschalk Rosemondt zou op 5 december 1526 overlijden; zie brief 1768.

1766 *Van Robert Aldridge*
[Cambridge, circa december 1526]

De voortreffelijke en zeergeleerde Erasmus zal niet zonder reden zich afvragen waarom zijn voormalige leerling, die hij veel vriendelijker heeft behandeld dan hij verdiende, een enkel verzoek dat niet eens erg omvangrijk of moeilijk uitvoerbaar is, zo uitstelt dat men terecht kan betwijfelen of hij het wil uitvoeren of dit absoluut weigert. Maar laat God de gedachte afwenden dat ik overweeg dit niet te doen of dat jij gelooft dat ik niet wil doen wat een zo grote leermeester van zo'n onbeduidende leerling een keer verlangt. Want om eerlijk de waarheid te zeggen: toen jij je aan mijn zijde schaarde en mij behulpzaam wilde zijn, heeft het lezen in het halfjaar[1] waarin ik met jou mij oefende en intussen aan andere bezigheden en woordspelingen gewend raakte, mij meer voordeel bezorgd dan een jarenlange studie.

Je moet dus niet denken dat ik wat ik had uitgesteld, niet wilde doen, maar beseffen dat ik het niet had uitgesteld als ik iets had kunnen doen. Mijn hand was onmiddellijk en daarna iedere dag gereed om het handschrift te pakken. Maar wat kon ik doen, omdat ik niemand had en er niemand te vinden was om samen met mij te lezen? Een gruwelijke pest (om van de rest maar te zwijgen) heeft onze universiteit sinds begin maart zo geteisterd, dat bijna alle studenten zijn gevlucht om op het platteland hun heil te zoeken en er thuis niemand meer over was om tegen enige beloning in dienst te nemen, terwijl ik voor het lezen voorbereidingen trof. Toen ik geschikte en betrouwbare medewerkers had gevonden, heb ik ten slotte geen dag in ledigheid voorbij laten gaan om met deze arbeid zoveel mogelijk vorderingen te maken.

Bij het uitvoeren hiervan ben ik als volgt te werk gegaan. Het handschrift dat in onze bibliotheek van het Royal College wordt bewaard, heeft alleen maar de brieven aan Lucilius. De brieven komen eveneens voor in een handschrift van het Peterhouse. Door het strenge beheer van de boeken, dat ook met speciale voorschriften was geregeld, kon ik het alleen maar dank zij de naam van Erasmus uit die bibliotheek lenen. Terwijl ik de brieven aan Lucilius doornam, vergeleek ik dus de tekst die door Froben was gedrukt met die twee oude handschriften. Bij het noteren van de varianten in de marge onderscheidde ik de twee handschriften als volgt: wat het handschrift van het Royal College anders had, gaf ik met het teken θ aan; varianten van het handschrift van het Peterhouse voorzag ik van het teken). Waar de twee handschriften overeenstemden, maar van de tekst van Froben verschilden, noteerde ik de varianten, maar zette daar geen teken bij. Geen afwijking die ergens voor-

1. In 1512-1513.

kwam heb ik overgeslagen, als zij enige betekenis had. Hoewel ik meende dat de tekst die Froben had gedrukt, veel beter was, heb ik toch de varianten genoteerd, niet alleen omdat jij in je brief het zo leek te willen, maar ook om te zorgen dat de scherpzinnige Erasmus niets zou missen om zijn krachten te oefenen en de leeuw aan zijn klauw te herkennen.[2.] Want jouw geest weet onvolledige en verminkte woorden te herstellen, wat door elkaar geraakt is samen te voegen, toevoegingen en onechte passages te vervangen door wat echt is en goed past, en van onzin goede zinnen te maken.

De snelheid van je oordeel, of liever gezegd van je zienersgave die groter is dan die van Apollo of de Sibylle, had ik ervaren toen ik zelf met jou enkele werken van Seneca en Hieronymus in het Royal College in Cambridge doornam. Al wie niet blind of door afgunst doof is, zal dit dagelijks ondervinden, wanneer hij jouw verbeteringen en aantekeningen in zoveel godsdienstige werken en bij zoveel goede auteurs met eerlijke ogen ziet of met onpartijdige oren tot zich neemt. Maar wat zijn de mensen in onze tijd ondankbaar, als hun onwetendheid geen excuus vormde! Wat een beklagenswaardige dagen! Want mensen die niet in staat zijn te oordelen, spreken over de belangrijkste kenners van de letteren hun oordeel uit en (wat nog meer te betreuren valt) dit oordeel krijgt overal bijval. Waarom wekt het verbazing dat een ordinair oordeel bij het volk in de smaak valt? Bij bepaalde vergaderingen wordt geroepen, in gesprekken gaat het rond, aan tafels weerklinkt het en zelfs in preken wordt niet verzwegen dat Erasmus de humaniora bederft en de Heilige Schrift onteert, omdat hij enkele oude en al lang in onbruik geraakte woorden door nieuwe en bruikbare termen vervangt. En dat, vermoed ik, enkel en alleen omdat bepaalde lieden zo weinig zien of met zulke jaloerse ogen kijken (ik heb het over hun inwendige ogen, namelijk hun gevoelens) dat ze niet zien of willen zien, hoeveel profijt zij hebben van degene die mest en modder in edelstenen en goud verandert. Gesteld dat hij niets anders zou kunnen, zou juist het feit dat hij zoveel en zulke ondraaglijke inspanningen ter wille van hen en ieder ander verricht, hen ertoe moeten bewegen Erasmus te sparen en de reputatie van Erasmus te steunen, tenzij ze harder willen zijn dan de rotsen van de Marpessus.[3.]

Want persoonlijk zweer ik, zeer ilustere Erasmus, dat ik zelfs hier in de gaten heb in wat voor een belangrijke werkplaats jij je bevindt, doordat je zoveel teksten, ik zeg niet terloops leest zoals ik, maar verbetert. Ik lees slechts en vergelijk met anderen één werk van Seneca - en dat niet volledig. Hoe vaak smeek ik zonder zelf vermoeid te zijn hen die het lezen beu zijn, hiermee door te gaan en spoor ik hen aan om vol te houden en hun tegenzin

2. Vgl. *Adagia* 834.
3. Vgl. Vergilius, *Aeneis* VI, 471.

met een herinnering aan iets aangenaams te overwinnen. Dan denk ik bij mijzelf en vrolijk de anderen als volgt op: ‘Lieve hemel, hoeveel inspanningen getroost Erasmus zich, hoeveel tegenzin overwint hij en hoe houdt hij het in de tredmolen uit! Hij leest zoveel auteurs en leest ze niet alleen, maar spoort tegelijk vergissingen en corrupte tekstdelen op, hij stelt fouten vast en verbetert ze vervolgens. Zelf weet hij hoe lang hij nu eens bij woorden dan weer bij een betekenis moet stilstaan om wat geen betekenis heeft te herstellen. Als zo eenvoudig lezen,’ zeg ik, ‘voor ons al lastig en onaangenaam is, hoeveel moeilijkheden heeft dan die prins van de letteren niet te verduren, die sowieso op veel manieren wordt gekweld en werkelijk zo aan zijn kruis is genageld? Toch ontvangt hij helemaal geen dank van degenen voor wie hij zich met zoveel inspanning verdienstelijk maakt. Of ik het een ongeluk voor hem of de voor humaniora dien te noemen, moeten diegenen zelf maar overwegen die met hun aanvallen op de geletterden de voortgang van de humaniora zouden hinderen, ware het niet dat personen die in de humaniora hun scholing hebben gekegen, te sterk zijn om voor boze tongen te kunnen zwichten.’ Zoals jij in de humaniora bijzonder bent geschoold, moet je wel heel sterk zijn om alles te verdragen. Wij, dat zijn alle liefhebbers van de humaniora en geleerdheid, vragen je het bevorderen van de schone letteren vol te houden. Wees gezond, houd rekening met je hoge leeftijd en geef ons opdrachten. Want je kunt op alle geleerden en degenen die naar geleerdheid streven, alsof het je eigen mensen zijn, een beroep doen.

Ik, de minste van hen, voer nu je opdrachten uit en heb de delen zoals jij wilde vergeleken. Er waren twee handschriften met brieven zoals je me aangaf. Van de andere werken die ik heb gecollationeerd, was er alleen het handschrift van het Petershouse. Van de overige niet gecollationeerde werken kon ik op de plaatsen die jij noemde of elders geen oud exemplaar vinden. Zoals jij wilde[4.] heb ik het gecollationeerde handschrift op 11 mei naar de heer Thomas More gestuurd en hem dringend verzocht ervoor te zorgen, dat het zo snel mogelijk naar jou werd verzonden. Want met Pasen[5.] had hij beloofd dit te zullen doen, toen ik hem in zijn huis had ontmoet en door hem, buitengewoon vriendelijk als hij is, heel hartelijk was ontvangen. Vanwege jou - dat weet ik - was de ontvangst nog veel verzorgder, omdat hij had vernomen dat ik voor jou al een lange tijd een dierbare bekende was. Als jij, wanneer het je belieft, mij opnieuw met een brief van je aanbeveelt, zou je mij een grote dienst bewijzen.

Indien ik deze moeite voor jou niet had willen doen - ik wilde mij voor jou veel meer inspannen dan eigenlijk hoefde -, dan kwam de gewichtige

4. Zie brief 1656.
5. 1 april 1526.

Seneca zoals jij hem noemt, daarvoor in aanmerking. Zijn uitspraken en handelwijze stemmen zeer goed overeen; wat de natuur betreft neemt zijn leer van de natuur, als ik mij niet vergis, de eerste plaats in, als er daarnaast althans andere in het Latijn bestaan die de moeite van het lezen waard zijn. Als we hem als eerste dank verschuldigd zijn, omdat hij voor ons de geheimen van de natuur zo helder uiteenzet en ons op fraaie wijze in de moraal onderricht, zijn we jou met hetzelfde recht als tweede dankbaar, omdat jij zijn werk zo herstelt dat wij beide werken zonder fouten kunnen bestuderen.

Jij schrijft me dat ik iets aan de wetenschap verschuldigd ben, maar aan jou niets behalve een wederzijdse genegenheid. Aan jou heb ik in elk geval alles te danken vanwege de wetenschap die jij zo behartigt en bevordert. Des te meer voel ik mij aan jou verplicht, omdat je zo vriendelijk bent mij tot je vrienden te rekenen en je mij aan onze omgang in het verleden herinnert. Ik zal pas ophouden mij dat te herinneren, wanneer ik mijzelf ben vergeten. Daarom is het niet nodig dat je overweegt mij of mijn inspanningen anders te belonen dan mij als je vriend te blijven beschouwen.

Ik heb je groeten overgebracht aan de boekhandelaren Nicolaas,[6.] Garret[7.] en Siberch. Fawne leeft behaaglijk in het paleis van de bisschop van Winchester[8.] en is, naar ik hoor, heel gelukkig. Het lot bracht Vaughan kort na je vertrek ergens heen - waarheen weet ik niet - en de dood bracht Humphrey[9.] naar ons beider moeder terug.

Leef in goede gezondheid lang en gelukkig met mijn vriend Froben.

Robert Aldridge

Deze brief is bestemd voor meester Erasmus, de grootse leider in de letteren

1767 *Aan Theobald Fettich*
Bazel, 5 december 1526

Erasmus van Rotterdam groet Theobald Fettich

Hoe zwaarder de ramp is die er in deze meest tumultueuze eeuw voor de humaniora dreigt, des te meer moeten zij zich inspannen, die weten en beseffen dat zonder de smaak van de talen en de schone letteren alle wetenschappen

6. Nicolaas Spierinck.
7. Garret Godfrey.
8. Richard Foxe.
9. Humphrey Walkden.

koud, sprakeloos en bijna blind zijn, de staten geen bloei kennen en er geen beschaafd leven bestaat. Om kort te gaan: een mens kan dan nauwelijks een mens zijn. Ik hoor dat er bij jullie een zeldzame schat aan oude handschriften ligt. Hoe krachtig jij en de zeer geachte heer Wolfgang von Affenstein de zaken van de wetenschap steunen, heb ik al een tijd geleden van degenen die jullie goede naam verkondigen, en via brieven van geleerden vernomen. Ook weet ik hoe vriendelijk jullie beiden zich tegenover de beoefenaren van de wetenschap opstellen. In vertrouwen hierop aarzelde Hieronymus Froben niet naar je toe te reizen en was ik niet bang om me met mijn brief tot jou te richten. Mijn geest voorspelt me dat deze gewaagde onderneming, of als men liever wil dit vertrouwen, voor mij gunstig zal uitpakken.

Het kan niemand onbekend zijn hoeveel jaar al, met hoeveel werk dag en nacht en met hoeveel kosten Johann Froben voortreffelijke auteurs aanzien heeft verleend - en dat met veel meer roem dan winst voor hem. Thuis heeft hij iemand die in beide talen uitstekend onderlegd en even betrouwbaar is;[1.] ik beschouw dit in ieder geval niet als onbelangrijk. Bovendien zal het mij zelfs een genoegen zijn mij voor deze nuttige en heilige arbeid dood te werken. Naar mijn mening verdient daarom niemand meer dan Froben jullie steun; geen andere drukkerij kan beter voor beroemde auteurs zorgen. Jullie zouden kortom een ander nauwelijks een dienst kunnen bewijzen die evenveel dank verdient en daarvoor erkentelijk is. ‘Als mijn geschriften enige waarde hebben,’ mocht ik tot hier toe met Vergilius[2.] zeggen; ik zou er graag aan toevoegen: ‘zal geen dag jullie ooit uit de herinnering van de tijd verwijderen.’ Ik zal mij in ieder geval naar beste kunnen ervoor inzetten dat het nageslacht weet, aan wie het deze toename van de antieke literatuur te danken heeft. Met de beste wensen voor jou en de zeer illustere magistraat Wolfgang von Affenstein.

Bazel, 5 december 1526

1768 *Van Conradus Goclenius*
Leuven, 10 december [1526]

Hartelijk gegroet. Wat ik onlangs vermoedde dat zou gebeuren, namelijk dat door het heengaan van vijanden van de humaniora[1.] onze studies hun rust zouden terugkrijgen, is naar mijn mening tot dusverre heel voorspoedig

1. Waarschijnlijk bedoelt Erasmus Sigismundus Gelenius.
2. *Aeneis* IX, 446-447; de eerste versregel is door Erasmus onjuist geciteerd.
1. Vincentius Theodorici en Nicolaas Baechem; zie brief 1765.

verlopen. Desondanks denk ik niet dat dit volgens de wens van hun nabestaanden gebeurt, maar eerder uit moedeloosheid, omdat iedere poging van hen tevergeefs werd ondernomen of eerder op het tegendeel uitliep. Zij hebben zich immers evenveel haat op de hals gehaald als waarmee zij mensen die mijn sympathie hebben, probeerden te overladen. Moge God ons succes begunstigen en de vastberadenheid van de keizer en andere vorsten waarvan zijn brief[2] blijk geeft, versterken. Ik dacht dat deze brief je niet onwelkom zou zijn en dat het bovendien in het belang van de republiek der letteren was, dat jouw geest met dit soort trompetgeschal werd aangespoord aan de oorlog tegen de barbaren en goddelozen een eind te maken. Daarom heb ik besloten op eigen kosten een betrouwbare koerier naar je toe te sturen om via hem jou van alle zaken op de hoogte te brengen. Om te zorgen dat ik met mijn brief jou nog meer een genoegen zou doen, meende ik Pieter Gillis te moeten vragen of hij toevallig iets aan Erasmus te schrijven had. Maar hij bracht mij met een brief van mijn eerdere plan af en liet me weten dat er in Antwerpen een koopman was die binnenkort naar Bazel zou afreizen en aan wie men ongeacht wat heel veilig kon toevertrouwen.

Daarom volgde ik zijn gezaghebbend advies op en stuurde hem een pakket met verschillende brieven dat je zeker onder ogen zult krijgen. Na ontvangst zou hij ze je laten bezorgen. Onder de brieven uit Spanje[3] waren enkele stuks in het Spaans geschreven en ik vreesde dat jij bij gebrek aan een vertaler daarin misschien zou blijven steken. Daarom heb ik in mijn onbezonnenheid (als je dat zo wil noemen) een zekere Honoratus[4] uit Spanje, een groot liefhebber van de humaniora en zeer op jou gesteld, de opdracht gegeven deze in het Latijn te vertalen. Ik heb geen reden mij gewetensvol voor mijn daad te verontschuldigen, omdat de brieven van alles bevatten dat nuttig is om van de daken te schreeuwen. De brief van Juan Maldonato,[5] zoals hij nu naar jou wordt gestuurd, bereikte mij zonder zegel. Ik heb een kopie daarvan bewaard, omdat de brief naast een opvallende geleerdheid een geest laat zien die niet alleen uitmuntend en edel, maar ook verstandig is. Toch zullen bij mij alleen mijn vrienden hem te zien krijgen, hoewel ik denk dat de auteur zelf aan geheimhouding geen belang hecht, omdat hij niets verborgen houdt, wat hij door het toevoegen van een zegel heel eenvoudig had kunnen doen. Degenen die hem kennen zeggen dat hij bij zijn mensen zelfs heel gezaghebbend is.

2. Brief 1731.
3. Van dit pakket zijn alleen de brieven 1731, 1742 en wellicht 1757 bewaard gebleven.
4. Honoratus Joannius.
5. Brief 1742.

Met dergelijke vorderingen van onze studies kan ik niet anders dan mijzelf en vooral jou van harte gelukwensen. Want jij ziet hoe wijd de studies op het gebied van de godsdienst en de humaniora, waaraan jij je geestkracht en je leven hebt besteed, zich verspreiden. Het enige wat je wenste heb je bereikt. Er zijn nog andere zaken bijgekomen die voor een grote geest allesbehalve te verwaarlozen zijn, waaronder de onsterfelijkheid van je naam, waarvan je tijdens je leven meer zult genieten dan beroemde mannen na hun begrafenis doen. Het lijdt geen twijfel - het is hoe dan ook de geest van deze tijd - dat je na je overwinning op jaloerse en vijandige lieden een rijkere winst voor je arbeid en vasthoudendheid zult behalen. Ik keuvel maar wat, maar dat is uit genegenheid voor je en daarom moet je het mij niet kwalijk nemen.

Ik denk dat anderen je voldoende over het nieuws hier hebben geschreven; daarom zwijg ik erover. Godschalk Rosemondt is daags voor St.-Nicolaas[6.] heengegaan en liet de reputatie van een voortreffelijk iemand achter. Men zegt dat hij buitengewoon op vrede was gesteld en, als hij een andere rol speelde, onder druk van een ander handelde. Vermeldenswaard bij hem en wat helemaal niet bij het beeld van een theoloog past, is het feit dat hij tijdens zijn leven de hele erfenis die zijn voorvaderen hadden nagelaten, verkocht en onder de armen verdeelde, omdat hij geen naaste familieleden bezat. De som die hij aan dit doel besteedde, bedroeg meer dan 2000 florijnen. Dat hij ook toelagen die theologen beurzen noemen, aan twee theologiestudenten naliet, deed hij naar verluidt eerder omdat dit gebruik was of op instigatie van een ander dan dat hij het van harte deed.

Reizigers uit Frankrijk berichten dat, voor zover het de bevordering van wetenschap betreft, de houding van de Franse koning niet verschilt van die van de keizer en dat onlangs Bade het verbod kreeg opgelegd de dwaasheden van Béda[7.] te verkopen. Hoewel dit laat zien wat zijn opstelling tegenover Erasmus is, bezorgt deze hem meer schade dan dat zij hem van dienst is. Want wat kan er meer in jouw belang zijn dan dat Béda de onwetendheid van zijn beroepsgroep verraadt en jouw reputatie bij alle verstandige mensen vergroot? Aangezien je met hun applaus tevreden bent, moet jij je om anderen, ezels als het zijn, niet druk maken.

Mijn zaken verlopen hier heel goed, behalve dat onze mensen het onaangenaam vinden dat onze collega Rutgerus Rescius[8.] bij het college is vertrokken. Nicolaas Wary, die zegt dat hij alles namens executeurs van het tes-

6. 5 december 1526.
7. Zie ook brief 1763.
8. Vanwege zijn huwelijk werd Rescius bij het Collegium Trilingue ontslagen; het ontslag werd later ingetrokken.

tament[9.] doet, heb ik gewaarschuwd niet overhaast te werk te gaan. Ik zei dat hij sneller een ander dan een beter iemand kan krijgen en dat er voor het vervullen van die taak niemand is, die een duidelijker bewijs van zijn geleerdheid heeft geleverd dan onze man. En dat, ook als er mensen zijn die meer beloven, zij in de praktijk naar de mening van de executeurs of ook van de toehoorders slechter kunnen overkomen. Dan moet Rescius niet op grond van een huwelijk worden ontslagen, omdat dit sinds lang met het volste recht bepaalde privileges opleverde - laat staan dat hij daarom zou worden gestraft. Tegen dit alles brengt Wary het testament in. Als hij je hierover schrijft, moet je hem adviseren, wat hij naar jouw mening het beste kan doen.

Van Karl[10.] hoor ik niets. Ik schrijf hem niet omdat hij in zijn laatste brief die hij op 7 oktober schreef, liet weten dat hij binnen tien dagen uit Bazel zou vertrekken. Ik wil graag weten wat er met de jonge vrouw[11.] is gebeurd. Zij verkeert in ellendige onzekerheid, hoewel zij een betere vervulling van haar wensen verdient.

Het ga je goed, uitmuntende vorst van de wetenschap, en zorg dat je succes met je overwinningen behaalt. Berquin over wie je mij onlangs schreef, is in Parijs door ingrijpen van de koning in vrijheid gesteld.

Leuven, 10 december

Ik heb hier een brief[12.] van Lips aan toegevoegd, maar zijn aantekeningen die het pakket te zwaar gemaakt zouden hebben, heb ik achtergehouden. Je ontvangt ze als ik een geschiktere bode heb. De brief die Melchior[13.] beloofde, is niet op tijd gekomen. Teyng is al een paar maanden geleden uit Doornik naar zijn vaderland[14.] vertrokken, naar ik meen om wat geld uit een kleine erfenis te vergaren.

Aan meester Erasmus van Rotterdam, in Bazel

9. Het testament van Busleyden, dat de oprichting van het college mogelijk maakte.
10. Karl Harst.
11. Katharina van der Klusen, met wie Harst op 8 januari 1527 trouwde; zie brief 1778.
12. De brief is niet bewaard gebleven.
13. Melchior van Vianden.
14. Hoorn, waar zijn Latijnse naam (Ceratinus) naar verwijst.

1769 *Aan Erasmus Schets*
[Bazel, circa december 1526]

Hartelijk gegroet. In Brugge bij Marcus Laurijn, deken van St.-Donaas, is al een tijd geleden een geldbedrag gedeponeerd. Ik heb hem geschreven jou dit te bezorgen. Ik geloof dat het 130 Rijnlandse guldens zijn. Van het jaargeld uit Kortrijk zal ik evenveel op Maria Lichtmis te goed hebben. Ik heb hem geschreven dit ook aan jou uit te betalen. De schenker van het jaargeld is Jan de Hondt, een voortreffelijk en heel vriendelijk iemand. Hij zal het graag betalen. Ik stuur een lege kwitantie. Zo plegen fatsoenlijke mensen met elkaar om te gaan. Pierre Barbier heeft naast wat ik heb genoemd een betaling van zes maanden achtergehouden. Als hij betaalt moet je het aannemen. Zo niet, dring er dan bij mijn vriend niet op aan. Want misschien heeft hij het nodig.

De eerwaarde vader John, bisschop van Lincoln in Engeland, geeft mij welwillend als hij is per jaar vijftien angelots.[1.] Ik heb hem geschreven met het verzoek dit geld uit te betalen aan Luis Alvaro[2.] of te overhandigen aan Cuthbert,[3.] bisschop van Londen aan wie ik hetzelfde geschreven heb als aan de aartsbisschop van Canterbury.[4.] Als het geld op tijd komt, kun je de opdracht geven het bij de eerstkomende jaarmarkt aan Hieronymus, de zoon van Froben, te overhandigen. Want zijn vader zal, naar ik meen, de jaarmarkt niet opnieuw bezoeken. Als dit niet het geval is, moet je laten weten wat je hebt ontvangen en dit verzenden als zich een geschikte gelegenheid aandient. Als je voor mij bij deze transacties wat geld hebt uitgegeven, moet je het van het totaal aftrekken. Want ik zou niet willen dat jij in jouw nadeel je vriend ter wille bent.

Ik heb een werk in handen gekregen van Johannes Chrysostomus dat nog niet is vertaald, en besloten de vertaling ervan op te dragen aan de koning van Portugal.[5.] Bericht me daarom over zijn familie en zijn karakter, zodat ik een betere opdracht kan schrijven. Ik hoop dat ik je dit werk vóór de jaarmarkt in druk zal kunnen toesturen.

Je moet weten, mijn beste Schets, dat ik je voor je diensten bijzonder dankbaar ben. Als er iets is waarmee ik op mijn beurt jou een dienst kan bewijzen, moet je dat daarom alsof je er recht op hebt, zonder angst opeisen. Als de bezorger van deze brief, de Deen Hans,[6.] hierheen terugkeert, kun je via hem wat je maar wilt veilig schrijven. Ik wens jou, je voortreffelijke echtgenote en je kinderen het beste toe.

1. John Longland; zie brief 1704, noot 1.
2. Erasmus vergist zich in de naam; bedoeld zijn Alvaro en Luis de Castro.
3. Cuthbert Tunstall.
4. William Warham.
5. Zie brief 1800.
6. Hans Bogbinder.

De lege kwitantie is voor Jan de Hondt.

Aan de achtenswaardige heer Erasmus Schets, Antwerps koopman, te Antwerpen

1770 *Van Thomas More*
Greenwich, 18 december [1526]

Hartelijk gegroet. Ik heb van jou, mijn geliefde Erasmus, twee brieven ontvangen[1.] en de brief gelezen die jij naar de eerwaarde vader, bisschop van Londen[2.] hebt verstuurd. Wij die je vrienden zijn en die je nooit met je geestelijke kwaliteiten zo kunnen gelukwensen dat wij ons intussen over de menselijke zwakheid van je lichaam geen zorgen maken, vinden het bijzonder onaangenaam dat op de niersteen die al zo lang een kwelling voor je is, de ziekte volgde die Linacre[3.] fataal werd, hoezeer ook Gods goedheid en jouw dapperheid dergelijke kwalen ten goede keren. Het is niet alleen om jou, voor wie wij in ons gebed dezelfde voorspoed wensen als voor ons zelf, maar vooral uit genegenheid voor de hele christelijke wereld, in de hoop dat die ziekte je roemvolle werkzaamheden waarmee jij de christelijke godsdienst bevordert, niet onderbreekt. Ik bid God dat het je lukt deze snel en succesvol te voltooien en vooral het tweede deel van je *Hyperaspistes*.[4.] Je kunt geen werk bedenken dat meer resultaat oplevert dan al je andere werken, waarmee je je vrienden een groter genoegen bezorgt, en dat voor jou roemvoller of noodzakelijker is. Je kunt je werkelijk nauwelijks voorstellen hoe reikhalzend alle rechtschapen mensen naar dat werk uitzien. Daarentegen lijken enkele verdorven lieden die met Luther sympathiseren of jaloers op je zijn, door je vertraging bij het schrijven verheugd te zijn en sterker te staan. Als je dit onderbroken hebt om intussen enkele andere werken af te maken - zoals de *Institutio christiani matrimonii*[5.] die de zeer illustere koningin terecht hogelijk waardeert; naar ik verwacht, zul je dat binnenkort concreet merken - draag ik dit uitstel gelaten. Als je het doet om het onderwerp met meer tijd nauwgezet te behandelen, ben ik daar ook zeer verheugd over. Want het is mijn wens dat dat deel zo zorgvuldig mogelijk wordt geschreven. Als de

1. De brieven zijn niet bewaard gebleven; waarschijnlijk zijn zij in dezelfde tijd geschreven als de brieven 1740 en 1759.
2. Cuthbert Tunstall; ook deze brief is niet bewaard gebleven.
3. Zie brieven 1735 en 1759.
4. Zie brieven 1667 en 1853.
5. Zie brief 1727.

reden is, wat sommigen zeggen, dat angst voor gevaar jou de aandacht voor dat werk heeft ontnomen zodat je niet verder durft te gaan, kan ik niet verbaasd genoeg zijn en mijn verdriet niet inhouden. Lieve Erasmus, jij hebt zoveel inspanningen, zoveel gevaren, zoveel Herculesachtige ellende doorstaan en met zweet en nachtelijke arbeid alle aangename jaren van je leven aan het helpen van de wereld besteed. Moge God verhinderen dat je nu in je ellende zo op jaren van ziekte gesteld raakt, dat je liever de zaak van God in de steek laat dan dat je je nederlaag toegeeft.

Ik ben niet bang dat je mij nu de passages van de komediedichter[6] voorhoudt: 'Allen, wanneer wij gezond zijn' enzovoorts en 'Als je hier zou zijn, zou je anders denken'. Ik van mijn kant kan niet beloven - en niemand kan dat van zichzelf verwachten - zulke uitmuntende bewijzen te leveren van een dappere geest die op God vertrouwt, zoals alle stervelingen dat van jou verwachten. Nooit kan ik enige twijfel hebben dat jij je geesteskracht tot je laatste akte van je leven op schitterende wijze zult inzetten, zelfs als de afloop veel onrust teweeg zou brengen. Want je kunt er altijd op vertrouwen dat de genadige God als een *deus ex machina* je zal helpen om deze tragedie een ontknoping te bezorgen. Je moet je nu helemaal niet door angst laten overvallen; voor zover ik zie is daar niet veel reden voor. Want als de volgelingen van Luther in deze zaak iets van plan waren geweest, hadden ze dit naar mijn mening zelfs voordat jij iets had geantwoord, ondernomen. Ze zouden er immers op die manier voor gezorgd hebben dat jij niet terug zou schrijven, of ze hadden, als ze op jouw geschriften wraak wilden nemen, hun woede over je uitgestort wanneer het eerste deel[7] was verschenen. Je hebt daarin het monster zo afgeschilderd en met je vinger zo op zijn onbeheerste karakter gewezen, dat je hem voor de stervelingen als een rokende duivel uit de onderwereld en een Cerberus die de hel is uitgesleept, zichtbaar en bezienswaardig hebt gemaakt.

Ik zie nu werkelijk niet wat er aan gevaar voor je overblijft, dat je evenmin zou bedreigen als je er verder niets aan toevoegt. Want je hebt op de beledigingen van Luther aan jouw adres geantwoord, je hebt hem met de stijl van je pen neergestoken. Alleen de behandeling van de Heilige Schrift blijft over. Door het publiceren van duizend exemplaren van het eerste deel, als waren het evenveel contracten, heb jij je tegenover de hele wereld verplicht het vervolgdeel met zorg te schrijven. Luther is zeker niet zo waanzinnig dat hij wil hopen en evenmin zo gemeen dat hij durft te eisen dat jij, die jouw zaak hebt afgesloten, niet met Gods zaak verdergaat en wat je in het openbaar heb beloofd, voltooit, vooral omdat je dat zo gemakkelijk kunt doen. Ik twijfel er

6. Terentius, *Andria* 309-310.
7. Van de *Hyperaspistes*.

trouwens niet aan dat hij verlangt dat je zwijgt, hoe groot ook de arrogante minachting voor je is die hij in die brief aan je[8] laat blijken; je kunt niet zeggen of deze eerder aanmatigend dan dwaas is. Toch is hij er zich voldoende van bewust hoe de ongelukkige glossen waarmee hij de buitengewoon heldere Heilige Schrift probeert te verduisteren en die nu steenkoud zijn, door jouw beoordeling in zuiver ijs veranderen.

Maar jij bent daar bij de huidige gebeurtenissen aanwezig en ik leef ver van je vandaan. Als je ziet dat er bij het beantwoorden een gevaar schuilt dat jij zelf niet kunt vermijden en ik niet kan vermoeden, vraag ik je dan tenminste in het geheim je antwoord te schrijven en door een betrouwbare dienaar naar mij te laten brengen. De bisschop van Londen, zoals je weet de meest integere van iedereen en zeer op jou gesteld, en ik zullen er eerlijk voor zorgen dat het nooit in de openbaarheid komt, tenzij dit op een veilige manier gebeurt.

Je schilder,[9] mijn geliefde Erasmus, is een bijzondere kunstenaar, maar ik vrees dat hij zal merken dat Engeland niet zo vruchtbaar en winstgevend is als hij had gehoopt. Toch zal ik, voor zover ik daartoe in staat ben, ervoor zorgen, dat hij het helemaal niet als onvruchtbaar ondervindt. Jij hebt voortreffelijk gehandeld doordat je met de uitgave van een pamflet[10] bijzonder fraai de mening van enkele gewetenloze lieden hebt weerlegd als zou jij de ketterij van Karlstadt hebben gesteund, en de trucs van die nietsnut[11] die met een werk in het Duits dat gerucht verspreid had, hebt ontweken. Het zou weliswaar mijn wens zijn dat, als God je de tijd gunt, ter ondersteuning van ons geloof eens een traktaat uit je hart komt, het meest geschikte orgaan om de waarheid te verdedigen. Maar ik maak mij zo bezorgd om de *Hyperaspistes* dat ik wil dat niets je zo ter harte gaat, dat het je zorgen en gedachten naar elders roept en voorkomt dat je het werk zo snel mogelijk gereed hebt.

Het ga je goed, Erasmus, meest dierbare van alle stervelingen, vanuit het hof in Greenwich, 18 december.

Van ganser harte meer dan je toegewijde Thomas More

Aan de uitmuntende en zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam

8. De brief waarop brief 1688 het antwoord vormt, is niet bewaard gebleven.
9. Hans Holbein de Jonge.
10. *Detectio praestigiarum*; zie brief 1708, noot 2.
11. Leo Jud; zie brief 1737, noot 1.

1771 *Van Johannes Fabri*
Esslingen, 20 december 1526

Gegroet. Heel lang maakte ik mij, zeergeleerde heer Erasmus, zorgen om jouw zaken. Ik was erg bang dat je je eigen belang uit het oog zou verliezen en niet op tijd een exemplaar van het boek dat je aan de bisschop van Trente had opgedragen,[1.] aan hem zou toezenden, want met groot verlangen zag hij er dagelijks naar uit. Zijn geschenk lag al lang klaar. Vaak heb ik in jouw belang van alles ondernomen, ik heb het namens jou aangeboden en niets onbeproefd gelaten omdat ik vreesde dat jij even ongeduldig was als hij. Maar het verliep niet erg voorspoedig. Omdat de man zeer scherp van geest is, had hij de hele kwestie goed in de gaten gekregen. Hij verlangde naar wat hem een genoegen kon bezorgen en vers naar Erasmus rook. In Esslingen kreeg ik een brief, waarin hij berichtte dat jij hem het boek had gestuurd waarmee hij zeer ingenomen was. Want hij stuurde als geschenk honderd goudguldens hierheen, die hij jou om je voortreffelijke kwaliteiten schenkt. Wellicht zullen deze je binnenkort bereiken. Hij vraagt bovendien naar Trente te komen en je daar rustig aan je Muzen te wijden. Zelf zal hij je onkosten betalen en je jaarlijks zeshonderd gulden geven. Zo sluit hij alles wat jij in je hebt in zijn hart. Het voorstel zou bij een dergelijke vorst en bij Erasmus heel goed passen. Het ga je goed.

Esslingen, 20 december 1526

Je vriend Fabri

Aan de zeer geachte heer Erasmus van Rotterdam, zijn beste vriend

1772 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 20 december 1526

Hartelijk gegroet, achtenswaardige heer Erasmus. Heel onlangs schreef ik je in november;[1.] daarna heb ik geen brief van je ontvangen. Ik heb verder enkele brieven naar je doorgestuurd die ik uit Spanje had gekregen.[2.] Heel nadrukkelijk vraagt men mij dat ik bevestig dat ze je hebben bereikt. Ik hoop dan ook dat je ze hebt ontvangen, ook al heb je mij daarover in je brieven niets

1. De uitgave van Irenaeus, opgedragen aan Bernard von Cles; zie brief 1738.
1. Brief 1764.
2. Zie brief 1750.

meegedeeld. Van dezelfde vrienden heb ik nu weer een andere brief[3.] gekregen. Als je mij de ontvangst van de eerdere en deze brief bevestigt, zal ik het met dezelfde garantie voor Spanje doen.

Een paar dagen geleden schreef Luis de Castro uit Engeland dat hij je brieven,[4.] die ik naar hem had doorgestuurd om daar onder je vrienden te verspreiden, naar behoren had afgeleverd. Als zij hem ten behoeve van jou geld hadden gegeven, zou hij dat na ontvangst mij snel laten weten. Ik zal ervoor zorgen dat de gelden uit Engeland je steeds veilig en zonder aftrek van kosten bereiken; het is in ieder geval mijn oprechte wens je in meer opzichten van dienst te kunnen zijn, als jij hierom vraagt en de gelegenheid zich aandient.

Het ga je goed, Antwerpen, 20 december 1526

Van harte je vriend Erasmus Schets

Aan de onvergelijkbare zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam, te Bazel

1773 *Van Hieronymus Emser*
Dresden, 25 december 1526

Gegroet, driemaal grote Erasmus. Ik heb het pakket met jouw brieven en bijgevoegde papieren van mijn zeer illustere vorst[1.] gekregen met de bedoeling alles voor zijne hoogheid te lezen voordat ik bij hem weg zou gaan. In de eerste plaats verbaasde het hem, dat je zoveel geschriften en brieven gereed hebt kunnen krijgen, zelfs als je altijd en zonder ophouden zou schrijven. Toen we daarna bij de kunstgrepen en manoeuvres van je concurrenten kwamen, kreeg zijn gezicht een norse blik. Zijn strenge gezicht veranderde pas in een lach bij je verhaal[2.] over de huid van een ezel, waarin het boek van Béda gebonden moest worden. Een tweede lachbui bezorgde het verhaal van de man die conform de wet van Mozes[3.] met een jonge vrouw trouwde, maar haar volgens de wet van Plato[4.] of van Luther met veel broeders in Christus deelde. Door deze twee grappige verhalen werd de rest van de tragedie wat verzwakt.

3. Wellicht brief 1757.
4. Alleen brief 1759 is hiervan bewaard gebleven.
1. Georg van Saksen.
2. Blijkbaar een verhaal in een verloren gegane brief aan Emser, die in brief 1743 wordt vermeld.
3. Deuteronomium 25:5-10.
4. *Politeia* 457C-464B.

De kanselier dr. Simon Pistoris staat geheel aan jouw kant, hij wijkt voor niemand en gelooft niet dat je iets verkeerd hebt geschreven, zelfs als duizend lieden als Cousturier, Cerdo en Béda tegen je tekeer zouden gaan. Van de vorst krijg je, mijn beste Erasmus, het antwoord van de koning van Engeland aan Luther,[5.] die nergens consequent is behalve tegen Erasmus. Als hij verstandig had gehandeld, was Erasmus voor hem nuttiger geweest dan welke koning ook. Daardoor word ik gedwongen te vermoeden dat hij een dwaas en door jouw *Lof der zotheid* wellicht gek is geworden. Want als hij verstandig was en niet met een noodlottige dwaasheid te kampen had, zou hij aan niemand meer te danken hebben dan aan Erasmus. Terwijl hij tegenover iedereen als het ware zijn mening herroept, durft hij nu uitsluitend Erasmus vastberaden tegenstand te bieden. Maar, om eerlijk te zijn, door je uitstel maak je je bij ons verdacht. Zorg er daarom voor dat je het tweede deel over de vrije wil[6.] afmaakt zoals je hebt beloofd. Want onlangs heeft de koning je krachtig verdedigd en nu brengt hij Luther in het nauw doordat hij zegt: 'Nu gaat het maar om één kwestie, namelijk of we Christus of jou moeten geloven et cetera.'

Wanneer jij op jouw beurt om een lijst van mijn boeken vraagt, maak je mij zoals je dat gewoon bent opnieuw belachelijk. Want wat zou dat jou aan voordeel kunnen bieden? Omdat Luther het arme volk met de volkstaal besmet, ben ík wel gedwongen hem in de volkstaal aan te vallen. Als ik geen rekening met het ongeletterde volk had gehouden, had ik wellicht bij de geletterden meer erkentelijkheid gekregen door in het Latijn te schrijven. Wellicht zou jij mijn talent hebben geprezen, ook al ontbrak het mij aan geleerdheid. Maar het draagt tot je roem bij, als ook onze woelige stroompjes naast de gouden rivier van je welsprekendheid zouden lopen. Want zo kan men eenvoudiger waarnemen hoe groot het verschil is tussen de glasheldere bronnen van Erasmus en de moerassen van mijn Phlegethon.[7.] Maar de koerier, die al reisvaardig is, wil niet dat ik nog langer schrijf.

Het ga je goed, sieraad van onze eeuw, Dresden 25 december 1526

Je meest toegenegen vriend Emser

Aan de prins van alle gewijde en profane letteren Desiderius Erasmus van Rotterdam, theoloog en hooggeachte leermeester

5. *Assertio septem sacramentorum* (Londen, 1521). De reactie van Luther hierop verscheen in het Latijn en Duits in 1522 in Wittenberg (*Contra Henricum regem Angliae* en *Antwortt deutsch Mart. Luthers auff König Henrichs von Engelland buch*).
6. Het tweede deel van de *Hyperaspistes* dat in 1527 zou verschijnen; zie brief 1853.
7. Een van de rivieren van de onderwereld.

1774 *Van Wolfgang von Affenstein*
Ladenburg, 28 december 1526

Hartelijk gegroet. De bibliotheek van de uitmuntende heer Johann von Dalberg, bisschop van Worms, was rijk voorzien van een voortreffelijke collectie die allerhande schrijvers bevat. Toch heeft zij zo lang onder het stof gelegen en was door nalatigheid van zijn opvolgers behalve voor knagende muizen voor niemand, al dan niet geleerd, toegankelijk, totdat de zeer illustere vorst Hendrik, paltsgraaf en hertog van Beieren, het roer van dit bisdom in handen kreeg. Toen ik tot plaatsvervanger bij zijn afwezigheid was benoemd, vond ik het uiteindelijk de moeite waard dat de bibliotheek voor een gedeelte werd gerestaureerd en heb ik enkele banden die half aangevreten of door verwaarlozing en ouderdom verteerd en achteruitgegaan waren, weer in orde gebracht. Tot nog toe heb ik het niet aangedurfd zonder instemming of opdracht van bovengenoemde vorst en mijn meester een of twee boeken aan iemand uit te lenen. Toch wilde ik tegemoet komen aan je wens in de brief die jij met al je geleerdheid schreef en die Theobald Fettich, mijn arts, mij liet zien.[1.] Ik heb niet alleen de deur van de bibliotheek die al zoveel jaar was vergrendeld, onmiddellijk geopend, maar ook Hieronymus,[2.] de bezorger van deze brief, de volledige vrijheid gegeven alle gewenste handschriften in te zien en te lenen, wel op voorwaarde dat ze eerlijk werden teruggebracht. Ik hoop dat je, excellentie, hier profijt van hebt. Graag houd ik me in mijn onbeholpenheid bij je aanbevolen.

In haast, Ladenburg, 28 december 1526

Wolfgang von Affenstein, Duitse ridder, doctor, plaatsvervanger van de bisschop van Worms, je meest toegewijde dienaar

Door Wolfgang von Affenstein eigenhandig ondertekend

Aan Erasmus van Rotterdam, een man van grote geleerdheid en welsprekendheid, zijn geachte vriend

1775 *Van Jacobus Sobius*
[Keulen], 28 december 1526

Hartelijk gegroet. Je Deense vriend[1.] bezocht mij en bracht de groeten van je

1. Brief 1767.
2. Hieronymus Froben.
1. Hans Bogbinder.

over. Omdat hij graaf Hermann[2.] niet gemakkelijk kon vinden, liet hij bij mij je brief[3.] achter die ik hem zorgvuldig moest overhandigen. Ook Heresbach woont nogal ver van zijn route af. Omdat hij hem niet kon opzoeken, liet hij ook die brief[4.] bij mij achter. Ik zal mijn uiterste best doen dat ook deze wordt afgeleverd. Wij, je Deense vriend en ik, kwamen te spreken over een punt dat proost Neuenahr bij mij eens ter sprake bracht, namelijk dat je gemakkelijk overgehaald kon worden naar ons te komen. Ik zou voor een goede huisvesting kunnen zorgen en bij de raad bepleiten dat je hier rustig en veilig bij onze mensen kunt verblijven. Toen de Deen dat had gehoord, verzekerde hij dat jij nog niet van gedachten was veranderd, tenzij de mogelijkheid zou bestaan dat je niet door lieden als Hoogstraten, Geldenhouwer en ander vuilnis wordt lastiggevallen. Niets zal zo gemakkelijk zijn; deze hommels hebben hun angel al verloren. Het huis waarover ik je een keer schreef, is nog voor je beschikbaar en past in ieder geval bij je. Jij moet me alleen maar laten weten wat je wilt dat er gebeurt. Ik zou ervoor kunnen zorgen dat het huis door je Deen wordt geïnspecteerd, als de toestand van mijn ogen dat mogelijk zou maken. Het ga je goed.

28 december 1526

Jacobus Sobius

Als je hier komt, zul je merken dat je kunt rekenen op het gezag en de steun van twee vorsten, de aartsbisschop van Keulen[5.] en de hertog van Jülich.[6.]

De zeer beroemde heer Erasmus van Rotterdam krijgt de groeten

1776 *Van Georg van Saksen*
Dresden, 1 januari 1527

Georg, bij de gratie Gods hertog van Saksen et cetera

Hartelijk gegroet. Ik heb, zeergeleerde Erasmus, gemerkt dat u al lange tijd na uw onoverwinnelijke *Hyperaspistes*[1.] in grote onzekerheid verkeert, omdat u niet weet door welke genius of geest uw meest hardnekkige vijand Luther zich bij zijn aanvallen op de besluiten van de heilige kerk laat leiden. U leek

2. Hermann von Neuenahr.
3. De brief is niet bewaard gebleven.
4. Idem.
5. Hermann von Wied.
6. Johann III von Kleve-Jülich-Berg.
1. Zie brief 1667.

in elk geval al lang deze onzekerheid met mij en alle fatsoenlijke mensen te delen. Want heeft er onder de mensen ooit iets geslepeners of veranderlijkers bestaan dan dit monster? Wie is er niet bedrogen door de ongehoorde verdorvenheid van die kerel en de zo listig geveinsde schijn van zijn goedheid? Aanvankelijk verkondigde hij talrijke niet duidelijke, maar vage bewijzen van een zuivere leer en met het privilege van een theoloog eiste hij het recht op om het verdorven gedrag van christenen ernstig te bekritiseren. Hij zou zeker bijzondere erkentelijkheid hebben verdiend, als hij in de zaak van het evangelie met soberheid en vriendelijkheid was opgetreden. Omdat dit voor die man tegennatuurlijk was, kon hij af en toe zijn ware aard niet verborgen houden. Hij verzamelt alle ontaarde en overmoedige lieden uit alle delen van de wereld in zijn riool, hij besmet het veelkoppige monster, het gewone volk, met giftige paradoxen en vuurt het daarmee aan. Van dwazen maakt hij waanzinnigen. Juist de meest rechtschapen mensen valt hij met meer dan schunnige beledigingen aan, hij beledigt hen en bezorgt hun een algehele minachting. Ten slotte ondermijnt en vernietigt hij de wetten van ons christendom, de rechtsopvattingen over de gangbare moraal en de hele beschaving. Intussen bedriegt die uitmuntende man de wereld met de misleidende en mooi ogende titels van zijn werken. Zijn niets ontziende kwaadsprekerij noemt hij de geest van de christelijke vrijheid en zijn minachting voor beschaving en al wat respect verdient, legt hij uit als evangelische eenvoud.

Kennelijk heeft hij het punt bereikt dat hij, hoewel hij zich iedere dag meer en meer voor ons laat kennen, toch zeer veel stervelingen zover in zijn dwaasheid heeft meegesleept, dat zij, verstandig als ze zijn met kennis van zaken en met open ogen, liever in de dwaling waarin zij eenmaal zijn beland, willen volharden en sterven dan de vermaningen van de meest rechtschapen mensen in acht nemen en weer bij zinnen komen. Want, vraag ik u, zou men een schaamteloosheid kunnen noemen die misdadiger is dan die waarmee die smerige bedrieger tegen de illustere koning van Engeland, de vurigste verdediger en beschermer van het katholieke geloof, de afgelopen jaren is opgetreden? Of had hij zelfs met dat ene pamflet ons niet duidelijk kunnen maken door wat voor dwaze geest hij wordt voortgedreven?[2] Hoe weinig van zijn oproerkraaiers zijn er die zelfs maar een vingerbreedte wilden herroepen om op het rechte pad terug te keren? Wie heeft integendeel niet met grote vasthoudendheid verlangd dat Luther voor zijn gevaarlijke schaamteloosheid verontschuldigd werd? Zelfs hij kon haar niet langer verborgen houden omdat de furiën van zijn geweten dit niet toelieten.

Zie toch eens, mijn beste Erasmus, hoe nu die nieuwe prediker in zijn ware

2. Zie brief 1773, noot 5.

gedaante tevoorschijn komt - de hemel beware me -, hoe fraai hij zijn uitspraken herroept[3] en op een evangelische of liever hypocriete manier de schuld bij een ander legt. Het leek mij goed u hierbij de bewuste brief tegelijk met het antwoord van de koning, zoals hij dit aan mij gaf om het Luther te overhandigen, toe te sturen. Daarmee wil ik ten slotte ook u overtuigen van wat voor ons al lang een uitgemaakte zaak is, namelijk dat hij door geen andere dan een dwaze geest wordt gedreven, erger dan een draaikolk.[4] Ik wil ook dat u beseft dat u zich niet vergist hebt, toen u schreef[5] dat Luther zelf om een ander een dienst te bewijzen met zijn pen tegen de koning ten strijde is getrokken. Maar ik denk dat u in het belang van het christendom handelt, als u ook naar het voorbeeld van die grote koning onverschrokken en oprecht uiteindelijk het werk laat verschijnen waarvan u schreef dat u daarmee al een poos bezig was om de leer van die aartsketter te bestrijden.[6] Het ga u goed.

Dresden, 1 januari 1527

Aan de zeergeleerde en welbespraakte theoloog, de heer Erasmus van Rotterdam, mijn toegewijde vriend

1777 *Aan Pierre de Mornieu*
Bazel, 11 januari 1527

Erasmus van Rotterdam groet Pierre de Mornieu, abt van Saint-Sulpice

Het verdriet dat je vertrek mij had bezorgd, is door je gunstige berichten aanzienlijk verminderd. Ten eerste dat je op tijd en met geluk aan een brand bent ontkomen, want hier heeft de pest niemand gespaard. Hij heeft lang bij mijn huis rondgewaard, maar is alleen hier niet binnengedrongen. Ten tweede dat je je naar een beroemde universiteit hebt begeven die in alle takken van wetenschap bloeit. Ik twijfel er niet aan dat jij, wanneer je je van ganser harte op de beste vakken toelegt, datgene wat je voordien door je onbedachtzame leeftijd hebt nagelaten, meer dan voldoende zult compenseren. Daardoor zul je als een energieke handelaar rijk met de koopwaar van de humaniora naar je medebroeders terugkeren. De stad[1] herbergt naar ik hoor

3. Brief van Luther aan Hendrik VIII van 1 september 1525.
4. Vgl. Jesaja 19:14.
5. Aan het begin van de *Hyperaspistes* (*LB* X, kol. 1250A-C).
6. Bedoeld is het tweede deel van de *Hyperaspistes.*
1. Avignon.

niet alleen Muzen, maar ook Sirenen. Ik zou je aansporen met dichtgestopte oren naar het gezang van de Sirenen te luisteren en je bij de maagdelijke Muzen aan te sluiten, als jij je buitengewone zelfbeheersing voor mij niet had bewezen. Ik heb dit geschreven terwijl ik doodop ben van al mijn werk, en uitsluitend met de bedoeling dat je weet dat ik je nog niet ben vergeten.

Bazel, 11 januari 1527

1778 *Van Conradus Goclenius*
Leuven, 13 januari [1527]

Hartelijk gegroet. Toen Franz Birckmann deze bode[1.] had opgedragen via mij te reizen, had ik niets dat voor jou de moeite van het weten waard was. En als ik iets had, wilde ik dat liever bewaren totdat de Deen[2.] zou vertrekken. Toch kon ik het toch niet over mijn hart verkrijgen dat de bode zonder een brief van mij naar je toe kwam. Want hiermee kon ik je berichten dat de Deen hier veilig is aangekomen.

Uit je brief[3.] kon ik niet afleiden, hoe lang de Deen onderweg is geweest, omdat je de datum er niet bijgeschreven had. Maar hij bereikte mij daags voor Driekoningen.[4.] Drie dagen later zou Karl Harst, die hier tegen Kerstmis terugkeerde, zijn huwelijk vieren; hij zou in het openbaar en, zoals het heet,[5.] in het gezicht van de kerk de vrouw trouwen die hij tevoren al zo vaak naar zijn slaapkamer had meegenomen. Om het huwelijk meer luister bij te zetten verbleef de Deen vier dagen bij ons. Naar hij zei was hij van plan weldra naar je terug te keren of een betrouwbare bode naar je te sturen om je van alles op de hoogte te stellen. Als dat gebeurt, zal ik je uitvoeriger schrijven en mijn vrienden aansporen hetzelfde te doen. Op dit moment was het niet mogelijk, omdat de koerier ongewoon veel haast had.

Ik neem aan dat je de brief van de keizer[6.] die ik je onlangs toezond, hebt ontvangen. Gerard Geldenhouwer - je had de Deen opgedragen je over hem te informeren -, heeft zijn vroegere levenswijze verlaten, is getrouwd en woont nu in Worms. Ik kreeg dit te horen van een zekere Lambertus,[7.]

1. Een bode uit Antwerpen; zie brief 1788.
2. Hans Bogbinder.
3. De brief is niet bewaard gebleven.
4. 5 januari.
5. Vgl. II Corinthiërs 8:24.
6. Brief 1731, die Goclenius met brief 1768 toestuurde.
7. Niet geïdentificeerd.

secretaris van de bisschop van Utrecht,[8.] die door hem bij het feestmaal was uitgenodigd.

Jouw handschrift van *De Trinitate*,[9.] dat door Van Dorp van aantekeningen is voorzien en dat de Deen van jou aan Pieter de Corte moest terugvragen, is al een tijdje bij mij. Ik herinner me dat ik dit al eerder heb geschreven. Pieter Gillis zegt dat het oude handschrift van *De civitate Dei*[10.] aan het Makkabee-enklooster in Keulen is teruggegeven en dat jij daarvan op de hoogte bent.

Het ga je goed. Leuven 13 januari

Je vriend Conradus, hoe onbetekenend hij ook is

Aan de heer Erasmus van Rotterdam, uniek sieraad van onze eeuw in Bazel

1779 *Van Johann Hornburg*
Wenen, 18 januari 1527

Hartelijk gegroet. Ik heb al vanaf mijn jonge jaren, waarin ik met de beoefening van de letteren begon, de naam Erasmus (aan wie ik alles waartoe mijn geringe talent in staat is, te danken heb) altijd vereerd en omhelsd. Daarom zou het naar mijn mening onvergeeflijk zijn, als ik tijdens mijn verblijf bij de zeer eerwaarde bisschop van Trente,[1.] nu zich zo'n geschikte gelegenheid aandient, u niet met een brief van mij zou begroeten. Ik heb geen ander doel dan dat u mij als een van uw bewonderaars, zelfs als minst belangrijke, zou herkennen. Hoewel het mij zou sieren dat met een bepaalde eervolle inleiding te doen, bedacht ik toch dat een onzakelijke brief u, die door veel verhevener zaken in beslag wordt genomen, alleen maar hindernissen en last bezorgde. Daarom wilde ik van mijn voornemen afzien en bied ik mij met deze paar woorden u vanwege uw voortreffelijkheid als uw meest toegenegen dienaar aan.

Wenen, 18 januari 1528

Uw, geachte heer, meest hulpvaardige dienaar Johann Hornburg, secretaris van de zeer eerwaarde bisschop van Trente

Aan de zeergeleerde en beroemde heer Erasmus van Rotterdam, theoloog, mijn meester en achtenswaardige leraar, in Bazel

8. Paltsgraaf Hendrik II van Beieren.
9. Zie brieven 1547, 1890 en 1899.
10. Zie brief 1758.
1. Bernhard von Cles.

1779a *Het eerste testament van Erasmus*
Bazel, 22 januari 1527

Hoewel het testament geen brief is, is het toch vanwege het belang van de inhoud in de vertaling opgenomen.

In de naam des Heren Amen. In het jaar Onzes Heren 1527, daags na de feestdag van de heilige Agnes heb ik, Erasmus van Rotterdam, doctor in de theologie en priester van het bisdom Utrecht, door de genade van God met mijn volledige en gezonde verstand eigenhandig door dit geschrift mijn laatste wil kenbaar gemaakt voor al mijn goederen die ik zal nalaten. Tot mijn erfgenaam of gevolmachtigde benoem ik doctor Bonifacius Amerbach, tot executeurs Beatus Rhenanus uit Sélestat, Basilius Amerbach en Hieronymus Froben. Daarbij wil ik en bepaal ik het volgende.

> Ten eerste dat mijn erfgenaam voor zichzelf uit de goederen al mijn ringen neemt die hij op een lijst aangegeven zal vinden, daarnaast een zuiver gouden lepel, een dubbele vergulde beker, een geschenk van hertog Georg,[1.] en daarbij honderd kronen in baar geld.
> Aan Henricus Glareanus moet hij al mijn huishoudlinnen geven met mijn twee beste mantels, de ene paars, de andere zwart, afgezet met sabelbont (wat men gewoonlijk marterbont noemt), en vijftig kronen.
> Aan Ludwig Baer, mijn meest betrouwbare vriend, die niet zal weigeren de gevolmachtigde met mijn testament te helpen, moet hij een zandloper geven van puur goud.[2.]
> Aan Basilius Amerbach twee zilveren schotels met een zilveren flesje en een zilveren beker waarvan de deksel een afbeelding van de heilige Hieronymus bevat.
> Aan Beatus Rhenanus twee vorken, de een van goud,[3.] de ander van zilver.
>
> Aan Hieronymus Froben twee geldbuidels, de ene met een zilveren ring, de andere met een ring van verguld zilver.
> Aan Johann Froben de gordijnen van mijn bed met twee geweven wandkleden.

1. Hertog Georg van Saksen; zie brieven 1691, 1728 en 1743.
2. Een geschenk van Krzysztof Szydłowiecki; zie brief 1752.
3. Zie vorige noot.

Aan Sigismundus,[4] corrector bij Froben, al wat er van mijn kleren overblijft, 26 gewone dukaten met een vergulde lepel.
Aan Johann von Botzheim, kannunik in Konstanz, dient hij als aandenken een zilveren lepel te geven met Sebastiaan daarin gegraveerd.[5]
Aan Conradus Goclenius al mijn gouden en zilveren penningen en de zes zilveren bekers die hij nu bezit.
Wat er aan zilver of verguld vaatwerk overblijft dient aan de uitgave van mijn werken te worden besteed, op grond van de beslissing van de erfgenaam en het advies van de executeurs.

Mijn hele bibliotheek heb ik al een tijd geleden voor vierhonderd goudstukken aan de zeer illustere Poolse baron Jan Łaski verkocht, waarvan hij er tweehonderd heeft betaald. De Griekse perkamenten en papieren handschriften zijn hiervan uitgezonderd; als hij ze wil hebben, moet hij daarvoor afzonderlijk betalen, zoals de documenten zullen laten zien.

Bij de uitgave van mijn werken wil ik dat door de erfgenaam en de executeurs het volgende wordt gedaan, dat wil zeggen: zij moeten ervoor zorgen dat al mijn werken, indien mogelijk, door Johann Froben of een ander worden gedrukt, smaakvol en voor zover mogelijk met waardigheid, verspreid over delen zoals ik in de *Catalogus*[6] heb aangegeven. Om de drukker behulpzaam te zijn wil ik dat direct na de aanvang van het werk hem per jaar driehonderd gulden wordt betaald, als hij dit binnen vier jaar heeft voltooid, en vierhonderd als dit binnen drie jaar gebeurt. Tot deze werken dient men niet de geschriften van de heilige Hieronymus en Hilarius te rekenen of van anderen die op gelijke wijze door mij zijn uitgegeven, als het de drukker geen voordeel oplevert; toch zou ik dit ook willen, als het voor een redelijke prijs eraan toegevoegd kon worden.

Ik wil niet dat correctoren toestemming krijgen hun toevoegingen in mijn werken aan te brengen; ze moeten alleen maar fouten verbeteren die door onzorgvuldigheid van de drukkers of van mij zijn gemaakt, mits het maar duidelijk is; ze moeten dat na onderling overleg met zo weinig mogelijk woorden doen. Ook moet men nauwgezet waken bij het weergeven van citaten van auteurs, boeken en hoofdstukken. Ik heb het liefst dat deze taak wordt toebedeeld aan Henricus Glareanus, Conradus Goclenius, Beatus Rhenanus, Bonifacius Amerbach, Basilius Amerbach en Sigismundus. Als zij weigeren, gerechtig ik mijn erfgenaam hen door andere geschikte personen te vervan-

4. Sigismundus Gelenius; zie brieven 1702 en 1767.
5. Zie brief 1660, noot 5.
6. De *Catalogus lucubrationum*; zie brief 1341a, p. 290-293.

gen. Als Conradus Goclenius zo vriendelijk wil zijn de onderneming in Bazel te leiden, wil ik dat hem vier jaar lang jaarlijks honderd kronen worden uitbetaald, afgezien van wat de drukker hem geeft, als hij tenminste wat wil geven; aan Glareanus zestig goudguldens voor evenveel jaren en veertig aan Sigismundus. Mijn erfgenaam moet naar eigen goeddunken beslissen over de medewerking van hem en zijn broer, als zij dat willen. Maar omdat het onzeker is welke medewerking iedereen zal verlenen, laat ik het aan mijn erfgenaam over om naar eigen goedvinden of naar het oordeel van de executeurs het salaris te verminderen of te verhogen, afhankelijk van de geleverde medewerking. Toch zou ik niet willen dat er meer dan drie of ten hoogste vier correctoren worden ingezet; als er twee voor het werk voldoende zijn en deze met hun ijver het geringe aantal compenseren, moeten zij zoveel meer salaris ontvangen.

In de overeenkomst met de drukker laat ik het ook aan de erfgenaam en de executeurs over de beloning te regelen in overeenstemming met de waardigheid van de uitgave en de hoeveelheid exemplaren die hij zal drukken. Ik zou niet willen dat het om minder dan 1500 exemplaren gaat. Graag zou ik hebben dat men met Froben of degene die zijn opvolger is, genereus onderhandelt. Als hij desondanks weigert het karwei op zich te nemen, dienen zij een ander te zoeken. Als de erfgenaam of de executeurs hiervoor kosten maken, wil ik dat dit van het overgebleven geld wordt afgetrokken, zodat ieders legaat intact blijft.

Van de afzondelijke delen moeten zij twintig exemplaren zorgvuldig laten binden, zodat ze na voltooiing van het werk

één set sturen naar de aartsbisschop van Canterbury,[7.]
een tweede naar Cuthbert Tunstall, bisschop van Londen,
een derde naar Thomas More, Engelse baron,
een vierde naar John, bisschop van Lincoln,[8.]
een vijfde naar Cambridge, ter plaatsing in Queen's College, in de openbare bibliotheek van dat college,
een zesde naar John, bisschop van Rochester,[9.]
een zevende naar Spanje, ter plaatsing in de bibliotheek van de keizer,
een achtste naar de bisschop van Toledo,[10.]
een negende naar Ferdinand, broer van keizer Karel,[11.]

7. William Warham.
8. John Longland.
9. John Fisher.
10. Alonso de Fonseca.
11. Ferdinand van Oostenrijk.

een tiende naar Bernhard, bisschop van Trente,[12.]
een elfde naar Giambattista Egnazio,
een twaalfde naar het Busleydencollege in Leuven, ter plaatsing in de bibliotheek,
een dertiende ter plaatsing in het Leliecollege,
een veertiende naar Doornik, ter plaatsing in het college dat Pierre Cotrel voor de talen en schone letteren heeft opgericht,
een vijftiende naar Frans van Cranevelt, lid van de Grote Raad in Mechelen,
een zestiende naar Gent voor de abt van de Sint-Baafsabdij,[13.]
een zeventiende naar Marcus Laurijn, deken van Sint-Donaas, ter plaatsing in de bibliotheek van het kapittel,
een achttiende naar Nicolaas Everaerts, president van Holland of zijn opvolger,
een negentiende naar de theoloog Herman Lethmaet,
een twintigste naar de abdij van Egmond, ter plaatsing in haar bibliotheek.

Als sommigen van hen zijn overleden,[14.] mag mijn erfgenaam anderen die hij wil, uitkiezen. De overeenkomst met de drukkers moet in het geheim worden gesloten, om te voorkomen dat een kwade genius verschijnt en het goede werk onderbreekt. Ik wil dat tot het aantal te verzenden sets ook mijn uitgaven van Hieronymus[15.] en Hilarius[16.] worden meegerekend.

Wat er overblijft wanneer dit is voltooid en er een berekening van is gemaakt, dient aan goede doelen te worden besteed, met name steun aan veelbelovende jongemannen en bruidsschatten aan eerzame meisjes.

De zorg voor de begrafenis dient mijn erfgenaam te dragen; zij moet niet armetierig en evenmin luxueus zijn, volgens de rite van de kerk zodat niemand hierover kan klagen. Ik ben niemand iets verschuldigd, ik heb geen erfgenaam. Door een brief van de paus[17.] heb ik voldoende mogelijkheid gekregen een testament op te stellen, ook over kerkelijke goederen.

12. Bernhard von Cles.
13. Lieven Hugenoys.
14. William Warham, Thomas More, John Fisher, Alonso de Fonseca, Lieven Hugenoys en Nicolaas Everaerts overleden eerder dan Erasmus, Bernhard von Cles stierf vóór de voltooiing van de *Opera omnia.*
15. Zie brief 1465.
16. Zie brief 1334.
17. Brief 1588 van Clemens VII.

Ik wil dat mijn dienaar Quirinus,[18] als hij bij mijn overlijden aanwezig is, tweehonderd goudguldens voor zijn trouwe en lange dienst krijgt.

Ik heb dit gezond van lichaam en geest opgesteld in het jaar en op de dag die ik hierboven heb genoemd. Ter vergroting van de zekerheid heb ik beide exemplaren eigenhandig geschreven en het zegelteken van mijn ring, namelijk Terminus,[19] op het papier aangebracht. Daarbij heb ik de mogelijkheid opengelaten om iets toe te voegen, te verwijderen en alles volledig te veranderen als ik dat zou willen, zoals het algemene recht toestaat.

Het was ondertekend met het zegel van Terminus met eromheen het opschrift 'Ik wijk voor niemand'.

Daarbij was hem ten overstaan van de rechtbank volledige vrijheid verleend overeenkomstig zijn wensen een testament op te stellen, mits hij ten overstaan van notarissen vervolgens aangaf wat hij wilde veranderen. Heintzmann was de notaris die aan de buitenkant van het document schreef, dat het was verzegeld in het bijzijn van de getuigen Peter Bitterlin, Sixt Birk en Clemens Rechberger, in het jaar etc. 1527, de 13e van de maand juni in het huis van Erasmus bij de Petruskerk.[20]

Daarna wees hij schriftelijk en met het noemen van zijn naam Bonifacius Amerbach als erfgenaam aan, ten overstaan van beambten op de eerste dag van de maand juli in aanwezigheid van notaris Heitzmann in zijn eigen huis bij de Petruskerk, na het oproepen van de getuigen meester Peter Bitterlin en Georg Hoffischer, testamentcontroleurs van het bisdom Bazel.

Dit alles is door de hand van notaris Heitzmann aan de buitenkant van het testament in meer exemplaren geschreven.

1780 *Aan Ludwig Baer*
Bazel, 26 januari 1527

Hartelijk gegroet. Je even geleerde als stichtelijke brief[1] heeft een groot deel van de moedeloosheid uit mijn geest weggenomen. Zij had mij niet zozeer bevangen vanwege problemen die de gezondheidstoestand van mijn lichaam of het schaamteloos optreden van bepaalde lieden mij bezorgde, als wel vanwege een algemene wereldwijde ramp, omdat ik zie dat het christendom een

18. Quirinus Talesius.
19. Zie brief 1558.
20. Het huis 'Zur alten Treu', tegenwoordig Nagelberg 17.
1. De brief is niet bewaard gebleven.

kant opgaat waar ik absoluut niet wil dat het terechtkomt. Maar de Heer is een bewonderenswaardige vakman in het besturen en plotseling wijzigen van menselijke zaken. Hij maakt dat ik de hoop op een meer voorspoedige afloop niet helemaal laat varen, als we maar beseffen dat deze stormachtige tijd ons tot de filosofie van het evangelie roept. Laat ons niet zo dwaas zijn als degene die na een schipbreuk het toeval bedankte, omdat het hem juist zo tot de studie van de filosofie uitnodigde. Ik persoonlijk heb in ieder geval van zulke grote rampen enkele vruchten geplukt. Enkele lieden zijn er hier op uit, dat onze stad in dezelfde toestand komt als Zürich. Op geen enkele manier verdragen zij jullie prediker,[2.] een man die mij de aangewezen persoon lijkt voor de verkondiging en allesbehalve een oproerkraaier. Maar er kleeft een zware beschuldiging aan hem, omdat hij voor een massaal gehoor spreekt. Ik denk dat het jullie niet ontgaat wat Damian[3.] onlangs heeft ondernomen. Als dit ongestraft in onze stad gebeurt, waarom hebben we dan wetten nodig? Hij heeft dit niet voor het eerst gedaan zodat dit als verontschuldiging zou kunnen dienen. Toch is het voorval niet zo ernstig dat het een gevaarlijk precedent vormt.

Mijn maag verkeerde dankzij Christus een paar maanden in redelijke gezondheid, maar onlangs kreeg ik pijn in mijn rechter lies. Wat dat wil zeggen weet ik niet, maar ik heb eenmaal mijn zwakke lichaam aan Christus toevertrouwd. Uiteindelijk heb ik ook mijn testament[4.] opgesteld, want de omstandigheden hebben zich zo ontwikkeld, dat ook degenen die niets hebben dat doen. In Leuven heeft een priester zijn testament met de volgende formulering opgesteld: 'Ik heb niets, ik heb veel schuld, de rest geef ik aan de armen.' Of de pest[5.] is uitgewoed, weet ik niet; de geruchten zijn opgehouden. Ik zou willen dat je hier was, maar alleen als het je goed uitkomt.

Over Athanasius[6.] ben ik nog enigszins bezorgd. Want ik vrees dat zoals de zaken er nu voor staan, er vanwege de opdracht enige ontevredenheid zal ontstaan, niet bij mij die haar gemakkelijk naast me neer kan leggen, maar bij degene[7.] die ik een dienst wil bewijzen. Ik zou graag willen dat jij met jouw

2. Waarschijnlijk Augustinus Marius.
3. Damian Irmi, koopman te Bazel die de Reformatie aldaar financieel steunde.
4. Zie brief 1779a.
5. Zie brief 1777.
6. Zie brief 1790.
7. John Longland; de aan hem opgedragen vertaling van enkele werken van Athanasius (zie brief 1790) was geen zelfstandige publicatie, maar een toevoeging aan de uitgave van *Chrysostomi lucubrationes*, opgedragen aan Johan III van Portugal (zie brief 1800). Mogelijk zou hij zich hierdoor gepasseerd kunnen voelen.

wijsheid de kwestie overdenkt. Pas na veertien dagen wordt er een beslissing genomen. Er is een menigte boeken tegen Luther en Oecolampadius verschenen, onder anderen van de bisschop van Rochester,[8.] Jacobus Latomus[9.] en Jacob Hoogstraten.[10.] Wat Frankrijk voortbrengt, heb ik nog niet gehoord. Maar ik ben bang dat het tumult en de roemzucht van die schrijvers de zaak van de kerk volledig ondermijnen. We hebben gezien wat voor voorbeeld Cousturier en Béda hebben gegeven,[11.] en wat Clichthove[12.] schrijft, is niet veel verstandiger. Iedereen schrijft nu en ik denk dat - wat meestal in oorlogen gebeurt - wij de overwinning uit onze handen laten glippen, doordat we strijden over de buit van de roem. Het komt al lang voor, dat persoonlijke ambities het algemene belang misleiden en te niet doen. Ik heb nog niet besloten of ik zal reageren op mensen als Béda en Clichthove, ook al heb ik dat in mijn meest recente werken beloofd.[13.] Het besluit valt als mijn Deense vriend[14.] is teruggekeerd. Laat mij intussen je advies over Athanasius weten.

De eerwaarde coadjutor[15.] val ik niet met een brief lastig. Niettemin was de groet die hij verzond, mij bijzonder welgevallig en ik wil bij de man die om zoveel redenen aanbevelenswaardig is, mij heel graag aanbevolen houden. De rest wil ik onder vier ogen met je bespreken; ik hoop dat het zo snel mogelijk kan gebeuren, maar alleen als het jou goed uitkomt. Moge de Heer jullie in goede gezondheid laten leven.

Bazel, daags na het feest van Paulus

8. John Fisher; hij publiceerde *Assertionis Lutheranae confutatio* (Antwerpen, 1523), *Defensio regiae assertationis contra Babylonicam captivitatem* (Keulen, 1525) en *Sacri sacerdotii defensio contra Lutherum* (Keulen, 1525). In maart 1527 verscheen ook in Keulen *De veritate corporis et sanguinis Christi in Eucharistia adversus Iohannem Oecoloampadium.*
9. Zie brief 1674, noot 12.
10. *De veneratione et invocatione sanctorum contra perfidiam Lutheri* (z. pl., 1524), *De fide et operibus adversus Martini Lutheri libertatem* (Keulen, 1525) en *Disputationes contra Lutheranos* (z. pl., 1526).
11. Zie brief 1674.
12. *De veneratione sanctorum* (Parijs, 1523), *Antilutherus* (Parijs, 1524) en *Propugnaculum ecclesiae* (Keulen, 1526).
13. Erasmus' *Supputatio calumniarum Natalis Bedae*, waarin ook de *Prologus in supputationem* (1526) was opgenomen, zou in maart 1527 bij Froben verschijnen.
14. Hans Bogbinder.
15. Waarschijnlijk Nicolaus von Diesbach, hoewel deze in december 1526 zijn functie had neergelegd.

Je vriend Erasmus van Rotterdam

Aan de meest voortreffelijke theoloog Ludwig Baer, proost et cetera

1781 *Aan Erasmus Schets*
Bazel, 31 januari [1527]

Hartelijk gegroet. Bisschop Cuthbert[1.] van Londen stuurde mij een officieel bericht over vijftig kronen, die hij als ik mij niet vergis aan Luis de Castro betaalde. Als je ze niet zonder moeite naar de komende jaarmarkt kunt sturen, moet je ze tot de volgende gelegenheid bewaren. Als je het toch kunt doen, zal ik je dankbaar zijn. Via de Deen Hans[2.] heb ik je een brief[3.] gestuurd. Je berekening die je me hebt toegezonden van het geld dat aan Pieter Gillis in deposito is gegeven,[4.] wordt door de accountants goedgekeurd en dat vooral tot mijn tevredenheid. Jij met je wijsheid kent Pieter Gillis; hij heeft zo zijn buien. Ondanks alles is hij toch mijn vriend. Soms wordt hij met zijn goede karakter door Franz Birckmann bedrogen; een misdadiger iemand dan deze man heeft de zon in vele jaren niet gezien. Ik stuur je een ontvangstbewijs voor Luis de Castro, hoewel je dit naar mijn mening al hebt ontvangen.

Ik heb een bundel brieven uit Spanje gekregen. Toch hadden dezelfde brieven mij eerder bereikt via Maximilianus Transsylvanus, secretaris aan het hof van de keizer. Maar nu is er opnieuw een brief bezorgd. Het gaat over een benedictijnse theoloog Alonso.[5.] Ik heb hem geen antwoord geschreven, maar Francisco de Vergara.[6.] Wellicht heeft mijn antwoord Spanje niet bereikt. Bij de komende jaarmarkt zal ik zelf een antwoord sturen; ik heb er niet altijd de gelegenheid voor. Uit alle hoeken van de wereld komen zoveel brieven en pamfletten op mij af. In Engeland is er niemand beter dan de bisschop van Londen. Hij weet dat ik wil dat Luis de Castro en jij voor mijn zaken zorgen. Als zich een gelegenheid voordoet dat ik jou ook ergens mee van dienst kan zijn, zul je beslist een tweede Erasmus ontdekken. Het ga je goed. Ik wens je voortreffelijke echtgenote en je hele gezin het allerbeste toe.

Bazel, de laatste dag van januari

1. Cuthbert Tunstall.
2. Hans Bogbinder.
3. Brief 1769.
4. Zie brief 1750.
5. Alonso de Virués; mogelijk is het brief 1742.
6. Erasmus vergist zich in de voornaam; hij bedoelt Juan de Vergara.

Erasmus van Rotterdam, eigenhandig geschreven
Aan de achtenswaardige heer Erasmus Schets, koopman, te Antwerpen

1782 *Van Johann von Botzheim*
Konstanz, 2 februari 1527

In het begin en halverwege de brief zijn delen van de tekst weggevallen.

[...] de preek van Luther over de eucharistie[1] [...] die ik in vertaling weer heb doorgenomen. Ik heb dit gedaan om mij meer af te keren van hen die de aanwezigheid van het lichaam en bloed van de Heer in de eucharistie ontkennen. Wat de eucharistie betreft en bovendien in veel andere opzichten verschil ik van hen in opvatting en geloof. Niet dat ik zo bijzonder op de auteur gesteld was; mijn gevoelens voor hem zijn honderdmaal koeler dan ze enkele jaren geleden doorgaans waren. Toch beviel mij zijn voornemen het lichaam en het bloed van de Heer in de eucharistie te verdedigen. Aangezien ik wist dat je in enkele brieven[2] had verklaard dezelfde mening te hebben, wilde ik sterker door je oordeel bevestigd worden. Deze bezigheid heeft mij niet erg veel moeite gekost; het blijkt uit het onderwerp en de barbaarse stijl, iets dat ik al heb laten weten.

De volgelingen van Oecolampadius en Zwingli maken onophoudelijk bezwaar tegen onze opvatting of liever, zoals ik denk, die van het evangelie. Ambrosius Blarer, de godheid van Konstanz, laat hen vrij om te kiezen wat ze geloven. Hij zegt dat dat geloof niet nodig is en dat niemand die een van beide opvattingen kiest, een ketter is. Niet iedereen was met deze kwestie ingenomen, maar hij is een en al aanhanger van Oecolampadius en Zwingli. Tegen de mis vaart hij met volle zeilen[3] uit. Hij heeft de zorg gekregen voor enkele Vestaalse maagden, die opgesloten zitten, en dat in opdracht van het stadsbestuur, en ontnam hun alle bevoegdheden van de geestelijke stand. Hij schafte alle missen in het klooster volledig af en het geld dat zij monniken plachten te geven, verdelen ze nu onder de armen; alle monniken zijn verdreven, zodat zelfs toegang tot de stad voor hen niet mogelijk is. De non-

1. *Sermon vom dem Sacrament des leibs und bluts Christi widder die Schwarmgeister* (Wittenberg, 1526); blijkbaar las Botzheim de Latijnse vertaling, *Sermo elegantissimus super Sacramento corporis et sanguinis Christi* (Hagenau, 1527).
2. Vgl. brieven 1636-1640.
3. Vgl. *Adagia* 3501.

nen is verboden om zonder medeweten van de het stadsbestuur met de bisschop[4.] of monniken te spreken. Op deze manier worden dagelijks op advies van Lutherse predikers onze voorschriften vernieuwd. Iedere dag worden tegen de overeengekomen afspraken in onze priesters gevangengezet. Onze kerkschat is door het stadsbestuur opgesloten met als voorwendsel de vrees dat wij hem uit de stad weghalen. De leiders van de adel staan aan onze kant. Zij vragen de keizer of degenen die hij daartoe opdacht geeft, als bemiddelaar in het conflict op te treden. Het stadsbestuur stelt zijn oordeel bij zo'n ongewisse kwestie uit. [...] Wat mijzelf betreft: ik leid nog een rustig leven, niet zonder de steun van de magistraat als mij tenminste de waarheid verteld wordt, maar toch zo dat, als de situatie verergert, ik niet uit mijn kapittel zal vertrekken.

Wanneer ik jouw brief[5.] over je komst hierheen verkeerd heb begrepen, moet je dat eerder aan mijn onoplettendheid toeschrijven dan aan mijn onwetendheid, waar ik niettemin hevig aan lijd. Ik dacht dat je vastbesloten was uit Bazel te vertrekken en bij de eerste de beste gelegenheid een reis naar ons zou ondernemen. Maar toen ik op jouw advies de brief aandachtiger las, begreep ik dat het je bedoeling was dat ik jou zou bezoeken, als mijn omstandigheden dit toelieten. Ik zal mij hier ijverig voor inzetten en hoop dat het binnenkort zal gebeuren. Ons beider vriend Glareanus bemoedigde mij. Hij lijkt oprecht te verlangen, dat je naast je onmetelijke hoeveelheid werk gezond blijft.

Als je me schrijft over boeken van Latomus,[6.] de bisschop van Rochester[7.] en anderen, hoop ik dat ze bij het verschijnen succes bereiken! Opnieuw heb je mij spijt bezorgd over mijn vrijmoedigheid hoewel ik mij ervan bewust ben dat ik haar alleen in jouw hart heb uitgestort. Maar ik zal ervoor zorgen dat dit hierna niet gebeurt. Fabri is Fabri, maar niet zoals hij zich met zijn woorden uitdrukt, wat ik van anderen hoor. Hummelberg, die altijd erg op je gesteld is, moet je terecht koesteren; hij is een en al oprechtheid. Ik zal hem je groeten overbrengen. Het ga je goed, mijn dierbare leermeester.

Konstanz, de dag van Maria Lichtmis, 1527

Er is geen reden mij van kwade trouw te verdenken bij de brieven die je me hebt geschreven. Ik houd ze als een pand van jouw genegenheid en aandenken aan mijn meest dierbare beschermheer graag bij me. Soms lees ik ze met genoegen door zoals we meestal doen met zaken die ons erg aan het hart

4. Hugo von Hohenlandenberg, die in 1526 uit Konstanz was verdreven.
5. Wellicht een antwoord op brief 1761.
6. Zie brief 1674, noot 12.
7. John Fisher; zie brief 1780, noot 8.

gaan. Ik hoop niet dat ik je een bewijs heb geleverd van een verdenking van kwade trouw.

Je zeer toegenegen Johann von Botzheim

Aan de zeergeleerde theoloog en onvergelijkbare beschermer van de beste letteren Erasmus van Rotterdam, zijn heer en in alle opzichten achtenswaardige leermeester, te Bazel

1783 *Van Erasmus Schets*
Antwerpen, 4 februari 1527

Hartelijk gegroet. Van de Deense koerier Hans[1.] kreeg ik je brief, die mij bijzonder aangenaam was. Want het gerucht deed bij ons de ronde dat je leven gevaar liep en je zelfs naar de toekomstige wereld was vertrokken. De brief die je naar de deken van Sint-Donaas[2.] hebt gestuurd, heb ik tegelijk met de brief aan de heer Jan de Hondt, die jou het jaargeld uit Kortrijk betaalt, aan dezelfde deken laten bezorgen. Hem heb ik meegedeeld wat jij me over het deel van jouw geld dat hij bewaart, schreef, en ik verzocht hem zo snel mogelijk aan de heer De Hondt het jaargeld te vragen dat hij verschuldigd is. Wanneer hij mij de waarde hiervan tegelijk met wat de deken zelf jouw verschuldigd is, heeft bericht en het bedrag aan mijn medekoopman die ik naar Brugge heb gestuurd, daar heeft betaald, zal ik ervoor zorgen - wat bij mij gebruikelijk is - dat jij in Bazel het geld volledig krijgt uitbetaald of Frobens zoon Hieronymus bij de eerstkomende jaarmarkt in Frankfurt. Eergisteren kreeg ik een brief uit Londen van Luis de Castro, waarin hij verklaarde dat hij namens jou vijftig kronen van de bisschop van Londen[3.] had ontvangen. Ik zal ervoor zorgen dat je ze ook tegelijkertijd bij de bovengenoemde jaarmarkt krijgt.

Het deed mij genoegen dat je hebt besloten een van je werken aan de koning van Portugal op te dragen.[4.] Je moeite zal niet tevergeefs zijn, want zijne hoogheid verdient veel lof. Alle gunstige opmerkingen die je over zijn afkomst en karakter maakt, zullen hem bereiken. Hier woont een arts,[5.] afkomstig uit Portugal, die op verzoek van Dom Rui Fernandes, vertegenwoordiger van zijne hoogheid hier, en op mijn verzoek een en ander over het ge-

1. Hans Bogbinder.
2. Marcus Laurijn.
3. Cuthbert Tunstall; zie brief 1781.
4. Zie brieven 1681, 1682, 1750, 1758, 1769 en 1800.
5. Niet geïdentificeerd.

slacht van zijne koninklijke hoogheid en de voortreffelijke daden van zijn voorvaderen heeft geschreven. De Deen Hans zal je een exemplaar sturen. Je zou onder andere dit volk kunnen prijzen, omdat het de humaniora zo belangrijk acht, veel eerbied heeft voor de theologische faculteit en de christelijke godsdienst zo toegewijd naleeft. Naast een klein koninkrijk dat het bewoont, heerst het tot aan India en de Molukse eilanden over grote gebieden van barbaren, mohammedanen en afgodenaanbidders. Het heeft het geloof in Christus bijna over de hele aardbol verspreid door de wereld rond te varen en land te bezetten. De rest zul je met je welsprekendheid en je kennis van al wat belangrijk is, wel weten aan te vullen. Vaarwel.

Antwerpen, 4 februari 1526

Aan de onvergelijkbare zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam et cetera, in Bazel

1784 *Van Nicolaus Vesuvius*
Mussy, 8 februari [1527]

Gegroet, achtenswaardige Erasmus. Door de schuld van Anton[1.] bereikte mijn brief je de afgelopen dagen niet. Want toen hij hierlangs naar Bazel reisde, wilde hij liever de weg drie of vier mijl korter maken dan mij bezoeken en zijn vrienden een genoegen doen.

Ik zou je geschreven hebben wat naar ik meen anderen nu hebben bericht, namelijk dat enkele werken van Erasmus, zoals de *Colloquia*, de *Lof der zotheid* en de *Parabolae* door een besluit van de theologische faculteit van Parijs zijn verboden, omdat ze met het geloof en de moraal minder overeenstemmen. Ik denk dat het je niet aan een plan ontbreekt voor wat je in deze kwestie moet doen. Mijn bisschop[2.] die altijd met veel achting over je oordeelt en spreekt, vindt het onaangenaam dat je zoveel last is bezorgd, en beschuldigt deze lieden van schaamteloze kwaadwillendheid. Terwijl ze naar jou hadden moeten luisteren en eerbied hadden moeten hebben voor je belangrijke geschriften, proberen ze met weet ik wat voor onzin en discussies jou van betere en meer verheven studies die je toch niet moet onderbreken, af te leiden. Ik weet wat serieuze mensen, die ik vaak in Parijs, aan het hof en hier ontmoet, over je denken en zeggen. Je moet beslist niet het gevoel hebben dat alle theologen je tegenstanders zijn. Er zijn er ook verscheidene, en zelfs zeer veel, die verzekeren dat Erasmus een voorbeeld voor de humaniora is. Ze zijn bang

1. Anton Bletz.
2. Michel Boudet, bisschop van Langres.

dat ze, wanneer ze niet in de kritiek van de oude theologen berusten, onmiddellijk ervan verdacht worden aanhanger van Luther te zijn. Ik weet helemaal niet wat er nu in Parijs gebeurt, omdat ik er al lang niet geweest ben; maar ik vertrouw erop dat je goede en geleerde vrienden je royaal hebben bijgestaan. Het ga je goed, belangrijkste sieraad van alle geleerden.

Je vriend voor altijd, Nicolaus Vesuvius

Aan de zeer vooraanstaande heer Erasmus van Rotterdam, in Bazel

1784a *Van Mercurino Gattinara aan de Universiteit van Leuven* [Valladolid, circa 10 februari 1527]

Hartelijke gegroet, geachte heren. Er zijn veel redenen die mij ertoe brengen u deze brief te schrijven. In de eerste plaats mijn taak bij onze keizer, waardoor ik verplicht ben het gezag van zijne majesteit overal te bevorderen, vooral in deze tijden, waarin we door een ongunstig lot alles in onrust zien verkeren. In de tweede plaats mijn sympathie voor de letteren en de geesteswetenschappen en mijn welwillendheid jegens u en uw universiteit. Zodoende heb ik de taak u te schrijven gaarne op me genomen. Zodra ik immers hoorde dat enkelen van u dagelijks met nieuwe samenzweringen tegen de goede naam van Erasmus tekeergingen en zich van het edict[1] van de keizer, dat om deze reden tegen u was uitgevaardigd, niets aantrokken, wilde ik de keizer niet hiervan verwittigen. Want ik weet dat hij het zeer onaangenaam zal vinden, als hij hoort dat u op deze wijze zijn verordeningen naast u neerlegt. Maar ik meende u met deze brief vriendelijk te moeten aansporen niet toe te staan dat iets dergelijks nog verder gebeurt, tot schande voor de keizer, de universiteit en u allen. Want deze ongelukkige tijden dulden niet dat de onderdanen van de keizer zijn verordeningen op deze manier overal ontwijken.

Iedereen weet hoe groot de verdiensten van Erasmus voor het christendom zijn, zelfs zo dat er hier in Spanje, een uithoek van de wereld, geen naam is die door iedereen evenveel wordt verheerlijkt. Wat u misschien te goeder trouw doet, gebeurt volgens hun uitleg vanwege afgunst. U hebt bij hen een slechte reputatie, omdat u toestaat dat zo'n belangrijke landgenoot, die juist daarom van u de hoogste lof moest krijgen, met zoveel vijandigheid wordt achtervolgd, dat sommigen zelfs proberen zijn naam volledig uit te wissen. En dit lijkt mij in elk geval, om eerlijk te zeggen, volstrekt ongepast, om niet

1. Zie brief 1690, noot 14.

te zeggen gewetenloos. Daarom[2] dient u zich, geachte heren, met uw aanmatigende tongen en geschriften te beperken; behalve meningsverschillen kan dit niets opleveren. Al meer dan voldoende lijdt de wereld aan de ziekte van meningsverschillen, ook als er geen nieuwe onlusten bijgehaald worden. Er zijn al meer dan voldoende mensen die openlijk de leer van Luther steunen, zelfs als degenen die deel willen uitmaken van de katholieke kerk en daarin tot nu toe hebben volhard (en ze hebben niet alleen volhard, maar strijden ook voorzover hun krachten het toelaten tegen de vijanden van de kerk), niet door valse beschuldigingen naar diens partij worden geduwd. Want het is godgeklaagd dat Erasmus die aan het front strijdt en met Luther slaags raakt, door mensen voor wie hij vecht in de rug wordt aangevallen. Alsof het niet voldoende zou zijn dat die voortreffelijke man door waanzinnige pamfletten van Luthers aanhang die in het Latijn en het Duits zijn geschreven, wordt gestenigd. We moeten er eerder voor zorgen overlopers naar het kamp van de kerk terug te roepen dan vrienden daaruit te verwijderen.

Zelfs als er iets in de boeken van Erasmus voorkwam dat onzorgvuldig geschreven leek, hetgeen tot nu toe geen auteur heeft kunnen vermijden, is het toch niet nodig dat juist in deze gevaarlijke tijd en met zoveel rumoer te bespreken, vooral omdat hij zelf laat zien dat zijn geest naar ware vroomheid streeft, dat hij zijn geschriften aan het gezag van de kerk heeft onderworpen en zich altijd bereid heeft verklaard iets te verbeteren of uit te leggen, als goede en rechtschapen mensen terecht aan iets aanstoot nemen. Want mensen die door haat zijn bevangen, zijn nooit met iets tevreden. Oordelen uit liefde zijn blind, maar oordelen uit haat zijn het nog meer. Daarom is het in ieder geval eerlijk dat we enige waarde toekennen aan zoveel uren nachtelijke arbeid, waarmee hij van dag tot dag de humaniora en de theologie heeft bevorderd en dit nog steeds doet.

Ik meende u het bovenstaande te moeten schrijven, in de hoop dat u na deze vertrouwelijke en oprechte vermaning zich bekommert om de waardigheid van de keizer, de rust in de staat en vooral in uw provincie, en om het aanzien van de godsdienst en uw befaamde universiteit. Wanneer ik merk dat mijn brief bij u van enig gewicht is geweest, zal ik dit als een grote weldaad beschouwen en u en uw universiteit naar beste kunnen bij de keizer steunen.

Het ga u goed, uit [Valladolid]

2. Gattinara neemt hier bijna woordelijk de tekst over van Erasmus' brief 1747.

1785 *Van Mercurino Gattinara*
Valladolid, 10 februari 1527

Mercurino Gattinara, kanselier van keizer Karel, groet Erasmus van Rotterdam

Ik heb nu een reden met mijzelf tevreden te zijn, omdat ik zie dat ik iets bijzonders met zo'n belangrijk persoon deel. Want u, om zoveel redenen een voortreffelijk iemand, schrijft[1] dat u met een geruster hart de wereld zult verlaten, indien u nog mag beleven dat deze wereldwijde beroering in de gewenste rust is veranderd. Ik hoop dat het mij vergund is dit te zien! Er is niets dat ik zo vurig wens, niets dat ik met zulke intense verlangens tracht te bereiken. Als wij zouden meemaken dat de houding van alle christelijke vorsten en ook bisschoppen in dit opzicht dezelfde is als die van de keizer, bleef er voor het ware geluk voor het christendom niets te wensen over. Maar omdat een ongunstig lot zich tegen ons keert en iedereen vastberaden op zijn persoonlijke voordeel uit is (als men het al voordelen mag noemen), zien we dat het christendom overal op zijn grondvesten schudt. Toch wil ik de moed niet verliezen. Want ik hoop dat binnenkort niet alleen het meningsverschil wordt bijgelegd, maar dat ook de fouten waaruit deze woelingen zijn voortgekomen, worden verbeterd. Maar wat u betreft weet ik hoe zwaar de wereld aan afgunst lijdt en hoe oud de samenzwering is van alle verdorven lieden tegen rechtschapen en vrome mensen en van barbaren tegen geleerden. Maar wat kunnen boze tongen u, die alleen maar op Gods glorie en algemeen welzijn uit bent, hinderen zolang u voortdurend doet wat u doet? Dat wil zeggen dat u altijd ervoor zorgt de schone letteren, de humaniora en de ware vroomheid te bevorderen. Was het mij maar mogelijk u met een niet alledaags teken duidelijk te maken wat mijn gevoelens voor u zijn. U zou dan in ieder geval mijn oprechte wil kunnen zien; ik zal mijn best doen dat u het begrijpt.

Aan de Leuvense universiteit schrijf ik wat u in de bijgesloten kopie van mijn brief[2] kunt lezen. Ik ben werkelijk verbaasd over de arrogantie en schaamteloosheid van zulke belangrijke mensen, maar het verheugt mij dat u is overkomen wat bij mij al vaker is gebeurd. Heel veel mensen heb ik immers meegemaakt, die mij met de meest hardnekkige haatgevoelens achtervolgden en verlangden dat ik van het hof van de keizer werd verwijderd, terwijl zij zelf al eerder van de levenden zijn heengegaan. Ik hoor dat dit twee

1. Zie brief 1747.
2. Zie brief 1784a.

van uw tegenstanders is overkomen.[3] Zo pleegt God zijn mensen te steunen.

Over het boek van Edward Lee heb ik nog niets gehoord,[4] hoewel ik weet dat de man al lang van plan is een smaadschrift tegen u uit te geven. Hoe het ook zij, hij zal het in Spanje niet mogen publiceren, als het niet eerst tijdig gezien en onderzocht is. Want in Spanje heeft men zijn uiterste best gedaan te verhinderen dat iedereen zijn eigen droombeelden mag laten drukken. Werd hetzelfde voorschrift ook maar in Duitsland nageleefd. Houd goede moed en zorg goed voor uw gezondheid. U moet mij vaker schrijven.

Valladolid, 10 februari 1527

1786 *Van Alonso Ruiz de Virués*
Burgos, 23 februari 1527

Broeder Alonso de Virués van Olmedo groet de hooggeachte en zeergeleerde heer Desiderius Erasmus van Rotterdam

Hartelijk gegroet. Omdat je geest, zeergeleerde Erasmus, met belangrijker studies ingespannen bezig was, is het je wellicht ontgaan dat ik je het afgelopen jaar een boekje in de vorm van een brief[1] heb toegezonden. Daarin vroeg ik je vanwege je wijsheid om advies over enkele passages uit je werken. Tegelijk gaf ik aan wat mij, naar ik meen een onbevooroordeelde lezer, en mijn gelijken goed toescheen, wat de oren van eenvoudige lieden niet kon bevallen en ten slotte wat critici voor het gerecht zouden proberen te slepen. Ik wilde dat je na alles gecontroleerd te hebben de gemoederen van iedereen indien mogelijk met een eenvoudig antwoord zou kalmeren, of tenminste mij die deze taak op me genomen had, zou steunen en duidelijk zou maken dat jij geen opvatting huldigt waarvan enkele Erasmusgeselaars je verdenken. Want aan mij wordt, hoezeer ik mij ook hiervoor inspan, geen geloof gehecht zolang jij zwijgt en door je zwijgen als het ware met hun uitleg instemt. Maar dat je het boekje in handen hebt gekregen, ben ik te weten gekomen door jouw brief aan de uitmuntende heer Juan de Vergara.[2] Deze stuurde mij een volledige kopie hiervan en gaf mij tegelijk een brief waarin hij zogezegd bij mij zijn beklag doet over jouw klacht over hem. Toen ik

3. Vincentius Theodorici en Nicolaas Baechem; zie brief 1765.
4. Erasmus had gehoord dat Lee in Spanje een geschrift tegen hem wilde publiceren; zie brieven 1744, noot 17, en 1747.
1. *Collationes in Erasmum*; zie brief 1684, noot 1.
2. Brief 1684.

deze brief had ontvangen, heb ik, hoewel de koerier op punt stond terug te keren en haast had, met een langzame pen voor een antwoord gezorgd en bij de brief een kopie gevoegd van het antwoord[3] dat ik besloten had je te sturen. Ik deed dat met de bedoeling dat indien je mijn antwoord misschien niet had ontvangen uit handen van kooplieden die ik had ingeschakeld, dit via Vergara werd overgebracht en uiteindelijk jou zou bereiken. Tot nu toe weet ik niet of het zo gebeurd is, dat wil zeggen of je de kopie van mijn brief via kooplieden of koeriers van de keizer hebt ontvangen. Want tot op heden heb ik dit niet kunnen ontdekken, zelfs niet door een kort brieve van jou en ook niet via een brief van onze vriend Vergara, van wie jij wilde dat hij hier je orakel is. Uit vrees dat beide kopieën door de wisselvalligheden van een lange reis zijn zoekgeraakt, stuur ik je daarom voor de derde keer tegelijkertijd kopieën van de protestbrief van doctor Vergara, van mijn korte antwoord aan hem en van de brief die ik naar je verzonden heb, in de hoop dat ze als bewijs van zijn sympathie en mijn genegenheid voor jou kunnen dienen. Laat dit de laatste akte van dit toneelstuk en het einde van de hele tragedie zijn.

Als aanvulling voeg ik er dit ene punt bij, namelijk dat er iedere dag nieuwe aanvallen van bepaalde monniken tegen jou verschijnen. Toch worden ze door rechters met het gewicht van hun gezag en door wijzen met de zwaarte van hun geleerdheid afgeslagen. Want dezelfde mensen kramen van alles uit op de preekstoel, waar ze denken dat ze zich in hun arena bevinden en, zoals onze mensen het zeggen, in hun mest kraaien,[4] maar als ze voor een discussie worden uitgenodigd, zijn niet in staat een antwoord te geven en er wat uit te flappen. Desondanks ondermijnen zij met hun geheime kritiek de geest van enkele eenvoudige lieden en ik vrees, dat dit monster dat in plaats van één zeventig hoofden vertoont, uiteindelijk wint. Want zoals je weet sterven gemeenschappen van monniken nooit, terwijl jij, ook als je lang hebt geleefd, ten slotte zult heengaan. Ook al bestaat de meerderheid uit rechtschapen en voortreffelijke personen die de ware wijsheid vereren en de eenvoud van het evangelie navolgen, toch koesteren wij allemaal, wat voor mensen wij ook zijn, sympathie voor onze eigen kloosterorde en willen we voor de roem ervan zorg dragen. Hierdoor komt het dat het grootste deel, dat door armoedige vroomheid of kwaadwilligheid dwaalt, gemakkelijk de overhand krijgt en zelfs het betere deel naar zijn opvatting sleept.[5] Omdat wij geloven dat we de glorie van Jezus Christus bevorderen en met jou over onze eigen glorie strijden, worden wij door een dubbele prikkel opgejaagd en snellen diegenen voorbij die jou alleen maar steunen, als het niet ten koste gaat van

3. De brief is niet bewaard gebleven.
4. Vgl. Seneca, *Apocolocyntosis* 7, 3.
5. Vgl. *Adagia* 528 en 3244.

hun steun aan het evangelie. Hoe groter deze wedijver is, des te gemakkelijker neemt hij (helaas) af en sterft in de harten van de stervelingen.

Als ik me niet vergis, zou jij tegen dit kwaad op kunnen treden, als je na enkele speciale verdedigingsgeschriften die je tot nog toe hebt uitgegeven, een nieuw en zogezegd algemeen geschrift voor iedereen zonder al te veel moeite zou schrijven. Daarmee zou je op sommige zaken waaraan ik je heb herinnerd, en op bepaalde kwesties waarvan jij weet dat ze onder het volk worden besproken, kunnen reageren. Het zal naar mijn mening een nuttig werk zijn, als je diepgaand en uitgebreid uiteenzet wat je denkt en wat jij meent dat onze opvatting zou moeten zijn. Maar wanneer mijn kinderlijke advies je instemming niet heeft, betekent dit briefje het einde van mijn advisering.

Het ga je goed. Burgos, 23 februari 1527

Geschreven door je vriend Virués van Olmedo

Aan de zeer illustere en tevens zeergeleerde heer Erasmus van Rotterdam in Bazel

1787 *Van Jan Becker*
Leuven, 27 februari 1527

Hartelijk gegroet. Al lange tijd heb ik je, meest geachte leermeester, helemaal niets geschreven, maar toch heb ik intussen zelfs vaker aan jou en je verdiensten voor mij gedacht. Onophoudelijk hoor ik je in de talrijke, voortreffelijke en nuttige boeken die je hebt geschreven, doceren en uitleggen. Om over andere redenen waarom ik je niet heb geschreven maar te zwijgen, was de volgende bepaald niet onbelangrijk of te verwaarlozen: ik dacht dat het niet erg beleefd was jou, een oude man die door zoveel nachtelijke studies en jarenlange inspanningen nagenoeg uitgeput was, met een onbenullige brief lastig te vallen. Want jij houdt je steeds met zulke serieuze en heilige zaken bezig en bent, zoals ik zie, gedwongen iedere dag op beledigende geschriften van aanhangers van Luther en zijn tegenstanders te antwoorden. Niettemin ben ik te weten gekomen dat jij door een brief van een vriend of door een verhaal van iemand ervan overtuigd was, dat ik de afgelopen zomer was overleden aan de gevolgen van een ziekte, waaraan ik toen inderdaad leed; die was zo ernstig en langdurig dat het weinig scheelde of mijn ziel had als bewoner mijn arme lichaam, dat zijn natuurlijke taken niet meer kon verrichten, verlaten. Daarom meende ik je, al is het maar met een paar woorden, te moeten schrijven. In de eerste plaats om je te berichten dat ik door een godsgeschenk

die ziekte nog steeds heb overleefd, en ten tweede om je te bedanken, wat ik beslist van harte doe, dat je aan onze vriend Barlandus[1.] zo eervol over mij schreef, in de veronderstelling dat ik al overleden was. Daarnaast is er nog een derde reden, naar jouw mening wellicht minder belangrijk, maar mijns inziens zeker niet over het hoofd te zien. Het gaat om het volgende.

Iedereen heeft de bijzondere en voortreffelijke verzameling van je brieven[2.] in handen, en nu hoor ik dat zij opnieuw door je wordt uitgegeven, maar veel uitgebreider - iets wat men zich gemakkelijk kan voorstellen. Ik zou willen, als ik wellicht niet te laat mijn advies geef, dat jij in deze uitgave de volgorde aanhoudt waarin je de brieven hebt geschreven, ik bedoel van jaren, maanden en ook, als het met niet al te veel moeite kan, van dagen.[3.] Ik zie dat wat sommigen bij hun persoonlijke brieven die van geen enkel belang of betekenis zijn, zorgvuldig hebben toegepast, jij in de uitgave die ik tot nu toe kon inzien, volledig hebt verwaarloosd. Vooraan staan daarin verscheidene brieven die je onlangs aan je vrienden schreef, en in het midden talloze brieven die je lang geleden naar je studievrienden en anderen had verzonden. Ik ben ervan overtuigd dat de volgorde die ik voorstel zowel voor jou als juist voor de lezer van groot belang is. Want allereerst zal uit de brieven, wanneer zij in deze volgorde zijn gerangschikt, een bepaalde aaneenschakeling van momenten uit je leven, je studies en al wat je ondernomen hebt tevoorschijn komen. Ten tweede zal er van de tijden waarin de gebeurtenissen waarover jij schrijft hebben plaatsgevonden, van de omgang die jij met de belangrijkste leiders van het christendom hebt gehad en van de strijd die je tegen je zin met velen noodgedwongen hebt geleverd, kortom van al deze en ook andere feiten aan schrijvers als het ware een catalogus worden aangeboden. Ik weet zeker dat iedereen je daar heel dankbaar om zal zijn. Hopelijk vind je het niet onaangenaam dat ik je hierover advies heb gegeven en dat je aan mijn verzoek, als dit overeind blijft, beter tegemoet zult komen dan je acht jaar geleden deed, toen ik je adviseerde hoe je over de methode van preken moest schrijven.[4.]

Ik woon nu in Leuven bij magister Robertus Virulus, samen met de oudste zoon van de heer van Beveren.[5.] Wel was ik anderhalf jaar afwezig, nadat

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. De meest recente editie was *Epistolae ad diversos* (Bazel, Froben, 31 augustus 1521).
3. Uit brief 1851 blijkt dat deze suggestie Erasmus wel aansprak, maar brief 2203 laat zien dat hij haar uiteindelijk niet overnam.
4. Zie brief 1660, noot 7.
5. Waarschijnlijk Maximiliaan II van Bourgondië, omdat zijn oudere broer Filips al was overleden.

ik vier jaren geleden hierheen was verhuisd. Ik wens je het allerbeste. Leuven, 27 februari 1527

Jan van Borssele, deken van Zanddijk, je zeer toegenegen vriend

Aan de voortreffelijke theoloog Erasmus van Rotterdam, leider in de wetenschap, mijn meest gewaardeerde leermeester, in Bazel

1788 *Van Conradus Goclenius*
Leuven, 28 februari 1527

Hartelijk gegroet. Al geruime tijd verkeer ik hier in onzekerheid omdat ik in de eerste plaats niet weet of je de bundel Spaanse brieven[1] hebt ontvangen; daarbij zat een persoonlijke brief van de keizer aan jou[2] naast enkele andere waaraan je mijns inziens veel genoegen zou beleven; en in de tweede plaats of je ook mijn brief[3] hebt gekregen, die ik kort na Driekoningen door een koerier uit Antwerpen heb laten bezorgen. Deze was door Franz Birckmann naar jouw woonplaats gestuurd. Daar komt nog bij dat ik tot nu toe vergeefs op je Deense vriend[4] heb gewacht. Toen die hier wegging zwoer hij alleen maar dat hij niet langer dan twee weken in Brabant zou verblijven en dat hij, als hem een belangrijke taak was toegevallen waardoor hij gedwongen werd van plan te veranderen, in dat geval spoedig een betrouwbare bode naar je zou sturen. Na mij eerst geïnformeerd te hebben zou deze je van alle zaken die aan zijn zorg waren toevertrouwd, op de hoogte stellen. Maar ik weet helemaal niet wat hij heeft gedaan of besloten. Als hij via mij naar je terugkeert of een betrouwbaar iemand stuurt, zal ik je uitvoeriger schrijven. Het leek me niet goed je via de bode van deze brief over de gebeurtenissen van dit moment te schrijven; op dit ogenblik doet zich trouwens bijna niets voor dat voor jou belangrijk is.

Na alle knopen te hebben ontward maakt Karl Harst zich verheugd van zijn geliefde meester. Vanwege de diensten die jij hem hebt bewezen wenst hij je alle goeds toe. Frans van der Dilft is al meer dan drie maanden afwezig. Hij houdt zijn plannen zo verborgen, dat er niets met zekerheid over hem valt te schrijven. Sommigen zeggen dat hij een reis naar Spanje voorbereidt en dat zijn talrijke en machtige vrienden voor hem aan het hof van de keizer zeer grote verwachtingen wekken. Anderen beweren dat hij zich ijverig met

1. Brief 1742 lijkt als enige bewaard te zijn.
2. Brief 1731.
3. Brief 1778.
4. Hans Bogbinder.

de jacht op een vrouw bezig houdt en zich al op een hellend vlak bevindt om het juk op zich te nemen. Als hij je niet heeft geschreven, moet je maar denken dat het komt omdat hij in beslag wordt genomen door zijn eigen zaken.

De zaken van het college[5.] zijn nog onveranderd. Door geduld winnen wij het van onze vijanden. In plaats van Baechem[6.] is een zekere doctor Van Paesschen gaan schreeuwen, maar wij vlechten onze trossen klimop[7.] en zullen ze vlechten totdat bij die Codrussen[8.] de ingewanden uitgeput raken of barsten. Hoogstraten, de oude vijand van de letteren en de kweekplaats van alle ellende waaraan Duitsland lijdt, is onlangs[9.] in Keulen overleden, tot groot verdriet van hen voor wie hij door zijn schaamteloze optreden een grote steun was. De rest zal ik via de Deen of een meer betrouwbare koerier vertellen. Het ga je goed.

Leuven, Busleyden College, 28 februari 1527

Je zeer toegewijde vriend Conradus Goclenius

Aan Erasmus van Rotterdam, bij uitstek beschermer van de letteren en de godsdienst, in Bazel

1789 *Aan de lezer*
[Bazel, maart 1527]

De brief is het voorwoord voor vier bladzijden aanvullingen bij de vierde editie van de *Annotationes in Novum Instrumentum.*

Erasmus van Rotterdam groet de vrome lezer

Toen ik deze vierde editie voorbereidde, kreeg ik enkele Griekse handschriften van Chrysostomus[1.] en Athanasius[2.] in mijn bezit en stelde vast dat hun citaten daarin meestal met mijn uitgave overeenstemmen. Toch wilden degenen

5. Collegium Trilingue.
6. Nicolaas Baechem overleed op 23 of 24 augustus 1526; zie brieven 1763 en 1765.
7. Vgl. *Adagia* 2196; bedoeld is antwoorden die niets met de vragen te maken hebben.
8. Bij Vergilius is Codrus het type van een slechte dichter; vgl. *Eclogae* VII, 26.
9. 21 januari 1527.
1. Zie brief 1800.
2. Zie brief 1790.

die tot nu toe Griekse commentaren hebben vertaald, door een onbekend advies liever de vertaling van de Vulgaat gebruiken dan weergeven wat er in de Griekse handschriften stond. Daardoor gebeurt het vaak dat de uitleg niet overeenstemt met wat er is vertaald. Dat kan men het beste vaststellen bij degene die het commentaar van Theophylactus op de brieven van Paulus in het Latijn heeft vertaald. Maar de lezer raakt nog meer in verwarring, als hij hun citaten of commentaren op de boeken van het Oude Testament leest, waar de discrepantie veel groter is dan bij het Nieuwe Testament. Daarom was het juist vanwege de bruikbaarheid van Griekse commentaren uitermate belangrijk dat de boeken van beide testamenten conform de Griekse lezing in het Latijn werden vertaald. Ik heb dit voor het eerst geprobeerd bij het Nieuwe Testament, wat mij veel vijandigheid opleverde. Maar met meer resultaat en minder vijandigheid is dit bij beide testamenten bereikt door de zorg en de financiering van eerwaarde heer Francisco,[3.] kardinaal van Spanje. Het leek me goed hierop te wijzen om te bereiken dat bepaalde lieden minder heftig tegen het algemeen belang van het christendom blaffen.

1790 *Aan John Longland*
Bazel, 3 maart 1527

De brief vormt het voorwoord van *Athanasii lucubrationes aliquot.*[1.]

Erasmus van Rotterdam groet de eerwaarde vader in Christus, monseigneur John,[2.] *bisschop in Engeland*

Iedereen houdt op zijn manier van jagen, eerwaarde bisschop, en ik denk dat ik het grote geluk heb gehad, dat ik onlangs een handschrift in handen kreeg met daarin veel werken van de heilige Athanasius. Want volgens mij is het voor het algemeen welzijn van de christenheid van het grootste belang dat wij niets missen van alles wat die welbespraakte verdediger van de kerk aan geschriften heeft nagelaten. De voortreffelijke man verdiende het sowieso om

3. Francisco Jiménez (of Ximénes), drijvende kracht achter de Polyglotbijbel van Alcalá (1514-1517).
1. Het betreft een Latijnse vertaling, toegevoegd aan het einde van Erasmus' *Chrysostomi lucubrationes* ook in Latijnse vertaling, door Froben in maart 1527 uitgegeven.
2. John Longland, bisschop van Lincoln.

in overeenstemming met zijn naam[3] ook bij de stervelingen onsterfelijk te zijn en voor de wereld volledig intact te blijven. Tot nu toe hebben we maar een paar werken van hem, de kwaliteit van hun vertaling daargelaten. Want ik vraag mij verbaasd af wie het wel geweest mag zijn, die de commentaren op alle brieven van Paulus, die men beslist niet over het hoofd mag zien, aan Athanasius heeft toegeschreven; want de Griekse handschriften hebben de naam van Theophylactus, aartsbisschop van Bulgarije, en diens stijl verschilt zeer veel van de welsprekendheid van Athanasius. Als zelfs dit niemand overtuigt, zal ik een ander bewijs leveren.

In het commentaar waarover ik zo-even sprak, worden vaak Johannes Chrysostomus en Basilius geciteerd, die beiden ongeveer veertig jaar later dan Athanasius leefden. Van Chrysostomus heeft hij zoveel overgenomen, dat hij dikwijls verscheidene regels van hem woordelijk citeert en daarbij de naam van de auteur achterwege laat. Maar het vaakst geeft hij diens bedoeling weer door enkele woorden wat te veranderen. Daarom blijkt die Theophylactus iemand van latere datum te zijn geweest en niet bekend aan Hieronymus, Gennadius en de auteurs waaruit de *Historia tripartita*[4] is samengesteld. Hij heeft bij de Grieken hetzelfde werk gedaan als Beda, Remigius, Claudianus[5] en soortgelijke personen bij degenen die Latijn spreken. Want zij vermeden de uitweidingen, waar Augustinus, als hij voor het volk wat uitlegt, heel uitvoerig gebruik van maakt, en als hun iets voor de verklaring van de betreffende passage niet zo van belang leek, lieten zij dit achterwege. Zodoende brachten zij wat anderen uitgebreid hadden behandeld, tot een kort overzicht terug. Ook Chrysostomus kent talrijke en uitvoerige uitweidingen waarin hij ethische kwesties behandelt, maar doorgaans tegen het einde van een preek. Uit verschillende werken van hem en van anderen stelde Theophylactus dus zijn commentaren op de vier evangeliën en alle brieven van Paulus samen.

Verder noemt de heilige Hieronymus[6] van de werken die Athanasius schreef, twee boeken *Adversus gentes*, waarvan wij er slechts een hebben;

- voorts *De psalmorum titulis* waarvan we een gedeeltelijke vertaling hebben;[7]

3. Woordspeling van de naam Athanasius met het Griekse woord *athanatos* (‘onsterfelijk’).
4. Onder de titel *Auctores historiae ecclesiasticae* door Beatus Rhenanus uitgegeven (Bazel, Froben 1523).
5. Waarschijnlijk bedoelt Erasmus Claudius, bisschop van Turijn (†830).
6. *De viris illustribus* 87 (*PL* XXIII, kol. 693-694).
7. De vertaling kan ook luiden: ‘die ik gedeeltelijk heb vertaald’.

- *De persecutione Arianorum* in veel boeken, waarvan ik er nu enkele in vertaling laat verschijnen;

- *De virginitate*, waarvan nog niet duidelijk is of dit het werk is dat ik onder de titel *Peri parthenias è peri askèseoos* ('Over maagdelijkheid of over ascese') heb gevonden. Als het van zijn hand is, heeft hij zijn stijl sterk aangepast aan het eenvoudige meisje voor wie hij schreef;

- Verder *Contra Valentem et Ursatium*, in één boek;

- *De vita Antonii monachi*;

- *Heortastikai epistolai*, dat wil zeggen brieven die betrekking hebben op het vieren van feesten. Daarvan hebben we niets, tenzij we wellicht enkele werken die ik heb vertaald, tot dit genre menen te moeten rekenen, namelijk *De passione Domini*, *De pullo asinae* en *De blasphemia in Spiritum Sanctum.* Nadat Hieronymus deze brieven met name heeft genoemd, voegt hij er aan toe dat er nog veel andere werken zijn, maar het zou volgens hem te ver voeren deze op te sommen.

Van de werken die ik in handen heb gekregen, heb ik er nu enkele vertaald om jou te laten proeven, omdat je op dergelijke lekkernijen zo verzot bent. Ik zou je er meer aanbieden, als op dit moment niet de last van mijn inspanningen zo zwaar op mij drukte dat ik gedwongen was deze vertalingen grotendeels in de namiddag te dicteren (je hoort er 'dictatuur' in, een prachtig woord voor iets rampzaligs). Want ik ben me terdege ervan bewust, hoe groot het verschil is tussen hetgeen ik zelf met mijn pen schrijf en wat ik met mijn stem aan mijn secretaris dicteer. Maar tegen mijn gewoonte in word ik gedeeltelijk vanwege de gezondheid van mijn lichaam, die dagelijks achteruitgaat, tot deze 'dictatuur' gedwongen, en ten dele door de onophoudelijke stroom van mensen die mij om iets verzoeken. Als ik merk dat deze vertalingen bij je in de smaak vallen, zal ik tijd vrijmaken en je er meer sturen. Toch werd volgens het spreekwoord[8] 'Waar honing is, is gal; waar vruchtbaarheid is, treedt bederf op' mijn bijna uitzinnige vreugde door haar metgezel ergernis getemperd. Naast het werk dat de kopiïst door zijn schrijffouten mij bezorgde, ontdekte ik herhaaldelijk vervalste titels, die een tekst die nauwelijks het werk van een verstandig iemand kon lijken, aan Athanasius toeschreven - om over twijfelgevallen maar te zwijgen. Veel tijd en werk ging hierbij voor mij verloren, doordat ik naarmate ik met het vertalen vorderde, steeds dwazere teksten ontdekte en ten slotte gedwongen werd mijn onderneming te staken. Toch heb ik enkele fragmenten hiervan opgenomen. 'Wat heeft dat voor zin?' zul je zeggen. Ik heb dit gedaan om duidelijk te maken hoe gewetenloos ook Griekse kopiïsten in de werken van zulke belangrijke mensen hebben huisgehouden; zelfs een lettergreep daarin veranderen is heilig-

8. Apuleius, *Florida* 18.

schennis. Wat heeft dezelfde roekeloosheid in het Latijn niet aangedurfd door de commentaren van orthodoxe schrijvers te vervalsen, in te korten, uit te breiden of te onteren!

Ik ga nu vertellen wat ik onlangs heb ontdekt. Er waren enkele geschriften van Clemens en verscheidene brieven van oude pausen verschenen.[9.] Ik verzocht mijn dienaar hieruit voor te lezen. Want met deze wijze van ontspanning laat ik gewoonlijk de tijd tussen het diner en het slapen voorbijgaan. Uiteindelijk belandden we bij een brief van paus Anterus. Daar ontdekte ik dat er verscheidene regels waren ingevoegd die een compilator bijna letterlijk gedeeltelijk aan de brief van Hieronymus aan Heliodorus[10.] en gedeeltelijk aan diens brief aan Neopotianus[11.] had ontleend. Ik twijfel er niet aan dat de meeste teksten van hetzelfde slag zijn, want dit ontdekte ik toen toevallig. De inhoud blijkt overgenomen te zijn uit wat in de *Catalogus Romanorum Pontificum* staat,[12.] namelijk dat Anterus bepaald heeft dat bisschoppen naar een andere kerk mochten overgaan, als het belang van de kudde dat eiste. Er zou geen einde aan deze klacht komen, als ik alles één voor één wilde onderzoeken. Ik hoop dat, ook al is het laat, de bisschoppen in het algemeen belang zich hierom[13.] bekommeren.

Maar terug naar Athanasius. In zijn geschriften zul je merken dat zijn tijd niet veel verschilt van de onze. Ik hoop dat hij die over de winden en de zee heerst en de onreine geesten in de lucht verdrijft,[14.] zo goed wil zijn een vreugdevol einde te maken aan de troebelen van dit moment. Athanasius verdiende het in een rustige tijd te leven; dan had hij ons de voortreffelijke vruchten van zijn geest en welsprekendheid kunnen geven. Want hij bezat werkelijk de gave die Paulus[15.] bij een bisschop het belangrijkst vindt, namelijk de kunst van het doceren; hij is zo helder, spits, ingetogen, zorgvuldig, kortom op alle manieren geschikt om onderricht te geven. Hij heeft niet iets stugs wat bij Tertullianus aanstoot geeft, niets pronkerigs wat we bij Hiero-

9. De uitgave van pseudo-Clemens, bezorgd door Johann Sichard, *Recognitionum libri X* [...] *cui accessit non poenitenda epistolarum pars vetustissimorum episcoporum* [...] (Bazel, 1526).
10. Hieronymus, *Epistolae* 14, 8.
11. Hieronymus, *Epistolae* 52, 14.
12. Er bestaan verscheidene lijsten van pausen; de oudste gedrukte versie dateert van 1538. Erasmus moet dus een versie in handschrift hebben gebruikt.
13. Bedoeld is het onderzoeken van de kwestie van vervalste documenten.
14. Erasmus lijkt hier Marcus 5:8, Lucas 4:36 en Efeziërs 2:2 in gedachten te hebben.
15. I Timotheus 3:2; Titus 1:9.

nymus zien, niets moeizaams zoals bij Hilarius, niets overbodigs zoals bij Augustinus en ook bij Chrysostomus; bij hem zijn niet de ritmen van Isocrates of de opbouw van Lysias te bespeuren zoals bij Gregorius van Nazianze het geval is, maar in zijn uitleg is hij volledig. Je moet ervan proeven en mij je oordeel berichten. Er is geen oordeel waar ik ontvankelijker voor ben. Moge de Heer je in goede gezondheid bewaren.

Bazel, 3 maart anno 1527

1790a *Van [Mercurino Gattinara]*
[Valladolid, circa 12 maart 1527]

Hartelijk gegroet. Er zijn veel zaken, mijn beste Erasmus, waarvan ik zou wensen dat u ervan op de hoogte bent, maar Valdés zal hierover schrijven. Een dezer dagen kreeg ik een werkje van Dante in handen dat hij de titel *Monarchia* gaf. Naar ik hoor is het achtergehouden door lieden die zich van een alleenheerschappij meester wilden maken. Om deze reden begon ik er enige belangstelling voor te krijgen; toen ik daarna enkele passages had geproefd, was ik hoe dan ook met het talent van de auteur ingenomen. Ik zou willen dat het boekje in het openbaar verschijnt, aangezien dit in het belang van de keizer is. Omdat het door fouten van kopiïsten zo bedorven is, meende ik dat het de moeite waard was het werkje naar u toe te sturen en te vragen, wanneer u gelegenheid hebt dit te lezen. Als u denkt dat de inhoud dit verdient, zou u het van fouten ontdaan aan een drukker dienen te geven. In deze tijd is er immers niemand aan wie ik deze taak beter zou kunnen opdragen. Het is aan u het werkje uit te geven of achter te houden; want dat laat ik aan uw oordeel over. Het ga u goed.

1791 *Van Pedro Juan Olivar*
Valladolid, 13 maart [1527]

[...][1] Ik stuur je, beste Erasmus, 21[2] lachwekkende passages toe, die brave lieden onderling hebben samengesteld. Die schurken schrijven aan jou gedachten toe die een Jood of Turk niet mag hebben. Zij citeren uit de *Collo-*

1. Het begin van de brief is verloren gegaan.
2. Erasmus' *Apologia adversus monachos* (Bazel, Froben, 1528) lijkt op 22 klachten in te gaan.

quia waar jij alleen via een persoon die je laat optreden iets zegt. Ze nemen je het onder meer kwalijk dat je in de *Colloquia*[3] hebt beweerd dat er niets heiligers is dan het steunen van ketters, maar ze hebben niet in de gaten dat dit door een persoon die als ketter optreedt, is gezegd. De brief[4] die je aan het eind van de *Colloquia* hebt toegevoegd, moet hen tevredenstellen. Ik zal hem aan de aartsbisschop van Sevilla[5] laten zien, wanneer zij de passages bekend maken. Zij beloven dat ze dit op de derde zondag in de Vasten[6] zullen doen. Vóór de datum die zij hebben vastgesteld, kunnen onze mensen geen antwoord gereed hebben. Intussen proberen Valdés en Coronel onophoudelijk op de aartsbisschoppen van Toledo[7] en Sevilla invloed uit te oefenen. De man uit Toledo heeft alle medewerking beloofd en hij verzoekt je goede moed te houden; de man uit Sevilla doet hetzelfde. Hoe vaak spreekt de kanselier Mercurino di Gattinara niet vol eerbied over jou?[8] Toen ik hem onlangs opzocht (hij lijdt aan jicht) en hij mij vroeg of ik ooit vriendschappelijke omgang met je had gehad, antwoordde ik dat dit, zij het van korte duur, het geval was geweest. Daarop zei hij plotseling: 'Je bent werkelijk met de meest christelijke en geleerde man omgegaan, die altijd een grote vriend van me is.' Valdés en Schepper waren daarbij aanwezig. Dezelfde kanselier schrijft je nu een brief.[9]

Coronel, Valdés en Vergara denken dat jij in ons belang handelt, als je naar de zeer eerwaarde Alonso Manrique, aartsbisschop van Sevilla en grootinquisiteur, een brief stuurt. Je moet hem je oprechte bedoeling laten zien, en dat onverwijld en zo snel mogelijk. Het verbaast me dat je niet naar Coronel hebt geschreven, want hij is je belangrijkste beschermheer en heeft bij de aartsbisschop van Sevilla heel veel gezag. Morillon laat je groeten en is nu met een brief voor je[10] bezig. Valdés heeft in een verzoekschrift dat hij in onze volkstaal heel stijlvol had opgesteld, mij gevraagd hem een kopie te bezorgen van de passages die tegen je zijn ingebracht. In dezelfde brief noemde hij en passant je zeer christelijke geest en zei dat je werken door alle volkeren, de paus en het college van kardinalen werden geprezen. Ik zal hem in het Latijn ver-

3. In het colloquium *Inquisitio de fide*, voor het eerst verschenen in maart 1524 (*ASD* I, 3, p. 374); in brief 1858 gaat Erasmus uitvoerig op de betreffende passage in.
4. *De utilitate Colloquiorum* van 21 mei 1526, opgenomen in de editie van juni 1526; zie *ASD* I, 3, p. 741-752.
5. Alonso Manrique.
6. 24 maart.
7. Alonso de Fonseca.
8. Zie brieven 1757, 1784a en 1785.
9. Waarschijnlijk brief 1790a.
10. De brief is niet bewaard gebleven.

talen en met de passages aan het eind van de tragedie naar je toesturen, zodat je gemakkelijk te weten komt hoe bescheiden Valdés is en hoe hoog hij jou met al je bezigheden aanslaat. Ik zou durven beweren dat Valdés meer Erasmiaans is dan Erasmus, als ik dat zo mag zeggen. Hij schrijft je, maar allen die jou een brief sturen, verwijzen je naar deze brief van mij, omdat hun stijl niet beschaafd genoeg of te langdradig is.[11.]

Graaf Baldesar Castiglione, ambassadeur van de paus en hoe dan ook een groot geleerde, de Venetiaan Navagero, een man die in beide talen zeer onderlegd is, en Andrea uit Napels gaan iedere dag tegen je stijl tekeer. Dit volk kan het niet uitstaan dat één Duitser de grootspraak van de Italianen tot zwijgen heeft gebracht. Ik kan niet bij hen zijn, of ze brengen onmiddellijk de stijl van Erasmus ter sprake. 'Jouw vriend Erasmus,' zeggen ze, 'is van een latinist een barbaar geworden.' 'Jouw vriend' zeggen ze om me te beledigen, omdat ik me er alleen op laat voorstaan dat ik je vriend ben. Ze prijzen de kunstzinnigheid van de *Moria* en noemen haar een navolging van Lucianus. Tegenover Erasmus plaatsen zij Giovanni Pontano. Voor zover ik uit zijn geschriften kon afleiden, was hij een geleerde die op een wonderlijke manier zijn woorden kiest. Zij zeggen dat de stijl van Erasmus in vergelijking met die van hem niets voorstelt. Ik beweer daarentegen dat Erasmus veel welbespraakter is en het taalgebruik van Pontano gekunsteld. Onder het wijn drinken heb ik hun zijn typische stijl in zijn dialoog die als titel *Actius* heeft, voorgehouden. Daarin behandelt hij heel eigenaardig het versritme in de stijl van Vergilius. Zij gaven toe dat de man abnormaal zonderling, maar geleerd was en prezen, of ze nu wilden of niet, door mijn argumenten de rijkdom aan woorden en het gemak waarmee jij schrijft.

Benedetto Tagliacarne noemt je een Bataaf. Hij is de huisleraar van de zonen van de Franse koning, een man die geweldig opschept zoals bij Italianen gebruikelijk is, zonder enige geleerdheid, alleen maar een Griekse en Latijnse schoolmeester, bijzonder schaamteloos en niet in staat een oordeel te geven, maar wel zeer bedreven in het Etruskisch. Tegen deze uiterst brutale man ben ik ter verdediging van jou heel heftig uitgevaren. Zij zeggen dat op dit moment, als de hemel het goed vindt, De Longueil - je kent die man - het meest welsprekend is van alle transmontanen[12.] zoals zij ze noemen. Maar wie weet niet dat De Longueil doordat hij Ciceroniaan wilde zijn, meerdere keren tot gekunsteld taalgebruik is vervallen? Zij laten niet toe dat een transmontaan een succesvol dichter is, terwijl ik hun een of twee epigrammen van Thomas More voor ogen heb gehouden.

11. De brieven van Valdés en anderen zijn niet bewaard gebleven.
12. Letterlijk 'zij die aan de overzijde van de bergen wonen'; bedoeld zijn de niet-Italianen.

Je bent nu, mijn beste Erasmus, van het begin van deze tragedie en van de afgunst van de Italianen op de hoogte. Later zul je het hele verhaal horen. Jij moet intussen niet toestaan dat de filosofie van Christus, die tot op de dag van vandaag door jouw inspanningen is gegroeid, in verval raakt. Ik hoop integendeel dat die twisten jou tot grotere hoogten brengen. Vaarwel, sieraad van alle theologen. Moge God jou met je hoge leeftijd in het grootste belang van het christendom laten leven.

Valladolid, 13 maart

Ondertekend door je zeer toegewijde vriend Pedro Juan Olivar

De generaal van de broeders van het loskopen van gevangenen, een rechtschapen en ontwikkeld man met niet gering gezag,[13.] steunt je van harte. Opnieuw vaarwel.

1792 *Van Juan Luis Vives*
Brugge, 18 maart [1527]

Vives aan Erasmus

Terwijl ik iedere dag op een brief van je wacht, is er al bijna een eeuw voorbijgegaan en veel gelegenheden om je te schrijven zijn me uit handen geglipt, omdat ik altijd denk dat ik iets zal ontvangen waarop ik kan antwoorden. Want ik had je twee of drie keer[1.] geschreven en door jouw zwijgen word ik gedwongen te vermoeden, dat je de brieven niet hebt ontvangen of dat je erg druk bezet was. Wellicht is dit de reden geweest dat je me niet hebt geschreven, of iets anders. Ik beschouw het maar als een gunstig bericht, wanneer jij maar in goede gezondheid verkeert en mij niet helemaal vergeet. Voor mij is het voldoende dat ik door jouw herinnering aan mij in je hart sta opgeschreven. Het is voor mij niet van belang dat je hiervan ook met een brief als een soort officieel document getuigt.

Ik weet niet wat er bij jou over je zaken uit Parijs wordt bericht. Want de deken[2.] zegt dat hij een brief[3.] van je heeft waarin je klaagt over wat daar gebeurt. Maar studenten die uit Parijs komen, berichten ons dat je bij iedereen een verbazingwekkende sympathie geniet, ook bij degenen die jou door-

13. Benet Safont, generaal van de orde van de Trinitariërs, opgericht om gevangenen vrij te kopen.
1. Hiervan resteert alleen brief 1732.
2. Marcus Laurijn, deken van St.-Donaas in Brugge.
3. Deze brief is niet bewaard gebleven.

gaans erg vijandig gzind waren. In Spanje begon je *Enchiridion* in onze taal te spreken,[4.] en wel met instemming van het volk, dat meestal in de macht van de monniken verkeerde. Men denkt met de *Paraphrases* hetzelfde te doen.[5.]

Sommige mensen zijn erg verbaasd dat je hier niet terugkomt of althans naar Frankrijk vertrekt om er een aangenamer leven te leiden. Je weet wel waarom ze dat tegen me zeggen. Ik zou willen dat je voor een rustige oude dag zorgt. Want van de tijd die voor je leven nog resteert, zullen de godsdienst en de letteren veel profijt hebben wanneer jij opgewekt en tevreden leeft, en weinig als je geërgerd en verontrust bent.

Als je iets van mijn werken die ik tijdens jouw afwezigheid heb uitgegeven,[6.] hebt gezien, laat dan alsjeblieft, mijn leermeester, mij je mening hierover weten of liever een kritische vermaning van een vader of schoolmeester. Want er is niets waarvan ik naar mijn mening meer profijt heb, als de kritiek maar van een verstandige vriend komt; zelfs de kritiek van een onverstandig of vijandig iemand is niet schadelijk. Woonde je maar dichterbij en kon ik je maar als een orakel raadplegen!

Eerstdaags vertrek ik naar Engeland, als Christus mij gunstig gezind is. Als je wilt dat ik iets doe, laat het me weten en er wordt voor gezorgd. En als je niets bijzonders schrijft, weet ik wat de algemene opdrachten zijn die je me wilt geven; laat dat je gezegd zijn. Houd je gezondheid in de gaten en wees mijn vriend. Je moet de vriendelijke en eerbiedige groeten hebben van Laurijn en Fevijn.

Het ga je goed, Brugge, 18 maart [1517]

4. Een verwijzig naar de Spaanse vertaling; zie brief 1742, noot 4.
5. Een Spaanse vertaling kwam niet tot stand. Wel was de Latijnse tekst van de parafrasen van de vier evangeliën in 1525 te Alcalá verschenen.
6. *In sapientem praelectio* (Leuven, 1522); *De Europae statu ac tumultibus* (Leuven, 1522); *Veritas fucata sive de licentia poetica* (Leuven, 1523); *Satellitium animi* (Leuven, 1524); *Institutio feminae christianae* (Antwerpen, 1524); *Introductio ad sapientiam* (Leuven, 1524); *De conditione vitae christianorum sub Turca* (Ieper, 1526); *De Europae dissidiis et bello Turcico* (Brugge, 1526) en *De subventione pauperum* (Brugge, 1526).

1792a *Aan Conradus Pellicanus*[1.]
[Bazel, circa 18 maart 1527]

Erasmus van Rotterdam groet Conradus Pellicanus

Voor vijf vijgen[2.] dank ik je honderdmaal. Ik hoop voor je dat al je vrienden ongedeerd blijven; voor mij is het al voldoende als ik niemand een gerechtvaardigde gelegenheid bied tegen mij te brommen. Ik zou liever willen dat die brief[3.] niet verspreid is en ik heb dit niet gedaan; toch moest op een of andere manier het gevaarlijke en valse gerucht ontzenuwd worden. Sommige mensen maken zich boos over de vier adviseurs.[4.] Nu wordt er naar ik hoor een brief[5.] verspreid - men vermoedt dat die van Capito is - die hun gezag vermindert. Men zegt dat er tegen dezelfde personen ook een smaadschrift wordt opgesteld. Natuurlijk zijn dit kunstgrepen van de evangelici. Mij is nergens advies over gevraagd, behalve over de vraag of er in het boek van Oecolampadius[6.] iets stond waardoor het niet in het openbaar verkocht mocht worden. Ik heb hierop geantwoord[7.] zonder Oecolampadius te beledigen. Bij het verkondigen van zijn opvattingen maakte hij van mijn advies geen gebruik; integendeel, hij liet zijn diepe minachting voor me blijken. Als hij sommige mensen voor het hoofd heeft gestoten of voor iets bang is, denk ik dat het mij daarom niet past tegen mijn geweten in ten gunste van hem te strijden.

Met wat voor verbanning bedreig je me? Soms omdat ik niet af wil wijken van het algemene oordeel en de eensgezindheid van de kerk, aangezien een tegengestelde opvatting mij intussen niet heeft overtuigd? Jullie strijden tegen elkaar. Zwingli en Oecolampadius tegen Luther en Bugenhagen, Balthasar[8.] weer tegen hen en Farel tegen jou. Zou ik mij dan met gevaar voor mijn leven of eerder voor mijn ziel bij zo'n verdeelde partij moeten aansluiten? Als jullie een ramp is overkomen, moeten jullie dat jezelf kwalijk nemen. Ik heb steeds

1. Voor de brief die Allen als brief 1644 opnam en aan het begin van 1525 dateerde, ligt de datum van circa 18 maart 1527 meer voor de hand. Daarom is de brief hier en in de Toronto-vertaling als 1792a opgenomen.
2. Uitdrukking voor een waardeloze gift; waarschijnlijk een pamflet in de volkstaal, waarin Erasmus' opvatting over de eucharistie door Leo Jud werd aangevallen.
3. Waarschijnlijk een brief van Leo Jud aan Erasmus, die niet bewaard is gebleven.
4. Naast Erasmus Ludwig Baer, Bonifacius Amerbach en Claudius Cantiuncula, aangewezen door het stadsbestuur van Bazel.
5. Waarschijnlijk de anonieme brief *Franci cuiusdam epistola* [...], een weerlegging van brief 1637; zie brief 1674, noot 22.
6. *De genuina verborum Domini* [....] *expositione* (Straatsburg, 1525); zie voor de volledige titel brief 1678, noot 10.
7. Brief 1636.
8. Balthasar Hubmaier.

voorspeld dat een toneelstuk dat zo wordt opgevoerd, een weinig gelukkige afloop zal hebben. Zwingli citeert ergens een passage uit een *Paraphrasis* van mij.[9.] Vindt hij, die eerder had geschreven dat ik niets wist,[10.] mij nu zo belangrijk? Oecolampadius heeft, naar ik hoor, in een preek kritiek op een redenaar geleverd, en daarmee bedoelde hij mij - zo legt men dat uit. Ook in het werkje *De eucharistia*[11.] waarmee hij aan Willibald[12.] een antwoord gaf, heeft hij kritiek op mij. Maar in het voorwoord bij Jesaja[13.] overlaadt hij mij met lof die afgunst opwekt. Hij kamt mij ook af in zijn commentaar op de brief van Johannes,[14.] zonder mijn naam te noemen, maar wel door mijn woorden te citeren, hoewel die passage door mij was veranderd. Hij legt mijn woorden niet erg helder uit. Ik had gezegd: 'Hoeveel werelden zijn hier!', waarmee ik bedoelde dat die brief van Johannes is, omdat hij aan dergelijke herhalingen genoegen beleeft. Maar hij geeft mijn woorden weer alsof ik het wijdlopige taalgebruik van Johannes heb veroordeeld. Een voortreffelijke vriend, omdat ik om hem een gunst te bewijzen een mening moest verkondigen die in de ogen van Luther ketters is! Hoe mooi citeert Zwingli de passage[15.] waarin ik het woord 'consecrare' gebruik! Desondanks concludeert hij dat ik iets anders meen dan wat ik zeg.

Ik denk dat de magistraat hier niet zo dwaas zal zijn dat hij iedereen die met Oecolampadius van mening verschilt, de stad uitjaagt. In je brief stond helemaal niets dat mij niet erg tegenstond. Het ga je goed.

Bazel, in het jaar [1526]

9. In *Subsidium de Eucharistia* (Zürich, 1525), waar I Corinthiërs 10:16 wordt behandeld.
10. Het is onwaarschijnlijk dat Zwingli zich zo over Erasmus heeft uitgelaten.
11. Waarschijnlijk *Ad Bilibaldum Pykraimerum de Eucharistia... responsio posterior* (Bazel, maart 1527).
12. Willibald Pirckheimer.
13. *In Iesaiam Prophetam* (Bazel, maart 1525).
14. *In epistolam Ioannis apostoli catholicam primam Ioannis Oecolampadii demegoriae* [...] (Bazel, 1524).
15. Zie noot 9.

1793 *Van Bernhard von Cles*
Praag, 20 maart 1527

Eerbiedwaardige, uitmuntende, oprecht geliefde vriend in Christus, etc. Ik heb je brief[1.] ontvangen en het deed mij genoegen te horen dat mijn[2.] brief met het kleine geldbedrag je heeft bereikt. Dat geld gaf ik niet als beloning, maar vanwege onze ware vriendschappelijke omgang. Het boek dat je aan mij hebt opgedragen, kreeg ik veilig van Johannes Fabri en het geldt voor mij als dierbaar. Het vergulde voorwerp, waarvan je schrijft[3.] dat je het tegelijk met je brief hebt verstuurd, heb ik nog niet gezien, maar ik hoop dat het zal komen. Voor zover het in mijn vermogen ligt, ben ik altijd bereid aan je wensen tegemoet te komen. Het doet mij genoegen dat je van zijne majesteit de keizer een brief[4.] met een dergelijke inhoud hebt gekregen, en ik weet zeker, dat de beloften van zijne heilige majesteit groter en waarachtiger zullen zijn dan wat hij heeft geschreven. Praag, 20 maart 1527

Bernhard, door de genade Gods bisschop van Trente

Aan de eerbiedwaardige, uitmuntende, oprecht geliefde vriend in Christus Erasmus van Rotterdam, verkondiger van de heilige theologie, in Bazel

1794 *Aan Guillaume Budé*
Bazel, 23 maart 1527

Erasmus van Rotterdam groet Guillaume Budé

Groot was het genoegen dat mij een brief[1.] van Jacques Toussain bezorgde, want ik vernam daaruit dat je eindelijk begonnen bent met wat ik altijd wenste dat je zou doen, namelijk je opmerkingen over het Grieks en Latijn uit te geven.[2.] Deze zijn door je nauwkeurig en dagelijks lezen van de voortreffelijkste auteurs verzameld, zodat ik er niet aan twijfel dat ze voor degenen die zich op beide talen toeleggen, heel nuttig zullen zijn. Intussen hoor ik tot mijn genoegen dat Janus Lascaris in Parijs verblijft.[3.] Toch zou ik wensen dat hij met een aangenamere boei[4.] bij jullie werd vastgehouden. Ik hoor dat hij nu bij het naderen van de ouderdom last heeft van jicht.

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. De brief die het antwoord op de brieven 1738 en 1755 vormde en verloren is gegaan.
3. Vermoedelijk de brief, in noot 1 genoemd.
4. Brief 1731.

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Het werk verscheen in 1529 als *Commentarii linguae Graecae.*
3. Bij Germain de Brie; zie brief 1733.
4. Vgl. Horatius, *Oden* IV, 11, 23-24.

Ik heb al de vierde editie van het Nieuwe Testament met aantekeningen laten verschijnen.[5] Bij het herlezen hiervan zag ik dat ik op verscheidene plaatsen eervol melding van je maakte.[6] Ik weet dat je meer lof verdient en dat het niet nodig is mijn lamp naar de zon van je roem te brengen. Ten slotte zal ik niet ontkennen dat mijn pennenvruchten door de glans van je naam enig licht hebben gekregen. Daarom is er geen reden om een wederdienst van je te verlangen, maar toch zou ik wensen dat jij aan je geschriften, vooral die waarvan je vermoedt dat ze bij uitstek onsterfelijk zullen zijn en het meest in de handen van mensen slijten, niet zozeer lof voor mij, maar een vermelding van je welwillende gezindheid jegens Erasmus toevoegt. Er zijn immers mensen die vermoeden dat jij een weinig gunstig oordeel over mij hebt. Ik zou willen dat deze verdenking volledig ongedaan wordt gemaakt, niet alleen om mij, maar veel meer om de algemene reputatie van de wetenschap; voor de bevordering hiervan is het van groot belang dat degenen die zich voor deze zaak inspannen, onderling met wederzijdse welwillendheid zijn verbonden.

Ik hoor dat de meest christelijke koning[7] de goede studies krachtig steunt. Als jullie hem bij de wedloop, zoals men zegt,[8] aanvuren, vertrouw ik erop dat de zaak heel gunstig zal verlopen. Geloof me, er is niets dat de roem van jullie universiteit meer verduistert dan het feit dat jongeren na nauwelijks de grammatica te hebben geproefd naar de sofistiek worden gesleurd en naar die vakken, waarmee zij voor het strijdperk van de scholastiek worden bewapend. Weliswaar zijn die vakken zinvol om een oordeel te kunnen geven, maar kennis van de talen is eenvoudigweg noodzakelijk. Zonder in de kunst van het discussiëren bedreven te zijn kunnen veel mensen op juiste wijze oordelen, maar zonder kennis van de taal kan niemand wat hij hoort of leest begrijpen. Aanvankelijk zullen sommige mensen protesteren, maar dat tumult zal weldra verstommen. Alle jongeren staan aan onze kant. De ouderen die in het openbaar protesteren, verlangen in het geheim naar deze uitbreiding van de studies. Daarvan getuigen de werken van Hoogstraten, die met de dag verzorgder verschijnen, het blijkt ook uit de geschriften van Cousturier en Béda. Zelfs Clichthove schrijft heel wat verfijnder dan gebruikelijk en ook Latomus verwaarloost stijlzuiverheid niet.

Longueil is ons vroegtijdig ontvallen[9] en heeft bij de Italianen een grote

5. In maart 1527; zie brief 1789.
6. Bij de aantekeningen op Lucas 1:4 en 16:26.
7. Frans I.
8. *Adagia* 146.
9. Hij overleed, 31 of 32 jaar oud, in september 1522.

bekendheid achtergelaten omdat hij Ciceroniaan was. Toch zie ik niemand bij hen verschijnen die echt Cicero laat weerklinken, tenzij alleen maar met een dun laagje van zijn stijl en enkele uitgekozen woorden. Wie de geest van Cicero volledig weergeeft, is voor mij echt een Ciceroniaan. In Rome bestaat een koor van geleerden, die ternauwernood de roem van Duitsers of Fransen kunnen verdragen. Zij hebben een coryfee en een aanvoerder die je niet onbekend is.[10.] Zoals geen eerbewijs voor hem voldoende is, zo kan hij het niet accepteren dat iemand, god of mens, naast hemzelf wordt geprezen. Ze zijn ook grotere vijanden van mij geworden, omdat ik ergens in een brief aan je schreef dat je met mensen als Ermolao Barbaro en zelfs Plinius kon wedijveren. Maar hoe minder welgezind zij ons zijn, met des te nauwere vriendschapsbanden dienen wij ons met elkaar te verbinden. Het ga je goed.

Bazel, 23 maart 1527

1795 *Aan Jacques Lefèvre d'Étaples*
Bazel, 24 maart 1527

Erasmus van Rotterdam groet Jacques Lefèvre d'Étaples

Ik hoor dat jij en je vriend Gérard Roussel van de meest christelijke koning[1.] de opdracht hebben gekregen om het commentaar van Chrysostomus op de Handelingen van de Apostelen in het Latijn te vertalen. Hetzelfde werk kreeg ik al een tijd geleden in een fraai handschrift uit Venetië bezorgd. Dezelfde tekst wordt ook in Engeland bewaard.[2.] Het is al een jaar geleden dat ik hem begon te vertalen. Maar omdat ik aan de betrouwbaarheid van de toeschrijving enigszins twijfelde, heb ik hem opzij gelegd. Toen ik een paar andere werken van Chrysostomus[3.] in vertaling uitgaf, voegde ik daar drie homilieën[4.] aan toe die ik eerder had vertaald, om de geleerden hiervan te laten proeven en aan de hand van hun oordeel het werk te voltooien of op te geven. Toen dit al was gebeurd, las ik in een brief van De Brie[5.] wat ik zojuist

10. Girolamo Aleandro; uit brief 1812 blijkt dat Budé deze toespeling niet begreep.
1. Frans I; de vertaling is nooit gepubliceerd.
2. Wellicht het handschrift dat Erasmus in 1499 in het New College in Oxford had gezien.
3. Zie brief 1800.
4. Zie brief 1801.
5. De brief, wellicht het antwoord op brief 1736, is niet bewaard gebleven.

zei. Als deze een maand eerder was gekomen, had ik het deel dat door mij was vertaald naar je toegestuurd en het hele karwei graag aan jullie overgelaten. Als jullie willen, stel ik wat ik gepubliceerd heb nu voor jullie beschikbaar in de hoop dat deze samenloop van omstandigheden jullie goede plannen niet vertraagt. Naast de nieuwe homilieën die ik heb gepubliceerd, bezit ik ook de commentaren van Chrysostomus op de brief aan de Romeinen,[6.] beide brieven aan de Corinthiërs[7.] en de brief aan de Galaten.[8.] Maar deze zullen minder aanzien hebben, omdat bijna de hele Chrysostomus met uitzondering van zijn uitweidingen in Theophylactus is opgenomen. Ik wens jou met je hoge leeftijd een aangename rust toe. Breng ook mijn hartelijke groeten aan je vriend Roussel over. Bij je uitmuntende bisschop[9.] houd ik mij heel graag aanbevolen.

Bazel, 24 maart 1527

1796 *Aan Polidoro Virgilio*
Bazel, 24 maart 1527

Erasmus van Rotterdam groet Polidoro Virgilio

Waar dringen beheksende tongen niet binnen? Wij kunnen, beste Polidoro, niet anders en beter hierop wraak nemen dan door onze vriendschap die mijn tegenstanders zouden willen vernietigen, met de meest nauwe banden in stand te houden. Je zult zien dat de homilieën[1.] die aan jou waren opgedragen, nu opnieuw prachtig zijn gedrukt. Ik hoop dat degenen die zich aan onze eensgezindheid ergeren, hierdoor nog meer worden gekweld.

Als vredestichter tussen Lee en mij treed je ijverig op; vanwege die houding zal Christus je de beloofde zaligheid[2.] verlenen. Maar Lee stelt weinig billijke vredesvoorwaarden. Laat hij maar zien wat ik verkeerd tegen hem heb geschreven; ik zal op mijn beurt aantonen wat hij verkeerd met mij heeft gedaan. Moge vriendschap ons dan verbinden, wanneer aan beide kanten fouten herroepen zijn. Maar wat hij verlangt, zou niet de vriendschap herstellen, maar de vijandschap vernieuwen. Het zou het beste zijn geen wrok

6. Zie brief 1736.
7. In brief 1736 wordt alleen de tweede brief genoemd.
8. Zie brief 1841.
9. Guillaume Briçonnet.
1. Zie brieven 1734 en 1800.
2. Vgl. Mattheus 5:9.

te blijven koesteren, maar met de bekende *amnèstia*[3.] van de Grieken de herinnering aan al het oude onrecht volledig uit te wissen en met een of ander vriendelijk geschrift te verklaren, dat de vijandigheid is beëindigd en de geesten in christelijke eendracht zijn verbonden; dit is met Jacques Lefèvre en mij gebeurd.

Wat de strijd betreft die ik met zoveel monsters moet leveren, ken en aanvaard ik mijn noodlot. Met de belangrijkste mensen heb ik een goede verstandhouding. Clemens VII[4.] heeft mij al tweemaal tweehonderd gulden gestuurd en deed allerhande beloften. Tegelijk met de kanselier[5.] heeft de keizer[6.] mij onlangs een bijzonder vriendelijke brief geschreven. Ik heb kisten vol met de meest eervolle brieven van koningen, kardinalen, hertogen en bisschoppen. Van veel mensen komen allesbehalve alledaagse geschenken. Door duistere figuren, als waren het luizen en vlooien, word ik gebeten, want de keizer en de paus zijn niet bij machte hun het zwijgen op te leggen. Ze zijn veilig in hun duisternis, maar bereiken alleen maar dat ze zich belachelijk maken. Ik zal tot de laatste dag van mijn leven het roer recht houden.[7.] Christus, de koorleider van dit toneelstuk, zal voor de afloop zorgen.

Over het drukken van je boek[8.] heb ik met Froben gesproken; hij antwoordt dat hij daartoe graag bereid is op dezelfde voorwaarden waarmee hij de *Adagia* drukte. Het ga je goed, machtige beschermheer.

Bazel, 24 maart 1527

3. Vgl. *Adagia* 1094.
4. Zie brief 1443b; de tweede gift ontving Erasmus waarschijnlijk in juli 1525.
5. Mercurino Gattinara; zie brief 1757; de brieven 1785 en 1790a had Erasmus waarschijnlijk nog niet ontvangen.
6. Brief 1731.
7. Vgl. *Adagia* 2028.
8. Waarschijnlijk Virgilio's *De prodigiis*, dat pas in 1531 bij een andere drukker (Bebel) in Bazel verscheen.

1797 *Aan Robert Aldridge*
Bazel, 24 maart 1527

Erasmus van Rotterdam groet Robert Aldridge

Kort voor de Vasten[1] heb ik eindelijk je Seneca[2] ontvangen. Het was niet nodig het boek te sturen; alles had je op vellen papier kunnen noteren. De bibliothecarissen van King's College hebben je om de tuin geleid. In de kleine bibliotheek hebben ze een ander handschrift in perkament. Je zou het kunnen herkennen aan de alfabetische rangschikking van de uitspraken, waarbij in de tussenruimte dezelfde uitspraak in een heel stuntelig distichon was vervat. De initialen waren met kleuren en goud aangebracht. Van het werk *De beata vita* had ik erg veel verbeterd. Als je er tijd voor had, zou je daarvan de varianten kunnen noteren door met een cijfer de regel van de editie van Froben aan te geven en daar de lezing van het handschrift bij te schrijven. Ik zou dan de rest kunnen doen. Ik betreur het dat je zo'n zware taak zonder veel succes op je hebt genomen. Ik wist dat het handschrift met de *Epistolae* geen enkele waarde heeft. Ik zou van je goedheid geen verder misbruik willen maken, maar je zou me een groot genoegen doen als je toch je tegenzin kon laten verdwijnen. Je zult een dankbaar iemand aan je verplichten, als je me meldt hoe ik als dank iets terug kan doen. Aan Thomas More heb ik je van harte aanbevolen.[3]

Over de ondankbaarheid van bepaalde lieden wordt al lang geklaagd. Het is het lot van koningen een slechte naam te hebben wanneer men iets goeds heeft gedaan.[4] Het nageslacht zal dat beter beseffen, hoewel ook nu juist de beste mensen, de keizer, Ferdinand,[5] de paus, kardinalen, koningen, hertogen en bisschoppen met hoogst eervolle brieven en rijke geschenken mij hun erkentelijkheid laten blijken. Slechts bepaalde duistere figuren laten een tegengeluid horen, maar zullen niets anders bereiken dan dat ze zich ellende op de hals halen. De zaken zullen anders aflopen dan veel mensen denken. Maar wat de afloop ook moge zijn, ik zal mij oprecht en trouw voor de humaniora en Christus inzetten. Het ga je goed.

Bazel, 24 maart 1527

1. De Vasten was op 6 maart begonnen.
2. Een exemplaar van Erasmus' editie van 1515, waarin Aldridge tekstvarianten had genoteerd; vgl. brief 1766.
3. De brief is niet bewaard gebleven.
4. Vgl. *Apophthegmata* IV, 32 (ASD IV, p. 302) en VII, 7 (*LB* IV, kol. 325C); dezelfde uitdrukking komt ook voor in brief 1578.
5. Ferdinand van Oostenrijk.

1798 *Aan Valentin Furster*
Bazel, 24 maart 1527

Erasmus van Rotterdam groet zijn vriend Valentin Furster

Als jij, mijn beste Valentin, die instelling hebt die je brief[1.] belooft, zul je goed voor jezelf en al je vrienden kunnen zorgen. Denk eraan dat geen leeftijd geschikter is om het beste gedrag en de belangrijkste vakken die jou je hele leven van nut zullen zijn, te leren dan de leeftijd waarop je nu opbloeit. Maar weet dat je jonge leeftijd, ook al is hij de beste periode, heel snel voorbijgaat en wanneer hij eenmaal voorbij is, nooit terugkomt. Besteed het belangrijkste deel van je studies aan geschiedschrijvers en moralisten. Tot de eerste groep behoren Titus Livius, de *Vitae* van Plutarchus en Cornelius Tacitus, tot de laatste Cicero's *De officiis*, *De amicitia*, *De senectute* en *Tusculanae disputationes*, en de *Moralia* van Plutarchus. Want vooral uit deze werken wordt de wijsheid vergaard die bij een man past als hij zich met staatszaken bezighoudt. Het lezen hiervan levert evenveel nut als genoegen op. Doe de groeten aan mijn dierbare Erasmius,[2.] jouw vriend.

Bazel, 24 maart 1527

1799 *Aan Ludovicus Carinus*
Bazel, 24 maart 1527

Hartelijk gegroet. Als je het goed met je gaat, zal ik het Jupiter vergeven dat hij je zo ruw heeft behandeld dat je van een zachtaardig iemand een gehard persoon bent geworden. Je bent veel te toegeeflijk voor de artsen. Als je koerier was, zou je het beter stellen. Leodegarius zie ik nergens. Hoe gevaarlijk is het zich voor sommige mensen verdienstelijk te maken! Ik kan de zes kronen die je mij zonder met mijn gewoonte en aard rekening te houden hebt opgedrongen, nog niet verwerken; jij bent iemand die veel geweld gebruikt. Ik heb je vriend Furster geantwoord, maar met een paar woorden.[1.] Zorg dat ik weet wat je doet en hoe je het maakt.

Bazel, 24 maart 1527. Je vriend Erasmus van Rotterdam

Ik zou de kanselier[2.] een antwoord hebben gestuurd, maar tussen zoveel stapels papieren kon ik zijn brief niet vinden. Wil jij met je welsprekendheid de rol van een brief vervullen?

Aan Ludovicus Carinus, in Koblenz

1. De brief is niet bewaard gebleven.
2. Erasmius Froben.
1. Zie brief 1798.
2. Waarschijnlijk Ludwig Furster, vader van Valentin.

1800 *Aan Johan III*
Bazel, 24 maart 1527

De brief vormt het voorwoord van *Chrysostomi lucubrationes* (Bazel, Froben, maart 1527).

Erasmus van Rotterdam groet de zeer doorluchtige koning van Portugal Johan, de derde met deze naam, zoon van Manuel

Illustere koning, vroeger hadden landbouwers die graag vroom en dankbaar wilden overkomen, de gewoonte juist met die gewassen, waarvan zij geloofden dat ze door de welwillendheid van de goden voor hen waren gegroeid, de gulheid van de afzonderlijke goden te erkennen. Zo boden zij Ceres een kroon van korenaren aan, Bacchus een van wijnranken, Hercules een van populier en Venus een van rozen. Want ze dachten dat de opbrengst van die gewassen overvloediger zou zijn, als zij met een klein geschenk de schepper van de goede gaven voor zich hadden gewonnen. Als de heidenen met hun bijgeloof dit deden, hoeveel gerechtvaardigder is het dan dat wij, die akkers met een betere opbrengst verbouwen, ons best doen de vorsten van de christenheid onze dankbaarheid te tonen met juist die studies die wij door hun toedoen met genoegen beoefenen? Door hun gunst en vrijgevigheid worden immers de studies van de humaniora gesteund, bevorderd en verrijkt.

Vaak werd mijn geest hiertoe aangezet door de voortreffelijke eigenschappen van de onoverwinnelijke en beroemde koning Manuel, uw vader, - eigenschappen die door zijn wereldwijde faam als met de helderste loftrompet zijn verheerlijkt. Van deze talloze verdiensten werden de volgende met bijzonder applaus van alle christenen ontvangen: in de eerste plaats evenaarde hij door zijn daden en met zijn vriendelijke karakter Johan,[1.] die in goede herinnering voortleeft, de eerste met die naam, de tiende[2.] koning van Portugal en stichter van het geslacht; hij kreeg een rijk dat op zich niet groot was, meer als het spreekwoordelijke Sparta,[3.] maar breidde het zo uit dat het voor geen enkel rijk in beroemdheid en eervolle naam onderdoet. Vervolgens bracht hij de uitgestrekte zee, die zich vanaf de stad Ceuta[4.] bij de zuilen van Hercules tot aan de Chinezen in de staat India uitstrekt en voordien door aanvallen van barbaren volledig onbevaarbaar was, door zijn troepenmacht tot reus-

1. Johan I regeerde van 1385 tot 1433.
2. Manuel was de veertiende koning.
3. Vgl. *Adagia* 1401.
4. Door de Portugezen in 1415 veroverd.

achtig voordeel voor het christendom zo onder zijn heerschappij, dat onze mensen op een andere zee nauwelijks veiliger kunnen varen. Tegelijkertijd zette hij zich ook voor de verbreiding van de christelijke godsdienst in door op verschillende plaatsen een kweekplaats voor het katholieke geloof op te richten.

Om te bereiken dat het geloof met meer succes en ruimer werd verbreid zorgde de man met zijn buitengewone wijsheid ervoor, dat een verdenking van zelfverrijking zijn overwinning op de barbaren niet aantastte. Er zijn acht grote steden in Afrika, die uw voorouders aan hun heerschappij hebben onderworpen, omdat vanwege piraten die vooral van daaruit aanvielen, voor niemand de vaart naar India veilig was. Maar men zegt dat deze u geen ander voordeel opleveren dan de kosten voor de verdediging van uw heerschappij. Ach, werd uw opvallende weldaad maar niet bedorven door de monopolies van enkele lieden.[5.] Want naar ik hoor ligt het aan hen dat, hoewel de invoer veel eenvoudiger is, de prijs van de waren niet verminderd, maar zelfs sterk gestegen is en dat sommige waren, zoals suiker, ons in een slechtere toestand en voor een hogere prijs bereiken. Maar wellicht zal het gezag van vorsten eens aan hun hebzucht paal en perk stellen. Intussen wordt uw plichtsgetrouwe geest niet van zijn verdiende lof beroofd.

Allen die de naam van Christus gunstig gezind zijn, juichen deze schitterende daden toe. Zij raken mij meer, omdat Manuel met zoveel welwillendheid en zorg de beoefenaren van de meest eervolle wetenschappen en vooral de theologie heeft begunstigd. Hij heeft immers zijn innerlijke vroomheid, die een christelijke koning waardig is, ook meer dan eens in openbaar gemaakte brieven laten blijken. Terwijl ik met deze voortreffelijke geluiden ingenomen was, werd ik door aansporingen van sommige mensen nog meer aangemoedigd en kreeg ik het dringende verzoek om namens alle geleerden zo'n grote beschermheer van de wetenschap met een of ander teken te eren. Maar terwijl ik iets zocht wat mij gepast leek, is die man die de hemel verdiende, inmiddels aan de aarde ontrukt en naar de rustige woonplaats van de gelukzaligen overgebracht.[6.]

Ik voelde weer een warme genegenheid voor hem zodra ik te weten was gekomen dat u, illustere vorst, de plaats van uw vader zo hebt ingenomen, dat het lijkt alsof hij niet is gestorven, maar in u, een jongeman van nauwelijks 26 jaar, weer tot bloei is gekomen. Want alles waarmee uw vader roemvol was begonnen, hebt u afgemaakt, wat hij voltooid heeft, hebt u versterkt, wat hij voortreffelijk gedaan had, hebt u uitgebreid en als hij iets achterwege gelaten had, hebt u het eraan toegevoegd. Want direct nadat u het koning-

5. Deze opmerking viel in Portugal niet in goede aarde; zie brief 2370.
6. Op 13 december 1521.

schap had aanvaard, hebt u de rechterlijke macht die door geldzucht van advocaten enigszins was aangetast, in de oude toestand hersteld. U hebt de vastgestelde salarissen voor de wetenschappers verhoogd, de mogelijkheden voor de scheepvaart verbeterd door uw vloot zeer goed uit te rusten en uw heerschappij ontdaan van het onkruid, dat het zeer vruchtbare gewas van oprechte godsdienstigheid dreigde te bederven. Terwijl u niet langer tevreden was met steun aan en bescherming van vooral professoren en studenten in de theologie, hebt u zich vanaf uw jonge jaren succesvol in het Grieks en Latijn laten onderrichten door de meest geleerde docenten, onder andere Luis de Teixeira, met wie ik in Italië, als ik mij niet volledig met zijn naam vergis, in nauwe en aangename vriendschap was verbonden, hetgeen ik tot mijn gelukkige momenten reken. Daarna hebt u zich in de mathematische vakken, astrologie, geografie en in kennis van het verleden (wat de belangrijkste filosofie voor koningen is) zo bekwaamd, dat u door uw voorbeeld liefde voor deze vakken bij luiaards en mensen met een aversie kunt opwekken.

Waarom zou ik verder uw broer Fernando noemen? Samen met uw andere broers geldt hij voor u terecht als zeer dierbaar, maar toch dierbaarder dan de anderen, omdat hij bij het steunen en bevorderen van de wetenschap zich aan u als gelijkgezinde laat zien. Daarom bent u even geliefd bij de wetenschappers als de meest eervolle studies u ter harte gaan. Graag zou ik bij hen opgenomen willen worden, zelfs in de laagste rang. Zodoende heb ik het vaste vertrouwen gekregen, of als men liever wil de euvele moed gehad, om wat ik voor uw vader had bestemd, aan zijn zalige nagedachtenis en aan uw naam op te dragen.

Terwijl ik dit wilde ondernemen, verstrekte, vermoed ik, God mij het materiaal. Ik kreeg uit Venetië een zeer oud Grieks handschrift toegestuurd, waarin ik verscheidene preken van Johannes Chrysostomus ontdekte die niemand eerder had vertaald. Toch verdienden zij het niet onbekend te blijven, integendeel, het was voor het christendom van groot belang dat zij in ieders handen zouden komen. Want ik denk dat er nauwelijks andere preken zijn, die zijn gouden mond[7] en lieflijke welsprekendheid evengoed weergeven. De onderneming pakte heel voorspoedig uit. Want naar men zegt schreef hij als eerste werk zijn *Adversus Iudaeos*, toen hij nog lector in Antiochië was. Van al zijn werken kennen de Grieken de hoogste lof op het gebied van de welsprekendheid toe aan zijn boek *De functione sacerdotali*, dat hij schreef toen hij al diaken was. Hieronymus[8] verklaart dat dit het enige is dat hij heeft gelezen, omdat het natuurlijk het bekendst van alle was. Twee jaar

7. Woordspeling met de letterlijke betekenis van de naam Chrysostomus; zie ook brief 1733, noot 3.
8. *De viris illustribus* 129 (*PL* XXIII, kol. 754).

geleden heb ik de Griekse tekst uitgegeven.[9] Op mijn aandringen heeft Germain de Brie uit Auxerre hem in het Latijn vertaald.[10] Hij bezit zo'n overvloedige welsprekendheid in Latijn en Grieks, dat hij de rijke bron van Chrysostomus met zijn eigen rijkdom bijna overtrof en ik mij nauwelijks kan voorstellen dat ik Chrysostomus uit een andere mond hoor spreken. Wat wij als het meest zorgvuldig geschreven werk van deze geleerde hadden, is heel gelukkig bij een gelijkwaardige kunstenaar terechtgekomen. De werken die mij ten deel zijn gevallen, zijn even nuttig, maar minder verfijnd, omdat hij ze voor de oren van een gemengd publiek schreef, terwijl *De functione sacerdotali* aan de zeergeleerde Basilius was gericht. De nieuwe werken die ik nu onder de bescherming van uw naam voor Latijnse toehoorders uitgeef, zijn de volgende: vijf preken tegen de Joden, vier over Lazarus, evenveel over het visioen van Jesaja en koning Uzzia, één over de lof aan Philogonius en over het waardig ontvangen van de eucharistie. Omdat ik enigszins aan de betrouwbaarheid van de auteur twijfelde, heb ik van het commentaar op de *Handelingen*[11] alleen maar een voorproefje opgenomen. Wat hiervan resteert zal ik, afhankelijk van de steun van geleerden, achterwege laten of als toevoeging laten verschijnen.

Ik had ook andere werken van Chrysostomus, maar ze zijn te uitvoerig om ze nu te kunnen publiceren, want ik was door zoveel andere onderwerpen in beslag genomen, dat ik bij het vertalen hiervan soms gedwongen was tot de kortere weg van het dicteren mijn toevlucht te zoeken. Maar die zullen, als Christus mij gunstig gezind is, binnenkort worden uitgegeven. Er is immers geen andere schrijver aan wie ik liever mijn arbeidsuren en vrije tijd besteed. Meer dan andere kerkelijke schrijvers heeft hij werkelijk 'ieder punt gescoord door het nuttige met het aangename te verenigen.'[12] Want wie is duidelijker in zijn onderricht? Wie heeft met meer vuur ketters van hun ongelijk overtuigd? Wie behandelt vaker en vrijmoediger morele kwesties? Wie doet dat verder op een beter toegankelijke wijze? Zelfs zaken die van nature bitter zijn, maakt hij met zijn aangename en lieflijke stijl zoet. Sommige mensen verdragen wij vanwege hun gevlei met moeite, van hem kan men, ook als hij een terechtwijzing maakt, blijven houden. Hoe groot is overal zijn vooruitziende zorg voor de armen, hoe gewetensvol is zijn aansporing de plicht tot naastenliefde na te komen en hoe toegewijd is zijn aanbeveling voor monniken; naar ik meen kende de wereld toen geen betere.

Ik ga voorbij aan het feit dat er nauwelijks een ander is die zoveel heeft

9. Zie brief 1558.
10. Zie brieven 1733 en 1736.
11. Zie brief 1801.
12. Horatius, *Ars poetica* 343.

geschreven, en hierbij is geen enkel onderwerp dat zaken behandelt die niet met het christelijk geloof te maken hebben. Onze Augustinus daarentegen, die met hem wellicht in de hoeveelheid geschriften zou kunnen wedijveren, besteedde veel energie aan vraagstukken op het gebied van grammatica, dialectica, muziek en profane filosofie. Hoewel Chrysostomus in deze vakken nauwkeurig was geschoold (want hij leerde als jongen, naar men zei, retorica onder Libanius en filosofie onder Andragathius),[13.] wekt hij toch nergens de schijn van uiterlijk vertoon, maar dwingt alle wetenschappen die mensen beoefenen, de christelijke godsdienst te dienen en brengt ze zo samen als men edele wijn met een weinig water verdunt. Want nergens is er een kleur of smaak van water, maar toch merkt men dat de wijn beter smaakt. Hoewel hij in geleerdheid en welsprekendheid uitmuntte, paste hij toch met een onvoorstelbaar verlangen te helpen nagenoeg al wat hij schreef aan de oren van het volk aan, en daardoor verlaagde hij zijn manier van spreken tot aan hun bevattingsvermogen, zoals een leraar met een jonge leerling eenvoudiger praat. Indien hij alles wat op deze manier en in deze stijl is geschreven, tegen het volk heeft gezegd, weet ik niet wat ik het meest moet bewonderen: hem die tegen zulke onophoudelijke preekarbeid opgewassen was, of het volk dat zo sterk naar kennis van de godsdienst verlangde. Daarbij valt het te betwijfelen of hij heeft toegestaan, dat zijn woorden onder het preken werden opgeschreven, hetgeen in heel wat geschriften van Augustinus duidelijk zichtbaar is. Of heeft hij, omdat het voorafgaande niet waarschijnlijk is, opgeschreven wat hij zou zeggen, of na het preken wat hij gezegd had op schrift gezet? Dat hij niet heeft gesproken op grond van wat hij had geschreven, blijkt in elk geval uit zijn eigen geschriften. Daarin staan veel reacties op hetgeen een toevallige gebeurtenis of tijdstip onverwacht aandiende, zoals een drukkere en levendigere bijeenkomst dan gebruikelijk, een onfatsoenlijk geschreeuw van het publiek of iets soortgelijks. Misschien schreef hij bepaalde werken om ze als het ware voor het volk voor te lezen, wat met de meeste geschriften van Isocrates het geval is. Het is immers niet waarschijnlijk dat hij als lector (hij was niets anders toen hij zijn *Adversus Iudaeos* schreef) het recht had in een preek het woord te voeren, tenzij een dergelijke lector misschien speciale toestemming had zijn geschriften voor het volk voor te lezen.

Er is nu in de Heilige Schrift niets zo verborgen, wat hij met zijn behandeling niet zogezegd tot een theaterstuk en populair heeft gemaakt. Wat verstopt is, spoort hij zo op, maakt hij zo duidelijk en brengt hij zo voor ogen, dat men kan zeggen dat hij iemand is die de toeschouwers met een schilderij van een bijzonder vakmanschap vasthoudt. Hoe langer en nauwkeuriger men dat bekijkt, des te meer komt onmiddellijk iets nieuws tevoorschijn dat aan

13. Socrates, *Historia ecclesiastica* 6, 3.

het oog was ontgaan en waarvan de ontdekking een genoegen teweegbrengt. De Heilige Schrift lijkt inderdaad op zo'n schilderij, dat die onvergelijkbare kunstzinnige geest met een hemels penseel voor ons heeft geschilderd. Als wij dit voortdurend bekijken, ontkomen we aan de ellende van deze wereld en beleven we aan kennis van eeuwige zaken altijd een nieuw genoegen. Natuurlijk kan niemand dit schilderij geschikter uitleggen dan degene die zelf een uitmuntend kunstenaar is en scherp ziet. Zie bijvoorbeeld hoe onze auteur Lazarus en de rijke man ten tonele voert.[14.] Wie anders zou hebben waargenomen wat hij daar laat zien? Terwijl de toeschouwer al op het punt staat te vertrekken, omdat hij denkt dat er niets meer overblijft, roept hij hem terug en zegt: 'Ach, er blijft nog iets anders over dat bij uitstek aandacht verdient.' Daarna laat hij u het een na het ander zien en staat u niet toe bij het schilderij weg te gaan. Ten slotte laat hij u weggaan, terwijl u nog naar meer verlangt.

Dikwijls gebruikt hij metaforen en vergelijkingen, omdat zij zeer veel aan de duidelijkheid en aantrekkelijkheid van de stijl bijdragen. Bij het vinden hiervan roept hij bewondering op, maar bij de behandeling is hij een veel bewonderenswaardiger kunstenaar. Hij doet dat afhankelijk van de omstandigheden die gelijk, belangrijker of minder belangrijk zijn. Verbazingwekkend is het wat voor nuances hij bedenkt om iets te verkleinen of te vergroten. Herhaaldelijk voegt hij prikkels toe, nu eens prijst hij de leergierigheid van zijn toehoorders, dan weer levert hij kritiek op hun luiheid; nu eens belooft hij te vertellen wat de moeite van het weten waard is, als hij ziet dat ze vol verlangen opletten, dan weer wijst hij met verschillende redenen op het belang van het onderwerp dat hij zal behandelen; soms herhaalt hij wat hij daags tevoren had gezegd en niet zelden doet hij dit in dezelfde preek. Deze concessies deed hij, een zeer welsprekende man, aan de geest van de massa die even onontwikkeld als vergeetachtig is. Zij begrijpt niets, als men het niet helder en in grote lijnen behandelt, en onthoudt niets tenzij men het met voortdurende herhalingen inprent.

Dit heb ik naar voren gebracht om te voorkomen dat iemand hem om zijn breedsprakigheid veroordeelt, omdat hij met zijn naastenliefde, die niets anders dan stichtelijkheid beoogt,[15.] aan de zwakheid van zijn toehoorders tegemoetkwam. In zijn brief aan de Tessalonicenzen paste Paulus zich op deze wijze aan hun eenvoud aan en werd te midden van hen een kind, zoals een voedster haar kinderen koestert.[16.] Nergens hanteert hij scherpzinnige uitspraken en kreten waarmee men bij een preek instemmend gejuich pleegt

14. Lucas 16:19-31.
15. Vgl. I Corinthiërs 8:1.
16. I Tessalonicenzen 2:7.

op te wekken - een manier van spreken die Hieronymus en Ambrosius graag toepasten. Hij neemt geen grappen op, die Tertullianus dikwijls en soms buitensporig vaak invoegt en Hieronymus nog vaker, maar fascineert zijn toehoorder met een onophoudelijk aangename en toegankelijke stijl, en boeit meer door zijn vroomheid dan door zijn geestigheid. Een kerkelijke redenaar zal gemakkelijker ontdekken hoe hij zijn toehoorders voor zich kan innemen, als hij gedaan krijgt dat het volk datgene wat hij verkondigt, begrijpt en liefheeft. Juist in de geheimen van de Schrift is er voldoende stof om vrome zielen genoeglijk te strelen, ook als er geen lokmiddelen uit de platte humor van dichters of komedianten worden aangewend. Als hij die onderricht geeft vol vuur is, zal hij hetzelfde vuur eenvoudig overbrengen; als hij veel vreugde beleeft aan wat hij verkondigt, zal hij zonder moeite hetzelfde gevoel naar de harten van zijn toehoorders overhevelen. Deze geest en deze gulden mond[17.] die voor het openbare leven waren bestemd, heeft Christus in een heraut van het evangelie veranderd.

Ik zou wensen dat de christelijke wereld nu overal zulke redenaars had! Want vooral van hen hangt het onderwijs in de hele staat af. Omdat het volk zelden predikers van het evangelie hoort en bekwame predikers nog minder, onthouden we bijna niets van de leerstellingen van de filosofie van het evangelie, zijn we zo onverschillig voor de essentie van de naastenliefde en geloven we met zoveel twijfel aan zaken die volstrekt zeker moesten zijn. Toch is tegenwoordig het bestaan van sprekers gerieflijker dan het vroeger was. Want toen hielden de restanten van het heidendom, gladiatorengevechten, paardenrennen, atleten, vuistgevechten en andere circuswedstrijden het volk van een heilige preek verwijderd; bischoppen hadden alleen de macht van hun tong. Bovendien werden ze juist in hun preken gedwongen iets uit het theater toe te laten - gefluit, applaus, toejuichingen en vaak onfatsoenlijke gebaren - waarmee het enthousiasme van de spreker onderbroken of aangetast kon worden. Toch sprak Chrysostomus iedere dag tot het volk en had hij een groot gehoor. Want wie zou niet liever naar zo'n man willen luisteren die zo aangenaam over goddelijke zaken sprak, dan naar gladiatoren of paardenrennen kijken of dobbelen? Nu zijn deze openbare attracties verdwenen. Het nederige volk luistert rustig met grote eerbied en laat geen tegengeluid horen, ook als er iets dwaas vanaf de kansel wordt verkondigd. Toch is het verbazingwekkend hoe zeldzaam geschikte predikers zijn, hoewel er overal zo'n overvloed aan bisschoppen, priesters en monniken is. Daarom komt van uw weldaden, illustere koning, niet de minste eer toe aan het feit dat u in uw vroomheid er ook over waakt dat er geschikte mensen zijn om de leer van het evangelie onder het volk te verspreiden.

17. Zie noot 7.

Constantinopel beleefde door alle soorten schoonheid en rijkdom een grote bloei, maar keizer Arcadius meende dat zijn stad en zetel van de hoogste macht niet schitterend genoeg was, als hij niet ook een bijzondere heraut van het evangelie had.[18.] Daarom liet hij Johannes Chrysostomus voor de functie van het priesterschap dat Nectarius door zijn dood had nagelaten, uit Antiochië naar Constantinopel komen. Ik zou willen dat alle vorsten het voorbeeld van Arcadius en u, voortreffelijke koning, navolgden en dat zoveel mogelijk priesters hun best deden het toonbeeld van Chrysostomus te bereiken. Als dat zou gebeuren, werd de wereld niet door zoveel oorlogen en meningsverschillen geteisterd en stonden wij allemaal verder van het jodendom en het heidendom af. Dan zou Christus bij ons koning zijn en zouden wij onder zijn vaandels van een gelukkige rust genieten. Ten slotte zouden de grenzen van de heerschappij van Christus zich verder uitstrekken. Want ik vrees dat ons gedrag voor een deel de oorzaak ervan is dat Turken, mohammedanen, Saracenen, Moskovieten, Grieken en andere half-christelijke en afvallige volkeren zich niet in de schaapskooi van Christus verenigen en dat joden niet van hun blindheid genezen, waarin zij al zoveel eeuwen gevangen zijn. Het zou mij verbazen, als de heldere argumenten van Chrysostomus en de dwingende bewijzen van de Schrift hen niet ertoe zouden brengen zich tenminste te schamen voor of spijt te hebben van zo'n langdurige ellende.

Dit ongelukkig mensengeslacht heeft het aan de apostel Paulus te danken dat het nog in leven is en dat er nog een kweekplaats bestaat waardoor herstel mogelijk is. Want in Romeinen 11 gaf Paulus ons goede hoop dat zij een keer verstandig worden en met ons de ware Messias erkennen en dat er één herder en één schaapskooi komt.[19.] Met deze hoop worden zij door ons in de gaten gehouden. ‘Want ik wil niet, broeders,’ zegt hij,[20.] ‘dat u onkundig bent van dit geheim, omdat ik wil voorkomen dat u verwaten bent: een deel van Israel is met blindheid getroffen, totdat het volle aantal heidenen is gekomen; en zo zal heel Israel gered zijn zoals geschreven staat:[21.] “Uit Sion zal de bevrijder komen en de goddeloosheden van Jakob afwenden.”’ En verderop: ‘Want zoals ook u eens niet in God geloofde, maar nu door hun ongeloof barmhartigheid hebt verkregen, zo zijn zij nu ook ongelovigen geworden, omdat u barmhartigheid hebt verkregen, zodat zij ook barmhartigheid kunnen verkrijgen.’ In hetzelfde hoofdstuk verkondigt hij opnieuw[22.] dat de

18. Socrates, *Historia ecclesiastica* 6, 2-3.
19. Johannes 10:16.
20. Romeinen 11:25-26, 30-31; Erasmus citeert hier uit zijn eigen vertaling.
21. Jesaja 59:20.
22. Romeinen 11, 11-14; ook hier gebruikt Erasmus zijn eigen vertaling.

ondergang van het joodse volk de mensen niet tot wanhoop moet brengen: ‘Ze zijn toch niet gestruikeld om te vallen? Verre van dat. Maar door hun val verkregen heidenen het heil, zodat dit de joden tot naijver aanzette. Maar als hun val rijkdom voor de wereld betekent en hun vernedering rijkdom voor de heidenen, hoe groter is dan de rijkdom bij hun volledige bekering? Want tot u, heidenen, spreek ik, voor zover ik apostel van de heidenen ben; ik geef mijn taak aanzien, in de hoop mijn volk tot afgunst aan te zetten en enkelen van hen te redden.’

Als de joden van Christus afvallen en wij aangenomen zijn om op onze beurt hen tot navolging op te roepen, moeten wij ons ervoor inzetten, dat in ons hele leven de waarheid, de zuiverheid en de oprechtheid van het evangelie weer glans krijgen. Laten ook wij ons evangelie glorie verlenen. Dit is vooral de taak van bisschoppen en priesters, die boden van de Heer[23.] worden genoemd; uit hun mond zoekt het volk de wet van zijn God. Toch kan iedere christen zijn aandeel leveren in de glorie van het evangelie, als hij aan de wereld verzaakt en in de hemel zijn verblijfplaats heeft. Want zo zal het gebeuren dat zowel Turken als joden bij het zien van onze goede werken, onze vader die in de hemelen is[24.] verheerlijken en in een dergelijk gezelschap opgenomen willen worden.

Met uw vrome instelling verleent u geen onbelangrijke bedrage aan de verheerlijking van het evangelie, doordat u mensen die op onvruchtbare akkers het zaad van de katholieke leer verspreiden, steunt en begunstigt. Hoe dichter deze bij het voorbeeld van deze Chrysostomus komen, des te meer mensen zullen zij overhalen aan onze godsdienst deel te nemen. Omdat u, illustere koning, dit met grote toewijding en buitengewoon plichtsbesef doet, bid ik dat de hoogste vorst van deze wereld, die het schip van de kerk met zijn geheime en ondoorgrondelijke plannen bestuurt en bij zulke zware stormen beschermt, u genadig wil zijn. U hebt de onoverwinnelijke keizer Karel naast u, even gelijkgezind als u in zijn verlangen de christelijke godsdienst te herstellen en te bevorderen als door verwantschap met u verbonden.[25.]

Ik stond op het punt van uwe majesteit afscheid te nemen, maar meende eerst te moeten waarschuwen dat een argeloze lezer zich niet beledigd mag voelen. De passages uit de Heilige Schrift die worden geciteerd, heb ik volgens de Griekse tekst die ik in het handschrift aantrof, weergegeven. De

23. Maleachi 2:7.
24. Mattheus 5:16.
25. In 1525 was Johan III gehuwd met Catharina van Habsburg, de jongste zuster van Karel V; Karel V trouwde in 1526 met Isabella, zuster van Johan III.

Griekse tekst lijkt niet alleen die van de Septuagint te zijn, maar is ook aangepast aan de uitgave van Aquila, Symmachus en Theodotion. Ik werd verhinderd de Latijnse uitgave[26.] daarvoor in de plaats te gebruiken, omdat de strekking van een zin herhaaldelijk niet met mijn lezing overeenstemde. Vaak gebeurde dit bij het Nieuwe Testament, maar het verschil in tekst komt bij het Oude Testament veel vaker voor en valt veel meer op. Bij het citeren bestaat er een grote overeenstemming tussen de Griekse kerkleraren Gregorius van Nazianze, Basilius, Chrysostomus, Athanasius, Theophylactus, Cyrillus en anderen, die met hun zeergeleerde geschriften de filosofie van Christus bijzonder verhelderen. Juist vanwege het grote nut hiervan zou het de moeite waard zijn de boeken van het Nieuwe Testament volgens de lezing van Grieken aan het Latijnse gehoor aan te bieden. Ik heb dit een tijd geleden onder veel protesten van mijn critici, maar met heel veel profijt voor de geleerden gedaan. Bij de boeken van het Oude Testament bracht een grotere noodzaak anderen ertoe hetzelfde te doen. Degenen die voor ons Cyrillus, Chrysostomus en Theophylactus in het Latijn hebben vertaald, wilden de tekst liever met de vertaling van de Vulgaat vervangen. Vaak is hierdoor iets lachwekkends ontstaan, omdat de stem van de tekst anders klinkt dan de citer van het commentaar. Indien iemand die nu de lezing van Cyprianus, Tertullianus, Ambrosius en Augustinus onder protest van hun commentaren aan onze vertaling[27.] wil aanpassen, met iets doms bezig is, diende dit nog veel minder te gebeuren bij het vertalen van de Grieken, die de vertaling van Hieronymus nooit hebben aanvaard.

Daarom hoop ik dat u, illustere koning, zo vriendelijk wilt zijn deze krans die met bloemen van Chrysostomus is samengesteld en die ik u namens alle geleerden aanbied, goedgunstig te aanvaarden. Moge de Heer Jezus uwe majesteit beschermen en voorspoed verlenen.

Bazel, 24 maart 1527

1801 *Aan de lezer*
[Bazel, maart 1527]

De brief is het voorwoord bij de vertaling van drie preken van Chrysostomus over de *Handelingen.*

26. Erasmus bedoelt de Vulgaat.
27. Ook hier bedoelt Erasmus de Vulgaat, niet zijn eigen vertaling.

Erasmus van Rotterdam groet de lezer

Toen ik met de vertaling van het commentaar op de *Handelingen van de apostelen* een aanvang had gemaakt, begon ik aan de naam van de auteur te twijfelen, niet omdat het werk mij tegenstond, maar omdat de stijl iets bondigs en abrupts had, wat mij niet bij het taalgebruik van Chrysostomus leek te passen. Toch was er in het algemeen veel overeenstemming, zoals talrijke vraagjes, dialogen en het ‘Zie’ en ‘U ziet’, waarmee hij steeds opnieuw de aandacht van de lezer trekt. Daarnaast komen er uitweidingen bij gemeenplaatsen voor, vooral tegen het einde van de homilieën. Als het geen Chrysostomus is, dient het wel een na-aper van hem te zijn geweest. Maar ik wilde nu niet op mijn eigen oordeel afgaan. Daarom heb ik enkele homilieën als proef uitgegeven; met Gods wil zal ik de andere publiceren, als de geleerden van oordeel zijn dat dit werk bij Chrysostomus past. In vertrouwen op hun oordeel zal ik al wat ik aan bedenkingen had, terzijde leggen. Toch heb ik deze niet zomaar gekregen, omdat ik al zo dikwijls door valse toeschrijvingen ben bedrogen. Het ga u goed.

Lijst van brieven

1658. Van Erasmus Schets 13

1659. Aan de lezer 14

1660. Van Jan Antonin 17

1661. Aan John Claymond 20

1662. Van Jacobus Piso 21

1663. Aan Frans van der Dilft 25

1664. Aan de Theologische Faculteit van Parijs 27

1665. Van Juan Luis Vives 29

1666. Van Polidoro Virgilio 30

1667. Aan de lezer 32

1668. Van Jan Oem 33

1669. Van Stephen Gardiner 35

1670. Aan Johan van Saksen 36

1671. Van Erasmus Schets 39

1672. Aan Johann Henckel 41

1673. Aan Fridericus Nausea 46

1674. Aan Jan Łaski 47

1675. Aan Reginald Pole 51

1676. Aan Erasmus Schets 53

1677. Aan François Dubois 54

1678. Aan Michel Boudet 54

1679. Aan Noël Béda 56

1680. Aan Francesco Cigalini 61

1681. Van Erasmus Schets 65

1682. Van Erasmus Schets 67

1683. Aan Hieronymus Emser 68

1684. Aan Juan de Vergara 71

1685. Van Noël Béda 71

1686. Aan Francesco Chierigati 75

1687. Aan Willem Bibaut 78

1688. Aan Maarten Luther 82

1689. Aan Bernhard von Cles 84
1690. Aan Johannes Fabri 86
1691. Van Georg van Saksen 92
1692. Van Louis de Berquin 93
1693. Van Simon Pistoris 97
1694. Aan Adrianus Cornelii Barlandus 98
1695. Aan Jan de Hondt 99
1696. Aan Pieter Gillis 100
1697. Aan Thomas Wolsey 101
1698. Aan Jan Antonin 106
1699. Aan [Jan Oem] 107
1700. Aan Mercurino Gattinara 108
1701. Aan Felipe Nicola 110
1702. Aan Polidoro Virgilio 111
1703. Aan Jean de Carondelet 112
1704. Aan John Longland 114
1705. Aan Leonard Casembroot 116
1706. Aan Andrea Alciati 117
1707. Aan Giambattista Egnazio 119
1708. Aan de Zwitserse Confederatie 120
1709. Van Lukas Klett 122
1710. Van Bernhard von Cles 124
1711. Aan François Du Moulin 125
1712. Aan Hilarius Bertolph 125
1713. Aan Jacques Toussain 126
1714. Aan Nicolaus Episcopius 127
1715. Van Johannes Fabri 128
1716. Aan Gian Matteo Giberti 128
1717. Aan Willibald Pirckheimer 131
1718. Aan Martin Hune 135
1719. Aan François Du Moulin 135
1720. Van Leonard Casembroot 137

1721. Aan het Parlement van Parijs 139
1722. Aan Frans I 143
1723. Aan de Theologische Faculteit van Parijs 145
1724. Aan Frans van Cranevelt 148
1725. Aan de lezer 148
1726. Van Cuthbert Tunstall aan Pieter Gillis 150
1727. Aan Catharina van Aragon 150
1728. Aan Georg van Saksen 152
1729. Aan Willibald Pirckheimer 153
1730. Van Bernhard von Cles 154
1731. Van Karel V 155
1732. Van Juan Luis Vives 155
1733. Van Germain de Brie 157
1734. Aan Polidoro Virgilio 160
1735. Aan Guillaume Cop 161
1736. Aan Germain de Brie 163
1737. Aan Conradus Pellicanus 165
1738. Aan Bernhard von Cles 166
1739. Van Johannes Fabri 175
1739a. Van Matthias Pistor 176
1740. Aan Pieter Gillis 177
1741. Van Ludwig Baer 178
1742. Van Juan Maldonato 179
1743. Aan Georg van Saksen 185
1744. Aan Simon Pistoris 188
1745. Aan Stephen Gardiner 193
1746. Aan Gianfrancesco Torresani 194
1747. Aan Mercurino Gattinara 195
1748. Aan Alonso de Fonseca 200
1749. Aan Ferry de Carondelet 201
1750. Van Erasmus Schets 202

1751. Aan Hieronim Łaski 203
1752. Aan Krzysztof Szydłowiecki 203
1753. Aan Andrzej Krzycki 204
1754. Aan Jacobus Piso 206
1755. Aan Bernhard von Cles 208
1756. Aan Nicolas Wary 208
1757. Van Mercurino Gattinara 212
1758. Aan Erasmus Schets 213
1759. Aan John Francis 214
1760. Van Thiébaut Biétry 217
1761. Van Johann von Botzheim 218
1762. Van Justus Diemus 219
1763. Van Lieven van den Zande aan Jean Molinier 220
1764. Van Erasmus Schets 225
1765. Van Conradus Goclenius 225
1766. Van Robert Aldridge 228
1767. Aan Theobald Fettich 231
1768. Van Conradus Goclenius 232
1769. Aan Erasmus Schets 235
1770. Van Thomas More 237
1771. Van Johannes Fabri 240
1772. Van Erasmus Schets 240
1773. Van Hieronymus Emser 241
1774. Van Wolfgang von Affenstein 243
1775. Van Jacobus Sobius 243
1776. Van Georg van Saksen 244
1777. Aan Pierre de Mornieu 246
1778. Van Conradus Goclenius 247
1779. Van Johann Hornburg 248
1779a. Het eerste testament van Erasmus 249
1780. Aan Ludwig Baer 253
1781. Aan Erasmus Schets 256
1782. Van Johann von Botzheim 257
1783. Van Erasmus Schets 259

1784. Van Nicolaus Vesuvius 260

1784a. Van Mercurino Gattinara aan de Universiteit van Leuven 261

1785. Van Mercurino Gattinara 263

1786. Van Alonso Ruiz de Virués 264

1787. Van Jan Becker 266

1788. Van Conradus Goclenius 268

1789. Aan de lezer 269
1790. Aan John Longland 270
1790a. Van [Mercurino Gattinara] 274
1791. Van Pedro Juan Olivar 274
1792. Van Juan Luis Vives 277
1792a. Aan Conradus Pellicanus 278
1793. Van Bernhard von Cles 280
1794. Aan Guillaume Budé 281
1795. Aan Jacques Lefèvre d'Étaples 283
1796. Aan Polidoro Virgilio 284
1797. Aan Robert Aldridge 285
1798. Aan Valentin Furster 286
1799. Aan Ludovicus Carinus 287
1800. Aan Johan III 288
1801. Aan de lezer 297

Lijst van correspondenten

De cijfers geven de briefnummers weer.

Affenstein, Wolfgang von 1774
Alciati, Andrea 1706
Aldridge, Robert 1766, 1797
Antonin, Jan 1660, 1698
Baer, Ludwig 1741, 1780
Barlandus, Adrianus Cornelii 1694
Becker, Jan 1787
Béda, Noël 1679, 1685
Berquin, Louis de 1692
Bertolph, Hilarius 1712
Bibaut, Willem 1687
Biétry, Thiébaut 1760
Botzheim, Johann von 1761, 1782
Boudet, Michel 1678
Brie, Germain de 1733, 1736
Budé, Guillaume 1794
Carinus, Ludovicus 1799
Carondelet, Ferry de 1749
Carondelet, Jean de 1703
Casembroot, Leonard 1705, 1720
Catharina van Aragon 1727
Chierigati, Francesco 1686
Cigalini, Francesco 1680
Claymond, John 1661
Cles, Bernhard von 1689, 1710, 1730, 1738, 1755, 1793
Cop, Guillaume 1735
Cranevelt, Frans van 1724
Diemus, Justus 1762
Dilft, Frans van der 1663
Dubois, François 1677
Egnazio, Giambattista 1707
Emser, Hieronymus 1683, 1773
Episcopius, Nicolaus 1714
Fabri, Johannes 1690, 1715, 1739, 1771
Fettich, Theobald 1767
Fonseca, Alonso de 1748
Francis, John 1759
Frans I, 1722
Furster, Valentin 1798
Gardiner, Stephen 1669, 1745
Gattinara, Mercurino 1700, 1747, 1757, 1784a, 1785, [1790a]
Georg van Saksen 1691, 1728, 1743, 1776
Giberti, Gian Matteo 1716

Gillis, Pieter 1696, 1726, 1740
Goclenius, Conradus 1765, 1768, 1778, 1788
Henckel, Johann 1672
Hondt, Jan de 1695
Hornburg, Johann 1779
Hune, Martin 1718
Johan III 1800
Johan van Saksen 1670
Karel V 1731
Klett, Lukas 1709
Krzycki, Andrzej 1753
Łaski, Hieronim 1751
Łaski, Jan 1674
Lefèvre d'Étaples, Jacques 1795

lezer 1659, 1667, 1725, 1789, 1801
Longland, John 1704, 1790
Luther, Maarten 1688
Maldonato, Juan 1742
Molinier, Jean 1763
More, Thomas 1770
Mornieu, Pierre de 1777
Moulin, François Du 1711, 1719
Nausea, Fridericus 1673
Nicola, Felipe 1701
Oem, Jan 1668, [1699]
Olivar, Pedro Juan 1791
Parlement van Parijs 1721
Pellicanus, Conradus 1737, 1792a
Pirckheimer, Willibald 1717, 1729
Piso, Jacobus 1662, 1754
Pistor, Matthias 1739a
Pistoris, Simon 1693, 1744
Pole, Reginald 1675
Schets, Erasmus 1658, 1671, 1676, 1681, 1682, 1750, 1758, 1764, 1769, 1772, 1781, 1783
Sobius, Jacobus 1775
Szydłowiecki, Krzysztof 1752
Theologische Faculteit van Parijs 1664, 1723
Torresani, Gianfrancesco 1746
Toussain, Jacques 1713
Tunstall, Cuthbert 1726
Universiteit van Leuven 1784a
Vergara, Juan de 1684
Vesuvius, Nicolaus 1784
Virgilio, Polidoro 1666, 1702, 1734, 1796
Virués, Alonso Ruiz de 1786
Vives, Juan Luis 1665, 1732, 1792
Wary, Nicolas 1756
Wolsey, Thomas 1697
Zande, Lieven van den 1763
Zwitserse Confederatie 1708

Register van persoonsnamen

Het register heeft betrekking op personen (met inbegrip van personages uit de mythologie en literatuur) die in de brieven zelf worden genoemd of aangeduid. De personen zijn zoveel mogelijk gerangschikt op hun achternaam, met uitzondering van regerende vorsten en pausen. Voor personen uit de oudheid of de middeleeuwen geldt vaak een afwijkend gebruik. *Cursief* gezette cijfers verwijzen naar nummers van brieven.

A

Achilles, Griekse held uit de Trojaanse oorlog, 92
Adrianus VI (Adriaan Florisz Boeyens, 1454-1523), paus van 1522-1523, 34, 88, 93, 102, 105
Affenstein, Wolfgang von (†1556), medewerker van de bisschop van Worms, 232, *1774*
Agatha (225-251), martelares uit Sicilië, 29
Agelastos, bijnaam voor Crassus, 221
Agnes († ca. 304), Romeinse martelares, 20, 249
Alciati, Andrea (1492-1550), Italiaans humanist en jurist, *1706*
Aldridge, Robert (ca. 1495-1556), leerling van Erasmus in Cambridge, toezichthouder aldaar, *1766*, *1797*
Aleandro, Girolamo (1480-1542), hellenist en hebraïst, vanaf 1520 diplomaat in pauselijke dienst, 132, 133, 136, 162, 192, 283
Alexander de Grote (356-323 v. Chr.), koning van Macedonië vanaf 336, 85
Algoet, Lieven (†1547), kopiist en koerier voor Erasmus, 20, 114, 129
Ambrosius (339-397), Latijns kerkvader, bisschop van Milaan, 80, 116, 294, 197
Amerbach, Bonifacius (1495-1562), Zwitsers humanist en jurist te Bazel, 20, 50, 59, 74, 119, 153, 249, 250, 253, 279
Andragathius (4e eeuw), filosoof, leraar van Chrysostomus, 292
Andrea, Alessandro d' (bekend 1527-1557), criticus van de stijl van Erasmus, *1706*, 276
Anianus (begin 5e eeuw), deken in Celeda, aanhanger van Pelagius, 163
Anterus (†236), paus van 235-236, 273
Antigenidas (ca. 400-370 v. Chr.), beroemde fluitspeler, door Cicero genoemd, 30
Antimachus van Colophon (ca. 400 v. Chr.), Griekse dichter, door Cicero genoemd, 30

Antonin, Jan (ca. 1499-ca. 1549), humanist en arts, *1660*, 45, 48, *1698*
Apelles (ca. 140-185), ketter, leerling van Marcion, 172
Apollo, zonnegod, god van de schoonheid, harmonie en muziek in de Griekse mythologie, 211, 229
Apuleius, Lucius (ca. 125-ca. 180), Latijns auteur, schrijver van o.a. *Florida*, 272
Aquila (ca. 130), vertaler van het Oude Testament in het Grieks, 297
Arande, Michel d' (†1539), geestelijke met sympathie voor de reformatie, vanaf 1526 bisschop van Saint-Paul-Trois-Châteaux, 145
Arcadius, Flavius (377-408), Oost-Romeins keizer vanaf 383, 295
Aristarchus (ca. 217-144 v. Chr.), Alexandrijns filoloog, criticus van Homerus, 139
Aristophanes (ca. 445-ca. 385 v. Chr.), Grieks blijspeldichter, 21
Aristoteles (384-322 v. Chr.), Grieks wijsgeer, 25, 57
Arius (1e helft 4e eeuw), priester uit Alexandrië, bestreden als ketter, 142
Arnold, Beat (1485-1532), secretaris van Maximiliaan I en Karel V, 111
Athanasius (†373), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Alexandrië, 10, 254, 255, 269, 270, 271, 272, 273, 297
Atlas, figuur uit de Griekse mythologie, torst het hemelgewelf, 130, 141
Augustinus, Aurelius (354-430), kerkvader, bisschop van Hippo, 29, 73, 74, 80, 103, 214, 254, 271, 274, 292, 297
Augustus, Caius Octavius (63 v. Chr.-14 na Chr.), keizer vanaf 27 v. Chr, 91
Aulus Gellius (130-na 180), Romeins schrijver, auteur van de *Noctes Atticae*, 26

B

Bacchus, god van de wijn en de roes, 211, 288
Bade, Joost (van Assche, ca. 1461-1535), drukker en uitgever in Parijs, 73, 127, 158, 159, 160, 234
Baechem, Nicolaas (†1526), uit Egmond, karmeliet en theoloog te Leuven, 90, 132, 136, 157, 196, 197, 224, 226, 227, 232, 264, 269
Baer, Ludwig (1479-1554), hoogleraar theologie te Bazel, 20, 49, 50, 58, 59, 123, *1741*, 190, 249, *1780*, 279
Balbi, Giovanni (†1298), dominicaans theoloog, schrijver van de *Catholicon*, 103
Barbaro, Ermolao (1453/54-1493), uit Venetië, humanist en diplomaat, 283
Barbier, Pierre (†1551/52), geestelijke in dienst van Adrianus VI, daarna kapitteldeken in Doornik, 40, 99, 236
Barlandus, Adrianus Cornelii (1486-1538), geleerde te Leuven, 34, *1694*, 267
Basilides (bekend ca. 117-161), gnostisch ketter uit Alexandrië, 170, 173
Basiliscus, ketter, volgeling van Marcion, 172
Basilius (ca. 330-379), Grieks kerkvader, bisschop van Caesarea, 158, 240, 249, 250, 271, 291, 297

Beda Venerabilis (672-735), Engels monnik en geleerde, 65
Béda, Noël (ca. 1470-1537), Frans theoloog, bestrijder van humanisten, 10, 27, 28, 29, 49, *1679*, 65, 70, *1685*, 81, 82, 88, 94, 96, 132, 133, 136, 140 e.v., 162, 187, 192, 197, 220 e.v., 234, 241, 242, 155, 271, 282
Belial, vader van Satan, 39
Bellona, Romeinse oorlogsgodin, 117
Bérault, Nicolas (ca. 1470-ca. 1545), Frans jurist, humanist, 72, 79, 96, 127, 159
Beren, Jan (†1559), rector van de Latijnse school te Rotterdam, 34
Berquin, Louis de (†1529), Frans hervormer, ter dood veroordeeld wegens ketterij, 58, 74, *1692*, 125, 132, 133, 144, 145, 163, 216, 235
Berthélemy, Jacques (bekend 1497-1543), theoloog aan de Sorbonne te Parijs, 93
Bertholph, Hilarius (†1533), bediende van Erasmus, 54, 56, 125, *1712*, 250, 252, 274
Bibaut, Willem (†1535), prior van la Grande Chartreuse, *1687*
Biétry, Thiébaut (bekend 1516-1526), priester in Porrentruy, 60, 201, *1760*
Birckmann, Franz (†1530), boekhandelaar te Antwerpen en Keulen, agent voor andere drukkers, 29, 31, 40, 100, 112, 247, 256, 268
Birk, Sixt (1501-1554), werkzaam als corrector in Bazel, 253
Bitterlin, Peter (†1544) docent aan de Latijnse school in Bazel, 253
Blarer, Ambrosius (1492-1564), prediker en kerkhervormer in Konstanz, 257
Blastus (eind 2e eeuw), Romeinse ketter, adressaat van Irenaeus, 169
Bletz, Anton (bekend 1528-1533), beroepskoerier, 260
Bogbinder, Hans († ca. 1564), Deens reiziger voor diplomatieke en zakelijke doelen, 236, 243, 247, 255, 256, 259, 268
Bona Sforza (1494-1557), koningin van Polen, echtgenote van Sigismund I, 206
Bonamico, Lazzaro (1477/78-1552), leider van de Ciceronianen te Bologna, 139
Boreas, personificatie van de noordenwind, 211
Botzheim, Johann von (†1535), humanist, kanunnik te Konstanz, *1761*, 250, *1782*
Boudet, Michel (1469-1529), vanaf 1511 bisschop van Langres, *1678*, 260
Briçonnet, Guillaume (1472-1534), vanaf 1516 bisschop van Meaux, 284
Brie, Germain de (†1535), geestelijke, jurist, humanist, Frans hoveling, 127, *1733*, *1736*, 282, 291
Broeckhoven, Nicolaas van (ca. 1478-1553), uit 's-Hertogenbosch, hoofd van de Latijnse school in Antwerpen, 101
Brunfels, Otto (1488-1534), hervormd schoolhoofd te Straatsburg, 108
Budé, Guillaume (1468-1540), Frans humanist, 118, 126, 127, 149, *1794*
Bugenhagen, Johann (1485-1558), pastoor in Wittenberg, later reformator, 279
Burbank, Wiliam (†1532), aartsdiaken in Carlisle, 194
Busleyden, Jérôme (ca. 1470-1517), oprichter van het Collegium Trilingue in Leuven, 235

C

Calepino, Ambrogio (ca. 1435-ca. 1510), auteur van een Latijns woordenboek, 149
Calistio, ketter, tegenstander van Irenaeus, 172
Campeggi, Lorenzo (1474-1539), jurist, pauselijk diplomaat, kardinaal vanaf 1517, 47
Campester, Lambertus (bekend 1516-1538), Duitse dominicaan, publiceerde in 1523 een vervalste uitgave van Erasmus' *Colloquia*, 77, 104, 187
Cantiuncula, Claudius (Chansonnette, †1549), jurist te Bazel, 50, 59, 91, 157, 279
Capito, Wolfgang Faber (Köpfel, ca. 1478-1541), Duits humanist, prediker, vanaf 1523 aanhanger van de Reformatie, 50, 58, 165, 190, 279
Carinus, Ludovicus (ca. 1496-1569), privé-docent in Koblenz, 57, 287, *1799*
Carondelet, Ferry de (ca. 1473-1528), broer van Jean de Carondelet II, aartsdiaken van Besançon, 80, *1749*, 217
Carondelet, Jean de, II (1469-1545), raadsman van Karel V, titulair aartsbisschop van Palermo, *1703*, 196, 201
Carpocrates (ca. 150), stichter van het gnosticisme, 171
Carranza, Sancho (†1531), Spaans theoloog, tegenstander van Erasmus, 111, 180
Casembroot, Leonard (1495-1558), rechtenstudent in Padua, 52, *1705*, *1720*
Casperotus, Leonardus, *zie* Casembroot,
Castiglione, Baldesar (1478-1529), humanist en pauselijk nuntius in Spanje, 276
Castro, Alvaro de, Spaans koopman in Londen, 13, 39, 40, 53, 65, 236
Castro, Luis de, broer van Alvaro, 214, 225, 236, 241, 256, 259
Catharina van Arragon (1485-1536), koningin van Engeland vanaf 1509, 10, 55, *1727*, 207, 237
Catharina van Habsburg (1507-1578), zuster van Karel V, gehuwd met Johan III van Portugal, 296
Cato de Oude (234-149 v. Chr.), Romeins patriciër aan wie de *Disticha Catonis* werden toegeschreven, 11, 148, 149
Celsus (ca. 175), Grieks filosoof, bestrijder van het christendom, 62, 175
Celsus, Aulus Cornelius (ca. 25 v. Chr.- ca. 50 n. Chr.), auteur van *De medicina*, 42, 226
Cerberus, monster dat de toegang tot de onderwereld bewaakte, 238
Cerdo, Syrisch gnosticus, bestreden door Irenaeus, 171, 172, 242
Ceres, Romeinse godin van de akkerbouw, 211, 288
Cerinthus (1e eeuw), ketter, bestreden door Irenaeus, 171
Chierigati, Francesco (†1539), pauselijk diplomaat, vanaf 1522 bisschop van Teramo
Chremes, personage in Terentius' *Phormio*, *1686*

Chromatius, aartsbisschop van Aquileia (388-407/408), 221
Chrysostomus, Johannes (349/50-407), Grieks kerkvader, aartsbisschop van Constantinopel, 10, 20, 21, 52, 52, 62, 65, 136, 157, 158, 159, 160, 161, 163, 164, 164, 207, 209, 236, 269, 271, 274, 283, 283, 284, 290, 291, 292, 294, 295, 296, 297, 298
Cicero, Marcus Tullius (106-43 v. Chr.), Romeins staatsman, schrijver en redenaar, 52, 85, 101, 110, 118, 126, 139, 158, 182, 204, 221, 282
Cigalini, Francesco (1489-1551), arts uit Como, *1680*
Claudianus, waarschijnlijk Claudius (†830), bisschop van Turijn, bijbelcommentator, 271
Claymond, John (†1537), theoloog, president van het Corpus Christi College in Oxford, *1661*
Clemens VII (Giulio de' Medici, 1478-1534), in 1523 opvolger van Adrianus VI, 89, 94, 102, 128, 129, 130, 132, 136, 140, 146, 162, 186, 192, 196, 197, 219, 275, 276, 285, 286
Clemens, paus van 78-81, op wiens naam twee brieven staan, 273
Cles, Bernhard von (1485-1539), bisschop van Trente vanaf 1514, *1689*, *1710*, *1730*, *1738*, 175, 207, *1755*, 240, 248, 252, *1793*
Clichthove, Josse (†1543), theoloog te Parijs, vroege tegenstander van Luther, 59, 255, 282
Cochlaeus, Johannes (†1552), Duits geestelijke, bestrijder van Luther, 83, 153
Codrus, door Vergilius bekritiseerde Romeins dichter, 269
Colarbasus, ketter, tegenstander van Irenaeus, 171
Colonna, Pompeo (1479-1532), kardinaal, tegenstander van Clemens VII, 219
Commodus, Lucius Aurelius (161-192), Romeins keizer vanaf 177, 169
Cop, Guillaume (ca. 1466-1532), humanist en arts Parijs, *1735*
Coppin, Nicolaas (van Bergen †1535), vooraanstaand theoloog, inquisiteur, 108, 113, 136, 196, 197, 199
Coracinus, schuilnaam van Lefèvre d'Étaples, 50
Cornelis van Duiveland (bekend 1523-1525), dominicaan, medeauteur van de *Apologia*, verschenen onder de gefingeerde auteursnaam Taxander, 49
Coronel, Luiz (†1531), secretaris van Alonso Manrique, aartsbisschop van Sevilla, 275
Corte, Pieter de (Curtius, 1491-1567), hoogleraar retorica en regent van het College De Lelie te Leuven, 157, 248
Cotrel, Pierre (1461-1545), vanaf 1497 vicaris-generaal van de bisschoppen van Doornik, 252
Cousturier, Pierre (Sutor, ca. 1475-1537), kartuizer en theoloog in Parijs, 10, 13, 48, 55, 57, 59, 70, 72, 79, 80, 81, 82, 95, 127, 136, 140, 141, 142, 144, 145, 146, 147, 148, 162, 187, 192, 197, 224, 242, 255

Cranevelt, Frans van (1485-1564), lid van de Grote Raad te Mechelen, *1724*, 252
Crassus, Marcus Licinius (110-53 v. Chr.), Romeins staatsman, 113, 221
Cratander, Andreas (†1540), drukker in Bazel, met name van protestantse auteurs, 163
Cresconius, grammaticus, tegenstander van Augustinus, 74
Croÿ, Karel van (15070-1564), vanaf 1525 bisschop van Doornik, 99
Cyprianus, Thascius Caecilius (†258), kerkvader en martelaar, bisschop van Carthago vanaf 248/249, 80, 127, 297
Cyrillus (ca. 313-386), Grieks kerkvader, bisschop van Jeruzalem, 297

D

Dalberg, Johann von (1455-1502), vanaf 1482 bisschop van Worms, 243
Danès, Pierre (ca. 1497-1577), Frans humanist, 159
Dante Alighieri (1265-1321), beroemd Italiaans dichter, 274
Decius, Justus (ca. 1485-1545), secretaris van Sigismund I, 19
Deiotarus, Zacharias (†1533), dienaar van aartsbisschop William Warham, 31
Deloynes, François (ca. 1468-1524), Frans humanist en jurist, 140
Demosthenes (384/83-322 v. Chr.), Atheens redenaar en staatsman, 21
Desmarez, Jean (Johannes Paludanus, †1526), humanist, hoogleraar te Leuven, 98, 148
Diana, Romeinse godin van de jacht, 138
Diemus, Justus (†1527), dienaar van Johannes Fabri, 219, *1762*
Diesbach, Nicolaus von (1478-1550), van 1519-1526 coadjutor van de bisschop van Bazel, 255
Dilft, Frans van der (†1550), secretaris en koerier van Erasmus, *1663*, 178, 268
Dorp, Maarten Bartholomaeus van (1485-1525), theoloog te Leuven, 248
Du Blet, Antoine (†1526), bankier te Lyon, 145
Du Moulin, François (†1526), prediker aan het Franse hof, *1711*, *1719*, 145, 163
Dubois, François (ca. 1483-1536), Frans humanist, *1677*, 127
Duchesne, Guillaume (†1525), scholastieke theoloog te Parijs, 27, 29, 93
Duns Scotus, Johannes (1265/66-1308), Engels franciscaans filosoof en theoloog, 198
Dürer, Albrecht (1471-1528), Duits kunstschilder, 153

E

Ebion, vroege ketter, naamgever van de Ebionieten, 171
Eck, Johann Maier von (1486-1543), hoogleraar theologie in Ingolstadt, 128

Eden, John of Richard, Engelsman wiens huis in Parijs Erasmus in 1511 bezocht, 35

Egnazio, Giambattista (1478-1553), Venetiaans humanist, *1707*, 252
Eleutherus, paus van ca. 174-189, 168
Emser, Hieronymus (1479-1527), geestelijke, hoveling van Georg van Saksen, *1683*, 187, 188, 191, *1773*
Eobanus Hessus, Helius (1488-1540), humanist en dichter te Erfurt, 135
Epicharmus (ca. 500 v. Chr.), Grieks blijspeldichter, 101
Epicurus (342/41-271/70 v. Chr.), Grieks wijsgeer, 37, 87
Episcopius, Nicolaus (1501-1564), medewerker van Froben te Bazel, 126, *1714*
Eusebius (ca. 263-ca. 339), bisschop van Caesarea, vooral bekend als kerkhistoricus, 167, 169, 172
Ever(h)ard van Béthune († ca. 1212), auteur van *Graecismus*, een Latijnse grammatica in dichtvorm, 103
Everaerts, Nicolaas (1461/62-1532), jurist, president van het Hof van Holland, 252

F

Fabius Maximus, Quintus (ca. 275-203 v. Chr.), Romeins staatsman, in 217 tot dictator benoemd, 92
Fabri, Johannes (Johann Heigerlin, 1478-1541), vanaf 1523 adviseur van Ferdinand van Oostenrijk, *1690*, *1715*, 170, *1739*, 207, 208, 219, *1771*, 258, 281
Farel, Guillaume (1489-1565), theoloog, reformator in Franstalig Zwitserland, 179
Fawne, John (bekend 1494-1536), Engels geestelijke, huisgenoot van Richard Foxe, 231
Ferdinand van Oostenrijk (1503-1564), broer van Karel V, vanaf 1526 koning van Hongarije en Bohemen, 22, 66, 84, 86, 105, 123, 124, 175, 176, 219, 251, 286
Fernandes, Rui (bekend 1512-1537), Portugese zaakgelastigde in Antwerpen, 67, 259
Fernández, Alonso (ca. 1475-1559), kanunnik in Palencia en aartsdiaken in Alcor, vertaler van Erasmus' *Enchiridion*, 184
Fernando van Portugal (1507-1534), broer van Johan III, 290
Fettich, Theobald (bekend 1510-1534), arts te Worms, *1767*, 243
Fevijn, Jan van (1490-1555), jurist te Brugge, kanunnik vanaf 1523, 30, 278
Fisher, John (1469-1535), bisschop van Rochester vanaf 1504, 83, 251, 252, 255
Florinus, adressaat van Irenaeus, 167, 169
Fondulo, Girolamo (bekend 1518-1540), leraar en vriend van Germain de Brie, 164
Fonseca, Alonso de (ca. 1475-1534), vanaf 1523 aartsbisschop van Toledo, 197, *1748*, 251, 252, 275

Foxe, Richard (†1528), bisschop van Winchester vanaf 1501, 231
Francis, John (bekend 1518-1526), Engelse arts, 194, *1759*
Frans I (1494-1547), koning van Frankrijk vanaf 1515, 10, 30, 31, 52, 75, 94, 96, 105, 112, 117, 118, 120, 125, 126, 132, 133, 135, 143, *1722*, 163, 187, 197, 205, 220, 221, 222, 223, 234, 235, 276, 282, 283
Frederik III de Wijze (1463-1525), keurvorst van Saksen, neef van Georg van Saksen, beschermer van Luther, 36
Froben, Erasmus (Erasmius, 1514/15-1549), zoon van Johann Froben, petekind van Erasmus, 20, 287
Froben, Hieronymus (1501-1563), drukker en uitgever te Bazel, zoon van Johann, 20, 116, 119, 137, 138, 164, 207, 214, 232, 236, 243, 249, 274
Froben, Johann (ca. 1460-1527), drukker en uitgever te Bazel, 14, 16, 25, 27, 29, 32, 49, 51, 52, 55, 57, 58, 66, 68, 69, 75, 100, 106, 111, 116, 119, 121, 128, 139, 142, 150, 157, 160, 164, 166, 201, 202, 204, 208, 209, 214, 218, 225, 228, 229, 231, 232, 249, 250, 251, 255, 267, 270, 271, 285, 286, 288
Furster, Ludwig (†1528 of 1529), kanselier van de keurvorst van Trier, 287
Furster, Valentin (†1555), zoon van Ludwig, ontvangt lectuuradvies van Erasmus, *1798*, 287

G

Gabriel, aartsengel, 81
Galenus (129-199), Griekse arts en schrijver, gevestigd in Rome, 11, 16, 106, 119, 127, 194
Gardiner, Stephen (ca. 1497-1555), jurist, secretaris van kardinaal Wolsey, *1669*, *1745*
Garland, John (Johannes de Garlandia, ca. 1195-na 1272), Engels filoloog, werkzaam in Frankrijk, 103
Gattinara, Mercurino Arborio di (1465-1530), grootkanselier van Karel V, 10, *1700*, *1747*, *1757*, *1784a*, *1785*, [*1790a*], 285
Gavere, Joost van (Vroye, 1533), jurist, hoogleraar te Leuven, 34
Geldenhouwer, Gerard (1482-1542), humanist uit Nijmegen, bekeerd tot lutheranisme, 244, 247
Gelenius, Sigismundus (ca. 1498-1554), geleerde, medewerker van Froben, 111, 134, 232, 250
Gennadius van Marseille († ca. 496), priester en kerkhistoricus, 271
Georg van Saksen, (1471-1539), hertog van Saksen, neef van Frederik III de Wijze, *1691*, 97, 134, 1728, 153, 154, *1743*, 188, 241, *1776*, 249
Gerson, Jean Charlier de (1363-1429), theoloog aan de universiteit van Parijs, 59
Giberti, Gian Matteo (1495-1543), kardinaal, pauselijk datarius, *1716*, 132, 162, 196

Gillis, Frans (bekend in 1526), broer van Pieter Gillis, 100, 178, 226
Gillis, Pieter (ca. 1486-1533), vanaf 1512 gemeentesecretaris van Antwerpen, 40, 66, 68, 99, *1696*, *1726*, *1740*, 202, 214, 225, 233, 248, 256
Glareanus, Henricus (Heinrich Loriti, 1488-1563), Zwitsers humanist, 20, 189, 249, 250, 251, 258
Goclenius, Conradus (†1539), hoogleraar Latijn aan het Collegium Trilingue te Leuven, 34, *1765*, *1768*, *1778*, 250, 251, *1788*
Godfrey, Garret († ca. 1539), uit Margraten, boekhandelaar in Cambridge sinds 1503, 36, 231
Gratianus, Flavius (359-383), vanaf 367 Romeins keizer, 25, 206
Gregorius van Nazianze (ca. 326-ca. 390), Grieks kerkvader, 274

H

Hannibal (247-183/182 v. Chr.), Carthaags veldheer, 203
Harst, Karl (1492-1563), dienaar en koerier van Erasmus, 31, 39, 40, 48, 51, 65, 66, 68, 99, 101, 105, 115, 117, 119, 148, 235, 247, 268
Heintzmann, Johann († voor 1533), notaris te Bazel, 253
Heliodorus (4e eeuw), bisschop van Altium, 273
Henckel, Johann (†1539), hofkapelaan van Maria van Hongarije, 17, 18, *1672*, 106, 107
Hendrik VIII (1491-1547), koning van Engeland vanaf 1509, 10, 40, 70, 151, 198, 242, 245, 246
Hendrik van Beieren (1487-1552), bisschop van Worms vanaf 1523, 176, 243, 248
Heracleon (ca. 175), gnosticus en ketter, tegenstander van Irenaeus, 171
Hercules, Griekse mythische held, 43, 206, 288
Heresbach, Konrad (1496-1576), Duits humanist, 244
Hezius, Theodoricus (†1555) uit Heeze, secretaris van Adrianus VI, daarna kanunnik in Luik, 132
Hieronymus (347/48-419/20), Latijns kerkvader, 14, 55, 63, 78, 115, 119, 169, 178, 192, 193, 229, 249, 250, 252, 271, 272, 273, 290, 294, 297
Hilarius (†367/68), Latijns kerkvader, bisschop van Poitiers, 250, 252, 274
Hippocrates (5e eeuw v. Chr.), Grieks arts, 214, 216
Hoffischer, Georg, notaris in Bazel, 253
Hohenlandenberg, Hugo von (1457-1532), vanaf 1496 bisschop van Konstanz, 258
Holbein de Jonge, Hans (1497-1534), Duits schilder, 178, 239
Holofernes, (6e eeuw v. Chr.), generaal van Nebukadnezar, 44
Homerus (8e eeuw v. Chr.), dichter van de *Ilias* en de *Odyssee*, 14, 15, 120, 139, 148
Hondt, Jan de (1486?-1571), kanunnik te Kortrijk, *1695*, 236, 237, 259

Hoogstraten, Jacob van (†1527), dominicaan, ultra-conservatief theoloog, 244, 255, 269, 282
Horatius Flaccus, Quintus (63-8 v. Chr.), Romeins dichter, 23, 26, 37, 43, 71, 93, 106, 114, 125, 137, 161, 282, 292
Hornburg, Johann (†1555), secretaris van Bernhard von Cles, *1779*
Hovius, Johannes (bekend 1518-1527), voormalig dienaar van Erasmus, 219
Hubmaier, Balthasar (†1528), priester in Waldshut, aanhanger van de Reformatie, 279
Hugenoys, Lieven (1457-1537), abt van de Sint-Baafsabdij te Gent, 252
Hugo van Saint-Cher (†1263), dominicaans theoloog en bijbelcommentator, 65, 80, 198
Huguccio van Pisa (†1210), auteur van *Liber derivationum*, 103
Hummelberg, Michael (1487-1527), Duits geleerde en geestelijke, 258
Hune, Martin (bekend 1508-1533), arts, *1718*
Hus (ca. 1370-1415), Tsjechisch kerkhervormer, 97
Hutten, Ulrich von (1488-1523), Duits ridder en humanist, voorstander van de Reformatie, 108, 110

I

Irenaeus (ca. 140-ca. 202), kerkvader, bisschop van Lyon, 10, 84, 116, 128, 166, 167, 168, 169, 170, 173, 174, 175, 208, 240
Irmi, Damian (†1531), koopman in Bazel, aanhanger van de Reformatie, 254
Isabella van Castilië (1451-1504), vanaf 1474 koningin van Castilië, 151
Isabella van Portugal (1503-1539), echtgenote van Karel V vanaf 1526, 296
Isocrates (436-338 v. Chr.), Attisch redenaar en schrijver, 292
Isvaglies, Pietro (†1511), kardinaal, aartsbisschop van Reggio en bisschop van Messina, 24
Iussellus, niet geïdentificeerd, wellicht Hugue Jussez, pastoor in Porrentruy, 217
Ixion, figuur uit de Griekse mythologie; door Jupiter gestraft, 209

J

Jesaja, (8e eeuw v. Chr.), Oudtestamentische profeet, 173, 280, 291
Jiménez de Cisneros, Francisco (1436-1517), aartsbisschop van Toledo, kardinaal, 270
Joannius, Honoratus (1507-1566), student in Leuven, vertaler van Spaanse brieven, 233
Johan I (1357-1433), koning van Portugal vanaf 1385, 288

Johan III (1502-1557), koning van Portugal vanaf 1521, 10, 66, 67, 68, 202, 214, 236, 254, *1800*

Johan van Saksen (1468-1532), vanaf 1525 keurvorst van Saksen, 9, *1670*
Johann III von Kleve-Jülich-Berg (1490-1539), sympathisant van Erasmus, 244
Johannes (1e eeuw), evangelist, 46, 167, 218, 280
Jonas, Justus (1493-1555), humanist, vanaf 1521 hoogleraar te Wittenberg, 55, 59
Jozef, bijbelse figuur, pleegvader van Jezus Christus, 171
Jud, Leo (ca. 1482-1542), pastoor in Zürich, volgeling van Zwingli, 50, 121, 122, 165, 179, 188, 239, 279
Judas Iskariot (le eeuw), apostel, verrader van Christus, 27
Julius II (Giuliano della Rovere, 1443-1513), paus vanaf 1503, 209
Jupiter, Romeinse oppergod, 209, 211, 287
Jussez, Hugue, pastoor in Porrentruy, 217
Justinus († ca. 165), vroegchristelijke apologeet en martelaar, 169, 172, 173, 174
Juvenalis, Decimus Junius (ca. 67-na 130), Romeins satirisch dichter, 47, 211

K

Karel V (1500-1558), heer der Nederlanden, koning van Spanje en keizer van Duitsland, 10, 11, 17, 22, 30, 75, 112, 117, 120, *1731*, 251, 263, 296
Karlstadt, Andreas (Bodenstein, ca. 1480-1541), theoloog en reformator, 58, 122, 136, 239
Klett, Lukas († na 1538), kanselier van de bisschop van Bazel, 91, *1709*
Klusen, Katharina van der (†1559), echtgenote van Karl Harst, 235
Koberger, Johan (ca. 1454-1543), drukker te Neurenberg, 152, 153
Krzycki, Andrzej (1482-1537), vanaf 1522 bisschop van Przemyšl, 19, 20, 70, 105, *1753*

L

Lachner, Gertrud (†1560), echtgenote van Johann Froben, 20
Lalemand, Jean (†1560), hoffunctionaris van Karel V, 111, 199
Lambertus, niet geïdentificeerd, secretaris van de bisschop van Utrecht, 247
Lascaris, Janus (1445-1534), Grieks geleerde, 160, 164, 281
Łaski, Hieronim Jarosław (1496-1541), Pools diplomaat, 51, *1751*
Łaski, Jan II (1499-1560), broer van Hieronim, Pools humanist, *1674*, 51, 116, 117, 119, 153, 203, 218, 250
Latomus, Jacobus (Jacques Masson, ca. 1475-1545), theoloog te Leuven, 49, 77, 99, 108, 113, 132, 137, 196, 197, 255, 258, 282
Laurijn, Marcus (1488-1540), vanaf 1519 deken, van de Sint-Donaaskerk in Brugge, 99, 138, 157, 236, 252, 259, 277, 278

Lauwereyns, Joost (†1527), jurist, vanaf 1522 president, van de Grote Raad der Nederlanden, 132, 196
Lazarus, persoon uit het Nieuwe Testament, 291, 293
Leclerq, Nicolas (†1558), theoloog aan de Sorbonne te Parijs, 93
Lee, Edward (1482?-1544), Engels theoloog, diplomaat in Spanje, 61, 162, 192, 198, 264, 284
Lefèvre d'Étaples, Jacques (ca. 1460-1536), Franse humanist en theoloog, 50, 73, 127, 133, 140, 144, 145, 147, *1795*, 285
Leo X (Giovanni de' Medici, 1475-1521), paus vanaf 1513, 82, 93
Leodegarius (bekend 1524-1527), niet geïdentificeerd, 287
Leonico Tomeo, Niccolò (1456-1531), hoogleraar Grieks te Padua, 52
Lethmaet, Herman (ca. 1492-1555), theoloog, kanunnik te Utrecht, 252
Libanius (314-393), Grieks redenaar, 175, 292
Libitina, Romeinse godin van de dood en de begrafenis, 149
Linacre, Thomas (ca. 1460-1524), Engels humanist, 162, 216, 237
Lips, Maarten (†1555 of 1559), kanunnik in Leuven, 235
Livius, Titus (59 v. Chr.-17 na Chr.), Romeins geschiedschrijver, 287
Lizet, Pierre (ca 1482-1554), koninklijk advocaat, 223
Lodewijk II (1506-1526), koning van Hongarije vanaf 1516, 18, 23, 207
Lompart, Jakob (bekend 1512-1532), koopman in Bazel, 13, 39, 53
Lompart, Martin (bekend 1526-1531), broer en zakenpartner van Jakob, 13, 39, 40, 53
Longland, John (1473-1547), vanaf 1521 bisschop van Lincoln, *1704*, 214, 254, *1790*
Longueil, Christophe de (ca. 1488-1522), Frans jurist en humanist, 52, 117, 118, 119, 126, 137, 276, 282
Louise van Savoye (1476-1531), moeder van Frans I, 94, 95, 132
Lucanus, ketter, tegenstander van Irenaeus, 172
Lucas (1e eeuw), evangelist, 21, 27, 46, 61, 62, 63, 64, 70, 171, 273, 283, 293
Lucianus van Samosata (ca. 120-na 180), Grieks sofist en satiricus, 9, 37, 87
Lucilius (ca. 180-ca. 102 v. Chr.), oudste Romeinse satirische dichter, 221
Lucilius Junior, stadhouder van Sicilië, vriend van Seneca, 228
Ludolf van Luchow († ca. 1319), auteur van *Flores artis grammaticae*, 103
Lupset, Thomas (ca. 1498-1530), Engels humanist, protégé van John Colet, 51, 218
Luther, Maarten (1483-1546), kerkhervormer, *passim*
Lyra, Nicolaas van (†1349), franciscaan, bijbelcommentator en prediker, 65, 80, 198
Lysias (ca. 450-na 380 v. Chr.), Grieks redenaar, 274

M

Macrobius, Ambrosius Theodosius (bekend ca. 410), Romeins geleerde en schrijver, 221
Maldonato, Juan (ca. 1485-ca. 1554), Spaans humanist, *1742*, 233
Maleachi (ca. 450 v. Chr.), Oudtestamentische profeet, 296
Manichaeus (Mani, ca. 216-276), ketter, stichter van het manichaeïsme, 173
Manrique de Lara, Alonso (ca. 1460-1538), vanaf 1523 aartsbisschop van Sevilla en grootinquisiteur, 275
Manuel I (1469-1521), koning van Portugal vanaf 1495, 66, 288, 289
Manutius, Aldus (Aldo Manuzio, 1452?-1515), uitgever te Venetië, 16, 106, 127
Marcion (2e eeuw), christelijk schrijver, bestreden om zijn ketterij, 172, 173, 174
Marck, Érard de la (1472-1538), vanaf 1505 prins-bisschop van Luik, 113
Marcus (ca. 150), ketter, tegenstander van Irenaeus, 171
Marcus, evangelist, 46, 106, 144, 148
Maria van Habsburg (1505-1558), zuster van Karel V, van 1521-1526 koningin van Hongarije, 17, 18, 41, 45, 219
Maria van Hongarije, zuster van Karel V, *zie* Maria van Habsburg
Maria, moeder van Christus, 60, 133, 137
Marius, Augustinus (1485-1543), suffragaanbisschop van Freising, prediker in Bazel, 254
Martinho van Portugal (1490-1547), Portugees ambassadeur in Rome, 67
Mary Tudor (1516-1558), koningin van Engeland vanaf 1555, 151
Mattheus (le eeuw), evangelist, 46, 62, 64, 147, 148, 166, 184, 196
Maximiliaan II van Bourgondië (1514-1559), student in Leuven, 267
Melanchthon, Philipp (1497-1560), Duits hellenist en reformator, 153
Menander (ca. 80), gnosticus, bestreden door Irenaeus, 170
Mercurius, Romeinse god van de handel, 211
Merlin, Jacques (bekend 1490-1541), Frans theoloog, 222, 223
Metsys, Quinten (ca. 1466-1530), schilder te Antwerpen, 178
Meyer, Adelbert (1474-1548), burgemeester te Bazel, 190
Michael, aartsengel, 208
Milo van Croton (6e eeuw v. Chr.), Grieks worstelaar, 206
Miltiades (†314), paus, verdediger van het orthodoxe geloof, 169, 173
Minerva, Romeinse godin van de wijsheid, 118
Molinier, Jean (bekend 1501-1534), kanunnik in Kortrijk, 99, *1763*
Momus, god van spot en kritiek, 130
Montanus († ca. 195), ketter, 172
Montini, Floriano (†1555), secretaris van kardinaal Campeggi, 47
More, Thomas (1478-1535), Engels humanist en staatsman, 31, 104, 114, 230, *1770*, 251, 252, 276, 286

Morillon, Guy (†1548), secretaris van Karel V, 111, 275
Mornieu, Pierre de (bekend 1526-1554), abt van Saint-Sulpice, *1777*
Mosellanus, Petrus (Peter Schade, ca. 1493-1524), hoogleraar Grieks te Leipzig, 134
Mountjoy, William Blount (1479-1534), beschermheer van Erasmus, 151, 178

N

Nausea, Fridericus (†1552), asssistent van kardinaal Campeggi, *1673*
Navagero, Andrea (1483-1527), Venetiaans humanist, criticus van de stijl van Erasmus, 276
Nebukadnezar II, koning van Babylonië van 605-562 v. Chr., 44
Nectarius (†397), vanaf 381 patriarch van Constantinopel, 295
Neopotianus (†396), kluizenaar, adressaat van Hieronymus, 273
Nepos, Cornelius (ca. 100-24 v. Chr.), Romeins geschiedschrijver, 117
Nero, Lucius Domitius Ahenobarbus (37-68), Romeins keizer vanaf 54, 48
Nesen, Wilhelm (1493-1524), medewerker van Johann Froben, 153
Nestor, Griekse held uit de Trojaanse Oorlog, 175
Neuenahr, Hermann von (ca. 1492-1530), proost en aartsdiaken in Keulen, 244
Neve, Jan de (†1522), Leuvens geleerde, regent van het Leliecollege, 227
Nicola, Felipe (bekend 1522-1530), medewerker van de kanselarij van Karel V, *1701*
Nicolaas van Lyra (ca. 1270/75-1349), franciscaan, bijbelcommentator, 65, 80, 198

O

Oecolampadius (Johann Hussgen, 1482-1531), theoloog, leider van de Reformatie in Bazel, 50, 55, 57, 58, 59, 94, 104, 131, 134, 153, 255, 257, 279, 280
Oem van Wijngaarden, Floris (†1531), bestrijder van het lutheranisme, 33
Oem van Wijngaarden, Jan (†1567), zoon van Floris, student te Leuven, *1668*, [*1699*]
Olivar, Pedro Juan (†1553), Spaans humanist, *1791*
Origenes (185-ca. 253/54), Grieks kerkvader, 62, 175

P

Paesschen, Jan van (bekend 1504-1532), prior van het karmelietenklooster in Mechelen, 269
Papillon, Antoine (†1525), lid van de Grand Conseil in Parijs, 144, 163

Paulus († ca. 60), apostel, 28, 44, 61, 62, 63, 73, 109, 147, 171, 174, 255, 271, 273, 293, 295
Pausanias (2e eeuw), Grieks schrijver, auteur van de *Beschrijving van Griekenland*, 86
Pellicanus, Conradus (Konrad Kürschner 1478-1556), reformator te Zürich, 49, 50, 122, *1737*, *1792a*
Peregrinus, schuilnaam van Lefèvre d'Étaples, 50
Perotti, Niccolò (1429-1480), Italiaans humanist, auteur van o.a. *Cornucopia*, 149
Persius, Aulus Flaccus (34-62), Romeins schrijver van satiren, 224
Philippus II (382-336 v. Chr.), vanaf 359 koning van Macedonië, 85, 86
Philogonius, bisschop van Antochië van 314-324, 291
Philumena, profetes, verbonden met de ketter Apelles, 172
Phormio, personage uit Terentius' gelijknamige komedie, 50, 203
Photinus (Pothinus, ca. 85-177), bisschop van Lyon, martelaar, 168
Pigge, Albert (1490-1542), pauselijk kamerheer onder Adrianus VI en Clemens VII, 132
Pindarus (522/18-na 446 v. Chr), Grieks dichter, 110
Pio, Alberto (1475-1531), Italiaans humanist, tegenstander van Erasmus, 132, 136, 192
Pirckheimer, Willibald (1470-1530), humanist en stadsbestuurder te Neurenberg, keizerlijk raadsheer, *1717*, 135, *1729*, 280
Piso, Jacobus (†1527), Hongaars humanist, *1754*
Pistor, Matthias (bekend 1501-1526), correspondent van Erasmus, *1739a*
Pistoris, Simon (1489-1562), jurist, van 1523-1539 kanselier van Georg van Saksen, 55, *1693*, *1744*, 242
Plato (428/27-348/47 v. Chr.), Grieks wijsgeer, 26, 30, 170, 171
Plautus, Titus Maccius (ca. 250-ca. 184 v. Chr.), Latijns blijspeldichter, 221
Plinius, Gaius Secundus Maior (23/4-79), auteur van de *Naturalis historia*, 26, 42, 50, 52, 283
Plutarchus van Chaeronea (ca. 45-ca. 120), Grieks wijsgeer en biograaf, 11, 17, 25, 26, 55, 113, 287
Pole, Reginald (1500-1558), Engels humanist, neef van Hendrik VIII, *1675*, 138, 218
Polycarpus († ca. 167), bisschop van Smyrna, martelaar, 167, 169
Pompeius, Gnaeus (106-48 v. Chr.), Romeins staatsman, 113
Pontano, Giovanni (1429-1503), Napolitaans humanist, 276
Potitus, ketter, volgeling van Marcion, 172
Proculus (ca. 200), verdediger van de orthodoxie, 173
Prudentius, Clemens, Aurelius (348/49-na 405), Latijns christelijk dichter, 70, 175, 178

Pseudochaeus, door Erasmus verzonnen naam, waarmee Frans Birckmann wordt bedoeld, 101
Ptolemaeus (ca. 180), gnostische ketter, 171
Ptolemaeus, Claudius (87-ca. 150), Grieks astronoom en geograaf, 134

Q

Quintilianus, Marcus Fabius (ca. 35-ca. 100), Romeins redenaar, schrijver van de *Institutiones oratoriae*, 83

R

Rechberger, Clemens (†1545), getuige bij testament van Erasmus, 253
Remigius van Auxerre (841-908), bijbelcommentator, 271
Resch, Konrad († na 1552), boekhandelaar te Parijs, 160
Rescius, Rutgerus (ca. 1497-1545), hooglaar Grieks aan het Collegium Trilingue te Leuven,, 234, 235
Reuchlin Johann (1454/55-1522), Duits jurist, hellenist en hebraïst, 191
Rhegius, Urbanus (1489-1541), reformator te Augsburg, 88
Rhenanus, Beatus (Beat Bild, 1485-1547), Duits humanist en geschiedschrijver, 50, 100, 157, 214, 249, 250, 271
Rosemondt, Godschalk (ca. 1483-1526) uit Eindhoven, hoogleraar theologie te Leuven, 157, 227, 234
Roussel, Gérard (†1555), Frans geestelijke met sympathie voor de Reformatie, 283, 284
Rufus, Romeins senator ten tijde van Augustus, 91
Ruys, Walter (†1534) uit Grave, dominicaan, medeauteur van de *Apologia*, verschenen onder de gefingeerde auteursnaam Taxander, 49
Ruzé, Louis (ca. 1468-1526), Frans magistraat, 52

S

Safont, Benet (†1535), generaal van de orde der trinitariërs, 277
Salmoneus, figuur uit de Griekse mythologie, door Jupiter gestraft, 209, 211
Sandrien, Cornelia (ca. 1496-1526), echtgenote van Pieter Gillis, 177
Saturninus van Antiochië (ca. 100), ketter, 170
Scarley, Jan (†1540) uit 's-Hertogenbosch, in 1525 rector van de universiteit van Leuven, 132
Schabler, Johann (Wattenschnee, †1540), boekhandelaar te Parijs en Lyon, 96

Schepper, Cornelis de (†1555), secretaris van Karel V, 199, 275

Schets, Erasmus (†1550), zakenman en bankier te Antwerpen, 11, *1658*, *1671*, 48, *1676*, *1681*, *1682*, 99, *1750*, *1758*, *1764*, *1769*, *1772*, *1781*, *1783*
Schlupf, Johann (†1527), pastoor in Überlingen, 177
Schürer, Heinrich (bekend 1526-1544), landgoedeigenaar, 84, 86, 91, 123, 124
Sebastiaan (†288), martelaar, 18, 107, 250
Secundus (2e eeuw), gnostische ketter, bestreden door Irenaeus, 171
Selene, maîtresse van Simon de Tovenaar, 170
Seneca, Lucius Annaeus (4 v. Chr.-65 na Chr.), Romeins filosoof en tragedieschrijver, 85, 91, 178, 214, 229, 231, 265, 286
Severus, ketter, door Augustinus vermeld, 172
Sforza, Bona (1494-1557), koningin van Polen, echtgenote van Sigismund I, 206
Siberch, John (Johann Lair, ca. 1476-1554), in 1520/ 1521 eerste drukker in Cambridge, 231
Sibylle, profetische vrouw uit de Oudheid, 229
Sichard, Johann (†1552), humanist, hoogleraar rechten in Bazel, 20, 273
Sigismund I (1467-1548), koning van Polen vanaf 1508, 19, 22, 48, 105, 203, 206
Simler, Georg (ca. 1475-1536), hoogleraar rechten in Tübingen, 123
Simon (de Tovenaar), personage uit het Nieuwe Testament (Handelingen), 170, 172
Sobius, Jacobus (†1528), humanist uit Keulen, *1775*
Socrates van Constantinopel (ca. 400), Grieks kerkhistoricus, 171, 292, 295
Soter, paus van 168-177, 169
Spiegel, Jakob (ca. 1483-1547), jurist, keizerlijk secretaris (1513-1526), 91
Spierinck, Nicolaas (†1545 of 1546), boekhandelaar in Cambridge, 231
Stalburg, Crato (1502-1572), zoon van Nikolaus, in een van de *Colloquia* genoemd, 47
Stalburg, Nikolaus (1469-1524), patriciër uit Frankfurt, 47
Standish, Henry (†1535), franciscaan, bisschop van St. Asaph, criticus van Erasmus, 103, 136
Stilo, personage in Terentius' *Phormio*, 50
Strijroy, Govaert (†1549) dominicaan te Leuven, medeauteur van de *Apologia*, verschenen onder de gefingeerde auteursnaam Taxander, 49
Suetonius Tranquillus, Caius (ca. 70-ca. 140), Romeins geschiedschrijver, 48
Symmachus, Quintus Aurellius (345-405), Romeins staatsman en redenaar, 175, 297
Syrenus, ketter, bestreden door Irenaeus, 172
Szydłowiecki, Krzysztof (1467-1532), grootkanselier van Polen vanaf 1515, 18, 51, 107, *1752*, 249

T

Tacitus, Cornelius (ca. 56-117), Romeins geschiedschrijver, 287
Tagliacarne, Benedetto (†1536), Italiaans humanist, huisleraar van de zonen van Frans I, 276
Talesius, Quirinus (1505-1573) uit Haarlem, dienaar van Erasmus, 177, 253
Taleus, Cyprianus (bekend 1510-1532), Venetiaans humanist, gevestigd te Parijs, 127
Tatianus, ketter, bestreden door Irenaeus, 172
Taxander, Godefridus Ruysius, gefingeerde auteursnaam van een werk van vier dominicanen tegen Erasmus, 49
Teixeira Lobo, Luis (ca. 1500), Portugees humanist, docent van Johan III, 290
Terentius Afer, Publius (ca. 185-ca. 160 v. Chr.), Romeins blijspeldichter, 26, 50, 163, 238
Terminus, Romeinse god van de grenzen, 253
Tertullianus, Quintus Septimius Florens († na 220), Latijns kerkvader, 100, 101, 142, 169, 170, 171, 172, 173, 174, 214, 273, 294
Teyng, Jacob (Jacobus Ceratinus, †1530), humanist uit Hoorn, 70, 98, 134, 188, 191, 224, 235
Thales van Milete (6e eeuw v. Chr.), Grieks wijsgeer, 194
Theodorici, Vincentius (Dierckx, 1481-1526) uit Beverwijk, dominicaan, theoloog te Leuven, medeauteur van de *Apologia*, verschenen onder de gefingeerde auteursnaam Taxander, 49, 90, 157, 224, 226, 232, 264
Theodotion (ca. 200), bijbelvertaler, 297
Theophylactus (ca. 1050/60-1125/26), aartsbisschop van Ochrida, bijbelcommentator, 61, 63, 65, 270, 271, 284, 297
Thomas van Aquino (1225-1274), dominicaans theoloog en filosoof, 198
Thurzo, Alexius (†1543), thesaurier van Lodewijk II van Hongarije, 17
Thurzo, Johannes (1464/65-1520), bisschop van Wrocław, 23, 24, 207
Thurzo, Johannes senior (1437-1508), succesvol zakenman, 24
Thurzo, Stanislas (1470-1540), vanaf 1497 bisschop van Olomouc, broer van Johannes Thurzo, 22, 23, 24, 207
Tomeo, Niccolò Leonico (1456-1531), Italiaans geleerde, vertaler van Griekse filosofen, 52
Toneys, Robert (†1528), Engels geestelijke, in dienst van kardinaal Wolsey, 194
Torresani, Andrea (1451-1529), schoonvader en compagnon van Aldus Manutius, 119, 165
Torresani, Frederico (†1561), zoon van vorige, 195
Torresani, Gianfrancesco (ca. 1480-na 1557), oudste zoon van Andrea en opvolger, *1746*

Tousssain, Jacques (†1547), Frans humanist, *1713*, 127, 159, 281
Transsylvanus, Maximilianus (ca. 1490-1538), secretaris in de kanselarij van Karel V, 256
Truchses von Waldburg, Christoph (ca. 1509-1535), student te Padua, 117
Tunstall, Cuthbert (1474-1559), bisschop van Londen vanaf 1522, *1726*, 202, 225, 239, 251

U

Ursinus Velius, Caspar (1493-1539), geleerde uit Silezië, 21, 22, 23
Utenheim, Christoph von (ca. 1450-1527), bisschop van Bazel vanaf 1502, 74
Uzzia, koning van Israel van 783-742 v. Chr., 291

V

Valdés, Alfonso de (ca. 1500-1532), belangrijkste medestander van Erasmus aan het Spaanse hof, 274, 275, 276
Valentinus (ca. 100-160), gnostisch ketter, 169, 170, 171, 172, 174
Vannes, Pietro (Ammonio, †1563), secretaris van Hendrik VII, 194
Vaughan, John (bekend 1500-1526), vriend van Erasmus in Cambridge, 231
Vaugris, Benoît (†1539), boekhandelaar in Konstanz, 219
Venus, Romeinse godin van de liefde, 288
Vergara, Juan de (1492-1557), secretaris van Alonso de Fonseca, *1684*, 200, 256, 264, 265, 275
Vergilius Maro, Publius (70-19 v. Chr.), Romeins dichter, 21, 92, 229, 232, 269
Vergy, Antoine de (1488-1541), vanaf 1504 aartsbisschop van Besançon, 60
Vesuvius, Nicolaus (bekend 1527-1528), kapelaan bij Michel Boudet, *1784*
Vianden, Melchior van (†1535), hoogleraar in Doornik, 235
Vianen, Willem van (†1529), theoloog te Leuven, 132
Victor, paus van 190-199, 168, 169
Virgilio, Polidoro (ca. 1470-1555), Italiaans humanist, werkzaam in Engeland, geschiedschrijver van Hendrik VIII, *1666*, 101, *1702*, *1734*, *1796*
Virués, Alonso Ruiz de (1493-1545), benedictijner monnik en humanist, 71, 111, 133, 256, *1786*
Virulus, Robertus (Manneken †1527 of later), docent in Leuven, 267
Vives, Juan Luis (1492-1540), Spaans humanist, gevestigd te Brugge, ook werkzaam in Engeland, *1665*, 31, 71, *1732*, 214, *1792*
Vullinck, Jan (†1530), docent aan de kapittelschool van Sint Pieter in Leuven,

W

Wain, Gervasius (†1554), docent theologie te Parijs, 80
Waldby, Marmeduke van (bekend 1505-1540), Engelse geestelijke, lid van de huishouding van Reginald Pole, 52
Walkden, Humphrey (†1525/1526), geleerde te Cambridge, 231
Warham, William (ca. 1456-1532), aartsbisschop van Canterbury vanaf 1503, 40, 53, 150, 178, 198, 236, 251, 252
Wary, Nicolas (†1529), theoloog te Leuven, president van het Collegium Trilingue, *1756*, 234, 235
Wied, Hermann von (1477-1552), aartsbisschop van Keulen (1515-1546), 244
Wolsey, Thomas (ca. 1473-1530), kardinaal-aartsbisschop van York en kanselier van Hendrik VIII, 35, 36, 70, 71, *1697*, 194, 198
Wycliff, John (ca. 1330-1384), Engels theoloog, 121, 142

Z

Zande, Lieven van den (Levinus Ammonius, 1488-1537), kartuizer monnik, *1763*
Zimmermann, Jan (†1540), goudsmid te Krakau, 19
Zoilus († ca. 330 v. Chr.), Grieks grammaticus en filosoof, 179
Zúñiga, Diego López (Stunica, †1531), Spaans theoloog, criticus van Erasmus, 14, 180, 192
Zwingli, Ulrich (1484-1531), kerkhervormer te Zürich, 38, 50, 58, 146, 257, 279, 280